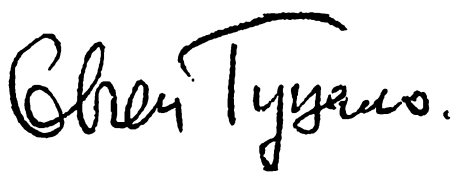
ЄВГЕН ГУЦАЛО

3

ТВОРИ В П'ЯТИ ТОМАХ

ЄВГЕН
ГУЦАЛО

ТВОРИ
В П'ЯТИ ТОМАХ

ЄВГЕН ГУЦАЛО

ТОМ
ТРЕТІЙ

ПОВІСТІ
РОМАН

Київ
Видавництво
художньої літератури
«ДНІПРО»
1997

ББК 84УКР6
Г97

До третього тому творів
визначного українського письменника,
лауреата Державної премії України
ім. Т. Г. Шевченка ввійшли його повісті
та роман «Позичений чоловік»,
один з найяскравіших творів
української «химерної» прози.

Редактор-упорядник М. Н. МОСКАЛЕНКО

4702640201—007
Г ———————— Без оголош.
205—97

ISBN 5-308-01671-2

© Склад. Спадкоємці Є. П. Гуцала, 1997.
© Художнє оформлення. І. М. Гаврилюк, 1997.

ПОВІСТЬ ПРО ОСІНЬ

СЕРПЕНЬ, СПАЛАХ ЛЮБОВІ

З чого починається любов до отчого краю?..

Біліє розквітла гречка, де-не-де підсинена волошками та ще зжовтіла від суріпки, а над нею, а в ній зрідка прокочується бджолиний звук. Гречка біліє м'яко, вона ще молода, її зеленого листя ще не торкнулася осінь своїм умілим квачиком і не визолотила його. А навколо гречки вже все покошено, і біло-жовті присадкуваті ожереди двома велетенськими крижинами застигли на яскравій стерні. Її ще не витіпала негода, не зчорнила бита дощами земля, а тому вона аж світиться, аж сміється — і добрий од неї йде дух, хлібний, дух достиглого збіжжя.

Схилом стернистого горба посувається череда, й кожну корову чітко видно, наче вона вималювана старанним художником,— видно, якої масті, білі чи чорні латки, прямі чи закручені роги. Коло череди чорніє кілька чередників — то діти, а біля них гасає собака, скаче, крутить хвостом, щось випрошуючи.

Ген по згірку темно-зелено причаївся гайок, а самий верх згірка вільний од дерев, там, либонь, щось було засіяно, а тепер скошено, й стерня ясна, свіжа, немов ще чистішою здається вона від синього неба, що прихилилось до неї.

На все це дивишся, все це вбираєш у себе, сповнюєшся високістю простору, що облягає тебе, і відчуваєш, що ти не в силі не любити цей рідний куток землі, що ця любов стоїть клубком у твоєму горлі, й ти не годен клубок той проковтнути.

Звідки й коли приходить ця любов до рідної чорної землі?

Соняшники — мов кулі жовтого вогню, той вогонь із пелюстками, він висить на стеблах над городиною, їхнім по-

лум'ям просякнуто зараз повітря, настрій серпневого дня, вони повертають людські голови до себе й примушують думати про них. Соняшники горять на подвір'ях, за огорожами, вони повиходили до самої дороги, тут ростуть на вільному місці, й, дивлячись на них, хочеш усміхнутись, ловиш себе на тому, що зласкавів і здобрів безпричинно. Соняшники піднялися над землею і своїм легким полум'ям наче й тебе окрилюють, підносять.

Ти любиш тут кожен соняшник, кожну їхню усмішку, тобі воно дороге, рідне, тобі воно наймиліше,— звідки й коли прийшла до тебе ця любов і залишилась у тобі вогнеликим соняшником?

А як по гінких стеблах палахкотять рожі! Оксамитові квіти твого дитинства, твоєї юності, твоєї дозрілості,— вони протягом усеньких твоїх років стоять на моріжку твоєї долі, дивляться тобі всередину пристрасними своїми очима; їхні ворсисті стебла, їхнє ворсисте листя пахне сухою курявою, і так добре від тих скупих пахощів, наче вони тобі обіцяють безсмертя, безперервність життя. І маєш відчуття, що якби зараз сам або хтось інший спробував зірвати хоч би одне-однісіньке їхнє стебло із чорно-кривавими дзвонами квіту, то вирвав би його не із землі, а наче зі своєї власної душі,— і ти аж здригаєшся в передчутті чогось лихого й недоброго.

Звідки ця любов, ця ніжність, ця несамовитість сьогодні, в теплий серпневий день? Коли, здається, вириваючи на грядці чорнобривець, вириваєш не квітку, а своє власне серце з грудей, та й так і несеш його, закривавлене, в руці...

ПАДАЮТЬ ЗІРКИ

Вночі, йдучи звідкись чи кудись, раптом згадаєш про небо, задереш голову — й таке перше відчуття від безмежної кількості золотих роїв угорі, наче очі твої, душа твоя злетіли до їхнього бджолиного, підсвічено-медового сяяння і вже там залишились. Бо зненацька так легко почулося, немов зоставив на землі важкі вериги, якими стало для тебе твоє тіло, звичні його кайдани, що неволили дух, і тепер світиш донизу, туди — на землю, в морок — усім тим найдорожчим промінням, яке дозрівало в тобі протягом усього життя.

Чим довше дивишся на зорі, тим більше набираєш такої певності; вони, далекі, стають для тебе близькими, що міг би

й рукою торкнути. І коли опускаєш зір додолу, то неспогадано все довкола наче відкриває перед тобою новий свій смисл, якого раніше ти чи не хотів помічати, чи він ховався від тебе. Іншими очима дивишся на дорогу, на якій оце стоїш, вловлюючи прибитий вічною вогкістю запах куряви; натхненно-пильним зором прилипаєш до постаті людини, що, огорнувшись темрявою, зникнувши в її таємничому коконі, посувається тобі назустріч.

Може, всьому цьому надали іншого смислу зірки, що сповнили твою душу й тим відчуттям полегкості, якого ти начебто напився отам, серед золотих роїв, і якого ще не встиг розтратити.

І коли маєш отакий небуденний настрій, то боляче буває дивитись, як падає зірка. Начебто встигаєш запримітити, звідки вона зірвалась і куди мала б упасти, спіткнувшись на рівному місці, дивишся у високий морок, де щойно був залишений слід, який немов сам себе підмів невидимою мітлою, немов сам себе спалив,— дивишся, вражений, наче сподіваєшся, що не вмерла зірка, що спалахне вона в іншому місці... Проте ні, не спалахнула.

І зненацька — наче ж бачив, як вона мерехтіла отам, як кололася зеленкувато-білим світлом,— знов полетіла, наче у вир кинулась, бажаючи втопитись, але вода смертельної темряви відступала й відступала перед нею, поки в якусь останню мить падуча зірка наздогнала її поверхню, кинулася в безодню мороку сторч головою, втопилася, зникла, лиш тільки слід її якийсь час наче тлів іще на холодній щоці нічного неба.

А потім не встигаєш примічати, де й котра зірка зірвалася, полетіла донизу. Що їх манить туди? Що жене їх стрімкими табунами? Яка непереможна й невблаганна сила старої землі? Чи не ота сама сила, що пробуджує в мені любов до неї, що все тримає на цьому світі?

Оглянися — прожиті твої дні летять слідом за тобою, лишаючи в темряві минулого щомиті згасаючий, і все ж таки незгасний, слід...

ГАСНЕ САДОК, СПАЛАХУЄ

Затишний, мирний світ великого садка, такий домашній, такий рідний. Бо хата для тебе не обмежується стінами та стелею, вона немов розсувається на все обійстя. Любиш ти його взимку, чорно-білий, з подушками снігу під стовбурами

та з вибіленими полотняними простирадлами. Любиш навесні, коли він, ще недавно такий похмурий і наче аж усохлий, зацвів, помолодів од цвіту, сміється, тішиться, радіє — і ти радієш його радості, як своїй. Та чи не найдорожчий він тобі тоді, коли відшаліє літня спека й повітря проніже сумовитий настрій уже недалекої осені. Осені, яка ще не настала, але вже нагадала про себе першим ранковим туманцем, першим важкувато-прохолодним днем. Той день такий супокійний і зморений, а в його згустілому повітрі наче аж із якимось розпачем лунають співи молодих півників — ще уривчасті, ще хрипкуваті, ще невпевнені.

Ти й раніше помічав, що листя на деревах вигоряє від спеки, що поміж зеленого ясніє багряна барва тривоги, що й жовта з'явилася передчасно, але тому всьому не надавав ваги, бо ж літо було в розповні. Та ниньки, в цей сірий, важкувато-прохолодний день, те листя стане для тебе не просто згорілим од надміру сонця, а терпким осіннім присмаком. І пробудить воно печаль у твоїй душі, що досі спала в сповитку, і ця печаль породить нові настрої в твоєму єстві, нові думки, пожене прудкіше по жилах кров.

Як навесні світився садок од цвіту, так тепер він починає світитися своїми плодами: малинові яблука — як пригаслі жарини, рум'яні палають ясніше, бо підсвічені вони жовтизною, самі ж тільки жовті — найпомітніші. Й чим більше наливаються вони воском, а листя навколо них жухне, тим яскравішими стають на яблуні. А коли падають додолу, то серед вибитої і стоптаної трави лежать, як маленькі воскові святощі, що дивом опинилися тут, і варто тобі заплющити очі — як вони зникнуть.

Садок тішиться підсиненим туманцем дозрілих слив, і стільки ж їх багато, що гілля не витримує ваги, й густий туманець скапує донизу то одною, то другою перезрілою сливою. Це схоже на дуже сповільнений, елегійний дощ, коли краплина за краплиною зриваються з гілляки і, падаючи в синє озерце, що вже утворилося навколо стовбура, додають йому глибини й синяви. Сливок так багато, що не всі й визбираєш, а з міцнішими хвостиками сохнуть просто на гіллі, зморщуються, чорніють.

Садок іще живий, але поволеньки вмирає, і ти, вловлюючи, як то він гасне й никне, сповнюєшся співчуттям до нього, до його буйної плодоносної сили, що йде на спад,— і сумним відгомоном віддається в твоїй душі звук упалого додолу яблука й повільний переліт бронзово-вишневого листка.

І думки твої повертаються до тієї пори, коли сад іще був молодий, коли у його важкому від ранкової вологи цвіті солодко заливався соловей. І думки твої повертаються до тієї пори, коли теплого вечора ти надибував біля вербового тину старий-престарий пень, порпався в його м'якому струхлілому нутрі й серед гнилушок знаходив такі, що світилися. Вони наче ледь-ледь тліли, не так горіли тим огнем, як були позначені ним, окреслені, бо не могли обпекти ні пальців, ні долонь.

Ті гнилушки можна було покласти за пазуху — і вони тільки холодили тіло. Це дуже дивувало в дитинстві, як продовжувало дивувати й пізніше. Тими гнилушками були освітлені твої дитячі дні, відсвіти від них лягають на твої спомини й тепер, і тобі від них добре, наче ти справді колись тримав у руках жар-птицю.

Зараз ступаєш у зосенілий садок, поміж бадилиння знаходиш отой грушевий пеньок — він уже зовсім осів, скособочились його стінки, а коли занурюєш руку у вогке нутро, то натикаєшся на дражливу м'якість зогнилого дерева. Зараз іще день, і воно не світиться, а лежить на твоїй долоні жовто-білою потерухою, ледь чутно пахне мохом та цвіллю. Обережно висипаєш потеруху на місце, притрушуєш листям.

А ввечері знову приходиш до пенька. Жевріє в тобі надія, і від тієї надії добре, наче ти вже й справді тримаєш на долоні крихітне, кволеньке світло — вогник свого дитинства. Проте гнилушки й не думають світитися, хоч ти їх і підкидаєш на долоні, хоч ти й дмухаєш на них. Пропав їхній чар, іще такий недавній, а тому наче й тепер відчутний, і це тебе дивує, вражає, ти ніяк не хочеш погодитись, що ось воно так, а не інакше. І ти знову ладен, як у дитинстві, покласти їх за пазуху, знаючи, що вони не обпечуть, і все ж таки сподіваючись: а раптом, а може!..

З жалем кладеш гнилушки назад у невеличку довбанку, якою став пеньок, пригортаєш зверху бадиллям,— так, на всякий випадок. Хай собі лежать, бо мають же вони ще колись засвітитись, якщо зовсім недавно — влітку — ясніли блідим мерехтінням.

Слухаєш, як неквапним півшепотом, затаївши голос, розповідає садок про близьку осінь, що підкрадається до нього лагідно та обережно, і бачиш, як у сутінках на темній землі тремтять непевним світлом упалі грушки, згорнуті докупи, а під розлогою яблунею спалахують маленькими сонцями великі яблука донешти...

ЗУПИНИСЯ, МИТЬ

Отак лежиш у полі, посеред сивого полину, в задушливому теплі, лежиш серед жовто-білого ромашкового мерехтіння, на самісінькому дні чебрецевої хвилі, що прокочується по тобі хмільним потоптом,— і крутиться голова. Паморочиться в ній чи то від цієї дикої навали польового духу, від його споконвічної снаги, чи від лоскітливо-дитячого остраху, що всі ці трави і бур'яни, на яких ти лежиш і які ти прим'яв, проростуть крізь тебе, пронизавши хребет, пробивши серце, проткнувши груди. Отак заплющ очі, дай волю уяві — й відчуєш, як уже став часткою землі, як усе те зело вже росте крізь тебе, п'ючи твої соки, твою кров.

А може, крутиться голова через те, що тут, у полі, так завзято сюрчать коники, ширяє вгорі шуліка, і в його плавному льоті відчувається причаєна хижість, та ще й наче небо не стоїть на місці, а обертається навколо землі? Ні, мабуть, через те крутиться голова, що тут, у полі, відчувається, як тихесенько плине час.

Він немов хвилями огортає тебе, і ті хвилі накочуються тобі в очі, у вуха, вони плинуть по грудях, по простягнутих ногах, і коли поворушиш рукою, то можеш той час відчути на дотик, помацати його,— він протікає між пальцями шовковистим, наче аж ледь дзюркотливим струмочком, він цідиться поміж них, як може цідитися вітер. Він ні теплий, ні холодний, а так — пливе й зникає, пливе й нема.

Час — як тугенький вітрець поміж пальцями, як незвичайний храм природи. Як матеріалізована надія, як втілений смуток. Ні, то не табун голубів пролетів над тобою і сів на стерні, неквапно походжає, скльовуючи зерно. То не голуби незграбно осідають на хвости, задираючи маленькі голівки на лискучих шиях. То не їхнє гортанне туркотіння, схоже на чужинну мову, долинає до твого слуху,— а все це час, це все час прилетів, скльовує розсипане зерно, незграбно осідає на хвости, сяє лискучими шиями. Ось він ступить раз чи два по землі й, важко змахнувши крильми, полетить низько, лише над тобою зринувши догори, наче злякається, і ти побачиш гострі й пильні його очі.

Знову з'явився шуліка, на тлі білопері хмари він то застигає, то пливе по ній — що вистежує з такої височини, що бачить? Запримітив зайця, куріпку, ховрашка? А мені вдасться встежити, коли він каменем кинеться донизу, чи не вдасться? Він там, угорі, думаєш собі, теж не просто шуліка, а наче фатум, наче невідворотність часу, і в страшному посвисті його

крил, коли каменем шугне додолу, та невідворотність проявиться зразу, негайно, обернувшись на передсмертний зойк польового звіряти, що битиметься в його пазурах.

І голуби, і шуліка — теж час, у різних своїх подобах, час, що тут, на польовому привіллі, літає на їхніх крилах; голуб — час, що пасеться на стерні, і шуліка — час, якому смакує запах живої, теплої крові.

Засинаєш, заслухавшися жебоніння часу, його чарівливо-страшнуватого плюскоту, а коли розклеплюєш повіки, то раптово бачиш перед собою низьке призахідне сонце. Воно немов поширшало й приблідло, тепер на нього можна дивитися — на його білому обличчі непорушно застигла чорно-зеленкувата смуга хмарини. Там її наче хтось вималював вершками далекого зубчатого лісу, а з-за тих зубців розтікаються вгору й по боках сонячні іскри. Таке відчуття, наче сонце і хмара завмерли на віки вічні, що той миттєвий малюнок так і залишиться назавжди, бо час зупинився. Той чорно-білий малюнок, створений сонцем та хмарою, сяє, проміниться, він наче дихає первородним натхненням, і хай би воно так завжди тривало... Але час не зупинився, бо й сонце не зупинилось — ось воно ковзнуло донизу, той зубчатий ліс уже перестав бути лісом, порушився, обернувся на купу чорної мерви, з-під якої ще трохи іскрилось,— і все...

Небо схолодало, і вже добре відчувалось, як крізь тебе проростає полин, як материнка пронизує тобі груди, а гілка полину вже дістала до серця, і коли ворушиться коло нього, то серце болить і коле, коле і болить.

ТОПОЛІ КРАЙ ШЛЯХУ

Ниви спорожніли, стужавіли стернею, потонули в чорній ріллі; небо з високим чолом теж здається порожнім і бездумним, лише ген на його краю розсипано жовтого порохна — чи то не відблиски з землі тих чорнобривців, що цвітуть тепер по селах?.. Летіло у вирій птаство, забирало свої голоси, свій щебет, свої пісні, а залишало нам дома лише очікування на своє повернення. Та ще залишало особливу, сповнену неясного значення пустку — в полях, у лісах, у цьому приблідлому небі.

Три тополі над шляхом прислухаються до елегійних ноток вітерця, приглядаються до роздягнутого та розхристаного поля, нахиляються в легкій зажурі до села, наче дивуються, що хати — ці білокрилі птахи, які народилися з теплих гніз-

дечок людських рук,— і досі не злетіли вгору, не майнули у вирій. Тополі ще зелені, проте зелень їхня вже наче полегшала, дозрівши, і в їхні довгі, до п'ят, коси вплетено дукати, розсипано внизу коло ніг — наче іскри, наче натяк на той спалах, на те вогнище, яке тут завирує пізніше, коли тополі самі себе спалюватимуть у власному полум'ї, підсипатимуть із власних віт шерехкого листяного жару; вітер, нагинаючи, гнатиме їх удалину, а вони, божевільні, випручуватимуться з його поривчастих обіймів, давитимуться протяжним схлипуванням чи коротким зойком і таки не зрушать, не втечуть із того вогню-хурделиці, бо, видно, любий він їм, як і отой клапоть землі, де вони звікували життя.

Тополі зараз моляться, захоловши в покірних позах, і в їхніх стрункіх постатях вловлюється німе благання. Кому вони моляться, що і в кого благають? Губенятами здригаються листки, наче з них зривається слово — зелене, блискуче, нечутне — і сонячним спалахом перекочується по гіллю. Ті спалахи, слово до слова, складаються хоч і в печальну, зате водночас таку ясну молитву, і ця молитва наче аж золотиться під високими небесами, мерехтить з важкуватою врочистістю.

Сивіє обрій; від землі, вистиглої за ніч, струменить холодок; ось-ось нитка бабиного літа має пронизати повітря — десь його білий, розпачливий літ забарився; вже готується до сатанинського перебігу-крутняви ідеально опуклий кущ перекотиполя; і три тополі край шляху моляться з благоговінням, зрідка роняючи на діл золоті, шарудливі слова молитви...

ЧОРНОБРИВЦІ

Ранки холодні, наче кринична вода, добута з глибу; вже за першими негаданими приморозками ось-ось прийдуть очікувані щоденні, а чорнобривці квітують собі й не збираються одцвітати.

Під вікнами хати вони притаковились кублом, а в тому кублі посхиляли буйні голови один другому на плечі; поодинокі кущики гайнули за хату, й тут, у затінку, розкошують і яріють собі незгірше, ніж на осонні. Бурхливі їхні барви водночас такі прості й щирі, такі по-домашньому звичні та рідні, що не уявляєш без чорнобривців ні цієї хати, змащеної білою глиною, ні подвір'я, заростого шпоришем та низеньким, притоптаним щирієм, ні піщаної білої стежечки, що захляло згорнулась коло порога. Відчуваєш до чорнобривців

усе більшу приязнь, і вже починає здаватись, що й осінь ця сільська без них не могла б бути такою теплою і вродливою, по-жіночому спокійною; що й небо, яке за кілька днів подальшало й поглибшало, не могло б синіти так різко й студено, ніби до нього повернулися провесінні березневі настрої.

Якби не чорнобривці — не було б у твоїй душі тієї злагоди й миру, які зараз у ній панують. І не міг би ти, мабуть, із такою любов'ю дивитися на небо, блакитні води якого безшелесними потоками побігли донизу — й застигли в безгомінній тиші, в яскравості своїй...

Холодок за хатою такий, наче то причілкова стіна дихає крижаним диханням, а від нього стебла трави настовбурчились, а деякі зів'яли й похнюпились. Листя клена по краях зморщилось, ніби його зжужмили чиїсь нервові пальці, й воно, зелене, здається з вигляду змерзлим і наче аж скривдженим тими струменями холоду, якими пронизано повітря. Так само зжолобилось листя кукурудзи, що заблукала сюди з городу. І лиш вервечки чорнобривців, що поприбігали за хату, і в гадці не мають в'янути, вони, як і кущ морозу, свіжі, молоді, наче такими збираються стріти зиму.

І хоч знаєш, що це неможливо, але чому б тобі зараз не уявити, що чорнобривці й справді не злякаються холоду й снігу, що цієї осені вони вперше не зів'януть, а такими ж розквітлими залишаться й тоді, коли замете подвір'я й стежку; вони цвістимуть у снігу й на снігу, їх не поламають хурделиці, чорні нічні хуги...

А чому б і не повірити в таку картину цієї погожої днини, коли чорнобривці цвітуть яскраво й пристрасно, залишаючи в твоєму єстві невмируще враження, коли навколо тебе не повітря, а височезні мерехтливі стовпи сонячного світла, коли водоспади блакитні застигли в своїх чи то лагідних, чи то ярих потоках,— і все це сповнено ледве вловимим, скорбним передчуттям...

ОСІННІ ПРИМОРОЗКИ

Перший приморозок. Травинка кожна ніби скупалася в срібній фарбі, та фарба присохла до неї — і тепер стебельця стоять у срібних кольчугах, позамикали в них свій дух зелений, свою відвагу. Ціле воїнство вишикувалось — особливо ж густо його в затінках попід хатами, попід тинами... Зісподу листя теж покрилося інеєм, закоцюбло у його колючому блиску, а бік, звернутий до сонця, чи не прийняв отієї яскравої

жаливи на себе, чи вона вже встигла розтанути... Згодом, коли сонце підіб'ється вище, коли потепліє, стебельця трави скидають свої холодні кольчуги, важкі й красиві, кожне тримає на собі меншу чи більшу краплину роси.

Чим далі, тим більше день виповнюється сонцем. Ото стоїть над землею велетенський блакитний глек, наллятий світлом, і все набрякає й набрякає сяйвом, що справляє враження мішанини соків — і синього, і золотистого, і білого, і фіолетового. Голосний глек дня, гомінкий глек, лункий, дзвінкий, тисячоголосий глек! Здається, повне торжество світла, пишного сяяння, важкої зелені, ситої землі... Та звідки ж оце відчуття, ніби на зеленому листочку твоєї душі зісподу приморозок залишив свій срібний колючий слід, і тепер ти дражливо відчуваєш серцем отой несподіваний жалкий шріт; ось ти замріявся про щось добре, про те, що мало навідатись до тебе в майбутньому,— і відчув, як на ніжному, тонкому пагінці твоєї мрії, з його неосвітленого боку, ніби з'явилась легка сивина приморозку; ось полетіла пташка — зверху її крила понесли сонце, а спідсподу чи то білим пухом майнуло, чи вже й там примостилося трохи інею; і коли тобою опанував такий настрій, коли ти до всього такий чутливий, то, либонь, варто сказати слово, і воно, ще летячи й не живучи в звуці, теж засріблиться зі свого темного, неосвітленого боку...

Наступного ранку — знов приморозок, і навіть не приморозок, легенька його хода, сліди його. І вже, дивись, через кілька днів (ніби не стоять безхмарні сонячні дні!) листя на деревах починає жолобитися, наче скорчилося від мук, наче йому раптово захворіли легені, й воно не має чим дихнути. Не було дощів, не було холоду, а вже, дивись, клен посвітлів-посвітлів за одну чи дві ночі, ясний стоїть, майже прозорий поміж темних лип і такий легкий у своїй жовтизні, ніби кожен листочок спалахнув ізсередини спокійним, негаснучим світлом, що схоже на болісний і водночас радісний усміх. І ясний клен той пахне вже не сухим літнім теплом, як донедавна, а прив'ялою вогкістю, що струменить навсібіч, що паморочить твою голову, загострює твої почування.

Приморозки — то наче сивина в конопляних розпушених косах дня; сивина, що сідає вранці, а потім зникає, і начебто безслідно... Вересень погожий, сумирний; його тишу порушує чи дрібний, холоднуватий шурхіт маківки, що самотиною на довгій бурій ніжці заблукала в бур'яни, чи неспогаданий постріл стручка квасолі, що загубився поміж картоплиння і, пересохши, вибухнув оце рябими ядрами... Вере-

сень вигріває свої боки по горбках, знаходить затишок на широких лісових галявинах, вересень стомлено примружується проти сонця...

Де не буваєш, куди не глянеш, а скрізь уже помічаєш сліди недавніх приморозків. Хоч і легко йшли, хоч і нечутно ступали, але під їхньою ходою повминалась трава, взявшись водянистими темними плямами; наче аж пригоріли пелюстки айстр; де-не-де вишня скаржиться мертвизною пониклих листків; а он голівка чорнобривця зчорніла і впала на інші квітки, які ще цвітуть, веселяться й радіють. І маєш таке відчуття, ніби й душа твоя, там, десь усередині, теж обвуглилась після приморозку, стемніла, й слова твої наче зів'яли...

ПЕРЕДЧУТТЯ

Якось мені стало відомо, що вона — ще до нашого знайомства — теж любила бувати в цьому парку, особливо ж навесні, коли тільки розцвітав бузок, якого тут росте багато сортів і кетяги якого мають не лише відмінну форму, не лише різні кольори, а й різні відтінки тих кольорів; любила вона бувати тут і по літі, коли подих осені лише вгадувався, аж до тієї пори навідувалась, коли відцвітали найпізніші квіти, коли все скидає одяг під змерзлі, синюваті ноги морозу.

Й мене сюди тягло, найбільше ж восени, бо тоді ці горбкуваті схили ріки, засаджені деревами всіх широт, по-різному спалахували барвами осіннього згасання.

Коли я довідався, що й вона — ще до нашого знайомства — мало не щодня приходила сюди, то для мене мої блукання по цьому парку, що зріс частково самотужки, а частково з допомогою людських рук, раптом постали в іншому світлі, і все, що я тоді бачив там і почував, теж постало по-іншому. Я раптом відчув себе так, наче моя любов до неї народилася раніше — ще до нашого знайомства, що народилася вона саме там, серед осінніх дерев, і що я вже тоді не міг не вгадувати її присутності там. Мене вабило туди, бо там була вона, мене тягло туди моє почуття закоханості, яке, звичайно, належало їй, але яке я переносив на осінню красу природи, а тому й природа здавалась мені наче одухотвореною, наче закоханою в мене.

Я почав нишпорити в своїй пам'яті: а як же я все сприймав тоді, що коїлося в моїй душі? Не знаю, чи було це й

справді так, але в спогадах усі мої стежки були залляті сонцем, дерева стояли в золоті, і я сам наче іскрився по-осінньому й золотів: отак можна було б стати поміж кленів, і навряд чи хтось розрізнив би нас. У спогадах я вже був закоханий і, тепер я певний, саме в неї, ні в кого більше, хоч тоді ми були ще незнайомі.

А може, це тільки здається, що незнайомі, бо ж і вона часто навідувалась туди, і я вже тоді мав би відчувати її владу над собою, мені вже тоді було знайоме — тільки, можливо, в іншому вигляді — те почуття, яке згодом я пов'язав з її іменем? Бо моє передчуття вже знаходило її там, моя підсвідомість уже знала про неї, вже вгадувала її владу,— тільки й того, що очі мої побачили її значно пізніше!

Я запитував колись у неї, чи тоді — ще до нашого знайомства — вона передбачала щось схоже, чи було в неї сподівання неминучості нашої зустрічі. Вона нічого не відповідала, тільки всміхалась: або не могла пригадати, або ж не хотіла мене розчаровувати.

І тепер, перебираючи все в пам'яті, я не повірив, відмовився від думки, що ми з нею знайомі з певного дня, з певної миті — саме з тієї, коли зустрілись поглядами. Ні, ми були знайомі раніше, давним-давно. Може, й не вічно, але неминуче з тієї пори, коли в зелений світ прийшла осінь. Уже тоді я передчував її, вже тоді моя зустріч із нею була неминуча. Тільки й того, що поглядами обмінялися пізніше.

З ТУМАНУ

Звечоріло, зразу ж між деревами загойдалася сутінь, і в тій сутіні стовбури, вершки дерев ввижалися ще чорнішими, вони були немов густо сконцентрованою темрявою, що прибрала форму дерев. Поплив розпорошеною вугільною курявою туман, і там, де був рідший, то наче мав сивуватий полиск. Гадючням виглядало коріння, усе немов похижіло, в кожному дереві ніби прокинувся його злий дух,— ліс од раптових сутінків, що нагнітались низькими хмарами, та від рухливого смутку, що ніс із собою туман, перемінився, став лихий і недобрий.

Вийшов на узлісся — поле ховалося в тумані, який тут, на волі, затопив усе. Зірвав листок горіха — на ньому вже осіла волога, й макові краплини поблискували на черешку. Як добуватись до села? Вийшов із лісу в незнайомому місці, села в тумані не видно, хоч би тобі рятівна нитка стежки

впала під ноги — ніде нічого. Лиш туман отарою, що густо збилася докупи, округлив гладкі спини, понаставляв перед собою буцматі безокі голови — й ніби очікує, коли ти заглибишся в оту живу гурму. Ти рушив — і отара туману теж рушила, але вайлувато, без страху. Йдеш, а туман густішає, і вже наче зникла отара — сама тільки вовна, роздрібнена на малі частки, колишеться перед тобою замість повітря, і ти маєш дивитися крізь неї, дихати нею.

З тієї вовняної, сірої мли, на яку обернулося повітря, то сям, то там проступає костомаччя бур'янів, чиї скелети ще не звалились на діл, а натужно стоять, ніби не за землю тримаються, а за саме повітря. Бур'яни погрозливо потріскують, коли зачіпаєш їх, залишають на твоєму одязі колючку чи пазуристу коробочку з насінням. Ось блимнуло на тебе кольоровим вогником — згинаєшся і зриваєш немічну квіточку, чию блакить, либонь, уже випив якщо не цей туман осінній, то виправ учорашній дощ. Квіточка сама тулиться до твоєї щоки, шукаючи прихистку й тепла, горнеться до твого ока, до брови...

Як же вибратися з цього туману, куди йти?

Попереду замаячіли кущі, й зненацька з їхнього безрадісного бовваніння вихопився якийсь шелест, шум, лопотіння чиїхось крил,— яка самотня птаха перечікувала там туман, а тепер, наполохана, зірвалась і полетіла в безвість? Звук її крил розтанув хутко, й знову вугільно-сірий морок став безживний, осліп.

Скирта соломи більшала й більшала; спершу вона була примарна, рідкувата, ніби через неї можна було б і проглянути наскрізь, але, наблизившись, важко насупилась, виросла, роздалася. Розтрушена солома, зволожнівши, вже не шаруділа, а тільки пошеберхувала під ногами. Добре, що натрапив на скирту, звідси я вже знав дорогу, яка, видавлена в м'якій землі колесами возів, віялом пасмуг стелилась по прим'ятій стерні.

Ще недавно йшов крізь туман, як через воду, наче по морському дну, не відаючи, куди дістанусь. І тепер не виринув із хвиль, але вже почувався спокійно, й нічого не полошило мене в полі, хоч до села залишалося далеченько. Я навіть заспівав щось, і поки співав, то гадав, що я не сам іду, що разом зі мною пісня. А коли замовк, то відчув, що зостався самотнім, що кучматий туман бере мене в облогу. Замугикав пісеньку — і вже знову був не сам, а з нею. Та пісенька стала для мене моїм проводирем, моєю певністю й надією, і я вже тримався за неї, не відпускав.

Так і прийшов з тихенькою, на губах, пісенькою в село. І ще довго не міг розлучитися з нею, бо ввижалося — розлучусь, то наче залишу її напризволяще, наче зраджу. Наче зоставлю її саму-самісіньку в тумані, й вона никатиме по селу, потім побреде в поле, де стрінеться з тією птахою, котру я наполохав у кущах, і вдвох вони, безпритульні, блукатимуть в осінньому тумані, шукаючи прихисту, і, так і не найшовши його, безслідно пропадуть у безвісті.

ГІРКЕ СВІТЛО МІСЯЦЯ

Весняний місяць світить легко, молодо, він тоді схожий на весну, яка все пробуджує, все народжує; він тоді й сам наче щойно пробуджений, щойно народжений, а густа блакить неба — його купіль. Літній місяць — як срібний сазан, як його блиск, як його жива холодна краса, промінням скапують із нього краплини води й тремтять, здригаються на всьому. Літній місяць пахне літом, усіма його запахами — городу, поля, саду, річки, а коли ти йдеш по дорозі, збиваючи куряву й дивлячись на нього вгору, то тоді він пахне дорогою.

Прийшла осінь, привела з собою свого місяця, і її місяць не схожий на інші, бо вибрала вона такий, якого сама захотіла, до смаку собі, а також до смаку осінньому полю й осінньому лісу. Щоночі виводить його на небо і забуває там, а він — великий, круглий, зжовтілий так, як ото зжовтіли вже гарбузи,— владарює там, пишний. І коли ти сам стоїш коло ясена, ще не облетілого, але вже геть-геть поріділого, то й місяць тоді пахне тобі ясеном, його корою й гіллям. Станеш коло куща, вкритого, як інеєм, квітками, що називаються морозом, і вже тобі місяць, його світло наче позичили своїх барв у морозу. Коло калини — наче калиновий червонястий відсвіт лягає на місяць, додаючи йому тривожного, насиченого тону.

Дерева розгубили по землі свої опалі багряні долоні, які тепер у відчаї хапаються бодай за місячне проміння, і в кожному вогкому листочку тремтить воно захололою калюжкою. Гострі місячні скалки дрижать на річковій поверхні, одна хвилька наче перекидає їх на плечі другій, а та — ще далі, й скалки поколихуються, перевертаються з боку на бік, то гаснучи, то знову спалахуючи... Вилазить у полі з нори, пахнучи земляним духом, лисиця, дивиться вгору — і в її метких очицях скляніє місячний відблиск, і сама вона, пухнаста й руда, ніби визолочена місяцем, його осінньою, безжальною

яскравістю. Все в полі просякло його світлом — прив'ялим, гіркуватим, і лисиця крізь ніздрі вдихає те світло — воно терпкувате на смак, густе, набрякле студеними пахощами заснулого полину, відмерлої трави.

Поки ще тримається зелень, то й місяць здається не таким самотнім. Та поступово роздягається земля, дерева скидають із себе легкі єдваби, по-сирітському щулячись, дрижать на вітрі, й місяць теж немов роздягається разом із усіма, скидає і скидає з себе свій золотий одяг, він водоспадом ллється донизу, стелиться по шляхах, у березі, в яру,— місяць роздягається й роздягається, і все ж таки не в силі поскидати з себе весь блиск, усе сяяння.

Погляньте, скільки його золотих лахів поначіплювано на березовому гіллі, на кленах, на зірчастій калині, скільки його коштовного одягу валяється по бур'янах, по пустирищах. Порозкидав свої сиві смушки по луках, розгорнув оксамити по дорогах, щедрою рукою кинув чорних шовків на ріллю, а від неба до самісінької землі порозвішував у повітрі свої гаптування, свої ризи, найтоншої роботи прозорі полотна, а самого тебе, й лице твоє, й руки закутав, огорнув примарним серпанком, покривалом, і ти не в силі звільнитися з нього, виплутатись.

А осінній місяць пахне опалим листям, так, як пахне воно, зметене в купу в рову чи під тином; та ще випромінює він зараз ясну тугу, світиться нею так, як у твоєму минулому світиться почуття любові, яке тобі колись подарувала доля.

ЇЖАК

Діти принесли його з лісу, довго гралися ним. Їжак не хотів розгорнутися, настовбурчував голки, то вони кидали ним об землю, пробували лоскотати патичками — й хоч би тобі що! Навіть цькували собакою, який, пирхаючи, обнюхував те жалке тіло, пробував перевернути лапами, але скоро поранився і, підібгавши хвоста, відбіг убік. Зрештою, подумали, що замучили їжака, а тому покинули його в купі листя, а самі порозбігалися по домівках, бо вже вечоріло.

Я його побачив, коли зійшов з поїзда і прямував стежкою, що вела поміж старим парком і великим садком. Хтось десь палив багаття; рідесенький дим синьою пеленою стелився над самою землею. Повітря пахло антонівками і чимось таким особливим, що нагадувало дитинство й те, як ми колись згрібали листя й палили на городі, де вже викопали карто-

плю... Їжак, видно, ще не очумався, бо лежав там, де його й покинули, згорнувшись тугим клубком.

Я зупинився, очікуючи, коли він спробує побігти. Проте їжак наче вмер. Нагнувся над ним, торкнувся голок — тверді, вони мало не впивалися в долоню. Тоді я втягнув праву руку в рукав, таким чином замотавши її, і, нагнувшись ще нижче, попхнув їжака собі на полу плаща й поніс із собою.

Їжак не розпростувався і, важкий, колов мені своїми шпильками долоню, а то й бік, коли я міцніше притискав його до себе. Від того, що зустрівся з їжаком, а тепер ніс його в загорнутій полі плаща, стало мені добре, і я чомусь навіть усміхався.

В кімнаті я запалив світло і вже тоді поклав їжака в кутку біля груби. Він там упав, як неживий, і тільки, либонь, ще тугіше згорнувся, ще гостріше повиставляв шпильки. Ну, що ж, це твоє діло, як тобі триматись, як поводитись, думав я, можеш побоюватись, остерігатись. Можливо, й зрозумієш, що я проти тебе не маю нічого лихого, але ж ти дике лісове звіря, ти завжди боїшся й остерігаєшся,— і, може, завдяки цьому й живеш іще... Ну, добре, ось тобі яблуко, ось тобі друге. А що ж іще тобі до вподоби?

Вийшов надвір, назбирав грушок-гниличок під грушею і всі висипав перед їжаком, котрий, либонь, і не ворухнувся за цей час... А-а, тобі, мабуть, хочеться молока, я чув, ти його любиш. Проте молока в квартирі не було, довелося йти до сусідів. Сусіди налили мені у фіолетову чашечку — ах, так, вони розуміють, це для їжака, і, мабуть, для того, яким сьогодні бавилися діти. Що, не вбили його? Бачте, який живучий.

Кімнату залило світло, їжак непорушно лежав у кутку. Він, звичайно, чув, що я і вдруге виходив з кімнати, але щось тут лякало його, насторожувало. Налив молоко в тарілочку, поставив коло яблук та грушок. Цікаво, що ж його непокоїть? Чи не електричне світло? Мабуть, воно, бо їжак у лісі звик до місячного, а це для нього — вороже.

Вимкнув світло і, ледве дихаючи, сидів коло вікна. Хоч би тобі ворухнулося щось, хоч би шеберхнуло! Їжак, звичайно, відчував мою присутність, бо чого б ото замикатися так?.. У відчинену кватирку заходило прохолодне нічне повітря, дихало осінню. Сидячи, я непомітно задрімав, а коли прокинувся — щось наче шаруділо на підлозі. Я навпомацки ввімкнув електрику — їжак мій як завмер у кутку біля груби, то так і не ворушився. Невже й справді замучили діти? От якби випив молока, то й очуняв би. Либонь, через те не

хоче, що в лісі не звик до нього? Дурненький, треба лише попробувати — й потім воно тобі полюбиться.

І раптом я ляснув себе долонею по лобі! Хутенько вискочив надвір, назривав коло хати сухої трави, потім нашморгав із берестка прив'ялого листя, зламав кілька гіллячок — і все це в кімнату. Гіллячки зіпер у кутку на грубу, траву й листя простелив на підлозі — ось тобі, їжаче, й ліс, маєш постіль, пахне осінню, як ти до того звик. Я був радий своїй затії — тепер їжак безпремінно не боятиметься, бо відчує моє добре серце, мою чуйність.

Погасив світло знов — ось тобі й ніч, як у лісі, можеш повечеряти, а потім і спати вкладайся. Лежав із розплющеними очима, прислухаючись, проте так нічого й не почув. Їжак, мабуть, теж прислухався до мене, чатував небезпеку, а тому не ворушився.

Сірого досвітку мій погляд застав його там, де й розлучився з ним уночі. Невже він так і просидів аж до ранку? І було непотрібне йому молоко, яблука, й простелив я траву марно? А може, він із тих їжаків, які не переносять неволі й гинуть? Холодок опік мені груди, я хутенько зодягся. Метушився по кімнаті, не спускаючи з їжака очей. Може, прикидається? Ні, либонь, і холодок у моїх грудях обернувся на морозець.

Поклав його в кошик, присипав травою й одніс на те місце, де вчора надибав. Тільки залишив його не на стежці, а трохи ближче до парку, в бур'яні, щоб ніхто не запримітив... А потім, повернувшись додому, тільки й думав про нього, картаючи себе, дорікаючи собі найгіркішими словами. Бо навіщо було брати? Неволя для нього залишиться неволею, хай навіть вона буде ласкава та лагідна... Діти його не зовсім замордували, то я своєю любов'ю добив.

Проте не витерпів і побіг подивитися. Розгорнув бур'яни, туди шаснув поглядом, сюди — їжака не було. І наче камінь звалився з моєї душі. Не сердився, що він обманув мене. То й добре, що обдурив! Аби нічого з ним не сталось, аби повернувся благополучно до лісу. Звичайно, осінь там не така, як у кімнаті, там вона справжня, та й груші там кращі, бо свої.

Ні, він таки подарував мені радість. Тим, що зумів ошукати, що залишився живий, що втік до лісу.

Кілька днів у кутку біля груби лежали яблука та грушігнилички, стояла тарілочка з молоком, прив'яло пахло гілля береста й поспіхом зірвана трава.

НА ХОЛОД, НА ВІТЕР

Гайвороння сиділо на деревах, обламуючи гілля, і стільки ж його багато було, що дерева поставали чорні-чорнісінькі. Линув гортанний грай — напевне, про нього можна було б сказати, що той грай на колір чорний, а на дотик — кострубатий, кощавий. З дерев градом сіялось потрощене галуззя, сухе листя і, либонь, грай теж сипався, бо чи то від нього стало темно внизу, чи від метушливих тіней... Яке гайвороння не могло вміститися на деревах, те скакало по землі або ж, сердите, мордоване власною непосидющістю, перелітало туди-сюди, пробувало вчепитися пазурами за сучок, за гілку і, не знайшовши собі місця в чорній тисняві, знову злітало вгору, зі зловісним карканням зависаючи в повітрі на якийсь мент.

А потім птахи зринали догори шумливо, хвиля за хвилею; ті хвилі опадали донизу, наче знов поверталися на дерева, далі ж їх підносило у височінь, коливало там, розгойдувало, й гайвороння то розсіювалось, то знову збивалося докупи. Де пролітали ті чорні хвилі, тремтячи незчисленними крильми, там по обійстях та городах проносилася зловісна тінь повітряної орди, все на якусь мить супилося, ставало безрадісним у передчутті невідворотного лиха.

Гайворонння злітало все вище і, віддаляючись, зменшуючись, наче тонуло у велетенському озері кривавого світла, що розіллялось на заході. З берегів озера на всеньке небо лягали тривожні відблиски, дрібні брижі, які ото вітер іноді залишає на вкляклій, нерухомій воді. Гайворонння летіло в отой причаєний червоний вир, ніби тягла його туди невблаганна сила, і ставало непомітним, наче згоряло в густому жарі разом зі своїм чорним граєм.

Ось уже й зовсім згоріло, а донизу полетіло й зачепилося за лілову хмару трохи попелу та кілька недотлілих пір'їн; і, либонь, крило чиєсь ген-ген, маленьке, розворушкане вогнем, само вже летить, без ворона, без другого крила, прямуючи в жар, у пекло.

Червоне й багряне при заході темнішає, ніби обвуглюється від власного вогню. А коло нього, при самому обрії, наче скривлені од болю губи, що запеклися на вітрі, лягли дві смужки полум'я й легесенько так тремтять. Дрібні брижі, що вставали коло берегів озера, геть зовсім скров'яніли з одного боку, а з другого — ясні й прозорі, ніби перегоріло вже там усе, що могло горіти.

Тривожні відблиски з далекого крайнеба лягають на

людські обличчя, надаючи їм неприродного зловісного виразу. Й такий самий зловісний вигляд має всеньке село, і недалекий ліс, і навіть саме повітря сповнене добре відчутної застороги... Вже й повечоріло, але при заході мерехтять — на холод, на вітер — дрібненькі рештки багаття, ворушиться сипкий, підсвічений ізсередини недотлілими жаринками, морок.

ВИШНЕВО, БАГРЯНО, ЖОВТО

Мряка нависає сірим лахміттям, подертим, жужманим, із того лахміття сіється журба, сіються скалки вогкого холоду. Вітер навідліг б'є тебе по обличчю, заліплює дощем очі,— невже край гарній осінній годині, отому спокійному, гідному згасанню, коли природа сама себе соборує перед відходом у небуття? Невже ось ці вітер та холод дикими ординцями ввірвалися в її храм і за якийсь короткий час знищать і знівечать те, що вона плекала протягом довгих весняних та літніх днів, днів надій і сподівань, невже вони пограбують її багатства, втечуть безкарно, залишивши долі багряні та пурпурові оздоби, золото, кров калини?

З полудня ж наче вигодинюється, невидиме з землі сонце палить і палить оте лахміття, й воно димним туманом спливає догори, там розсіюється, а з-поміж того хмарного клоччя, з-поміж їхнього дрантя й сірого куріння засиніли поодинокі копанки, вони ширшають, де-не-де зливаються... І наче наново вродився день, скупо всміхнувшись, хоч і зосталася на його виду гіркувата гримаса.

Опале листя лежить лапатими зірками, й ти ступаєш по тих зірках, наче йдеш по мініатюрному небу. Біля різних дерев мають зірки різну форму, різне забарвлення, в одному місці вони позбиралися туманностями, що мають своє ядро, своє завихрення, а ось тут, де вздовж городу стоять вишні, проліг Чумацький Шлях, що обривається в кінці вулиці. Ступнеш убік од Шляху Чумацького, як потрапляєш у чорний беззоряний простір, і в цій жаскій безодні мерехтить лише кілька поодиноких зірчастих світил, занесених сюди вітром.

Ідеш по Чумацькому багряному Шляху, а він іще грузький після недавнього дощу, дихає розвологлою землею, зірки перевертаються під твоїми ногами, ти залишаєш на них чор- ні сліди від черевиків, а потім уже з вишневих зірок ти, вийшовши на дорогу, переходиш на осокорові, що, прибиті негодою,

поприлипали до землі, розіллялись по ній рікою. Тече осокорова бліда ріка, повінню розлившись на городи, в ровах жовтіє глибоко, а то ж її бризки позачіплювалися за дерезу, блекоту, тріпочуть, ладні першої-ліпшої миті скапнути додолу.

Далі, на околиці, здибуєшся з липками, якими обсаджена дорога до сусіднього села, й вони, ці липки, стоять у тихому своєму листі, в тихому своєму вогні, такому лагідному, кожен листочок насичений ясним восковим світлом; вогники окремих листків зливаються докупи, утворюючи жовту кулю, якою світиться молода липка. А за нею стоїть друга, й теж така сама, далі третя, четверта, й кожна з них світиться на тлі почорнілого поля отакою собі незвичайною свічечкою, тремтить холодними язичками листків. Два ряди свічечок уздовж дороги — для кого вони запалені, кому присвічують?

Чи не самій осені, щоб бачила, де їй ступати? Бо і вночі ці липки, коли проходитимеш мимо, теж горітимуть, тільки уважно пригляньсь до них у темряві; світло їхнє стримане, заглиблене, наче йде з самого нутра молодого дерева, з його єства, що, можливо, заховалося цієї пори вже під землю, в коріння. Світло липок посеред ночі хоровите, боязке, воно справді-таки шириться не з листків, а з самої душі дерева, і перетворюється на незвичайне світло, перетворюється на нетлінну красу, котра не зникає безслідно, бо ж залишається в пам'яті наших очей, у пам'яті нашого серця, в пам'яті наших почуттів.

ЛІС, ТИША З ЧОРНИМИ РАТИЧКАМИ

Чорна нічна вись, означена зірками, така ж сама бездонна, як і вдень. Вона потонула сама в собі, в скорбному мороці, потонула поміж зоряного ластовиння, серед нечутного звучання, яким долинають до твого слуху місячні промені, а вони проливаються крізь його діряві пальці. Коли дивитися вгору, то добре видно кожну галузку, потовщення-суглоби, де-не-де розлапастими цятками широчіють самотні листки.

Повітря від нічного морозу туге, мало не порипує, як ото порипує захолола капуста. Маєш пити його малими ковтками, щоб не простудити горло. Тиша навколо тебе іскриться чи то морозними іскрами, чи то інеїстим місячним промінням, але варто тобі ступити крок, як вона сахається по боках, відскакує в гущавину, бо лякається того сухого тріску, яким озивається падалішнє листя.

Станеш — і тиша теж зупиниться, повернеться до тебе й

стоятиме поруч настороженою, чутливою сарною. Здається, варто простягнути руку, й ти погладиш її ніжну тремтячу шкіру, під якою відчуєш полохливий струм зляканої гарячої крові. Ось тільки приглянься — й ти побачиш її розширені косуваті очі, в яких пульсує живий страх, побачиш очі, ладні кожної миті сахнутися, шаснути в безпечну гущавінь.

Ти ступив уперед — і пронизливо морозко затріщала осіння падалиця під роговими ратичками тиші, й шум той полетів, віддаляючись.

По дорозі через ліс, ген попереду, посувається холодок у зітканій із сірої непевності киреї. Той холодок — наче рухоме павутиннячко, розставлене на тишу, на її чутливий ляк, який, либонь, ось-ось попадеться-таки, затріпоче в химерному сильці. Але скільки я не йду, нічого не потрапляє в сітку, розставлену волокнистим холодком, нічого там не б'ється в передсмертних корчах, не пручається, вириваючись на волю. Пусте павутиння рухливого холодку, кволе, примарне.

Чорний ліс, біла дорога, жовтий місяць. Хтось, либонь, іде слідом за тобою, бо чого б це ти раптом зупинився та й, обернувшись, вглядався б у пройдений шлях? Хтось-таки йде, і ти виразно чуєш шурхотливий, наче аж поповзом по піску, звук ходи, якийсь кістлявий звук, од якого починає тупо ломити в зубах, од якого болісно судомить душу. Йде не тільки по дорозі, йде також поміж грабів і, либонь, високо піднімає ноги та обережно ставить їх, бо лише скрадливий шурхіт чується ледь-ледь та зітхання зів'ялої гіркоти.

А може, то лише ввижається? Так само, як ввижається, що повітря слизькувато зарипить нахололою капустою, що тиша спиняється й можна погладити її чутливу нервову спину? Як ввижається, що холодок розставив сильцем свої волоконця, чатуючи на тишу?

Ні, таки йде! Можна не тільки почути, а й побачити, як воно чи то густо синіє, чи то непевно біліє ззаду на дорозі. Як воно здригнулось і заклякло поміж грабів, а потім, остерігаючись галявини та місячного світла, обачно просунулося до чіткого, вершиною догори, трикутника ялини й сховалося за ним.

Це — зима... Вона ще ховається, ще не хоче виказувати себе, але її вже не тільки чутно, а й видно. І мені стає спокійніше, що в чорному місячному лісі я не сам, що ми наодинці з зимою; мені спокійніше й від того, що я йду, не криючись ні від кого, а вона ховається, ніби злякалась лісової тиші.

Лісової тиші з чорними ратичками.

БАРВИСТИЙ БЕНКЕТ

Ще трималися по садках пізні сливи, пізніми яблуками було обкидано гілля, як раптом пішов сніг. Отак і пішов — на сливи, на яблука, на бурувато-зелені груші-глеки, і сипалось його, м'якого, пухнастого, багато. Люди виходили в двори, дивувалися — бо де ж це видано, щоб так рано? Траплялося, випадав сніг у травні, на весняну зелень, але вона від того холоду не в'яла, хіба що свіжішала. А це — в таку ранню пору, коли до тієї зими ще й палицею не докинеш, коли не кожна хазяйка й картоплю повикопувала на своєму городі, а в полях цукрових буряків ще збирати й збирати.

Проте людське здивування не перешкоджало снігові йти, і він собі сіявся на дерева, що не встигли поскидати свої різнокольорові осінні прикраси, й від того вони ставали ще кращими, бо сніг пухкими горбками влягався на гіллі, й жовта барва листків по сусідству з білим набирала такого благородного казкового тону, якого вона не могла мати сама по собі. А шарлат, оторочений снігом, густішав ще більше, барва його була вже не поверхова, а наче набирала місткості, вона ніби світилася з глибини вогкого блискучого листка. Так само й пурпур осіннього згасання спалахував новими відтінками, це був цілий букет огнистих несподіванок.

Падав сніг, і ні в чому не відчувалася зима. Повітря не стало колючим, воно залишалось по-осінньому м'яким, навіть потеплішало. Й сам сніг не холодив, не остуджував ні твою душу, ні душу рослин, він здавався борошном, щойно змеленим, запашним і ніжним, яке просипалося в млині з роздертого мішка.

Те борошно за короткий час вкрило своїм пухом городи, хати,воно омолодило дерева, познімало з них апатію, тоскний настрій, воно пробудило в них живу, бадьору вдачу, і тепер вони виглядали енергійніше, жвавіше. І все навколо тебе стало наче аж стрімкішим, усе начебто набрало певного смислу, який була забрала осінь.

Відпливли снігові хмари, сонце з золотого лука стрельнуло донизу веселими стрілами — і як пишно, як незвично постала перед тобою осінь! Зодягнута в найкоштовніші свої шати, вона ще недавно мала на своєму виду страдницький вираз, а це — де й подівся біль з її обличчя, бачиш її перед собою щасливою, іскри таяться в примружених очах, пашить вона здоров'ям. І гарно ж зуміла прибратися, оздобивши себе вінками цибулі та пучками кукурудзи, що висять під стріхами хат, а то й повними, ще не вимолоченими брилями

соняшників; прикрасила вона себе й разками чорно-синіх слив, і яблук-зеленух; простелила в лузі трав'янисту рядни-ну, де на зеленому оксамиті латками розкидано сріблястого снігу; а комірці собі пошила з хутра куниць та лисиць, із лискучого хутра похватних ласок...

Сонце пригріває — і поступово міняється її постава, її вро-да. Сніг тане, його меншає й меншає, на вітті позоставались невеличкі клаптики, а на землі він лисіє, танучи. Й осінь іще бадьориться, вона виставила напоказ усі свої циганські брязки-дзеньки, хизується яскравим лахміттям, але приглянешся пильніше — й помітиш, як на її виду все чіткіше проступає недавній страдницький вираз, що йде із глибини її зра-неного єства. Вона хапається за кожну жменьку снігу, за кожну пушинку, бо вони ж омолодили її, вони прикрасили її, але сонце краде той сніг на очах в осені, воно жорстоке, воно безжальне до неї,— і осінь, либонь, уже ладна змири-тися з усім.

І невдовзі таки змирилася... І ще дужче постаріла, бо за раптовий сніг, який спочатку ощасливив її, обпік її живлю-щим холодком, за отой короткочасний спалах радості вона тепер змушена розплачуватися золотом, воно все густіше па-дає в болото, на липку землю — й ніхто не хоче його збира-ти, бо, либонь, не складе ціни.

СПІВУЧА КОЛИСКА З ВЕРБОЛОЗУ

Окупаційні фрески

НА РІЧЦІ

— Ти неси коромисло, а я понесу відра,— каже баба Ликора.— Отак удвох і підемо з тобою до річки по воду.

Ранок паркий, теплий, наче молоком п'янким облитий, а від землі, що вистудилася за ніч, ледь-ледь струмує холодок. Ген у білому розведеному ранковому молоці видніє мляве, бліде сонце, схоже на великий ворок сиру, а з цього ворока тільки почала віддушуватися сироватка. Ще не відспівали всі півні й зрідка озиваються по селу, перегукуючись, але перегукуються з запізненням, наче вони чують — і не чують один одного.

На голках молодої трави ще не розтанула роса й приглушено мерехтить, як розсипана сіль.

Під опушеними вербами вузьким бакаюватим шляхом іде якась жінка, вже й понуро, байдуже поминає нас, то баба Ликора сама озивається до неї:

— Ви знаєте, куди ми оце йдемо?

— А куди? — зупиняється незнайома жінка.

І тоді баба Ликора береться охоче розказувати, наче терницею січе:

— Взяли оце відра та коромисло— й до річки по воду. Бо надумала змити голову собі й дитині. Подивіться, як закостричилася в нього та й у мене. Ждала дощу, аби дощовою, але нема дощу, нема. То не стану мити криничною, вже краще річковою, бо така м'яка, що й лугу не треба, що й без мила вимиває, а як розчешеш волосся гребінцем — ну шовкове, й годі!

Погомонівши, баба Ликора з миром відпускає незнайому жінку, й тепер ми зі шляху звертаємо у бічну вуличку, де гостро пахне відвологлою від роси кропивою та блекотою. А

вже цією вуличкою — в левади, над якими більшає та густішає підсвіченого сонцем розрідженого молока-туману.

Левади — як зелене полотно, а по цьому зеленому полотну гаптовано де кущ верболозу, де кущ калини. І чорна галка на калині — мовби вигаптувана в перкалевому повітрі. Та ні ж бо, не вигаптувана, бо зривається, летить і тане. А левади зостаються незрушні, бо таки виткані, а верболози й калини також незрушні, бо таки вигаптувані.

Баба Ликора з білого піщаного берега ступає на камінь, що сірим лобом горбиться у воді. Набирає відро води — і ставить на берег, далі набирає друге відро — й так само ставить на берег. Від каменя відбігають півколами, тремтять і зникають на сонній воді жмурі, хвилька за хвилькою.

Ген через річку видніє гатка, обсаджена вербами, видніє гребля, а біля греблі бовваніє млин.

А як прямо подивитися, то за річкою на тому спадистому березі височіють віковічні дерева заводського парку, а вже поміж дерев та за деревами парку стримлять зруйновані корпуси цукрового заводу — жовті, а також цеглисторудої барви.

Баба Ликора бере в мене вигнуте дугою, обшмульгане до воскового блиску коромисло, підводить коромисло попід дужками відер — ось ми й підемо від річки додому гріти воду в печі й мити голови. Та в останню мить вона випростується над відрами з тремтячою блакитною водою і пильно задивляється примруженими очима понад берегом.

— Подивись, подивись,— каже.

А сама поглядає на плесо поміж лепехи та осоки, над якими сіріють поламані стебла торішнього всохлого волоття. Ще якусь мить тому пустельне, зараз це плесо оживає: з лепехи та осоки вигулькує кілька диких качок. Птахи неначе бігли, важко пробиралися поміж заростей, та, опинившись на вільному плесі,— спиняються, чи то до берега приглядаючись, чи то до самих себе.

— Ти лише поглянь на сіру качечку,— з дивним зачаруванням, пошепки мовить баба Ликора.— Як ото качури кругом неї...

Троє качурів розпливаються обіч непоказної сірої качечки, що опиняється посередині їхнього невеличкого табунця. А вона сидить на воді так, наче їй і діла ніякого нема до тих трьох качурів, пострілює головою на довгій шиї то в один бік, то в другий. А ще нагинає голову так, наче ось-ось пірне під воду й невідомо, де випірне: чи в заростях біля берега, чи посеред річки.

Зате оті три качури! Такі, наче з ними коїться щось. Заповзято починають метушитися довкола сірої качечки. То наче розбігаються по вузькому плесу до осоки й ось-ось зникнуть там, то повертаються назад до своєї обраниці — й кружляють довкола неї. Гордовито витягують голови, пришвидшують плавбу — і враз сповільнюють плавбу, наче хочуть завмерти, але зразу ж і знову кидаються в дивну завзяту плавбу довкола.

І пересвистуються! Чи то між собою пересвистуються, чи то озиваються до сірої качечки, мовби і її запрошуючи до танцю-грища, та вона мовби й не чує, не пристає на їхні запросини, якась байдужо спокійна. Хоч, може, й не така байдужо спокійна, бо поглядає на качурів цікаво, не тікає від них.

І сама вона сіра-сіресенька, непоказна, менша від качурів, а вони, омиті водою, сяють барвистим пір'ям, що іскриться.

— Ото ще невісточка,— бубонить баба Ликора.— Ти ж бач...

— Вони сваряться? — питаю.— Сердяться на качку?

— Сердяться на качку? — перепитує баба Ликора.— Ну й чудний! А чого їм сердитися... Не сердяться й не сваряться... Вони парубкують!

— Хто парубкує? — не тямлю.— Качури парубкують?

— А хто ж іще! Хіба не бачиш? Уже так стараються, так стараються один поперед одного. Стараються, щоб качка вибрала кращого поміж них, а вона й не квапиться вибирати.

— А чом не квапиться вибирати?

— Бо куди квапитися? Ще вспіє... Аби потім не дмухати на холодне...

Здається, баба Ликора глузує з мене, бо язик у неї гострий, мов молода осока. Придивляюся — ні, таки не глузує, її темне лице кольору гречаного меду світиться тоненькою, наче місячне проміння, усмішкою.

Тепер уже, дивлячись на плесо, починаю розуміти, що качури справді не сваряться між собою й не сердяться на сіру качку, а залицяються до неї. Може, й не парубкують, як ото каже баба Ликора, а все-таки залицяються. Ген які вони славні в плавбі, ген як чудно гнуть колінця на воді, то розбігаючись, то збігаючись, то припадаючи шиями до води, стелячи їх по поверхні, то хвальковито витягуючи вгору. Й то ж качури не просто собі висвистують, а співають для качки, й кожен старається якомога майстерніше, але ж не винуваті, що не вміють по-солов'їному, а лише по-качиному. І сама сіра качка вже не видається мені байдужою, як досі, а

цікавою й пильною. Та й розумниця ж, бо справді приглядається до качурів, які то вони вдатні, бо справді вибирає кращого з-поміж них.

А який з трьох кращий? Усі троє чудні й славні.

Раптом щось полохає їх, якийсь неясний погрозливий звук, що забринів у чутливому повітрі, вмить обірвавшись,— і качок на плесі мов не було: сіра качка пірнає під воду, з качурів хто поспішає слідом за нею, хто прожогом у лепеху. Може, де вигулькнуть на річці? Пропали безслідно, вже й вода по них вгамувалася, стала дзеркально чиста.

Забуваючи про відра та коромисло, баба Ликора стежкою понад берегом ступає ліворуч, поміж лози, а я вже — слідом за нею. Йде з чутливою та обережною рішучістю, наче відає якусь таємницю, яка чекає десь зовсім близько, неподалік у кущах.

Поминувши левади за городами, виходимо на купинистий луг, порослий вільшиною. Тут річка ширшає, а на річці більшає зелених острівців з рогози та осоки.

— Бачиш? Чуєш?

Зовсім почуднішала баба Ликора: темні її щоки гречаного меду мовби підпалено рум'янцями, пашать і жевріють, а в зглибілих очах на самому їхньому здаленілому денці мерехтять загадкові світлячки.

І я сторожко приглядаюся та прислухаюся.

Що тут коїться, що тут тільки коїться!

Спершу мої очі розбігаються навсібіч поміж зеленими острівцями, гублячись поміж пташиного буйного шарварку на річці, бо так багато тут качок, і гомін їхній долинає — ближчий і дальший гомін. Але згодом очі мої прикипають до двох крижнів, що залицяються до качки. До невісточки, як то сказала баба Ликора.

Голови в качурів-селезнів зелені, аж блищать сяйливим зеленим блиском, і шиї спереду так само виблискують. І — білі кільця на шиях, немов обручі, які перепиняють оте зелене струменисте сяйво, аби воно з качурів-селезнів та не постікало на воду. А які дзеркальця в них на крилах — фіолетові, облямовані чорною та білою смужечками. І — пласкі зелені дзьоби.

Крижні-селезні, плаваючи довкола качки, голосно перегукуються — так, наче не чують один одного, хоч і близько. Наче докричатися один до одного не можуть. А качка, спокійна, стиха плаває поміж них. Далі селезні зближаються й починають тручати одне одного — то боками, то грудьми.

— Чого вони б'ються?

— Не мирять через качку, хіба ти не тямиш.

— А чом качка не помирить їх?

— Ото помирить, як вибере собі кращого та дужчого.

Качури-селезні вже не просто відпихають одне одного від качки, а й войовничо стріпують крильми, й завзято чублятьсяся, аж пір'я летить на воду. Й ніхто не хоче поступитися. Хто з них кращий, хто дужчий? Не знаю. І вони, либонь, не знають. І качка теж поки що не знає, інакше б уже вибрала собі до пари.

Очі мої відриваються й летять на весняний простір зголубілої річки, над якою вже розтануло бліде молоко туману, тепер вода — в сонячних переблисках, де-не-де сизіє пасемцями тремткої пари.

Отам, біля найближчого зеленого острівця, видніють сірощокі норці. Також два селезні біля одної качечки. Але не б'ються, не чубляться, не кричать. Як заворожені, селезні водночас наче розбігаються від качечки в різних напрямках, далі водночас повертають до неї і пливуть назустріч один одному, а то вже вони пускаються по колу довкруж неї, а то вони пірнають під воду — й виринають водночас, тримаючи в дзьобах по кілька стебелець водяної кропивки, а то вони вже зійшлися груди в груди й торкаються дзьобом дзьоба. Напружуються — й спинаються догори стовпчиками, стоять — хто довше отак встоїть, тримаючи в дзьобах кропивку.

Славні які норці — спинки в них чорні, блищать, на потилицях чубчики, вузькі білі смужки на шиях. І ще — жовтуваті дзьоби, наче там цвіт кульбабки світиться... Хто з них кращий? Славні обоє. Тому, либонь, і важко смирній качечці вибрати поміж них собі до пари, бо обоє до душі.

А далі, а далі... Куди тільки поглянеш, скрізь на річці видно качині танці, качині зальоти, качині любощі. В баби Ликори таке цікаве та радісно посвіжіле обличчя, мовби вона помолодшала на багато років. Мовби вона бодай трохи повернулася в свою молодість, у яку мені вже нізащо не зазирнути.

І в лугах у березі — так само чуються пташині переспіви та пересвисти, перегуки та оклики.

— О, чуєш, чуєш,— це баба Ликора.— Гуси...

Справді, десь зовсім неподалік, з-за кущів лине гусячий гелгіт. Нагостривши вуха, по-чаплиному високо й кумедно здіймаючи ноги в черевиках з розпушеними поворозками, баба Ликора йде на той гусячий гелгіт, а я слідом за нею, намагаючись також ступати обачно.

Причаївшись за кущем верболозу, вона руками розводить гілля, просуваючи вперед цікаву голову, а я вже мавпую бабу Ликору, обіч неї теж розгортаю гілля...

Дикі гуси!

На скатертині лугової трави, наче вишитої ранніми квітами, ген-ген видніють дикі сірі гуси!

Їх там зібрався невеличкий табунець, ходять кружкома, а посередині їхнього живого кола топчеться на місці, витанцьовуючи, гуска. Ця гуска переступає з лапи на лапу так, наче перевалюється з лапи на лапу, крила в неї напіводвисли, й вона ворушить напіводвислими крильми, відстовбурчуючи їх то більше, то менше. Наче ось-ось хоче змахнути різкіше, дужче, аби злетіти, вирватися з живого кола, але не злітає, не виривається. А все витанцьовує, перебираючи лапами, й дзьобату голову на довгій шиї витягує так високо, як тільки може, вище вже не витягнеш!

— Гопака танцює,— каже баба Ликора.

— Хто гопака танцює? — не розумію.

— Та хто ж... Гуска танцює... Гуси танцюють.

І справді, гуска немов танцює гопака, а живе коло довкруж неї крутиться й крутиться, гелгоче й гелгоче, мовби також танцює гопака.

Поглядаю на бабу Ликору, сподіваючись, що вона скаже — й дика сіра гуска також невісточка, але баба мовчить.

А мені цікаво, так і хочеться пирскнути зо сміху від того чудного гусячого гопака, від їхнього гелготу, але я тільки прикладаю долоню до губів. Сіра гуска також вибирає собі пару? Авжеж, вибирає до душі, й повинна когось вибрати одного з того табунця, який весь мені видається чомусь лише з гусаків. Тому так довго й танцюють, що їх багато, що важко вибрати кращого, що ніяк не зважиться.

Постріл гримить раптовий і несподіваний.

Наче грозовий грім котиться довкола, котиться низько понад землею, котиться не в одному якомусь місці, а скрізь — і над селом, і над лугами, й над річкою.

Прокотившись, згасає, та я чуюся так, наче постріл і досі відлунює у вухах. Чуюся так, наче за першим голосним пострілом ось зараз пролунає другий. І я зіщулююся душею, очікуючи на цей другий постріл.

Хто стріляв, де?

Табунець диких гусей, що танцював отамо на зеленому моріжку, спиняється, наче його навальною хвилею вітру вдарило — і вже немає отого живого танцівливого кільця, всі змішалися докупи, вже біжать, лопочучи крильми, вже зри-

ваються й злякано летять понад річкою, швидко, якомога далі від небезпеки.

Вмерли пересвисти й переспіви птахів на лузі, а на воді — шарварок і колотнеча, крижні тікають у рогіз та осоку, норці пірнають, якісь качки летять урозтіч, стелячись понад самою поверхнею. І сама річка начеб теж лякається, береться брижами-хвильками поміж зеленими острівцями, і від хмар, що затуляють сонце, з іскристо-блакитної обертається на темно-голубу, прищулену.

Баба Ликора, стемнівши на виду, хапає мене за руку, і я відчуваю, що її долоня холодна й тремтить.

— Ходімо, надивилися... Стріляють, нехристи...

Й село наше Овечаче по горбах та по вибалках також наче зчорніло, принишкло, насторожено очікує ще на постріли.

— Це війна? — питаю пошепки, поспішаючи за бабою, заплітаючись ногами.

— Війна, а яка ж хороба...

І мимоволі втягую голову в плечі, бо ж — війна зовсім близько, десь отут, в овечацьких лугах, оце війна стріляє, дихає смертю.

— Жди отут,— наказує баба Ликора, зоставляючи мене у верболозах.

А сама йде кудись, і хода її гасне в траві. Куди вона? Зоставшись сам, спершу намагаюся не дихати — й раптом до слуху мого долинає переспів і пересвист пташиний з лугів. Аж не віриться, що пташки знову щебечуть і тішаться весною. Може, й дикі гуси знову прилетять? Дивлюся в небо над річкою, але в ясному повітрі гусей не видно. Опускаю погляд нижче, на воду, й очі мої теплішають від радісного здивування.

Поміж зелених острівців знову плавають качки!

І не просто плавають, а затівають свої весільні ігри!

Ген оті самі норці, а може, й інші: два селезні дженджуряться біля качечки, ось вони мовби врозбіч кидаються від неї, зупиняються — і вже пливуть назустріч, ось водночас пірнають, нема їх, нема, качечка саменька на воді, та вже качури водночас вигулькують з води, якісь наче здивовані й веселі, щасливі, легко й натхненно пливуть довкола качечки.

Аби з-поміж них вибрала собі до пари — на ці весну й літо, щоб разом вивести й доглянути каченяток, щоб разом восени летіти в теплі краї до вирію...

З-за лози виходить баба Ликора з коромислом, що вигинається на плечі, а на коромислі погойдується двоє відер, гублячи на землю срібні краплини води.

— Дивишся? Може, й ти собі вподобав оту сіру качечку, жартує баба Ликора.— Але ходімо до хати, спершу в річковій воді скупаєшся та голову змиєш. Бо качечка не вибере тебе такого, замурзаного. Бачиш, її селезні цілий день купаються в річці, то вона вибере селезня.

Баба Ликора жартує, і мені стає радісніше на серці, розвиднюється на душі.

Йдемо вуличкою до хати, а я, дивлячись, як цяпотять срібні краплі з відер, усе озираюсь назад.

Наче ще не надивився на весільні качині танці на річці...

Наче остерігаюся, що знову розляжеться, громом покотиться страхітливий постріл...

У ВЕСНЯНОМУ ЛІСІ

— Дивися ж, від мене далеко не відходь.

Сьогодні в лісі обличчя в баби Ликори схоже на порепану дубову кору, з-під пасма сивого волосся, що спадає на плаский лоб, зеленіють очі, як два жолуді.

Ранковий ліс пронизаний гострими, широкими мечами сонця, що яриться густим полум'ям у синьому небі. Підлісок уже розпушився, уже в густих котиках, дрібне листячко продзьобалося й на хиткому гіллі, а дуби стоять чорні, мовби мертві та обвуглені. Дика груша облита білим молоком, і в тому пахучому білому молоці, що стиха піниться, бджоли неначе киплять, неначе варяться зі струнним оксамитовим гудінням.

Пелюстка білого цвіту спадає з груші на бабине пасмо, немов сяйливим вогником хоче звеселити чомусь споночіле посеред білого дня бабине обличчя, проте воно не розгодинюється.

— Дивись під ноги, не наскоч на яку заразу.

Баба Ликора збирає хмиз на паливо.

В одне вухо впустивши бабине казання, з другого вуха випускаю й поволеньки наближаюся до потрощеного дзота, що великими ребристими уламками граніту, з якого вужами висотується залізо, горбиться неподалік поміж ліщинових кущів. Чим ближче я підступаю до неживої покородленої руїни, тим вона мертвішає і страшнішає.

— То ти мене так слухаєшся? Ось я зараз візьму жаливу, вже наросла, та освячу тебе жаливою!..

Дзот залишається осторонь, поміж ліщинових кущів іду в

прозору глибочінь лісу, що видзвонює-сяє голосами весняних птахів. Під ногами шарудить сухе торішнє листя, затоплене шовковими водами молодої гострої трави, з-поміж якої де-не-де видніє чи фіолетовий ряст, чи жовта куряча сліпота, чи цупке листя конвалій зі стебельцями нерозквітлого цвіту.

Неподалік озивається зозуля, і голос її якийсь начебто вербово-тужавий, і водночас голос її начебто пахне коноплями, що вимочуються у воді.

Схиляючись, я збираю фіалки, що ростуть при самій землі, що видющими блакитними вічками дивляться на білий світ, начеб чудуючись із нього, а я тішуся з цієї щирої зачудованості фіалок. Скільки мені років? Не знаю і не думаю, скільки мені років, бо й не відаю, як про це думати. Збираю собі фіалки, їхні блакитні погляди, і в моєму кулаку вже цілий пучок цих блакитних поглядів.

Ось тут, на галяві поміж дубів, ціле розсипище фіалок, і я стаю на коліна, зриваючи квітку за квіткою, квітку за квіткою, аж поки мої руки заплутуються не так у траві, як у якихось довгих білих косах, що лежать у траві там, де фіалок найрясніше, а далі за фіалками — жовтий пісок і чорна земля.

Коси схожі на дивовижну кущувату рослину, якої раніше не доводилося бачити ні в лісі, ні в полі, ні в лузі, і якусь мить я намагаюся осягнути, що ж це за химерна така рослина, по якій лазять мурахи. Довге це волосся беру з землі, перебираю пальцями, підношу вгору і, перевівши погляд на вивернуту купу землі й піску, спершу нічого не можу втямити, поступово завмираю від хвилі страху, а потім крик рветься з моїх грудей.

— Чого ти? — чується за спиною бабине.

З в'язкою хмизу баба Ликора стоїть неподалік поміж ліщини.

— А-а-а...— дзигонить мій голос.

— Чи ти блекоти об'ївся, що кричиш як на пуп? — надійшла баба.

Хочу тікати, але ноги вросли в землю.

— Господи, святий та кріпкий...— раптом шепче баба Ликора перешерхлим голосом.

В'язка хмизу з її плечей спадає додолу, баба щось бубонить, і в її зелених очах начебто скипає білий мороз.

— Що це? — питає.— Це ти знайшов?

— А-а-а...— й далі дзигонить мій голос.

Баба Ликора спроквола опускається на коліна, обережно

пучками пальців бере розсипчасте пасмо лляного білого волосся, легенько смикає, наче хоче вирвати. Але волосся не висмикується, тільки натягується. Воно корениться в землі та піску, над якими порозтікалося врізнобіч.

— Господи, Боженьку мій,— бубонить баба.— Хто ж це в землю заліз, га?

Баба Ликора обертається до мене, мовби хоче почути мою відповідь, і тонкі борозенки її вуст дрібно сіпаються.

— Що ж воно там робить у землі, га?

Дивлюся на бабу Ликору так, наче сама знає відповідь, але чомусь таїться, чомусь питає в мене. Зводиться з колін і хреститься, кладучи хресне знамення сухими корінцюватими пальцями.

— Людська голова, а росте, мов кропива чи лопух...

— Росте?..— мимоволі зривається з моїх уст.

— Росте? — перепитує й баба Ликора, наче від мене почула.

А я дивлюся на неї, боячись глянути донизу, щоб не побачити в траві та на розворушеній землі врізнобіч пролите волосся, яке наче справді росте, сотається. Пучок нарваних фіалок сам випадає з моєї руки.

— Ходімо,— каже баба Ликора.— Хутчій ходімо звідси.

Бере мене за руку, смикає, проходить мимо в'язки розсипаного хмизу. Я намагаюся обернутися через плече, але вона вже шарпає, так що я шкопертаюсь у траві.

Весняними голосами співають птахи, і в їхніх піснях повно ясного й прозорого сонця та радості.

— Що то? — спромагаюсь на голос.

— Ходімо, ходімо хутчій...

Ми вже на узліссі, через вузький клин забур'яненого поля в садках, тополях та вербах видніє наше село Овечаче. Баба Ликора прудко перебирає кістлявими ногами-ломаками, довкола яких бомбляється фарбована бузиною полотняна спідниця. Квапиться до села так, наче село — наш оборонець, заступник і спаситель.

— Що то? — лепече мій язик.

— Де? — бубонить баба.

— Отам, у лісі?

— У лісі? Нічого в лісі не було, дитино,— тягне мене за руку.

— Не було? — не вірю своїм вухам.

— А не було, не було... Щось тобі привиділося? Весна, день теплий, ось і привиділося.— Вона кладе долоню в горошках мозолів на мій лоб. — Не можна малим дітям у ліс

ходити, бо в лісі нечиста сила водиться, ось нечиста сила й ворожить. Щось тобі наворожила нечиста сила...

Може, й справді наворожила нечиста сила, про яку баба Ликора знас так багато, як послухати її — скрізь нечиста сила таїться, ось тільки треба навчитись бачити її. Від мене кристься, а від Ликори хіба що-небудь утаїться?

— Ти поплач, дитино, полегшає.

Я відчуваю на своїх пальцях доторк довгого білого волосся, що росте в лісі з землі так, як росте трава чи кущі, й плачу. Навіч бачу, як баба Ликора перебирає руками лляниcте волосся, що росте з одного горбика, росте кущиком на свіжовиверненій землі на лісовій галявині, — й плачу.

Село, таке рідне та ласкаве, вже зовсім близько, а за спиною ліс такий страшний та погрозливий. І я через плече обертаюся на синій, уже подаленілий ліс, бо здається, що ось-ось наскочить щось ззаду, вхопить за шию.

— Ти поплач, дитино, поплач,— каже баба Ликора, а в голосі в самої бринять сльози.

Тоді я хапаюся обома руками за поділ її полотняної спідниці, ховаюся очима в рясних складках. Бабина шорстка долоня гладить мою колючу голову, потім я поволеньки злітаю на бабиних руках угору.

— Візьму тебе на барана.

Отак на барана, обійнявший бабу за шию, і пливу понад землею. В голову вступає сон, і я засинаю, провалюючись у туман, що пахне бабиними сивими косами.

ЗЕЛЕНІЄ ВІКОВІЧНИЙ ДУБ

Дядько Тилимон доводиться мені та бабі Ликорі якимось родичем, тільки яким — хто його відає! Він кульгавий, та ще й сліпий на ліве око, що чорніє видовбаним проваллям, а праве дивиться так весело, мудро й задерикувато, наче в його карому болоті ой як багато водиться чортів, бо перебралися й ті, з вибраного лівого ока.

Баба Ликора, яку хлібом не годуй, а дай побігати галасвіта, тягнучи мене за руку, сьогодні притягує мене до дядька Тилимона.

Дядько Тилимон під хатою на дубовому одземку, поцюканому сокирою, січе ножем-різаком руде листя торішньої махорки. Водночас у роті він тримає грубу цигарку, що снується їдучим димком.

— Де Ніла? — питає баба Ликора.

— А нема Ніли, нема, повіялася на цвинтар підправити батькову та материну могили.

— То почекаю...

— А чого це твій,— дядько Тилимон киває на мене,— мов з хреста знятий?

— Та не спить по ночах і на стіну дереться.

— Ха, такий малий, а вже на небо лізе! — мружить він каре, мов жарина, око.— То поведи його до баби Весни, хай вишепче.

— А поведу, лиш нехай баба Весна повернеться від дочки з Вівсяників.

Дядько Тилимон січе ножем-різаком рудий тютюн на дубовому одземку, баба Ликора, сівши на призьбі, заплющилася, заховавшися сама в себе, а я дивлюся на велетенського дуба, що росте край дядькової левади, за дядьковою левадою, на пласкому зеленому пагорбі. Це найбільший дуб на всеньке Овечаче, більшого нема. Ще чорний, з голим гіллям, віковічний дуб видається мертвим. Ступаючи по межі, йду з обійстя на леваду, з левади — на пагорб, і чим ближчає дуб, тим більше виростає і грізнішає, аж поки в моїх очах виростає так, що над моєю головою затуляє весь видимий білий світ, сягнув до неба й за небо.

Звідси, знизу, мені здається, що блакитне небо тримається на розложистій кроні дуба.

А може, дуб росте з неба до землі?

Від цієї думки мені перехоплює подих.

А може, земля вчепилася за дуба, що росте в небі, й отак за нього тримається?

А що, коли дуб не втримає землю?

І вже від цієї думки мені стає страшно, я задки-задки відступаю від велетенського дерева, аж поки добре бачу, що дуб таки росте не з неба, а з землі, стоячи на молодій траві веселого широкого пагорба-кручі, а небо ген-ген далеко сяє в просторах неоглядних.

— Дитино, ходи-но сюди! — чується з обійстя голос тітки Ніли. Вона вже повернулася з кладовища. Слухняно біжу на подвір'я, а вона мокрим рядном насідає на дядька Тилимона: — Ти коли вже спиляєш того дуба?

— Хто ж такого дуба подужає спиляти,— січе той на одземку рудий тютюн.— І що люди скажуть, як надумаю пиляти...

— Бо то зовсім не дуб, а шибениця!

— Шибениця,— згоджується баба Ликора.— Але ж дуба жалко.

— Та я підірвуся той дуб спиляти,— мружить живе праве око дядько Тилимон.— Не ми його садили, то чого маємо збавляти?

Я поперемінно переводжу погляд на кожного, хто озивається, бо ніяк не годен втямити, нащо слід звести старого дуба. Та й правду каже дядько Тилимон, що немає сили проти дуба.

А може, справді на ньому земля тримається?

А може, небо тримається?

Тітка Ніла падає навколішки в спориш, навіщось б'є поклони.

— Господи, Господи, Господи, спаси й помилуй! Та це ж не дуб, а шибениця, а ми живемо біля шибениці, а шибениця росте й зеленіє, росте й зеленіє...

— Росте й зеленіє,— повторює баба Ликора.

Дядько Тилимон січе торішній тютюн на махорку.

— І ото щоб мала дитина милувалася з шибениці? — киває на мене.— То ж Марусьчин дуб, усі знають. Ми не бачили, але теж знаємо. Чи ти забув?

— То й що? — незворушно відказує дядько Тилимон.

— Як то що?! Наловила ота Маруська білих та червоних — і до чого додумалася? Додумалася шукати високого дуба. Такого дуба, щоб далеко видно було. То добрі люди з її банди нараяли оцього дуба. Мовляв, не тільки в Овечачому видно, а й по всіх світах.

— Еге, еге,— сидячи на призьбі, киває сивим віхтем голови баба Ликора.

А дядько Тилимон, смалячи цигарку, наче все те чує.

— Ось банда на конях і оточила цього дуба. Хор у Маруськи був чоловічий, цей хор заспівав пісню «Розвивайся, дубе», та так славно заспівав, так славно, що люди овечацькі почали сходитися на спів. Раз одспівали — й знову заспівують ту саму пісню, ще славніше. А Марусьчине військо під пісню приступило до свого діла. Маруська отак сидить на гнідій кобилі, а вони все — під пісню. Усе під пісню вішають і вішають на гілляках. Одного — білого, а другого — червоного, одного — білого, а другого — червоного. І на віжках, і на мотузках вішали. Весь дуб — у білих та в червоних, наче гайвороння обсіло. А Маруська сидить на гнідій кобилі, а вони співають, а вони вішають. Дуб чорний-чорнісінький став, а хоч би одна гілляка вламалася, так ні.

— І досі живий,—каже баба Ликора.— Ніякі грім та блискавка не спалили.

— То, значить, я замість грому? Я замість блискавки? — це дядько Тилимон.

— Спиляй! Зрубай!

— Не я садив — не я й рубатиму... Людський дуб, овечацький...

— Таж по світах видно цей дуб і нас під дубом! По всіх селах кажуть: «І чого Тилимон з Нілою не зведуть дуба?» То коли, як не тепер? Коли колгоспу нема і сільради?

Я слухаю — й не можу втямити: хто така Маруська? Яких червоних та яких білих ота Маруська на віжках та на мотузках вішала на гіллі? Й чому вона спокійно сиділа на гнідій кобилі, й чому співали, щоб дуб розвивався, й чому ту саму пісню співали, співали, співали...

— Я тоді у хрещеної була, за селом,— каже баба Ликора,— а пам'ятаю... Як вогонь, долетіла чутка й до нас... Ми побігли до лісу на гору, щоб з гори поглянути на цей дуб...

— Прокляте дерево!

— А може, душі отих, червоних та білих,— спроквола озивається дядько Тилимон,— і переселилися в дуб, га? В кожній гілляці — й душа чиясь досі живе?

— В кожній гілляці — душа людська? — не вірить тітка Ніла.— А це ж як?

Я дивлюся на бабу Ликору, що покивує віхтем сивої голови, згоджуючись із дядьком Тилимоном.

— А так,— мовить він.— Так, як у добрі старі часи водилося.

— Оце ти, іроде, в такого бога вириш?

— Вірю чи не вірю, а живі душі рубати не стану.

Оцей віковічний дуб — живі душі? Живі душі червоних та білих? Але хто ж вони такі, оті червоні та білі? Дядько Тилимон з тіткою Нілою знають, але не кажуть, баба Ликора знає, але не каже, хоч завжди така балакуча, наче вода в лотоках.

Дивлюся на чорний, ще не завеснілий дуб, може, хоч однісінька душа, коли вона отам є, коли вона там жива, обізветься, прошелестить таємним шелестом.

Але чорний дуб мовчить, сягаючи до неба, єднаючи землю та небо.

БАБА ВЕСНА

Глиняну стіну високої гори поточено дірами-норами щурів, які тут в'ються хмарою, то залітаючи в свої кубельця, то вилітаючи з кубелець. І стріхата хатинка під горою схожа на обтьопане негодою ластів'їне гніздечко, в якому ніхто не

живе. Стіни знадвору та в сінях обмальовано мальвами, ці мальви пооблущувалися-поодцвітали.

В стріхатому ластів'їному гніздечку живе баба Весна.

Під житніми колосочками брів у неї — роса на конюшинових квіточках зів'ялих очей. Роса світиться, мерехтить, наче вранці на траві, й така вже та роса ласкава й тепла, що в груди мені хлюпає радість.

Здається, хазяйка тільки й чекала на мене з бабою Ликорою.

— Заходьте, людоньки, заходьте,— сяє лагідним голосом.

А мені так чудно, що і я — людоньки!

Роздивляюсь хатину, а тим часом баба Ликора щось нашіптує на вухо бабі Весні. Через вузенькі розплющені віконця білий світ намагається зазирнути сюди, в гніздечко, яке також розмальовано квітами зсередини: прибляклі мальви та соняшники цвітуть на припічку й на печі, на стіні вздовж ослона. Мало не до стелі громадиться ткацький верстат. І жовту скриню біля верстата в кутку також розмальовано квітами, схожими на сурмисті квіти гарбузові, ось тільки вони вишневі за барвою.

— Є в мене свячена вода, є,— каже Весна.

— А в мене ось у вузлику яєчка,— це баба Ликора.

— От і викачаємо з дитини переляк.

Весна бере за іконою, обвитою вишитим рушником, плящечку свяченої води, кропить мене водою, дає випити, щось шепоче. Спершу я не тямлю, що шепоче Весна шерехкими спитими губами, а потім починаю розуміти окремі слова. З Ликориного вузлика бере біле куряче яєчко, починає мені тим яєчком качати по голові, по шиї, по грудях.

— Йди, переляк, туди, де вітер скучає, піском перевертає...

Баба Ликора дивиться на мене з лагідним смутком у зелених очах.

Весна шепоче, качає яєчко, й мене заколисує її солодкий шурхітливий голос, і якийсь навіть пахучий цей голос, наче гілка розквітлої вишні.

— За другими разами, за Божими словами... За третіми разами, за Божими словами...

Зрештою, пошептавши та покачавши яєчко, Весна розбиває його в склянку, в яку трохи налито води, пильно вглядається, як там у воді жовток тоне на дні, а від нього відділяється білок, і цей білок поворозкою-струмочком здіймається догори, водночас начеб розбиваючись на дрібненькі срібні пухирчики.

— О, дивіться, дивіться!

Ми з бабою Ликорою пильно вглядаємося в гранчасту склянку.

— Сильно злякалась дитина, ото дивіться, дивіться, переляк з хлопця вийшов.

Я вглядаюсь у склянку, на розбите куряче яйце, намагаючись побачити свій переляк, але не бачу. Може, тому, що я не знаю, який мій переляк, бо ніколи й досі не бачив?

— О, дивіться, дивіться,— аж тішиться Весна,— вийшов! Переляк вийшов...

А я бачу лише жовток, який розплився на дні склянки, над ним пухиряться стьожки білка, від якого дедалі каламутнішає вода. А де ж мій переляк?

Баба Ликора дякує шептусі вузликом яєць, обпатраною куркою, а також дає якісь гроші.

— Ликоро, ти знаєш, я грошей на беру.

Я здогадуюся: скупувата баба Ликора тому й дає, що баба Весна такої плати не бере.

— Ото глядіть, аби переляк знову не вступив у дитину! — каже на прощання хазяйка.

Уже надворі, трохи відійшовши від стріхатого ластів'їного гніздечка під глиняною горою, питаю:

— А коли той страх уступив у мене?

— Може, в лісі, хтозна.

Либонь, бабі Ликорі не хочеться балакати, вбік відвертаючись, кладе голову на плече.

— А тепер знову може вступити?

— Хай Господь боронить...

Я обертаюся обіч по зеленій вуличці, дивлюся на садки, у яких цвітуть вишні і вже розцвітають яблуні, дивлюся на городи. Хочу побачити отой переляк. Отой переляк, який знову може вступити в мене. Якби його вчасно помітив, то міг би й остерегтись.

Але ні в вуличці, ні в садках, ні на городах нічого такого не бачу, що здалося б мені переляком.

Може, баба Весна лише настрахала для годиться?

А бабиного ластів'їного гніздечка під горою вже й не видно, запало внизу за розбуялими зеленими кущами.

ПРОВОДИ

Великдень минув, проводи.

Баба Ликора ставить біля зеленого горбика лозинового коша, знімає білу пілку, якою згори зав'язано коша, а вже звідти дістає полотняний вишитий рушник. Цей полотняний білий рушник лягає згори на могилу, з якої на світ Божий проткнулися міцні та гострі стебла півників. Потім на рушник лягають крашанки, фарбовані в цибулинні, а також фарбовані в чомусь ядучо-синьому. Біля крашанок стають дві малі й пухкі пасочки, зготовлені на курячих яйцях. Потім — миска з колотухою. (Хоч у баби Ликори немає не те що корови, а й кози, проте вона в сусідів випросила сметани та сиру на колотуху, бо треба ж — проводи!) Виринає з коша й полумисок з курячою печенею, на яку баба Ликора не пошкодувала курку, яка вже перестала нестися. Далі — дерев'яні ложки, политі блискучою поливою, на денці кожної ложки намальовано яскраву вишню.

Баба Ликора молиться, склавши руки на грудях, і на її запавутиненому зморшками обличчі спалахує блаженний вираз.

Довкола на кладовищі — людно, проте не гамірно. Голоси якісь притишені й лагідні, глибокі й задушевні, мовби кожним такі голоси береглися про сьогоднішнє свято. На теплому шарпливому вітрі тріпоче зелене, майже прозоре листячко на березах, з вишень облітає цвіт — на могили та на людей, від розквітлих яблунь хвиля за хвилею котяться духмяні пахощі.

І хоч не на всіх могилах, та на багатьох розстелено рушники, а на рушниках — виставлено крашанки, паски, хліб, миски, полумиски, макітерки, горнятка.

Скраю кладовища поміж могилками ходить батюшка з півчими. У батюшки — біла куделя тонкорунної бороди, блискучі ризи, що сяють яскраво. Над батюшкою похитується важке шумовиння хореньок-корогов, на яких — лики святих, задуманих і статечних. Лунають голоси півчих — жалібні й тремтячі, від них на душі тривожно й солодко.

— Людоньки, людоньки, давайте разом рушники простелимо, щоб укупі сісти...

— Постривай, Маріє, нехай батюшка відправить.

— Та чим ми батюшці на заваді?

— Е-е, Маріє, таж батюшка править.

З низьких журливих хмар накрапує дощик. Ледь-ледь накрапує, а краплини дрібні, мов мак, і теплі.

Батюшка з півчими, йдучи поміж могил, зупиняється то в одному місці, то в іншому. Бере від жінок заяложені книжечки-пам'ятки, розгортає, глибоким грудним голосом зачитує імена — й виводить протяжно:

— Господу Богу помолимося!..

І півчі дружно та злагоджено підхоплюють слідом за батюшкою.

Ось уже батюшка біля нас — і баба Ликора моторно та запопадливо подає йому й свою книжечку-пам'ятку, яку дістає з-за пазухи.

— За померлих... на водах потоплених... за убієнних... За Варвару й Івана... за Миколу й Дмитра... за Настю й Мотрю... за Каленика й Оляну...

Батюшка поспіхом, одне за одним, називає імена, либонь, навіть не заглядаючи в обтріпану книжечку-пам'ятку, наче він їх усіх знає з пам'яті. А я зачаровано дивлюся на корогви-хореньки, що погойдуються над голомозою батюшчиною головою, і на отих святих, які, здається, все знають і все розуміють, а знають і розуміють так багато, що аж мороз по шкірі продирає.

Батюшка з півчими далі йде поміж могилами, а над їхніми головами пливуть вигаптувані на корогвах-хоренька святі.

І тоді баба Ликора, тітка Марія, Секлета, Срулиха та інше жіноцтво неквапливо, з хазяйською гідністю гуртом свої рушники стелять один до одного, так що скоро на зеленій траві біліє начеб один великий вишитий полотняний рушник, заставлений усім тим, хто що прихопив з собою.

Коли батюшка з півчими йдуть з кладовища, обіч цього довгого рушника всідаємося, підібгавши ноги. А хто не може підібгати ноги, стоїть навколішки. А хтось і грудьми лягає на землю, встромивши голову поміж мисок та полумисків.

Я не тямлю, що сьогодні коїться на кладовищі, проте мені страх як цікаво, і якась щемлива, натхненна тривога поймає моє збуджене єство.

Хто такі Варвара та Іван, Микола та Дмитро, Настя та Мотря, Каленик та Оляна? Батюшка з півчими пом'янули їх, помолилися за них. Я їх ніколи не бачив і не знаю, але почуваюсь так, наче вони десь чи поряд, чи недалечко, почуваюсь так, наче неодмінно повинен знати їх, бо знають же їх і баба Ликора, і тітка Марія, і Секлета, і Срулиха, і всі-всі інші знають. Якась загадка, якась таємниця пронизує мою свідомість, але я не можу проникнути в цю загадку-таємницю.

Я ніколи не бачив баби Ликориного батька, я ніколи не бачив баби Ликориної матері. Ось їхні могили, рядочком, а на могилах дерев'яні хрести, потріскані, сірі. Я дивлюся на ці хрести, на квіти, що ростуть з землі, й не можу втямити: чому хрести, чому квіти?.. Чому так багато зібралося на кладовищі овечацьких людей, наче вони сюди поприходили в гості до тих, кого вже немає? І не тільки розмовляють про тих, кого нема, а й начебто розмовляють з тими, кого нема?

А вони чують усіх нас?

І що це за бесіда така велика, в якій розмовляють живі з покійними, чуючи й тямлячи одне одного?

— Дитино, бери-но крашанку.

— Ось пригощайся пиріжком з отробою.

— Колотухи скуштуй...

Жіночі руки звідусюди простягають як не крашанку, то пиріжок, і важко від чогось відмовитися, бо ж весь час хочеться їсти.

— Ходімо,— зненацька чую з-за своєї спини голос Тарапатого. Ходімо так ходімо, я й не питаю куди.

Тарапатий іде поміж могилок, поміж камінних надгробків та дерев'яних хрестів, іде поміж поминальників — і йому подають усяку всячину. Тарапатий набиває кишені, вже скоро й пазуха в нього віддувається від добра.

— Проси! — нашіптує мені на вухо, бо мені чомусь не подають.

Але як я проситиму, коли в мене язик не повертається в роті?

— Отам ти був?— показує Тарапатий на яр, до якого прилягає кладовище.— Ходімо.

Тут кладовище й зовсім старе-престаре, багато всохлих вишень та акацій, якісь вивернуті камінні брили з вибитими на них глибокими написами, посновані синьооким барвінком позсувані могильні горбики, на яких нема ні хрестів, ні надгробків. Бузина, кропива, павутиння — і ось уже темніє яр, а на краю...

А на краю яру — вирва.

— Це від бомби... Ото як німці бомбили завод.

— А що там?..

— А то від старих могил таке полишалося...

Вирва — наче глибока рвана рана в грудях землі, і крізь цю рану видно те, що земля ховає в собі: дошки з потрощених домовин, зотліле дрантя, кістки.

— Давай пориємося там,— каже Тарапатий.

— Де? — не розумію.

— А в ямі.

— Чого там ритися?

— Ти не знаєш? Може, щось знайдемо.

— Знайдемо?

— Ото чудний! Таж у могилу покійникам усяке добро кладуть!.. А-а, та ти боягуз! Ти боїшся...

Я й справді боюся лізти у вирву, справді боюся порпатися в отій розверстій ямі.

— Ех ти! А знаєш, як можна нажитися? Є такі, що наживаються.

— На чому наживаються?

— Таж на чужих могилах, на чому ще... Там і золото, і все...

В оцій вирві на краю кладовища — золото? Золота я ще ніколи не бачив, а тому дивлюся вниз, сподіваючись побачити. Марно.

Тарапатий, здається, ось-ось скочить донизу — і я йду геть.

— Усього ти боїшся,— наздоганяє Тарапатий.

— Я не боюся... Я не хочу...

— Повідношу оце додому,— показує Тарапатий на свої кишені та на пазуху, що віддувається.— А потім знову прийду.

Баба Ликора зустрічає мене словами:

— О, пропажа знайшлася.

Обіч довгого, простеленого на землі рушника вже й по чарці горілки випили, бо лиця розпашілися маками, а голоси потужавішали й шелестять, як перед грозою листя на вітрі.

В жіночому гурті сидить Ярина Васюхно й плаче, а її заспокоюють:

— Отако й кладовище заллєш сльозами.

— Може, хтось і прихистить Ілька, світ не без добрих людей.

— Може, Ілько до села добирається, а хіба легко дитині своє село знайти?

Ярина Васюхно витирає сльози й дивиться на шлях за кладовищем, наче там сподівається побачити свого Ілька. І я мимоволі також лечу поглядом на шлях.

— Охо-хо-хо! — тяжко зітхає Ярина Васюхно й кусає зубами кулак, аби хоч так погамувати сльози.— Ото хоч пом'яну його тут на кладовищі.

— Та чого ж поминати, коли й могилки його тут нема!

— Пом'яну — й легше на душі стане.

— Живих не поминають.

— Живих? Та вже рік, як загубився, як нема.

— Війна — спробуй доберися до матері.

Ярина Васюхно, туманіючи зором та раз у раз прикусуючи губи, розказує:

— Ото нагостювалася в сестри, ото нагостювалася! Й треба ж було повіятися до неї та ще й дітей узяти. А як могла не повіятися, коли в кожному листі пише: приїдь і приїдь, не бачилися давно, чомусь нездужається. Справді, очуняла трохи Килина, як ми явилися... Ой, Лебедин отой! Що там коїлося... Скільки там перемучилася, поки білети взяла. А люди, люди! Поїзд прийшов, ну моя мала Олька й скочила в тамбур. Тоді я до Ілька, що стеріг коша на вокзалі. Впхнула коша, сама влізла, поїзд рушив, а Ілько й зостався. Хотіла на ходу з вагона вискочити, а як вискочиш, коли людиська кругом, і ти — як у могилі. То вже на якійсь станції видряпалася з вагона, поки добралася до Лебедина — час минув, нема дитини. Бігаю по станції, кричу, нема Ілька. Весь Лебедин оббігала — нема. Знов до сестри поїхала в село, може, там, думаю, а його нема. Пішла я по селах, питаю, може, хто бачив, хто чув,— ніхто не бачив, не чув. І вже війна, то де його шукати. Подалася додому, якось добралася, ні жива ні мертва. Добре, хоч Ольку застала вдома. Хоч мала дитина, а не загубилася, сама знайшла дорогу додому, та й люди помогли.

Ярина Васюхно вмовкає — і перегодя:

— То як мені тепер жити, га?

— Живи, Ярино, живи,— радять їй,— і сподівайся, Бог не без милості.

— Бог не без милості, а людина не без долі.

— Десь він добирається до матері, не забув.

Ярина Васюхно тужливо дивиться на мене:

— Ось такий самий і мій Ілько.

І переводить погляд на шлях за кладовищем, наче там сподівається побачити когось.

Дрібен дощ наче ж давно й не крапає, але в жінок як не на лицях, то в очах — мерехтлива роса.

Світяться цвітом яблуні та груші поміж могил, сяє зелена трава, золота кульбаба пропікає ту молоду зелень, а в душі моїй щось тоненько плаче та плаче...

ТАРАПАТИЙ

Баба Ликора каже, що в кожного в нашому Овечачому є скриня, і ця скриня кожному дісталася в спадок.

— До Срулихи в хату заходив? А до тітки Секлети? А до нашої Марії? А до нашого дядька Тилимона?.. Та нема людини, щоб без скрині!.. Думаєш, куди кожне живе? Та в свою скриню! Думаєш, звідки кожне живе? Та зі своєї скрині!.. Е-е, не журися, не журися, й ти матимеш колись свою скриню.

— Де ж я візьму?

— А моя дістанеться тобі!.. Скриня в кожного — як голова на в'язах: чим повніша скриня — тим розумніша голова, чим розумніша голова — тим повніша скриня.

Позираю то на бабину голову, то на скриню, й чомусь вони видаються мені зовсім не схожими. Знаю, що в бабиній скрині всякого добра не так багато, зате в голові її посивілій стільки мудрості, що ніяка скриня не годна вмістити. І я лукаво всміхаюся: мовляв, не вдасться мене ошукати, бабо Ликоро, й не старайтеся.

— Ось у Тарапатого,— кажу,— ніякої скрині в хаті нема... Нема?.. А голова в нього розумна. Розумніша й за скриню в Срулихи, і в тітки Варки, і в нашої тітки Марії!

Хочу сказати, що голова в Тарапатого розумніша й за нашу скриню, та прикушую язика: а що, коли Ликора образиться за свою скриню?

— Е-е, Тарапатий...— озивається вона.— Хіба в своїй хаті живе? Може, трохи і в своїй, але більше по людських хатах. А по людських хатах — скрині та скрині, ото він немов чужими скринями багатий, чужим розумом... Звідусюди має потяжку.

— Чого ж він по хатах чужих живе? В нього є своя хата.

— Своя хата є в нього, але в своїй хаті нема батька-матері, то він по людях овечацьких, то люди овечацькі заміняють йому батька-матір.

— І ви так само?

— І я так само заміняю батька-матір... О, про вовка помовка... Біжить!

Справді, під вікнами вихор вихориться, стугонить у сінях, відчиняє хатні двері — і з цього наглого літнього вихора вроджується Тарапатий. Ми з бабою Ликорою своєю балачкою наче накликали і вихор, і Тарапатого.

Зараз він схожий на житній кулик соломи, вирваний бурею десь зі стріхи: сорочка стовбурчиться, руки розчепі-

рилися, вуха капловушаться, чуб кострячиться, очі колющаться!

А попереду Тарапатого в розчепірених руках — велика риба, завбільшки така, як він сам.

— Це ти дідька зловив чи сома? — дивується баба Ликора.

— Він би мене зловив, якби я його не зловив... Смажте і варіть!

Так сказавши, Тарапатий випускає з рук великого сома на долівку, й риба ворушить вусами та б'є хвостом, наче пливе.

— Живцем смажити? Чи я з ним упораюся?

Баба Ликора бубонить-туркоче, мов щасливий голуб, а ми з Тарапатим виходимо надвір. Сяючи дивною понурою гордістю, він уже не схожий на розкуйовджений житній кулик соломи, вирваної бурею з чиєїсь стріхи.

— Що я тобі скажу...— озивається.

Тарапатого завжди цікаво слухати, бо він скрізь бігає, все бачить і знає. Баба Ликора про нього каже: «Він весь у новинах, наче собачий хвіст у реп'яхах».

— На отой дуб...— показує на овечацький віковічний дуб, що темніє ген-ген, де має бути обійстя дядька Тилимона,— на самісінький вершок не можна забратися.

— А чом?

— Не можна... Там, високо-високо, є гніздо, знизу й не видно... Гніздо шуліки... Як починаєш лізти вгору, шуліка нападає і б'є дзьобом, відганяє від гнізда.— Заголює руку й показує рубець вище ліктя.— Бачиш? Я вчора спробував здертися вгору, то шуліка збив мене звідти, добре, що я живий залишився. Не віриш? То побігли...

Й ми біжимо Овечачим до віковічного дуба. Біжимо, задираючи голови, шукаючи в високостях шуліку, який весь час стереже гніздо на дубі.

— О, подивися!

Спиняємося — у високій бляклій блакиті чи то завмер, чи то пливе чорний хрестик. Маленький хрестик чорніє над селом у такому небесному глибу, що ледве й видно. Чи не той самий, який уже доводилося бачити раніше?

— І він нас бачить? — питаю.

— Аякже, всіх бачить!

— І ворогів, що здираються до гнізда?

— Мене ж побачив!

Дивимося й дивимося на хрестик-шуліку в піднебессі, аж поки розбуджує окрик:

— Агов, козаки! Поїхали зі мною!

Дядько Тилимон сидить на грабарці, вимощеній соломою та застеленій мішечком, а в руках тримає віжки. Лице в нього жовте, як вощина, й веселі добрі очі скидаються на двох волохатих джмелів, що крутяться біля вощини.

— Поїхали зі мною по лозу...— І сміється: — Самі наріжете, аби було чим ото шмагати вас по грішних місцях.

Мить — і ми вже в задку грабарки, що котиться білою дорогою з Овечачого, а колеса залізними ободами цокотять так, наче зуби.

— Дайте віжки! — просить Тарапатий у дядька Тилимона — і вже віжки в його руках, і він уже кричить: — Гаття, вйо!

Грива в коня здіймається хвилею, хвіст вигинається сурмою.

— Ох і бідовий ти! — підхвалює Тарапатого дядько Тилимон.

Овечаче вже позаду, поле між селом і лісом уже позаду, ми в'їжджаємо в ліс, наче в глибоку зелену річку, й тепер їдемо дном цієї річки, де зусібіч стоять світлі дерева в рясному пташиному щебеті. Дядько Тилимон, помагаючи Тарапатому, також посмикує віжками, й через якийсь час гуркітлива, балакуча грабарка, скотившись із пагорба, пливе поміж верболозів, а за верболозами дзеркальними сплесками там і сям спалахує вода.

Зрештою, дядько Тилимон бере віжки в Тарапатого, зупиняє коня, й ми з грабарки пірнаємо в лугову траву, а трава — по пояс і по шию. Дядькові Тилимонові — за коліна, а коневі — по живіт, і кінь водить пухнастим хвостом по квітучому волоттю трав, наче мітелкою.

Дядько Тилимон раптом обіймає Тарапатого й розчулено каже:

— Ех, який ти хлопець, який ти хлопець!

Від несподіванки в здивованого Тарапатого очі спалахують, як дві лугові квітки.

— Пустіть, дядьку... Я не звик, пустіть...

— Ось дивлюсь я на тебе — ох і бідовий, нема бідовішого за тебе в нашому Овечачому. А не пропав — і не пропадеш, бо корінь у тебе такий, що не вирвеш.

— Та чого це ви з руками? Пустіть, бо задушите.

— Як жалко, як жалко! Що твої батько й мати зараз тебе не бачать і ніколи вже не побачать, як ти виростеш.

Тарапатий аж синіє, стає схожий на колючий будяк — і таки вирівається. Він так блимає на дядька Тилимона, що спопелив би. А той посміюється:

— Ох і дикий, ох і неприручений. Ого, не підступися! Та

життя тебе ще замісить, хлопче, ще спече з тебе калач... А тепер до діла! Погляньте, скільки тут лози, погляньте, яка славна! Хто мені поможе, як не ви, нарізати лози на колиски? Хоч і веремія тепер страшна, хоч і нема від кого народжувати дітей, але ж діти — це таке насіння, що не питає, саме сіється й саме родиться. А хто настарчить колисок? Ну, добре, дядько Тилимон, поки ниньки живий. А завтра чи позавтра, коли не стане дядька Тилимона? Ви, хлопці, вчіться та переймайте вміння.

Обличчя в дядька Тилимона коржавіє, бо він з доброго дива починає гніватися. З жовтої шкіряної торби, в якій у нього дзеленчить усякий інструмент, дістає невеликі ножики з увігнутими всередину, запалими лезами, а тому ножики схожі на хижих худих рибок.

— Беріть... І ходімо, я покажу, як різати лозу.

— Я сам знаю,— каже Тарапатий.

— Знаєш? Коли ж це тобі доводилося різати лозу на колиски? А-а, знаєш, бо сам колись колисався в лозиновій колисці!

Дядько Тилимон піддобрюється до Тарапатого, але той на лиці чомусь і досі темний, наче з комина виліз. Узявши ножа, ступає вбік від грабарки, а ми вдвох стаємо перед кущем сивого верболозу, що порскає від землі навсібіч гінким віттям. Дядько Тилимон примружує то ліве око, то праве око, милуючись кущем, і питає:

— То схожий цей кущ на колиску?

— Та це ж кущ! — сміюся.

— Е-е, не тямиш ти...— Він обходить довкола куща, лице його грає вдоволеним усміхом.— Не кущ, а колиска. Та тут кожна лозинка як струна. Співуча!

Дядько Тилимон торкає раз і вдруге хистку лозину пучкою пальця, лозинка плавно погойдується.

— Чуєш? — питає.

Торопіючи, знизую плечима, бо таки нічого не чую, а тому вражено поглядаю то на хистку лозинку, то на дядька Тилимона. Але ж він би не казав, якби сам не чув, отже, таки чує її спів.

То чому ж я не чую співу лозинки?

— Ось так, ось так! — гострим ножем-рибкою він стинає одне стебло за другим.— А ти чого не берешся до діла?

Перша лозинка опиняється в моїх руках, але чому здавалося, коли стинав, і здається зараз, що вона плакала й плаче?

— Та ти робиш, як мокре горить! — дорікає дядько Тили-

мон.— Поглянь на Тарапатого, у нього вже ціла колиска в руках...

У руках Тарапатого вже ціла колиска? Дивлюся, а в нього хоч і не колиска, зате добрячий пук лози, несе до грабарки.

В мене де й береться сміливість, і тепер я вже не остерігаюся стинати лозу, складаючи стебло до стебла на купу біля великого куща ведмежого вушка. У великих жовтих квітках згори донизу кущ ведмежого вушка схожий на велику розлогу дзвіницю, що горить жовтим полум'ям.

— Чуєте, хлопці? — розпашівся дядько Тилимон.— Я ще навчу вас і колиски плести, не я буду, коли не навчу. Ого, скільки вже втяли! Може, прихлянули? То в мене й підкріпитись є, давайте підкріпимося.

Кінь собі пасеться у хвилях сиво-зеленої трави, а ми всідаємося під грабаркою в затінку. Дядько Тилимон дає по скибці хліба, по кілька пелюсток тонко накраяного сала до хліба. До колеса прихиляє пузатенький глечик з дзьобиком, а в глечику біліє латка молока в пухирцях молодої сметани.

Ми полуднаємо.

— По Овечачому — скрізь мої колиски,— розказує дядько Тилимон.— А буває, що віддаю в Нову Греблю, чи у Вівсяники, чи в Забару. І ви навчитеся, хлопці, і ваші руки наберуться розуму до колисок. Бо нема такого, хто б не вигойдався, не виріс у колисці.

— А я не пам'ятаю,— понуро озивається Тарапатий.

— Що не пам'ятаєш?

— Чи я виріс у колисці.

— Та виріс у колисці, виріс,— щиро сміється дядько Тилимон.— У моїй колисці, оцими руками сплетеній. Як було? Твоя мати послала твого батька до мене, аби твій батько в мене попросив колиску. Завів я твого батька до клуні й кажу: вибирай. А в мене там по стінах на кілочках висіло кілька готових. То він давай перемацувати — одну, другу, третю, ніяк вибрати не годен. Оцю бери, кажу, оцю! Батько твій узяв колиску в руки, розглядає. Вона співає, кажу, коли гойдається, ото гойдатимете колиску — й не почуєте, як плаче немовля, бо колиска весь час співатиме колискової... Чи ти вже забув?

Здається, Тарапатий ось-ось кивне згідливо головою, та не киває, тільки недовірливо блимає неклепливими очима.

— Скажете, що й ви у колисці гойдалися? — мовить Тарапатий.

— Бо гойдався.

— І пам'ятаєте?

— Авжеж, пам'ятаю!

— Може, в тій колисці, яку самі своїми руками сплели?

Дядькові Тилимонові так подобається жарт, що він ладен розцілувати Тарапатого, але той остережливо відсувається далі під грабарку.

— Е, тобі пальця в рот не клади, хлопче... Такий спритний, що й куцому зайцю зумієш хвоста зав'язати... Ось послухай лишень і запам'ятай. Бо коли я не розкажу, то більше ніхто не розкаже... А чи й не треба розказувати? — вагається дядько Тилимон.— А дідько його знає...

Надпивши молока з глечика, ставить дзьобатий глечик знову під колеса грабарки. Й ліктем так опирається об землю, наче ось-ось знову зведеться й подасться різати лозу.

— Дядьку, ви розкажіть! — просить Тарапатий, наче злякавшись, що той передумав.

— А не злякаєшся?

— Я не боюся нічого.

— Ну, то слухай...— І дядько Тилимон знову замовкає. Лізе в кишеню, дістає куриво — й тютюновий гіркий дим снується під грабаркою.— То слухайте...

Ми слухаємо, а він мовчить. І від дядькового забарного мовчання холодок тривоги поймає нас. І ми з Тарапатим озираємося мимохіть довкола, наче тривога прийшла сюди на літній луг понад блакитною річкою — і цю тривогу навіть можна побачити в траві поміж кущів.

Та й дядько Тилимон — до Тарапатого:

— Не знаю, чи тобі можна й казати про твоїх батька й матір, про Григора й Ганну...

— Кажіть...

— Ой, не знаю.

Й тоді Тарапатого наче щось кидає, він хапається пальцями за розхристану сорочку дядька Тилимона:

— Ви кажіть, чуєте, кажіть! Я вже всякого наслухався, а ви мовчите! Хочу ще й від вас почути!

— Тю, біснуватий! — дядько Тилимон відриває його пальці від грудей. — Ще задушиш... А що ж ти знаєш, га? Може, й пам'ятаєш?

— Не пам'ятаю, бо не бачив, спав тоді в баби Стьопи. А прийшов додому — хата навстіж, ні батька, ні матері... Баба Стьопа казала, і всі потім казали, що їх забрала чорна машина.

— Таж чорна машина...

— Знаю,— сіпаються губи в Тарапатого.— А що ви знаєте? Що чули? Де вони? Коли в село прийдуть?

— А ти ждеш?

— Жду.

— Не скоро прийдуть.

— Не скоро? — в'яне Тарапатий. І жалібно так: — А коли?.. Може, тоді, як німців не стане?

Дядько Тилимон, зітхаючи, згортає ще одну цигарку.

— Теперки така пора, хлопці, що всякої всячини чекай. Ниньки ти ще живий, а завтра вже від тебе й кісточок не позбирають. Або ж коли німець тебе не прикандичить, то сам гигнеш. Теперки діти старші за старих, усього набачилися й наслухалися, то послухайте. Я чоловік майстровий, так? Хай тобі крупорушка — знаю крупорушку, на олійні я олійник, біля парової машини у млині я машиніст. І на тракторі, й на такій машині, шофером. Ще не забули мою півторатонку? Тої ночі я вертав із Турбова в село. Після дощу на соші такі баюри, що де їду, а де пливу. Біля соші вивернуті стовпи телефонні, така ввечері буря пройшла. Добре, думаю, хоч місяць світить, хоч де яку баюру видно. Поле поминув, у ліс в'їхав. Хоч і не близько ще до Овечачого лишилося, а все-таки легше на душі, що їду, що вже ліс. Не боявся і не боюся ні лісу, ні вовка, бо чого боятися? Чому бути — тому не минути. А в лісі отак соша спадає донизу, в яр, у тому яру чорніє щось. Машини, й не одна, стоять на соші, що не об'їхати. Поволеньки суну вниз, а тут сошу розмило та розбило так, що й мені вже не проїхати, ось чому ті машини й поспинялися... Еге, такі діла...

Дядько Тилимон замовкає, наче й забув, про що розказував. Поглядає на річку, повільно випускає тютюновий дим.

— Дядьку, розказуйте,— з притиском озивається Тарапатий.

— Еге ж, еге ж,— оговтується дядько Тилимон. І так нетямковито: — А що розказувати?

— Ви ж почали!

— Ага, ага... Та нема що розказувати... І я обіцяв не розказувати... Розписувався, що не розкажу.— Дядько Тилимон бубонить і чомусь весь час ховає очі.— Еге, розписувався... Тільки ж тепер нема вже тих, перед ким розписувався. А може, й не вернуться, бо війна? А як вернуться, то чи й застануть мене...

Дядько Тилимон когось боїться, але кого?.. Наче той, кого боїться, має бути десь неподалік. Я оглядаюсь довкола, ніде нікогісінько, ото хіба що тривога дивна.

— Ех, двом смертям не бувати, а однієї не обійти... А ви ще діти! — вигукує дядько Тилимон. Гасить цигарку в траві, б'є кулаком, наче ворога.— Слухайте!.. Значить, спинився я там, у яру. А від тих машин до мене підійшли — у формі воєнній, з наганами. Куди їдеш, питають. Кажу, в Овечаче. А чи не поможеш нам, питають. А чом не помогти, кажу. Засіли в баюрах, кажуть. Бачу, що засіли, кажу. То поможи трохи перекидати грузу до твоєї машини, кажуть, підвезеш трохи нам... Еге... Як не помогти? Воєнні, з наганами... Я й поміг перекидати груз на свою машину.

Очі в Тарапатого — колючі й сухі, наче піском протерті. Вп'явся в дядька Тилимона, не змигне. Й кулаки то стискує, то розтискує.

— А що то за груз? То на машинах побиті, неживі люди... Багато... Над лісом небо ясне в зірках, місяць, то я поміж побитих упізнав і твого батька, і твою матір... Григора й Ганну... Перекинули на мою машину, а потім повезли... Ну й завезли, еге... Думав, не вернуся звідти живим. Але підписався — й відпустили. Вже на другий день вернувся в Овечаче. Нікому не казав, навіть своїй Нілі, й нікому більше не скажу. Та що це зі мною, га? Й вам, хлопці, не казав, забудьте, не було такого.

Дядько Тилимон кладе одну долоню на мою голову, другу долоню опускає на голову-перекотиполе Тарапатого, але той різко випручується.

І біжить з-під грабарки геть.

Біжить поміж трави так прудко, аж сорочка на ньому пухириться, і він схожий на чорногуза, який ось-ось злетить угору. Добігає до коня, мовби хоче скочити йому на спину. Та від коня біжить до річки, мовби хоче кинутися у воду. Та над річкою зупиняється на мить — і вже біжить попід береговою осокою, аж поки зникає за верболозами у вільхах.

— Ех, дурний я, дурний,— бурмоче дядько Тилимон.

Він забирає долоню з моєї голови, важко зводиться спершу з одного коліна, далі з другого коліна. І, горблячись, іде різати лозу. Спина в нього не згинається, наче в спину йому загнано кілок, і, здається, він і не дивиться на лозу.

Тепер ота тривога, яку я виглядав у лузі, перебралася в мої груди, і всередині від неї — наче вітром навіяний холодний острах. Роззираюся кругобіч, сподіваючись ось-ось побачити Тарапатого, але його ніде нема, лише білі, жовті й червоні квітки, погойдуючись, спалахують у різнотрав'ї, і пташки щебечуть. У мене в горлі стоять сльози, їх так багато, що

я аж гуду від невиплаканих сліз, і раз у раз носом та губами сьорбаю повітря, наче повітрям хочу погасити сльози в собі, а повітря все мало й мало.

Чується шелест за спиною, обертаюся — і бачу Тарапатого, що поволі йде до грабарки. Штани його в павутинні, сорочка в рясці, насуплений, а в руках щось тримає, тулячи до грудей.

— Ось, черепаха,— каже, опускаючись на коліна.

З обох долонь випускає черепаху в траву, й страшна черепаха завмирає непорушно. Дивимося на неї, дивимося зачаровано, а розчепірена, в кістяному панцирі черепаха — як нежива.

— Знайшов у болоті,— озивається Тарапатий.— Заберу, хай живе зі мною.

— А як вона живе? — питаю.

— Так, як усі черепахи живуть...

Дядько Тилимон уже нарізав цілий оберемок лози, несе до грабарки. Загледівши Тарапатого, всміхається, а потім прикушує нижню губу зубами.

— Що тут у вас, хлопці?

Тарапатий супиться, мовчить, відвертається.

— Черепаха,— кажу я.

Дядько Тилимон кладе лозу на грабарку, схиляється над черепахою.

— Славна яка! — озивається.

І тоді Тарапатий несподівано підскакує:

— Дядьку, ви сказали неправду!

— Яку неправду? — торопіє той.

— Ви сказали неправду! — злим голосом вигукує Тарапатий.— За мого батька і за мою матір!

Губи в дядька Тилимона зміяться в непевній усмішці-павутинці. Він мовчить, кліпає очима, а потім бубонить:

— Їй же Богу, славна черепаха...

А Тарапатий кричить:

— Живий мій батько! Жива моя мати! Чули! Живі, живі, живі!

— Та що з тобою, дитино? — бубонить дядько Тилимон.— Вгамуйся...

— Живі, живі, живі!

Тарапатий проворно хапає з трави черепаху, пригортає до грудей і, звісивши голову на груди, йде від грабарки й зникає за кущами.

Дядько Тилимон приводить коня, запрягає в грабарку. Темний, як ніч, каже:

— Пора в село... Ось так і нарізав з вами лози на колиски... Ну, чого сидиш під грабаркою?

А я справді сиджу під грабаркою, не вилажу, наче знайшов там захисток, заховавшись від бід усього світу — і від тих, про які вже знаю, і від тих, про які ще не здогадуюся.

КОЛИСКА ДЛЯ ВАРОЧКИ

— Чорт кривий, чорт клишоногий! — лається тітка Ніла.

Смаглява з лиця, вона тепер аж почорніла обома щоками, які нагадують пелюстки темної ружі. Пелюстки темної, мов ніч, ружі, і ці пелюстки ледь-ледь тремтять, і ці ружові пелюстки її щік начеб срібною зоряною млою куряться.

Ця срібна зоряна мла — і в її зчорнілих очах, які ж бо завжди карі. Здається, ось-ось і гаряче золото її зіниць зчорніє.

Вишневі її губи — мовби сажею взялися.

— Ти, Ніло, наче з комина вилізла,— каже баба Ликора.

А сама баба Ликора стоїть біля печі, біля комина, з челюстей її всю обливають води тремтячого полум'я, і вона мовби сама тремтить у полум'ї.

— Приймеш, Ликоро, до хати?

— І я прийму, і хата прийме!

Тітка Ніла прийшла з кошем якогось шмаття у руці. Ставить той кіш на ослоні біля вікна, сама всідається поряд — спиною до шибок. І так сидить, наче на картині, а з-за її плечей знадвору заглядає розквітла вишня.

Десь у вишні береться невидимий соловейко й пробує, ще сонний після ночі, тріскучий та харчливий голос.

Тітка Ніла чорніє в рамі вікна і мовчить. Наче вона в себе вдома не намовчалася, то прийшла намовчатися вволю у нас. Баба Ликора шургає в печі рогачем, аж звідти на хату вилітають огнисті вугляки-жуки. І я, лежачи під рядном на тапчані, думаю: то баба Ликора так гнівається вугляками-жуками чи піч?

Зненацька соловейко у розквітлій вишні б'є таким кришталевим співом-дзвоном, що хата вмить виповнюється рясними краплями того вогнистого співу, його сяйвом. Так, наче й не за вікном цвіте вишня, а в хаті, і соловейко також заходиться в хаті.

Від його співу тітка Ніла пробуджується й питає:

— Чого це він так співає, дідько?

— А ти в нього спитай.

У голосі баби Ликори неначе таргани шарудять, як ото вони, буває, шарудять у штандарах.

І тітка Ніла, сидячи на ослоні, мовби аж вкублюється в своє мовчання, схожа на клубок настовбурченого сухого перекотиполя. Я дивлюся крадькома на той клубок, а він росте й росте, ширшає й ширшає, чудно так!

— А Тилимон...— озивається баба Ликора.

— Не хочу того дідька й згадувати! — шелестить на лаві перекотиполе.

Несподівано прошелестівши, це вже знову не перекотиполе, а тітка Ніла.

— То хоч юшки посьорбай,— сердечним голосом баба Ликора.

Сидимо за столом під іконами в рушниках і снідаємо. Юшку налито в одну велику глиняну миску, розмальовану спілими вишнями, а перед мискою покладено три дерев'яні ложки. На полотняному рушнику — три пампушки, які ще залишилися з учорашнього дня. Вчора, ще свіжі звечора, пампушки були пухкі й пахкі, а сьогодні вже посплющувалися, наче з них дух вийшов: на пампушки нема ні дріжджів, ні кисляку, тому розколочене на воді тісто не підійшло.

Зачерпую дерев'яною ложкою юшку, сьорбаю — і обпікаю язик.

— Студи, дурню! — гнівається баба Ликора.

За її спиною на стіні — зчорніла старовинна ікона. На цій іконі — молода й дуже гарна Божа мати. Таких гарних жінок в Овечачому бачити не доводилося, тільки я чомусь потай думаю, що вона схожа на бабу Ликору. Божа мати на руці тримає Божого сина, і я чомусь потай думаю, що він схожий на мене.

Багато куль, випущених невідомим воїнством, летить у Божу матір і в якесь інше воїнство, що видніє за нею, та Божа мати відслоняє та відгортає ті смертельні кулі всемогутнім порухом руки.

Й сама вона схожа на сонце.

— Ти вже їстимеш чи не їстимеш? — гнівається баба Ликора.— Юшка вихолола.

Снідаємо. Соловейко, наспівавшись у вишні, чи то вмовкає, чи то летить кудись, і тітка Ніла зітхає з полегшею:

— Ну! Ото пелька — й побалакати не дає!

— А Тилимон...— знову озивається баба Ликора, яка чомусь з усіма любить гомоніти про дядька Тилимона — хай то Ніла, його жінка, хай будь-хто з овечацького люду.

Тітка Ніла рішуче відкладає дерев'яну ложку, відкладає надкушену пампушку і легеньким та похапливим порухом пальців хрестить рота, наче тим хресним знаменням замикає рота. Отже, більше не їстиме, і впрошувати не слід. Так само вона кладе хресні знамення на рот після позіхів.

— У Варочки дитя знайшлося,— каже. І її зчорніле обличчя, схоже на ружові пелюстки, мовби ще дужче чорніє. Перегодя вона додає: — Хлопчик.

— Охо-хо-хо,— зітхає баба Ликора.

— Чула чи не чула? — наче аж гнівається ранкова гостя.

— Вже принесла сорока на хвості...

— Її Ничипір де? Нема Ничипора. Тільки гуркнуло в небі — й забрали Ничипора на фронт, воює, поки головою не наклав. То хіба ото у Варочки дитя від святого духа?

— Буває ж і від святого духа,— стиха мовить баба Ликора.

— Де буває?

— А ген,— шанобливо каже баба Ликора й зводить злагіднілі очі на ікону, де Божа мати тримає на одній руці своїй Боже дитя, а другою відвертає кулі від невідомого воїнства, враженого явиною чуда.

Тітка Ніла мовчить-мовчить, а потім зі злістю:

— Може, десь і справді буває, тільки не в нас! Тільки не в Овечачому, от!

— Хіба ж і ми не люди?

— У людей не буває, от! А в овечацьких — і поготів!.. Таке, Ликоро, скажеш. Чи та Варочка зналася коли-небудь зі святим духом? І її Ничипір схожий на святого духа? Та й де той святий дух візьметься тепер?

— Еге, не з Варчиним щастям!.. Наш Тилимон... Усю зиму ото — як я в хату, він з хати. Все десь пропадав, а де, я й не знаю, поки добрі люди сказали. То я на нього мокрим рядном насіла: ти чого у Варочки і днюєш, і ночуєш? Чи тобі вдома нема того, що є у Варочки?.. А Тилимон... Ти ж знаєш нашого Тилимона, дідька клишоногого. Знай, зуби мені продає, наче я його зубів не бачила. Бач, посеред зими їй у погребі діжечку з квашеними огірками лагодив, бо потік розсіл. А то з погрібником марудився, бо картопля в погребі стала мерзнути. А то завіси на дверцятах у коморі зносилися, то завіси ставив. А то стіна в хліві мало не повалилася, то підпірки підпирав. Воно й правда, що з Варочки хазяйка — як із кізяка батіг, але чого ти, хитрий Тилимоне, свого мішка підставляєш, коли твоє не мелеться?

— Бо вже такий Тилимон...

— Еге, такий! Сьогодні він у Варочки, вчора він у Ка-

занджіїхи, позавтра він у Кобильчачки. А що ти забув у Казанджіїхи, що ти шукаєш у Кобильчачки? У Казанджіїхи стільки жіночих статків, що ширша, ніж довша. А Кобильчачка? А ця жердина жердиною, бо й мати в неї жердина, то що могла в спадок своїй дочці дати? І Тилимон такий волоцюга, такий волоцюга!

— Трудівник він, помагає всім,— несміливо заперечує баба Ликора.— А хто ще тим жіночкам-бідачкам поможе? Чи сокирою, чи молотком, чи вилами? А він і латку на чобіт поставить, і кулика на стріху вшиє, і яму під погріб викопає.

— Своїх борониш, Ликоро.

— А вже не чудю, Ніло. То що він такого накоїв, аж наче муха тебе вкусила? Чи раніше не чула, що овечацькі язиками плещуть? Чула! Аж тут — нате! — і баба Ликора киває на великий лозиновий кіш з манаттям, що стоїть на ослоні.— Привіялася, наче в тебе свого гнізда нема.

— Привіялася! — зворохоблюється тітка Ніла на те бабине казання.— Але ж ти не відаєш, що Тилимон накоїв! Скільки в нього тих колисок у клуні понав'язуваних, знаєш? То вчора звечора наче якась нечиста сила в нього вселилася, товчеться й товчеться в клуні, перебирає й перебирає колисками, наче біс макогонами. Та ще й співає. А потім найкращу колиску собі на голову — й гайда з клуні.

— Колиску на голову? — дивується баба Ликора.

— Авжеж, наче бриля. Й пошкутильгав за ворота. Всю ніч прочекала його, всяке передумала, а вдосвіта — до тебе, Ликоро. З мене годі. Це ж він до кого свою колиску поніс? До Варочки. Ото вдвох і колишуть усю ніч, люляють.

Раптом баба Ликора відривається від столу і влипає в шибку, дивлячись на обійстя.

— О, Тилимон! — радіє.— Тилимон прийшов!

Тітка Ніла спершу схоплюється, хоче бігти надвір, та зразу ж і насурмонюється на ослоні, мовби вечірній туман.

— О, чогось він сів на колоді й не йде до хати,— каже баба Ликора.

— Чує кицька, чиє сало з'їла.

— Якийсь він не свій.

— Не свій, бо чужий!

А я — ноги на плечі й гайда з хати надвір, аж за мною голодними хортами гаркають хатні й сінешні двері. Обіймаю дядька Тилимона за корчувату шию, а від нього пахне тютюном та димом. І не так димом, як важкою сажею, що в'їлася в шпакувату стерню його чуба.

Очі в дядька Тилимона — далекі й чужі, як далеким і

чужим здається небо, що віддзеркалюється в глибокій криниці.

— Віднесли колиску? — питаю.

— А кому? — дивується чужим голосом.

— Варочці! — сміюся лукаво.

— Авжеж, відніс...

Ти бач, значить, правду каже тітка Ніла, бо дядько Тилимон і не криється. Але чому він такий, як у воду опущений? І я біля нього несподівано стаю такий, як у воду опущений. Нарешті баба Ликора з тіткою Нілою вигулькують з хати, йдуть до нас попід розквітлими вишнями, що присвічують їм пелюстками білого цвіту.

— Тилимоне, що з тобою? — не скрикує, а шепоче тітка Ніла.— Та на тобі лиця нема!

— Та ось до Варочки ходив,— зізнається дядько Тилимон і заходжується скручувати цигарку й запалювати від кресала.

— Знаю, де ти був,— так само шепоче тітка Ніла.

— Колиску їй носив.

— Та знаю, що колиску...

— Еге, колиску,— подає голос і баба Ликора, споночівши з лиця.

Дядько Тилимон також супиться, мов ніч, сидячи на купі гілляччя під осокорами. І ми в оторопінні всідаємося біля нього, як ото граки всідаються на дереві.

— Я все про тебе знаю,— губи та лице в тітки Ніли розтікаються, наче кваша.— Й за тебе, й за Варочку... Й чого ти колиску поніс для дитяти.

— Ех ти!.. Одне в твоїй голові! — змучені та прихлялі очі в дядька Тилимона грають по-соколиному, як ото завжди грають.— А ще моя жінка!

— Бо відніс колиску, відніс...

— Відніс, то хіба я криюсь?

— Еге ж, не криється Тилимон,— оживає баба Ликора.

Дядько Тилимон набирає повнісінькі груди тютюнового диму, випускає, засновуючи нас сивою хмарою.

— Наче ти забула про Абдуллу! — сердито каже.

В сторожких очах у тітки Ніли спалахують чудні такі й радісні квіточки.

— Про отого контуженого узбека,— перегодя додає дядько Тилимон.— Що його торік знайшли під Вівсяниками в житі, а в Овечаче притягнули на рядні... Дарка й Настя Притули на рядні притягли, бо на руках не подужали б контуженого...

— Таж він у них і живе, той Адбулла!

— Живе... Вдень ховається в них чи в сусідів, а як ніч — то він до Варочки... ховатися. Щоночі у Варочки й ховався. Поки ото за ті довгі ночі й дитину удвох знайшли. Що то вміючи!

— То ти правду кажеш? — аж підскакує з гілляччя тітка Ніла.

— Та правду, правду! — розвидняється з сухого, спавутиненого лиця баба Ликора, вже не така насурмонена.— Чи Тилимон коли тебе обманював...

— Слухай, слухай,— уже спокійніше дядько Тилимон, кадячи й кадячи цигаркою.— Значить, я ото до Варочки в гості з колискою. Бо хто їй принесе чи сплете? Нема тепер таких в Овечачому. Ну, думаю, без чарки не обійдеться — й додому, бо чого розсиджуватися? Глянув на дитя у пелюшці — ну, викапаний тобі Абдулла, чорненьке таке чортеня. Варочка не натішиться колискою, й на сивуху не поскупилася, бо що годиться, то годиться. Ми з нею язиками, як постолами, а давно смеркло, а тут у сінях гур-гур — і отой навіжений Абдулла на порозі, наче дідько з комина. Шайтан, каже, шайтан,— і прямо до мене. Значить, отакий навіжений, як і ти, Ніло. Я йому чарку сивухи даю, а він сивуху відпихає рукою, бо вони ж там у себе не п'ють, а як у себе не п'ють, то і в нас не вживають. Ну, ти не пий, але чого розхлюпуєш? Ти ту сивуху розстарався? Й Варочка розгнівалася, що він сивуху розхлюпує.

— О, то Варочка! — запалюється баба Ликора.

— Кажи, Тилимоне, а ти не перебивай, Ликоро,— це нетерпеливиться тітці Нілі.

— Значить, Варочка розгнівалася — й давай його опівночі спроваджувати з хати...

— Як то? — в один голос озиваються баба й тітка.

— Варочка його спроваджувати, а він ще дужче до мене сікатися.

— Авжеж! — знову починає гніватися тітка Ніла. Дядько Тилимон як видихнув тютюновий дим на неї — і не стало видно.

— Значить, давай спроваджувати його. Каже, боюся. Раніше, каже, не боялася, а тепер, каже, боюся, що ти в Овечачому. Тепер, каже, боюся, бо в мене дитина. Боюся, каже, і за дитину, й за тебе, Абдулло, бо таке в нас коїться, що не приведи Господь. Викажуть, каже, викажуть і за тебе, й за дитину, тоді всім горе та біда. Отож, каже, йди, Абдулло, собі з Овечачого.

— З Овечачого? — в один голос тітка Ніла та баба Ликора.— А куди ж йому йти, сердешному, коли йому тут чужина?

— А в Нову Греблю, каже Варочка. Там у мене, каже, дядина Килина, то гайда, мовляв, до дядини Калини. То така душа — нікому не відмовить. Ось, каже, Тилимон і заведе тебе в Нову Греблю. Заведеш, питає. А що скажу? Мовчу, бо й сивухи випив, сивуха мені губи замкнула. Абдулла спасіював, мене так і пече очима чорними. То що Варочка? Як почала обнімати й цілувати Абдуллу, як почала плакати — наче за мамою рідною. То йому каже йти, а то вже йому каже не йти. Немовлятко схопила — і з немовлятком до Абдулли. Хто ж його врятує, мовить, як не ми з тобою, то давай рятувати. Бо німці вже йдуть, каже, й на вікна показує. То Абдулла тут ще дужче сказився, ніж Варочка. Схопив мене за руку й каже вести його в Нову Греблю... То я й повів понад ставом та через ліс... Бач, аж куди захотіла Варочка спровадити свого Абдуллу. Могла ж і до Насті з Даркою послати, бо жив у них потай, але не захотілося чомусь, аби вдома, замандюрилося, аби в Килини. А її дядина Килина — свята та божа, й не перевелися ще такі жінки на світі! Вона за того Адбуллу вже наслухалася, то й розпитувати не стала. Тільки я постукав у вікно — зразу ж і надвір. Темно, зірки світять, а вона впізнала. Тилимон, каже. Тилимон, кажу. А потім вона дивиться на Абдуллу. Абдулла, каже вона. Абдулла, каже він... Отак ото воно. Поки в Нову Греблю опівночі, поки назад — ось і досвіток. До хати, а в хаті жінки нема. Де шукати? В Ликори, звісно.

— Оце так носив колиску до Варочки? — вірить і не вірить почутому тітка Ніла.— Аж через Нову Греблю?

— Ха, то ще добре, що через Нову Греблю!

— Добре? А чого?

— А того! Бо Варочка яка? Варочка така, що могла б свого Абдуллу відправити ще далі, в Самгородок!

— І ти повів би?

— Спробуй не поведи, раз така Варочка! — з глузами в голосі мовить лукавий дядько Тилимон.— Хто б її ослухався? Ні я, ні Абдулла.

— А так, а так,— озивається тітка Ніла, й губи її тремтять, наче жаливою попечені, бо, либонь, знову образилася.

— В роті пересохло, води вип'ю,— каже Тилимон і, звівшись із гіллячча, накульгуючи, важко човгає до хати.

Невдовзі появляється з отим лозиновим кошем, з яким сьогодні тітка Ніла прибігла вдосвіта до нас. Уже не понурий, на губах голубом грає усміх.

— Нагостювалася в Ликори — пора й додому.

Постававши біля похилених воріт, ми з бабою Ликорою дивимось, як вони вдвох ідуть попід старими вербами. Зі споришу та з придорожнього полину сонце вже поспивало росу, гостро пахне молодою кропивою. Десь неподалік у садку заливчасто вдарив соловейко — й замовк, наче засоромився свого співу посеред білого дня.

— Ото ще Ніла...— бубонить баба Ликора.— Спробуй їй догодити! Де ще вона такого Тилимона знайде, як наш? А більше не знайде — ні в Вівсяниках, ні в Новій Греблі, ні в Збаражі... Аби ото її норов терпів... Бач, уже не можна отій Варочці й колиску занести, уже треба комизитися й з хати тікати... Хто ж тобі вгодить, коли наш Тилимон тобі не вгодить?..

І знову несподівано соловейко б'є рясним співом, ніби каже: а так, а так, а так!..

БОЖЕВІЛЬНА

— Чуєш? — повчає баба Ликора, сутеніючи сухим лицем і глибшаючи прив'ялими очима.— Бійся грому та блискавки, бійся водяника, той водяник сидить у річці в опусті. Бійся у вихор втрапити, бо вихор підхопить — і понесе. Бійся вроків, бійся...

Вона складає руки на грудях хрестом, наче хрестом своїх рук хоче втримати злякане серце, яке ось-ось вирветься з грудей.

— Але що грім та блискавка!.. Але що ті вихори та вроки!.. Можеш не боятися їх так, як бійся... Ген ото бачиш?

І баба Ликора знизує плечем, показуючи плечем на городи.

За городами — щітка сивих полинів, клубком колючого дроту купчаться дереза й терни, а по стежці там хтось іде. Хтось іде з мороку весняного, збур'янілого поля, з рясної сонячної мли. Важко роздивитись, бо йде з-під низького ранкового сонця, яке засліплює зір.

Не тільки від баби Ликори, а й від багатьох інших овечацьких старих бабів я вже наслухався про кінець світу, апокаліпсис, про пришестя антихриста. Про кінець світу й пришестя антихриста начебто написано і в тій мудрій та провісницькій старовинній книжці Біблії, яку я ще не всю порвав, розмальовуючи хімічним олівцем.

— Бачиш? — супить сполові брови баба Ликора

Бачу, але не знаю, що ж я там бачу в полі на стежці. Щось іде, щось наближається до Овечачого. Якась начебто згорблена та згорьована людська постать, котра ось-ось звалиться на землю, розсіється на порох, зникне... Може, апокаліпсис?.. Може, антихрист?.. Стільки балачок досі точилося в селі — й нарешті дочекалися, а ми з бабою Ликорою першими з усіх бачимо його наближення?

— Якась жінка,— придивившись, шепчу я.

Справді, якась жінка надходить із ранкового, оповитого сонячною млою поля. На цій жінці довга полотняна сорочка, що волочиться по стежці. Руки висять, як неживі, й хоч голову пов'язано хусткою, та з-під хустки розкостричене волосся розсипалося на лоб, на щоки, на плечі.

Холодні мурахи повзуть по моїй спині: та невже це антихрист?

Жіноча постать у довгій полотняній сорочці зупиняється за бабиним городом і, схиливши голову на груди, втуплюється на нас із бабою Ликорою. Наче сльота, наче мряка сіється з широко розплющених очей, які не скліпнуть, не змигнуть.

— Хто це? — шелестю голосом.

— Ксенька Гирчиха...

— Що вона каже? — питаю тихесенько, бо мені здається, що та постать жіноча беззвучно ворушить губами.

— В неї не добереш.

— О, кличе до себе,— озиваюся, бо жіноча постать за городом справді ледь-ледь звела руку, манить.

— Стій мені,— мовить баба Ликора, кладучи долоню на моє плече.— Хай іде своєю дорогою... О Господи, пронеси та помилуй... Тікаймо до хати!

Вже на сінешньому порозі я озираюся злякано: ота Ксенька Гирчиха, яка видалася мені антихристом, уже дибцяє межею нашого городу.

Баба Ликора зачиняється на прогонич, за руку тягне мене в хату.

— Нас нема, нас нема,— повторює.

Мені передається її страх, хоча я не відаю, чому вона так боїться цієї вперше баченої мною жінки Ксеньки Гирчихи. Хто вона, звідки? Раніше бачити в Овечачому не доводилося.

Несподівано щось затуляє віконну шибку — і я ціпенію; до скла тулиться, заглядаючи в хату, одутле, з розплюснутими губами й виряченими очима обличчя. Заціпенівши, я дивлюся в ці неживі та плюсклі, вирячені очі, не в змозі

відірвати ноги від долівки. Ксенька Гирчиха дивиться довго-довго, наче влипла у вікно.

— Нас нема, нас нема,— бубонить баба Ликора, щось там пораючи біля печі й не дивлячись у вікно.— Йди, звідки прийшла.

Потім нестямне одутле обличчя влипає в другому вікні, так само довго дивиться.

— Нікого тут нема твоїх,— бубонить баба Ликора.

Страшне обличчя вже влипає в причілковому вікні.

— Нас нема, і твоїх нема...

Причілкове вікно розвидняється, і я бачу, як похнюплена жіноча постать у закаляній полотняній сорочці човгає до хвіртки.

— Привіялася в Овечаче з білого світу, привіялася... Ото бійся її, обходь десятою дорогою, така вона страшна... Ось так поникає, поникає — та й звіється в білий світ... Господи, хай би вона хутчій звіялася!

І баба Ликора шепоче молитву. Пошептавши, перехрестившись, спроквола опускається на ослін, заплющується, зів'явши очима та лицем. Потім, струсивши з себе важкі думки, виходить на город, бо ж треба шарувати сапою картоплю, а я ще якийсь час острашливо сиджу в хаті, прислухаючись до ластів'їного щебету за вікнами. І той щебет пташиний чомусь не радує.

Але ноги самі несуть з хати, й не до баби Ликори на город, що згорбилася над корчами картоплі, а в зелений вир села, над яким там і сям літають лелеки, наче то весняні птахи-квіти перелітають у повітрі. Та скоро, пробігши не так багато попід зеленими вербами та попід летючими лелеками-квітами, завмираю злякано, й серце в грудях колотить, мов калатало без звуку.

Бо ген попереду — Ксенька Гирчиха, поволеньки так посувається шляхом попідтинню, метучи куряву забейканою довгою сорочкою. Прилипаю спиною до осокора, ховаючись, а вже перегодя висуваю носа з-за стовбура. Хочеться тікати назад, бо ж баба Ликора застерігала, бо ж сама баба Ликора перелякалася, зачинившись у хаті на прогонич. Бо хоч і не антихрист, але ж страшніша за грім і блискавку, за вихори та вроки. Але що ж у ній страшного такого?

Поймає гаряча цікавість, і я вже йду назустріч, тоді скрадаюся за нею.

Хтось із овечацьких трапився назустріч Ксеньці Гирчисі — і наче вітром здуло, гулькнув у хащі вишневого садка... О, собака виткнувся з-за криниці, але зразу ж і сховався, наче

і його взяв переляк... Півень злетів на ворини, хотів кукурікнути, а як загледів її — зразу ж назад злетів, так і не заспівавши.

Ксенька Гирчиха йде-гойдається з левади, за левадами — вільшаники і копанки з-під торфу. У копанках зеленіє вода, затягнута ряскою, і кумкають жаби. І тут лелеки-квітки перелітають угорі... Співає хтось чи мені причулося? Е-е, таки спурхує спів у вільшині:

Ходить Ксенька між людей,
Скрізь шука своїх дітей...

І — тихо, лише зелене листя переморгується на кущах.

Ксенька Гирчиха, либонь, іде на той спів, розгортає руками осоку над копанкою, наче в осоці хоче відшукати спів, наче той спів — пташине гніздечко.

Ми твої діти,
Ми твої діти!..

Причувається? Ні, пурхає той спів на торфовиську за левадами, а його вітер гасить. Хто ж то співає? Не видно.

А Ксенька Гирчиха, спотикаючись, плентає неслухняними ногами до верболозу, наче у верболозі намагаючись той спів зловити пригорщами, але нікого у верболозах.

Утікаймо, утікаймо,
В руки Ксеньці не даваймось!..

Либонь, хтось там біжить у вільшині, аж зелень лопотить і виляскує. Може, Ксенька Гирчиха хотіла б кинутися слідом, але тільки човгає, розставляючи руки, хапаючись то за високу траву, то за рогіз.

І раптом зникає з-перед моїх очей. Ось стояла — і вже нема. Й тихо-тихо довкола, вже не співає ніхто. Драговина піді мною труситься, наче страшно й драговині, а не тільки мені. Куди бігти, кого кликати на поміч? І чи хто поспішить на поміч, коли всі бояться, коли всі тікають від Ксеньки Гирчихи? І я боюся ступити ногою з місця. Але ступаю, бо щось мене тягне до того місця, де вона провалилася, де чується булькання, бабрання, сопіння. Дивлюся, вдивляюся. А що, коли й сам провалюся в драговину? Тупцяюся з ноги на ногу — й знову дивна сила тягне в трясовину.

О, рука її злітає там, над старою, поросло осокою копанкою, друга рука злітає білою чайкою, вже й голова в хустині б'ється,— і я злякано відступаю назад, присідаючи у віль-

шині. У вухах дзвенить від ляку, бо раптом Ксенька Гирчиха вибереться з драговини й кинеться на мене, бо всі ж її невидні кривдники повтікали, слід їхній прохолов.

Скільки я отак лежу ницьма, вклякши в траві та слухаючи нескінченний дзвін у вухах?

Оговтуюся, ледь-ледь зводжуся — й душа моя мерзне від побаченого.

Ксенька Гирчиха поміж осоки, схожа на мару: мокре волосся прилипло до лиця, руки в багні, а закаляна сорочка чорна-чорнісінька й висить на ній, мов на жердині. Зелена ряска на косах і на плечах, жмуток кропивки на грудях, а в руках — вирваний білий корінь татарського зілля. Той корінь тримає так, наче корінь і врятував її.

Але ж і страшна мара, правду казала баба Ликора!

Заплющуюся, а коли розплющуюся, то бачу забейкану Ксеньку Гирчиху, що вже ген-ген похитується поміж вільшини. Голова їй то спадає на груди, то відриває голову з грудей, наче боїться загубити. І я — знову назирці за нею, бо хоч і як боязко, а цікаво. Здається, всякої всячини в Овечачому набачився, всяких людей надивився, але такого...

Горбата вуличка з торфовиська спинається вгору поміж бузини, блекоти і дерези, аж поки доводить до хатини під горою. Ця хатина, схожа на ластів'їне гніздечко, мало в землю не вков'язла, тут живе баба Весна. В неї завжди хвіртку відчинено й сінешні двері відчинено.

Ксенька Гирчиха ступає на зелене та пухке від густого споришу подвір'я, а я ховаюся поміж полину, деревію та розквітлого романцю, від якого чамріє в голові. Хоч баба Весна добра та лагідна, але я побоююся її, ніколи ще сам не ходив до її хати, а тільки з бабою Ликорою. Скільки мені вже в цьому ластів'їному гніздечку вишептано, скільки виказано переляку, відведено вроків! Скільки, дякуючи бабі Весні, я вже забув страхів-переляків, які непроглядним маревом куряться в моїй пам'яті!

Полин, деревій та романець так дурманно пахнуть, сонце так пече в голову, що в мене паморочаться памороки, і я засинаю, провалююся в провалля.

Не знаю, скільки минає часу вві сні, а просинаюся від того, що начебто хтось піднімає мене з землі й несе на руках. Легко й солодко плисти на цих руках, наче я пливу на хмарі, яка похитується над Овечачим.

Розплющуюся, бачу над собою пильні й некліпливі, холодні і якісь безмежні, якісь безпритульні очі, які наче дивляться — й не дивляться, бачать — і не бачать. Починаю

борсатися, щоб визволитися з чужих рук, але чужі руки ще міцніше стискують мене.

Хто це такий? І куди несуть мене?

— Дитино моя, дитино...— ворушаться перешерхлі губи.

Хто це такий? Невже моя мама добилася до Овечачого, знайшла мене, сонного, в бур'янах? Але моя мама зовсім не така, це не моя мама.

Пахучий корінь татарського зілля муляє мені щоку, тре, дряпає...

— Мізинчику мій...— шепочуть запавутинені вуста.

— Пустіть,— борсаюся,— пустіть, куди ви несете мене?

— Спав, а я тебе збудила... Хай би краще спав. Ось підемо до баби Весни. У баби Весни є всякі ліки, для дужого й недужого.

— Не хочу! — мало не сичу від страху, звиваючись.— Не хочу до баби Весни...

— Вчадів у романці, хай полікує...

Великі й некліпливі, безпритульні і безмежні очі стоять наді мною, як дві осінні калюжі, затуляючи небо, Овечаче, весь світ. І я вже здогадуюся, чиї це очі. І я вже здогадуюся, на чиїх я руках. І я вже згадую, що то за корінь татарського зілля муляє мені щоку. У смертельному відчаї, в нападі безумства звинувшись, я вив'юнююся з чужих рук і падаю на шлях.

Звівшись на ноги, хочу тікати, але ноги — неживі, і я тільки задкую на неживих ногах, і зуби цокочуть від страху.

— Дитино моя...

Ось-ось дістане мене білим коренем татарського зілля.

— Не підступайтеся! — задкую, не годен побігти.

Бо я таки щойно вирвався від Ксеньки Гирчихи, це таки вона несла мене, прибалакуючи та нашіптуючи.

— До мене йди, я знайшла тебе,— каже, протягуючи руки.

А я все задкую, спотикаючись. Де баба Весна, де? Хай би вона порятувала з біди.

— Знайшла тебе, йди-но сюди,— благає нелюдським голосом, у якому бринять і сльози, і відчай, і молитва.

Здається, ось-ось кинеться до мене, ось-ось ухопить руками в лушпайках засохлого болота. І тоді наче щось підхоплює мене — й несе геть. Несе геть, бо вона страшніша від грому та блискавки, від вихорів та вроків. Може, це таки антихрист, що прийшов по мою душу?

Відбігши геть-геть далеченько, озираюся через плече, вірячи й не вірячи побаченому: Ксенька Гирчиха вже поми-

нула хатину баби Весни, йде кудись, похитуючись затваненою постаттю, йде попід глиняною горою, а куди йде?

Плачучи сухими, злими сльозами, я дивлюсь, як вона похитується знеможено, як раз у раз сіпає розпелеханою головою, що звалюється на груди. І коренем татарського зілля змахує так, наче допомагає собі. Куди вона дибцяє? Ота кручена, та горбиста стежка попід горою, поточеною щурами, веде з Овечачого, в поле та до лісу.

Поміж дикого вишняку й тернів я здираюся вгору. Хоч і тремчу від страху, але вже чомусь не страшно. Куди вона тепер, куди? Оглядаюся — не видно, мовби згинула в буйній колющині. Щось майнуло ген: та ні, просто гілка гойднулася, бо з гілки злетіла птаха.

І вже бачу Ксеньку Гирчиху, як із тернів у поле виходить, тримаючи в руці отой корінь татарського зілля, за який ухопилася в копанці, який вирвала з багна. І чим далі ступає в поле, віддаляючись, тим на душі мені чудніше: чого приходила в село, чого никала Овечачим, куди бреде в світи?

Може, справді антихрист? З Овечачого тепер іде на Вівсяники, звідти подасться чи на Забару, чи на Германівку... Я ото зумів виборсатися з її рук, а чи зуміють інші? Кого ж вона шукає, чому заглядає по вікнах?

Сходячи в польову балку, вона спершу зникає по пояс, далі по плечі, ось лише голова маячить — і вже й голова зникла.

Так, наче Ксенька Гирчиха зійшла в землю.

Але, думаю, коли зійшла в землю, то й там вона поволеньки отак дибцяє, як дибцяла по селу, бо й під землею шукає когось, видивляється застиглими та безмежними, безпритульними очима. І здригаюся мимоволі, згадавши, як очутився вже на її руках. Вчадів поміж полину, деревію й романцю, а вона знайшла — й понесла до баби Весни, аби шептуха порятувала. Так? А може, зовсім не так? А може, хотіла забрати з собою, бо шукала мене? Й страх знову морозить мої груди.

Ні, хутчій додому, хутчій, бо й так пізно, бо начуватимусь, бо перепаде від баби Лікори...

Й коли тільки день минув? Як то каже дядько Тилимон: бовкнуло, наче відро у криницю. Між погрібником і старою клунею, під усохлою вишнею ледь-ледь курить багаття, над багаттям вариться куліш у казанку, притаковленому на цеглі. Вже вварився, вже вмлівається, і від гострого духу страви в мене паморочиться у голові. Біля багаття — баба Лікора і наша сусідка Надька Срулиха, виряджена в якесь рясне зе-

лене плаття, наче вона сидить навпочіпки в молодому кучерявому горосі. Радий, що на мене й не дивляться, нищечком лягаю на простеленому на землі лейбику й дивлюся в небо, в якому сизіють пера далеких хмар. Наче то летіла велика птаха, а її десь підстрелила війна. Птахи не видно, тільки пера в блакиті...

А краєчком вуха дослухаюсь до розмови неподалік біля багаття.

— Отако йде з поля, як привид. Упізнаю — й не впізнаю, вона — чи не вона... Самі ноги побігли, а руки самі зачинили двері...

Духмяна пара з казанка лоскоче ніздрі, дуже хочеться скуштувати кулешу, що пахне засмажкою — салом з цибулею, але очі злипаються. Й дивно: мої ноги так гудуть, наче вони, хоч і натомлені, ще кудись біжать самі.

— І я так само, зачинилася на шламбон, а сама в шибку влипла, бо ж боюся, щоб не зайшла і до мене... Таке горе, таке нещастя... А жижки затремтіли так дрібненько, що я й сіла на долівку, а встати не годна.

Баба Ликора ставить біля мене на траві полумисок з кулішем, дає в руку скибку пахучого житнього хліба. Я знаю, що в нас такого хліба нема, отже, принесла Надька Срулиха: її хліб, а баби Ликори куліш, отак і повечеряють.

— Тільки студи, бо язика поприщить,— повчає баба Ликора.

Починаю студити гарячий куліш, дмухаю й дмухаю, аж поки можна зачерпнути згори дерев'яною ложкою. Поволеньки сьорбаю, а ноги гудуть — і наче кудись біжать оце по Овечачому. Вихлебтавши полумисок, лежу горілиць на лейбику.

— Й то все правда про неї, бабо Ликоро? — долинає від багаття, яке майже згасло.— Бо аж не віриться.

— Правда... Скільки тої правди всякої...

— І ото вона з них вечерю варила в печі?

— А варила! Ще й приспівувала: оце для вас, дітки, вечерю варю, бо ви голодні, то нагодую.

— Господи, святий та кріпкий! Варила й співала?

— Бо поки душі їхні губила, то з ума зійшла... Чи до того з ума зійшла, чи вже після того, хто відає?

— Душогубка!

— Бо голод! Чи ти сама забула про той голод? Черву їли з городів, але й черви не стало. То вона своїми дітьми та й своїх дітей надумала годувати.

Якусь казку страшну розказують. Усяких страшних казок

наслухався, а такої ще не чув. А може, це вони про Ксеньку Гирчиху? Не може бути, щоб про Ксеньку Гирчиху. Авжеж, привид привидом, примара примарою, але чи скривдила кого? Хіба що її ниньки у вільшині кривдили, мало не втопилася в копанці. І мене, сонного, вчамрілого, знайшла в бур'янах, надумалася нести до баби Весни, аби порятувала. Не антихрист вона, а блаженна, бо тепер усякі блаженні ходять по селах. Дядько Тилимон казав, що ніколи ще стільки блаженних не ходило по світах, як тепер.

— Бач, Надько, а тепер шукає своїх дітей. Ото вже де той голод, а вона й досі шукає своїх дітей.

— Де ж вона знайде їх?

— Еге, де знайде?.. Ніде... А як чуже вхопить? А як чужому заподіє те саме, що своїм заподіяла?

— Скільки ж це її в Овечачому не бачили? Довго. Може, комусь і заподіяла?

— Може, й заподіяла, хіба сама скаже чи признається? Час такий, що ніхто не вдивиться за нею. Добре, що в тебе дітей нема, а то мучся ще й через неї.

— Ото й мучуся, що нема. Краще б з дитиною мучитися.

— Пішла з Овечачого, але ж знов сюди навернеться...

Ще гомонять баба Ликора з Надькою Срулихою, а я зморююся так, що й не ворухнуся, поволі засинаючи під їхню страшну казку, яку розказують одна одній. Мої ноги вже не гудуть, уже не біжать. Уві сні чую, як щось відриває мене з простеленого на землі лейбика, підносить угору — і я пливу на чиїхось добрих та ласкавих руках, пливу так, наче на пухнастій хмарі, що ліловіє під кволими вогниками зірок. І чую, що руки, які підняли мене з землі, збудливо й тонко пахнуть коренем татарського зілля...

ДЕ БАТЬКО-МАТИ?

Либонь, ніхто в Овечачому не знає стільки про жіночі долоні, скільки випало знати мені.

Звісно, краще за інші знаю долоні своєї баби Ликори, бо що ж тут дивного: живемо в одній хаті і під одною стріхою. Долоня в неї шкарубка, наче полотно, щойно зіткане на ткацькому верстаті, які ще де-не-де погуркують і погупують у селі. Еге ж, шкарубкі в неї долоні й деркі, мовби оте полотно, яке ще в дрібних костричинах-задирках, бо полотно ще і в воді не вимочувалось, і на сонці не вибілювалося.

Зате долоня в баби Ликори суха й тепла, мовби ота кар-

топлина, що спеклася на черені в печі, забулись про неї в попелі та золі, а це намацали — й така ж вона розсипчаста й смачна, та картоплина!

Саме картоплею бабині долоні й пахнуть найчастіше, бо то для нас найперший наїдок. А ще пахнуть печеними буряками, які вона також у гарячій золі та в недотлілих вугляках пече на черені — ото вже ласощі! Пахнуть і хлібом, коли на пательні готує пампушки чи підпалки. А то — землею, коли бабрається на городі в землі. А то кропом, коли нарве кропу на городі, щоб засмачити юшку, а то любистком терпким чи шальвією, коли руками торкнеться любистку чи шальвії, що ростуть і на хатньому причілку, і в вишневому садку.

Не менше знаю й про долоні дядька Тилимона. Від його огузькуватої, якоїсь сучкуватої постаті (бо схожий наш кульгавий дядько на зачучвірілий дубок, який і не всох, і не росте) весь час тхне тютюном, то що вже про його долоні казати! І тютюном, і тютюновим димом тхне його долоня, та так міцно, що в голові моїй паморочиться. А ще — веслом та рибою, бо він плаває на човні-довбанці і ловить рибу. А ще — лозою, бо ріже в берегах річки лозу, а з тієї лози плете співучі колиски, в яких вигойдують немовлят. А ще — дубовою корою, бо він завжди здирав і досі здирає в лісі з дубів кору, готує дубильний розчин, а вже в тому дубильному розчині видублює телячі та коров'ячі шкури, й не так для себе, звісно, бо де він стільки сам набере телят і корів, а для людей — чи овечацьких, чи вівсяниківських, чи новогребельських, бо повсюдно знають його за майстра. Ото, буває, поглянуть на чиїсь чоботи, що гармошками брижаться на ногах та поскрипують лункими скрипами, й кажуть: «Не інакше, як Тилимон зчиняв шкіру та дубив». А за шевця, що зладнав оте голосне взуття гармошкою,— й не згадають. Чудеса!

Долоня в нашої сусідки Надьки Срулихи чомусь найдужче з-поміж усіх інших жіночих долонь у селі пахне кропивою та коноплями. Статки в неї малі, підсвинка тримає, то чим годує? А запареною кропивою. Убори в неї не пишні, то в чому ходить? У полотні, от і ростуть у неї коноплі густо на городі.

Долоні в нашої тітки Марії пахнуть молоком, бо корівчину тримають на хазяйстві, уже таку стару, що рогами землю оре. А тітка Марія й тішиться, що їхня годувальниця така стара, навіть на м'ясо не годиться,— хіба що шкуру здерти і з її жил та костомах зварити мило. Ото вона й не боїться за корову, що німці заберуть аж у Німеччину, бо

як заберуть, то її ряба зразу ж за ворітьми й ратицями дригне.

А долоні в тітчиної Фросі...

Либонь, ні в кого так не пахнуть долоні, як у тітчиної Фросі. І канупером, і м'ятою, і любистком (а коси її — також і канупером, і м'ятою, і любистком). А ще — наче всіма тими луговими квітками, що в лузі ростуть, і лісовими. Та й не тільки нашими, а й хтозна з яких країв, такими квітами, що в наших краях і не водяться. То де ж ними пропахчується завжди усміхнена, завжди лагідна й добра Фрося? Чудеса — й годі.

Бо хіба не чудо, що в тітки Секлети долоні пахнуть, мов у коваля,— і жаром вугільним, і міхами горна, і ошурками, й іржею, й залізом. І навіть мозолі в неї на руках такі, мов у коваля. Хоч сама тітка Секлета зовсім не коваль. От чоловік її був коваль у колгоспі, забрали давно вже її чоловіка на війну. Звісно, в нього долоні пахли, мов у коваля. Але чому в тітки Секлети? Таки чудеса. Баба Ликора каже: коли чоловік довго сім'єю поживе з жінкою, то вони стають схожі між собою. Отже, тому такі в тітки руки, як у її чоловіка-коваля, забраного на війну.

Та я за всі жіночі руки в Овечачому знаю, а за чоловічі — мало, бо й чоловіків мало, все більше каліч усяка, та ще діди порохняві. Може, й не порохняві, але так про них кажуть. Але руки порохнявих дідів не тільки порохном пахнуть, хай то Танас Нездійминога, чи ще там хтось. Від нього всього пахне бджолами, воском та медом, і руки його так само пахнуть бджолами, воском та медом. І липовим цвітом, коли цвіте липа. І гречаним цвітом, коли гречка білим цвітом пінявого молока розливається в селі й за селом.

І чому ото я знаю про людські руки, про жіночі й чоловічі долоні?

Бо рідко яка долоня не опуститься на мою голову, щоб не погладити їжакувате волосся. Баба Ликора, дядько Тилимон, тітки Ніла чи Марія гладять нишком, і словечка не кажучи, а хто-небудь, погладивши, візьме й скаже:

— Сирітка бідна!

Або вже в спину кидає:

— Безбатченко...

Тоді я намагаюся хутчій утекти і від тих людей, і від їхніх долонь, і запахи тих долонь стають мені чужі й відворотні, аж нудить.

Тоді я можу забитися в хащі й півдня просидіти, стежачи за мурахами, що лазять по землі, чи за кузками, що між

віття порскають. Чи на пташок дивлюся, що в небі пролітають — вони вільні, їх ніхто по головах не гладить, не називає сирітками чи безбатченками. Або ж прислухаюся, чи в землі кріт не риє нору, кротові також добре, спробуй доберися до нього, щоб погладити по голові, щоб назвати сиріткою чи безбатченком...

І я починаю тікати від усяких долонь, що опускаються на мою голову. Та варто натрапити на лагідну й добру — таку, як у дядька Тилимона чи у Фросі, коли вони мовчать і тільки гладять мого їжака на голові, передаючи мені тепло своїх долонь і своїх сердець,— як відразу мені забуваються інші долоні й знову стає добре на душі.

Брехня, що я сирітка, брехня, що я безбатченко!

Не пам'ятаю ні свого батька, ні свою матір. Либонь, геть усе чистісінько пам'ятаю! Здається, ще на світі не було мене, а пам'ятаю, як тоді було. Чи це можна? Мабуть, можна, бо ж зі мною таки можна.

Та й який я безбатченко, коли і батько, і матір навідуються до мене вві снах? Щоправда, не часто, рідко, а навідуються. Та ще трохи дивно... якісь вони щоразу не однакові, а різні. То батько русявий, зеленоокий, весь час усміхнений, а то вже мій батько посивілий та згорблений та ще похнюплений, і його очі зовсім не зелені, а якісь такі — як світло розквітлих соняшників. І з матір'ю так само переміни вві снах. То вона приходить молода, чорнява й кароока, з медовим усміхом на устах, а то сива, губи в неї кригою замуровано, й стара, що я думаю вві сні: лишенько, та коли ж вона вспіла так хутко постаріти, яка біда скоїлася з нею, що не признається?

Чекаю на сни, бо вві снах чекаю матір та батька!

А ще вві снах чекаю на їхні гостинці. Так, так, уві снах вони приходять з гостинцями. То мати принесе пригірщ спілих лісових горіхів, я заховаю під подушку, вранці шусть рукою під подушку — нема! Та як же нема, коли мати вві сні принесла, хто забрав? А батько якось приніс маленьке сіре зайченя, чомусь схоже на теплу пухнасту пташину, а вдосвіта, коли я прокинувся, сталося те ж саме, що з мамиными лісовими горіхами: втекло зайченя.

І так мені жаль, що всі їхні гостинці, принесені вві снах, пропадають. Пропадають, а я однаково жду — й на батька з матір'ю, й на їхні гостинці.

Може, колись вони таки не зникнуть після моїх снів — ні батько, ні мати, ні їхні гостинці? Весь час сподіваюся, й весь час марно, та надія не полишає мене, ой, не полишає!

І в баби Ликори часто допитуюся: де моя мати, де мій батько?

— Далеко,— відказує, і з лиця чорніє, мовби ніч.— Ой, далеко...

— А чом далеко? — допитуюся.

Довго мовчить, і, здається, до її відповіді — як від землі до місяця.

— Від німця втекли...— зрештою каже, ховаючи очі.

— А коли повернуться?

— Як німців потурять — от вони й повернуться.

А мені мало сльози з очей не бризнуть: і коли вже потурять звідусюди, а найперше — з Овечачого!

— Щось від батька та матері лишилося? — питаю.— Ну, фотокартки?

Баба Ликора плаче, як сльота:

— Ой дурна я та нерозумна. Були, були картки, та я попалила, бо страх як боялася, аби в лихі руки не потрапили... Боялася за них, і за тебе, і за всіх наших родичів... За ті картки.

Хоч убий — не втямлю, чому так злякалася за фотокартки, що геть-чисто попалила всі. І якої біди-горя завдали б ті картки чи для дядька Тилимона й тітки Ніли, чи для Марії і Фросі?

— А чом я... не пам'ятаю ні батька, ні матері? — вириваєтся.

— Бо пам'ять маєш таку, як цідилок... Усе пропускає твій цідилок, не тримас... Ото ще ж і баба Весна помагає з твоїм цідилком, щоб менше горя там осідало, бо де ж це видано — таке видержати дитячій душі.

— А від батька... залишилося що-небудь?

Баба Ликора змилосерджується:

— Ота сокира, що в сінях за дверми.

— А від матері... щось залишилося?

Баба Ликора ще більше змилосерджується:

— Отой полив'яний полумисок, з якого ти їси... Купила на ярмарку в Новій Греблі...

Радість обпалює мене, мов огонь суху солому: від них залишилися і полумисок оцей полив'яний, що біля дверей на миснику поміж іншого посуду, й важка сокира-колун, що в сінях у кутку поміж граблів та вил, поміж заступів і сап.

— А коса? — питаю.

— Яка коса?

— Бо там ще й коса стоїть у кутку,— мовлю. Цією косою

інколи орудує сама баба Ликора. Й так мені чомусь хочеться, щоб та коса була саме батькова, була пам'яттю про батька.

— Ні,— перегодя каже баба Ликора, й слова її вилазять з рота, наче сірі павуки з понурого сірого павутиння.— То ще старіша коса, ще мого батька...

Віднині я вже не можу намилуватися полив'яним полумиском, розмальованим ягодами вишень та якимись чудернацькими квітками, які в Овечачому не ростуть. Усе, що їм із полумиска, таке смачне, що я аж заплющуюся від утіхи. І взяв за звичку нагадувати бабі Ликорі, щоб усе насипала в полумисок — хай то юшка чи борщ, хай то кисіль чи вареники, хай то кваша. І хай та кваша хоч яка вдасться кисла, бо чим же її засолодити, а я квашу їм — і все мало, бо така смачна.

А все тому, що з материного полумиска!

І коли купила його на ярмарку в Новій Греблі? І хто зліпив, розмалював і продав матері? От було б цікаво побачитися з тією людиною!

Завжди поглядаю на полив'яний полумисок, що на миснику, бо очі самі летять до нього. Ввечері дивлюся — й засинаю, вранці просинаюся — й знову дивлюся.

А батькова сокира... Її грубе, вигнуте, витерте до вощаного блиску сокирище разом із самою залізною сокирою обриває мені руку. І чого батькова сокира така важка? Наче сокирище теж із заліза. Однією рукою ще підняти, відірвати від долівки годен, а вже нести поперед себе — лише двома руками. Баба Ликора як побачить сокиру в моїх руках, то свариться:

— Підірватися надумав, на килу розжитися закортіло? Ще вспієш! Ану занеси сокиру назад у куток... Спершу дорости до неї. Ото як доростеш — тоді вже.

— А хіба дорослу?

Баба Ликора вражено втуплюється в мене:

— Доростеш! Мусиш дорости. Бо як же це так, щоб сокира без хазяїна зосталася? Сокиру для того й зладнано, щоб рубати. Для всякої роботи. Не годиться, щоб пропадала без пуття. Мусиш рости!

Й так мені хочеться вірити, що виросту, що подужаю взяти сокиру в руки — й чи людям хати помагатиму ставити, чи погрібник наш підправлю, бо скособочився старим дідом, чи збиватиму з клепок діжечки та бочівки так, як ото зугарен дядько Тилимон...

Ех, якби німців хутчій прогнали, якби мій батько нарешті об'явився, тоді б він навчив мене й сокирою орудувати, й

сокиру в руках тримати! Бо хоч що кажіть, а не в кожного в селі є батько. Ну, є мати, є дід чи баба, а батько — не в кожного: того батька війна забрала, того батька війна погнала, того батька ще якась хороба запроторила світ за очі, що й помовчують про цих батьків, наче їх ніколи в Овечачому не було, а їхні діти — від весняного вітру.

Еге ж, так і кажуть в Овечачому: оте дитя — від вітру.

Про мене кажуть — бабин Ликорин. Про когось іншого — дідів Михайлів. Так, наче діти вроджуються чи від діда, чи від баби. А то ще кажуть — отой Ганьчин, отой Парасчин, отой Килинин, бо старші поміж собою знають і Ганьку, і Параску, і Килину, а спробуй хутко вбий у пам'ять нове дитяче ім'я, коли діти сіються й сіються, мов зерно з хліборобської долоні.

На всеньке Овечаче лише Тарапатий — нічий: не називають ні батьковим, ні материним, ні дідовим, ні бабиним. Бо живе в своїй хатині самотиною. А хатина його чомусь схожа на стареньку бабусю з костуром. Ну таку вже стареньку, що йшла собі, захляла — й завмерла, бо далі ногою ступити не годна. Ото сперлась обома руками на костур, подих переводить, а чи переведе — хто знає?

Тарапатий сам і порядкує в своїй хатині. Градом вибило шибку — він сам шибку вставив. Перед Великоднем хату змастив зобіч і зсередини. Ото коли дим куриться з комина, значить, сам собі їсти варить. Біля хати по обійстю квокче квочка з курчатами — сам посадив курку на гніздо з яйцями, коли заквоктала. І город сам засадив, хоч і не копав землю, а просто понапихав у землю картоплі під заступ, напхав пучками пальців насіння квасолі та буряків, а також соняшників і гарбузів. І цибуля де-не-де зеленіє на городі, і часник. Роздобув у когось розсаду капусти, але з розсадою не пощастило: уперіщив ранковий заморозок, а він не здогадався заздалегідь обтушкувати розсаду капусти соломою чи бур'яном, щоб утеплити. Зате мак росте в нього!

Бо хоч і називають Тарапатого волоцюгою — по всіх світах волочиться! — зате хазяйський хлопець, хоч і волоцюга.

Тарапатий завжди щось та й несе додому. «Бо вміє дістати,— каже баба Ликора,— бо в нього руки розумні». А я діставати не вмію, отож мої руки дурні, звісно. Інколи розглядаю свої руки й не годен втямити: як то руки можуть бути дурні, коли розум у кожної людини сховано в голові?

Та щось і моїм дурним рукам перепадає. Бо ж не тільки якась овечацька долоня погладить мене по голові, запахнув-

ши коноплями чи тютюном, а й щось вділить, трапляється. Чи коржика з маком, чи яблуко, чи струдля. А то закличе до хати якась тітонька чи бабця й пригостить коли не пиріжками з сиром, то хлібом з рідесенько розведеним медом. І хоч рідесенький мед, та однаково смачно — й завжди чомусь здається, що мало...

А то якось приходжу додому з зимовою шапкою та чоботями. Баба Ликора сплескує долонями й дивиться на мене так, наче дідька побачила.

— Кого це ти пограбував? — питає.

— Не грабував,— кажу,— якась жінка дала, хата її під лісом.

— Хата її під лісом?.. Хто ж це може бути? — Бере все те з моїх рук, розглядає.— Рости ще тобі треба і до цієї шапки, й до цих чобіт. Як і до батькової сокири, що ото в сінях... А що сказала та жінка?

— Виросту,— обіцяю.— А що сказала? Бери, мовляв, бо для її сина вже не знадобляться.

— Кажеш, хата під лісом? Либонь, це Мотря Тернова... Сина в неї війна забрала, хай йому земля пухом.

А я не знаю — журитися мені з тих чобіт і шапки чи радіти. Хоч усе-таки добре, що розжився на ціленьке взуття і одяг від жалісливої жінки.

— Ти ж не в усіх бери! — застерігає баба Ликора.— Десятою дорогою обходь Варвару Демидиху, нехай навіть золотим калачем тебе манить.

— А вона й не манить,— безпечно всміхаюся.

Варвара Демидиха — якась причинна: про неї кажуть, що це ні чоловік, ні жінка. Мовляв, можна її називати не Варварою Демидихою, Демидом Варвариним. І чомусь усі сміються, коли згадують про неї. А голос у цієї жінки чи то чоловіка — важко сказати який: інколи мовби жіночий, інколи мовби чоловічий. І з лиця вона — чи то чоловік, чи то жінка, хоча закутується хусткою. Зате ходить якось по-чоловічому, наче кінь.

Від Варвари Демидихи всякої всячини сподівайся, тому я справді обминаю її десятою дорогою: то витріщиться на тебе й зарегоче, аж мороз дерне по шкірі, то може оперіщити хворостиною-хлудиною якогось хлопчака, що начебто для неї накоїв якоїсь біди, а то помиї з відра виллє під ноги, коли йдеш повз її понуру, як осіння рілля в сльоту, стару хижку, з якої випирають дилюки, мов ребра зі шкапи.

Цур та пек тій Варварі Демидисі, чи то — Демиду Варвариному!

А якось...

А якось заходить до нас пізно ввечері тітка Марія, щоб побалакати, як то вона завжди любить проти ночі побалакати з бабою Ликорою. При світлі каганця-кліпавки сукають і сукають довгу нитку балачки, таку нескінченну, мовби прядив'яну нитку з кужеля. Сон змагає мене, а краєм вуха дослухаюся, а краєм вуха чую — то про якогось Ілька згадують, то про якусь Юстину. І зітхають. Мого батька звати Ільком, і мою матір звати Юстиною, але вони про когось іншого. Тільки чому імена однакові?

— Як забрали, то й досі...

— Хоч би пташка принесла вістку від них, та хіба дочекаємось?

— Інших теж побрали, теж ні слуху ні духу.

— Може, й кісточки вже зотліли їхні в сирій землі.

— Хай Господь боронить, що ти кажеш, Маріє?

— Всяке думається, Ликоро.

— Всяке думається, а ти жени з голови.

— Думаєш, не жену? А воно знову думається й думається, сохну за ними.

— І я сохну, а вірю... Годі, годі за це балакати, бо яка поміч від балачок? Сама лише гризота й журба.

Авжеж, не про батька з матір'ю балакають, а про якогось іншого Ілька та іншу якусь Юстину, своїх знайомих. Бо ж сама баба Ликора скільки разів казала й каже, що мої мати з батьком утекли від німців, щоб німці не розправилися з ними, а як тільки поб'ють німців — батько з матір'ю повернуться. То про чиїсь інші кісточки в сирій землі думається та балакається тітці Марії з бабою Ликорою, бо вони такі добрі серцями, що ладні всіх на світі пережаліти.

А вдосвіта просинаюся — світиться в ранковому промінні материн полумисок на миснику, схожий на жовте розмальоване сонечко!

А йду через сіни — в кутку за дверима поміж усякого залізяччя з держаками чи без держаків стоїть батькова сокира, глухо зблискує срібним лезом!..

Якось баба Ликора хап мене за руку — й гайда на ярмарок у Нову Греблю. Мовляв, неділя, то як не податися на ярмарок. Може, збирається купувати щось? Таки не збирається, бо грошей у неї ніякісіньких нема. А може, хоче продати щось, аби розжитися на який ламаний гріш? Таж ні, бо руки порожні, бо нема чого й продавати.

Мовляв, на ярмарок — та й годі.

А на ярмарку в Новій Греблі людей зібралося не так багато,

але трохи є — і новогребельські, й овечацькі, й збаразькі, й германівські, й вівсяниківські. Баба Ликора, сяючи лицем, ходить по ярмарку, що біля церкви, та приглядається до кожного, мовби сподівається здибати когось. Чи не тітку Мартоху, що живе в Вівсяниках і теж могла б прийти на ярмарок? І я вже теж приглядаюся до людських лиць, наче сподіваюся впізнати тітку Мартоху, хоча досі її ще не бачив ні разу.

Славно так на ярмарку новогребельському! Під глибоким синім небом золотий хрест на церкві горить жаром, а круглі бані церкви такі легкі, що, здається, ось-ось відірвуться й полетять невагомими, грайливими пухирцями в безмежжя блакиті. І півнів виспівує так багато, що досі й чути стільки разом не доводилося: їх принесли звідусюди на продаж, а вони співають. І голуби туркочуть на дзвіниці, що самому хочеться голубом затуркотіти.

І на весь ярмарок — жінка якась чудна й гарна, що на неї всі дивляться. Ходить собі ця жінка по ярмарку, а на неї дивляться і ті, що продають, і ті, що купують. А виряджена! Чобітки на ногах червоні дзвонять підківками, як дзвоники, рясна спідниця соняшниковим цвітом хлюпає, кохтина грає синіми барвінками, намисто на шиї в'ється живими разками, ковтки у вухах. А усмішка — срібна риба сяє на вишневих устах. А волосся — чорна ніч розсіялася, й та ніч осяяна місяцем-гребенем, якого раніше бачити не доводилося. А очі — ллється і ллється палахке, іскристе мерехтливе сяйво, що й кольору йому не підбереш: то мовби на чорнобривці схожі її очі, то мовби райські пташки, що ось-ось спурхнуть з усміхненого обличчя, а то — мовби далекі золоті зірниці в досвітньому млистому тумані.

Ходить по ярмарку ця жінка, схожа на велику мальву, на цілий сніпок гарячих мальв, а слідом за нею — чорнявий вусань у лискучій сатиновій жилетці та з батогом у руках. Вуса в чорнявого вусаня — мов дві молоденькі гадючки, що повисли — й висять, горбатий ніс вигинається гострою турецькою шаблею, темні брови — наче їх дідько сажею намалював, такі куштраті, й очі під низьким підбрів'ям схожі на двох цапів, що стали цапки!

Ота жінка-мальва купує собі вишневу хустку з торочками, приміряє — і стає ще краща в хустці. Не думаючи, отой чорнявий вусань з вусами-гадюками дістає з кишені жовтого шкіряного гамана, платить гроші — і так вдоволено цьвохкає батіжком, що то наче й не батіг, а соловейко б'є радісним співом.

І вдоволені, вони вдвох ідуть до воза, що запряжений двома

гнідими кіньми, вмощуються — плече до плеча — в передку, вимощеному соломою та застеленому попоною. А я — слідом за ними, бо так чомусь не хочеться, щоб їхала оця славна жінка, бо так мені кортить дивитися на неї — й надивитися не годен.

І тут знагла назустріч мені — Варвара Демидиха, яка теж ярмаркує. Навіть сахнутись не встиг од неї, простоволосої та страшної, бо занімів, бо ноги віднялися. А вона:

— О, на кого це ти так видивляєшся?

Язик німіє, та мимоволі рукою показую на запряженого воза, бо як не відповісти отакому страховидлу!

Глянула Варвара Демидиха на віз — і знагла:

— Дивися, дивися... Бо то ж мати твоя!

— Яка мати? — відмерзнув мій язик.

— Твоя мати, твоя!

І регоче Варвара Демидиха своєю чорною пелькою, й очі полум'яною недоброю смолою киплять, і йде собі геть по ярмарку. А я... вже нічого не бачу, тільки оту жінку-мальву на возі. Невже це моя мати? Моя мати? Може, повернулася раніше... А плече в плече коло неї — мій батько, теж повернувся раніше. Але ж чому не впізнали мене? Чому досі не приїхали в Овечаче? А куди зараз їдуть?

Думки в голові вихоряться, наче хурделиця. Ось чорнявий вусань у сатиновій жилетці вже смикає віжками, вже батіг танцює в руці, вже ось зрушить віз і покотить попід блакитними стінами церкви. Знетямлюючись від радості, що нарешті побачив матір, і завмираючи від страху, що зараз ось вони поїдуть невідомо куди, я зриваюся з місця, біжу через ярмарок і кричу:

— Мамо! Мамо! Мамо!

А вона не чує, а батіг уже змією звивається по кінських спинах, а колеса вже крутяться, а віз уже котиться.

— Мамо! — біжу, спотикаючись.— Мамо!

Ось і віз, хапаю руками за соняшникового цвіту спідницю, що сяє на червоних чоботях, дивлюся на її дороге усміхнене лице, і сльози радості течуть мені по обличчю, затуляючи і її саму, і церкву, і білий світ.

Дотягуюся губами до червоного чобота — й цілую червоний чобіт.

І раптом гарячий вогонь оперізує мене по спині.

І раптом ще шмалькіший вогонь опікає мої ноги.

І раптом ще пекельніший вогонь стьобає мене по грудях.

— Мамо! — кричу я, падаючи в порохно, в кінські кізяки.

Скульчившись, затуливши долонями лице, жду, що во-

гонь знову вдарить мене, оперіже, опече, стьобне — й боюся навіть плакати, але ніхто вже не б'є мене, тільки чутно, як погуркують колеса воза, віддаляючись.

Перегодя розплющуюся — наді мною стоїть баба Ликора, далі нахиляється, силкується звести з землі, а я падаю, не стою на ногах, так мені болить, так мене побасамовано вогнем.

— За що ж це той ірод позбиткувався з тебе так тяжко? — схлипуючи, питає баба Ликора й знімає руки на церкву: — Господи, хіба можна отак батогом хрестити малу дитячу душу, коли та душа — мов пташка, мов голуб? Господи, покарай нехриста.

А я крізь сльози дивлюся — вже ген-ген далеченько той віз, а на возі буйною розквітлою мальвою віддаляється мати, що так і не впізнала мене.

— Мама...— шепочу я і показую рукою на той віз.

— Яка мама? — дивується баба Ликора.

— Моя мама... поїхала на возі...

Баба Ликора пильно дивиться на той віз, що скоро вже пропаде поміж шумовиння верб і тополь, і мама моя пропаде на тому возі.

— Хто тобі сказав таке? — питає баба Ликора.

— Таж сказала Варвара Демидиха.

— Триклята Варвара! Господи, покарай і її, а мене прости, що прошу біду на чужу голову.— Баба Ликора знову хреститься на церкву.— Зовсім то не твоя мати, не Юстина... а біля неї не батько, не Ілько...

— А хто ж то, бабо? — зойкаю.

— Повія, хто ж іще... Ти на цьому не тямишся... Повія повіяста, що її знають від Погребища до Вінниці. А то біля неї ухажор її новий, поліцаюка з Курави.

Слухаю бабу Ликору — й не вірю.

А воза вже не видно, вже розтанув у збитій куряві поміж вербами.

— Повія повіяста, а ти її назвав матір'ю. Покарав Бог — не дав їй дітей і не дасть... І щоб отаку повію назвати матір'ю! Ото й маєш батоги... А все Варвара Демидиха! Скільки тобі казалося: обминай десятою дорогою, а ти... Ну, ходімо. Наярмаркувалися... Знайшов на ярмарку і матір, і батоги, хай Господь милує.

Йдемо з Нової Греблі в Овечаче, а в мене все тіло — груди, ноги, спину — вогнем пече від болю, сльози в очах, і чомусь так жаль... І чомусь так жаль, що то не мати,— й плакати ще дужче хочеться, тільки я зціплюю зуби.

А сльози самі капають...

Того вечора баба вже обклалася спати, вже й спить тихесенько, мов пташка, а до мене сон чомусь не йде. Місяць у вікно дивиться, а я на тапчані кручуся під рядном. Хутчій би заснути, а то пролежу до ранку з розплющеними очима. Й знагла — наче постукало щось у шибку, я аж завмер від несподіванки. Може, знову постукає? Тихо.

І баба Ликора не почула, спить нищечком. А може... А може, то мати опівночі прийшла на обійстя, повернувшись з далеких мандрів?

Рядно жужмом летить у куток на тапчані, і я навшпиньки, гамуючи радість у грудях, ступаю по долівці, долаю сіни, ось уже й сінешні двері відчинив, ось уже й на причілку.

«Мамо!» — рветься крик з грудей, бо хочеться закричати на все Овечаче.

Нікогісінько на причілку, тільки черешня ледь-ледь шелестить від вітру. Оглядаюся довкола, острашливо обходжу кругом хати, знову стаю на причілку. Десь має бути, бо ж постукала скрадливо в шибку.

Ніде нікогісінько, тільки ніч над Овечачим, тільки черешня шелестить листям, тільки сумний місяць дивиться з високого неба.

Може, моя мама десь зараз теж дивиться на місяць?

Вертаюся до хати, вкладаюся під рядном і тепер уже дивлюся й дивлюся на місяць, що заглядає у вікно. Аж поки засинаю і в передчутті сну сподіваюся, що вона таки сьогодні разом з батьком навідається до мене вві сні.

КРИНИЦІ

Ой з тією водою!.. Ой з тими криницями!

Найчастіше по воду ходжу таки я, а не баба Ликора. Цинкове відро стоїть ліворуч від дверей, на ослоні біля вікна. Коли води в відрі зостається на денці, а баба щось там варить, парить чи пере, тоді вона зумисне починає гуркотіти кухлем чи металевою, з погнутого алюмінію, чашкою у відрі, й тоді вже воно вибалакує на всю хату, мов дзвін, хочеш чи не хочеш — а почуєш.

Забудькуватий чи загавлений, хапаю порожнє відро, ступаю до порога, а баба вслід:

— Ти ж дивись там не підірвися.

— О, чого б це я підірвався? Чи я коли-небудь підірвався?

— Хай Господь боронить, а тільки ж не набирай повне, бо від річки нестимеш.

Чи від річки, чи з криниці — однаково завжди застерігає, щоб не набирав повного, щоб таки не підірвався.

До річки ходжу по воду, коли баба чи шмаття пере в дерев'яних ночвах, чи голову миє в балії, чи білить полотно. Коли білить полотно, тоді одним відром не обійдешся, доводиться носити й носити в діжечку, а та діжечка ще ж і розсохлася, то дзюрчить поміж клепок, поки ті клепки намокнуть, поки вода поміж клепок перестане витікати!.. Не лише сама баба Ликора каже так, а й усі в Овечачому кажуть, що як змиєш голову в річковій воді — тоді волосся м'яке й шовковисте, а якій дівці не хочеться мати шовковисті коси. І хоч баба Ликора не дівка, та все ж... І шмаття, випране в річковій воді, м'якше, не таке дерке й колюче. А про полотно й казати не доводиться — споконвіку вимочують та вибілюють, найчастіше — в левадах коло річки, а в кого полотна мало, води багато носити не треба — то й під хатою, на споріші.

О, поки від річки принесеш воду — вхоркаєшся добре, але від річки носиш рідко, бо не щодня шмаття переться, полотно вибілюється, голова миється.

Своєї криниці в нас нема, і, схоже, баба Ликора копати не збирається, бо звикла, що п'ємо з чужої. Та й хто їй тепер викопає, коли путніх майстрів, які знали, де копати, і вміли копати, позабирано до армії? А в селі позалишалися чи старі діди, які вже не здужають по землі ходити, чи каліки, яким самим уже скоро в землю перебиратися, чи зелена дітлашня.

Щоправда, дядько Тилимон часто нахваляється:

— Ликоро, я тобі викопаю криницю.

Минає якийсь час, дядько Тилимон забуває стару похвальбу — й знову похваляється:

— Викопаю криницю ген отам під осокором, і матимеш таку смачну воду, як ні в кого в Овечачому...

Хто його знає, може, він справді приглядається до того місця під осокором. Після дядькової похвальби і я став приглядатися — як він тут зумів крізь землю побачити найсмачнішу воду в селі? Місце як місце, зарослe травою та лободою. Та й як це дядько Тилимон викопає аж таку славну криницю, коли досі жоднісінької в селі не викопав? Коли навіть йому самому копав якийсь чоловік з Вівсяників? Ото лозу на колиски різати, колиски в'язати, що рівного йому по вмінню в Овечачому немає, бо вимерли чи перевелися,— це правда, він уміє. А криниці...

Воду ми беремо в нашої сусідки Надьки Срулихи. Цямри-

ни — дерев'яні, оброслі мохом, і як глянути в глибину, то зчорнілі та оброслі мохом аж до самого кружальця води, що зблискує ген-ген унизу полущеним уламком дзеркала. Причепивши відро до ланцюга, люблю розкручувати корбу й дослухатися, коли ж нарешті відро глухо впаде там углибині, розбивши дзеркало на друзки, скаламутивши срібний блиск. І люблю тягнути відро вгору, прислухаючись, як порипує корба, як поскрипує коловорот, як подзенькує ланцюг від важкого відра, як з відра краплі води скапують на дно. І ще люблю, надсилу виставивши відро на цямрини, через металеву дужку вінець припасти губами до студениці — й надпити так, щоб перехопило подих.

Здається, нічого смачнішого для тебе, спраглого, нема за той перший ковток свіжої води, щойно добутої з криниці. Ніби не просто вода, а сила землі вливається в груди, й ти дужчаєш, і в голові розвидняється, й думки яснішають.

І — чи набираючи воду, чи вже несучи з сусіднього подвір'я,— завжди оглядаюсь на вікна її хати, на город: наче поглядом хочу подякувати за воду...

В Овечачому криниці славляться тим, мало чи багато людей беруть з них воду: значить, вода або справді смачна, або ж така собі.

В Овечачому хазяї криниць також славляться тим, дозволяють чи не дозволяють брати воду з своїх криниць. Є такі, що дякують, коли береш воду з їхньої криниці. А є такі, що чи ворота на замку тримають, чи собаку на ланцюгу так попустять, що спробуй підступися до криниці — не підступишся.

Але баба Ликора не була б бабою Ликорою, якби посилала мене по воду тільки до сусідки Надьки Срулихи. Ох і хитра баба Ликора, а в чому її хитрощі — я й сам до пуття не відаю. Скажімо, наказує принести води — й неодмінно від тітки Одарки. Мушу йти до тітки Одарки, хоча вода її з криниці — така самісінька, не смачніша. День іду до неї, другий, а на третій день Надька Срулиха й питає:

— Ликоро, чого ви гніваєтесь на мене?

— Я гніваюсь? — щиро дивується баба Ликора.

— А таки гніваєтесь, бо ваш хлопець — і ногою до моєї криниці...

— Ось я йому покажу, волоцюзі!.. Таке мале, а вже перебирає, вже не хоче твоєї води, а Одарчиної.

Ну, чули бабу Ликору? Тепер я вже знову ходжу до Надьки Срулихи по воду, а сусідка — й вдячна, завжди усміхом обдарує, наче найдорожчим гостинцем...

Та коли бабі Ликорі замандюриться варити вареники чи пекти хліб, то по воду посилає мене ген-ген далеченько, аж до баби Весни. Мовляв, нічия вода так не годиться розколотити тісто, як від баби Весни. І я слухаюся, йду. Криниця біля хатини в баби Весни, мабуть, ще старіша за саму бабу. Якась наче й не криниця під глиняною горою, а джерело, обкладене диким камінням. Тільки, видно, дуже глибоке джерело, бо вода в ньому темна, як дьоготь. А коли зачерпнеш з джерела цього дьогтю, то в відрі він стає такою чистою і прозорою водою, що я ніяк не надивуюся. Мабуть, така ця криниця неспроста, бо не десь у селі, а під горою в самої баби Весни...

А то придумали хлопці — бігають по Овечачому й заглядають у криниці: чия криниця глибша.

Трапляються мілкі, такі мілкі, що, либонь, і рукою б дотягнувся до води. А тому-то інколи затівають поміж собою ось такі жарти-витівки. Питають у найменшого й некмітливого, що хвостом волочиться за хлоп'ячою гирилицею:

— Хочеш напитися з оцієї криниці? — й показують на криницю без корби та цебра, де вода зовсім близько, що її жердиною з гаком тягнуть.— Ох і смачна тут вода!

— Хочу,— признається той, бо таки захляв за біганиною.— А як напитися?

— А ти не знаєш, як? — дивується весела горласта гирилиця.— Ану, хлопці, хапай його за ноги та опустимо в криницю, хай нап'ється, бо сам не дістане.

І хапають бідолаху за ноги, й намагаються опустити в криницю донизу головою. Скільки лементу, скільки сліз!

— Не хочу води, не хочу! — кричить той.

— А ти ж казав, що хочеш?

— Ой, не хочу, я ще вдома напився.

— Ну, давайте відпустимо цього брехуна. Бач, напився, а бреше, що мало. Гайда від нашої ватаги, а то волочишся, як собачий хвіст у реп'яхах...

Усякі трапляються в Овечачому криниці — мілкі, глибші, зовсім глибокі. І з водою з них не вгадаєш, яка смачніша: іноді з мілкої п'єш холодну, мов крига, й смачну, мов молозиво, а буває, що з глибокої п'єш теплу, скаламучену, хоча, здається, хто її там глибоко в землі міг скаламутити?

Дядько Тилимон чи дід Танас Нездійминога?

Ха-ха, вони й на землі обмічають чисті калюжі...

А то ще придумали хлопці — не просто бігати й заглядати в сільські криниці, а заглядати — й кричати.

Кричати голосніше чи тихіше й прислухатися, як чия кри-

ниця відгукується на голос. І не просто відгукується, а відповідає! Чи то вода відповідає, чи земля? Хто відає. А коли крикнеш, то й криниця у відповідь крикне, коли щось скажеш, то й криниця тобі у відповідь скаже. А що? Важко втямити, ба й зовсім нічого не можна втямити.

Здається, криниця нашої сусідки Надьки Срулихи відповідає жіночою скоромовкою. Хоч вірте, хоч не вірте, а наче Срулишин голос чується звідти з землі. Може, вона справді ховається там? Е-е, ні, таки не ховається, бо ген щойно майнули її коси у вікні.

А криниця в баби Весни мовчить.

Ото щось мовиш у криницю — і таки почула вона, почула, бо навіть у відповідь якесь зітхання глухе ледь-ледь почулося, а мовчить. Може, знає щось таке, що боїться й натяком признаватися? Щось таке знає незбагненне, що скаже чи не скаже — однаково марно, то вже краще мовчати?

Мудра й таємнича криниця в баби Весни, тому-то така мовчазна...

По-всякому озивається земля з криниць в Овечачому, повсякому каже. А хто втямить? Може, колись хтось тямив? А тепер — баба Весна? Тільки баба Весна не признається...

На сільській околиці, поміж дубами, сіріють цямрини, схожі на брили граніту, поросло мохом. Щоправда, цямрини вже струхлявіли, наче граніт викришився. Ото з цієї криниці звук — найголосніший на все Овечаче!

Якось ми, хлопці, зібравшись кагалою, заходилися кричати в криницю. Що один крикне в розверсті груди землі — голосно, що другий — ще дзвінкіше, що третій — то й зовсім лунко. А Тарапатий — наче грім йому відповідає.

Еге ж, наче на голос Тарапатого стара криниця в сірих струхлявілих цямринах гримить розкотистим громом.

Котиться цей грім із землі на землю — й відлунює в наших душах.

Відлунює в наших душах — і гасне десь аж у небесах.

Ну, таке в Овечачому більше ніде не бачено й не чувано, мовби саме тут, на околиці поміж дубами, грім залягає в надрах землі, й варто комусь із нас, особливо ж Тарапатому, крикнути в груди землі, покликати грім із землі — й він буйно рветься на волю, бо ж так йому там, під землею, прагнеться волі!

— А ниньки де ти гасав? — увечері допитується баба Ликора, коли я п'ю принесене нею молоко з-під чиєїсь корови чи з-під чиєїсь кози.

— Та...— затинаюсь, бо хіба ж ото розкажеш, що гасав по криницях та з дурного розуму кричав у глибокі груди землі.

— Мовчиш, іроде? Не хочеш признаватися? Може, був у тій компанії, що вдосвіта, перед самісіньким світом, на Солошиному кутку вкрала теля в баби Січкарки? Може, й ти злодій?

Ну, коли отак про вкрадене в баби Січкарки теля, ну, коли й мене вже до злодійської компанії — мушу признаватися. І я признаюся, розказую про оті криниці, а сам потайки думаю: і бабі Ликорі ото потрібне оте, що розказую? Наші хлоп'ячі пустощі й забави. Але вона слухає. Та й слухає поважно, суплячись із лиця, з дивною доброзичливістю поглядаючи на мене і, либонь, забувши про бабу Січкарку та вкрадене теля.

— Е-ех! — зітхає тяжко.

Так тяжко, наче своєю балачкою камінь їй на груди поклав.

Вечірній час минає неквапливо, наче його вутле павутиння тче отой павук, що ген примостився в темному кутку під стелею.

— Кричить, кажеш, ота криниця між дубами за селом? — питає перегодя.— Й лунко?

— Ой лунко!

— Неспроста кричить, дитино,— каже.— Ой неспроста!

— А чого? — завмираю.

— Билиця є така... Там колись у давнину козаки свої шаблі поховали. Вибрали найглибшу криницю, аби вороги не дістали... І не тільки шаблі, а й стріли та луки, а й пістолі, а й гармати... Всю зброю свою.

Спершу мені заціплює від почутого, а потім питаю:

— Козаки овечацькі?

— Та не тільки овечацькі. А й з Нової Греблі, і з Вівсяників, і з Забари, і з Шамраївки. З усіх тутешніх усюд.

— І досі та зброя в криниці?

— Люди кажуть, що досі.

— Коли ж її дістануть? І хто дістане?

— Може, дістануть... Колись дістануть.— І раптом гнівно дивиться на мене: — Ти ж дивися, щоб до тієї криниці — й ногою! Чув? То вже стара зброя, старі шаблі та пістолі, німця такою зброєю не візьмеш, на німця треба танки та літаки, чув? І нікому не розказуй, щоб нечисті душі не чули, щоб німці не довідалися...

І я мовчу, мушу мовчати, раз баба Ликора наказала, бо хіба ж мені хочеться, щоб козацька зброя дісталася нечистим душам чи німцям-зайдам?

Але віднині завжди, коли забалакують про криничну во-

ду, про будь-яку криницю, то неодмінно згадаю ту криницю на сільській околиці між дубами. І чуюсь на душі так, наче то я сховав там зброю, наче то моя там зброя, і як тільки наспіє час — дістану зброю з глибокої потаємної глибини, ось тільки мій час ще не наспів.

І ще є одна славна криниця в Овечачому!

Хоч і неподалік від обійстя дядька Тилимона, хоч і неподалік від інших людських обійсть, а наче — на белебні, де ніхто не живе. Можна зійти до цієї криниці з горба, де височить віковічний крислатий дуб — і впертися в старі, вже скривлені та струхлявілі цямрини. Можна до цієї криниці підійти і з інших боків, бо стежок до неї посновано — мов зморщок на старечому лиці.

Ходять до неї звідусюди. Ходять навіть оті, хто має свою криницю, а в своїй криниці чи не найсмачнішу воду, якою не нахваляться. А ходять таки сюди. Зі своїми відеречками та зі своїми мотузочками, бо тут нема ні коловороту, ні корби, ні цебра. А чому ходять — і не перестають?

Бо чи то поголоска, чи то легенда така, що в неї вірять не тільки в Овечачому, а у Новій Греблі, у Вівсяниках, у Забарі, по всіх усюдах.

Поголоска чи легенда така, начебто в сиву давнину тут, на белебні, була не тільки криниця, а й багате обійстя заможного хазяїна. Та коли настали сутужні часи, коли до нього прийшли відібрати не тільки землю, не тільки волів та коней, не тільки олійню та вулики, то він уже заздалегідь чекав на цих гостей. Усе в нього відібрали, звісно, бо хіба ж не віддаси, хіба ж встоїш проти сили?

Та до цього таки зумів свої скарби, своє золото, свої коштовності, які нажив не тільки сам, а й дісталися йому в спадок від дідів-пращурів, пожбурити на дно глибокої криниці. Мовляв, утоплене багатство й досі лежить у криниці, а хто вичерпає воду до дна, тому й дістануться скарби.

Давно того заможного хязаїна нема, як нема багатирського обійстя, а до криниці ходили й ходять. Оті, що вірять у поголоску чи в легенду. Оті, що хотіли б поживитися чужим добром.

Але й досі чомусь не чутно, щоб комусь позастило бодай на ламаний гріш, а що вже там казати про червоне золото!

Гм... А може... А може, не віддає криниця на белебні? Так само береже свої скарби, як береже козацьку зброю ота, що на овечацькій околиці між дубами? Ото б запитати... Звісно, запитати можна, а чи вона відповість? А як відповість, хіба втямиш? Еге ж, втямиш, коли кожна криниця балакає по-

своєму, у кожної своя річ, і кожна річ — не тільки загадкова, а й незрозуміла...

Якось чорніша від чорної хмари навідується до нас увечері тітка Марія. Побалакали за її дочку Фросю, як то вона, буває, з іншими дівчатами ховається по закапелках та по нетрях, щоб не погнали на роботу в Німеччину, в рабство. А потім:

— Ох, я таке бачила, таке бачила,— це тітка Марія.— Навіть казати страшно.

І — тиша в хаті залягає темна, мов сажа в комині. Я під рядном на тапчані принишк, анічичирк, бо ж хочеться почути! І не ворушуся, й не дихаю. Лиш чутно в хаті — то тітка Марія тяжко зітхне, то баба Ликора ще тяжче зітхне.

— Либонь, уже твій заснув на тапчані, то можна й сказати,— озивається тітка Марія.— Бо тут і старому боїшся розказати, не те що малому.

Причаююся, а вуха від цікавості ростуть мало не до стелі.

— Ниньки йду ото з лісу, гриби збирала. Й славних таких маслюків та підберезників нашукала, повну пелену. Як повели мене гриби від хати, як повели — до чорта на роги завели, я схаменулася — й гайда назад, якраз вийшла з лісу навпроти криниці, що край села, між дубами. Знаєш?

— А чом не знаю,— це баба Ликора.

— А попереду в кущах — б'ють когось, чую, гатять кулаками, я й упала на землю. Може, звірі? Може, дикі свині, бо й дикі свині водяться по лісах. Прислухаюся — ні, сопуть, хекають, таки люди. А коли люди — це ще страшніше, ніж звірі. І все хтось допитується. голос такий, наче з бодні: «Ти за банду свою скажеш чи не скажеш? Признавайся за свою банду, бо порішимо!» Десь я чула цей голос-бодню, десь чула, хто ж це? І згадала: та це ж Губа, поліцай із Шамраївки, він у мене два тижні тому торгував хустку на базарі в Новій Греблі, все залякував, що без грошей забере, бо, мовляв, це хустка жидівська, наче я зняла з убитої жидівки.

— Оце так за твою хустку казав? — страшно скрикує баба Ликора, що й мертвий проснувся б, тільки не я, бо вже так причаївся!

— Еге ж, еге... А хтось у кущах тільки стогне, ох і стогне, аж мені від того стогону в грудях болить. «Признавайся,— репетує Губа. — Раз попався, то признавайся, бо живцем не відпустимо. І ти більшовик, і твоя банда більшовики!» А воно ото стогне: «Хоч убийте, не скажу. Хоч живцем закопайте в землю...» Бож-ж-женьку ж мій, думаю, оце пішла по гриби! Хоч так думаю, а гриби однаково шкода кидати.

— Потім би забрала,— вертає баба Ликора.

— Та я про ті гриби, може, й не думала тоді,— понуро каже тітка Марія.— Це вже тепер так подумалося. А тоді... рачки-рачки далі від отієї гибелі-погибелі. Відрачкувала, а виглянути з лісу боюсь, та як виглянула — вже біля криниці побачила їх. П'яним Губою колише, як вітром, і другий колишеться біля нього, теж п'яний. А поміж них — і не вгадаєш... Ведуть його...

— Кого ж ведуть?

— А Клима Климішу.

— Якого Климішу? Нашого?

— А якого ж, як не нашого! Довели його до криниці, а він як закричить, аж я почула: «Води хочу, води хочу, пустіть!» І до криниці кинувся. Зовсім з розуму з'їхав, бо ж там ні корби, ні відра. То він — униз головою.

— Униз головою в криницю? — не вірить баба Ликора.

Мені хочеться закричати, але я зціплюю зуби до крові й душу крик у грудях.

— Бачиш, захотів утекти від своїх катів у криницю, щоб не мордували більше.

— Свят, свят, свят... Глибока ж криниця яка!

— А глибока... То вони за ноги зловили його.

— За ноги зловили? — не вірить баба Ликора.— Господи, й чого він кинувся сторчголовою...

— Зловили за ноги, витягли з криниці.

Мені знову хочеться закричати — вже від радості, але я ще міцніше закушую зубами то нижню, то верхню губу. Позамовкали, тиша залягає в хаті знову чорна, мов сажа в комині. А що ж далі, що? І мимоволі сльози бризкають з моїх очей, і я, лежачи ницьма, окроплюю сльозами тверду подушку, що колеться пір'ям з напірника.

— І чого він у ту криницю кидався? — стиха баба Ликора.

— По смерть,— стиха тітка Марія.

А мені так і хочеться крикнути: ні, ні! Зовсім не по смерть, а по свій порятунок, то він шукав свого порятунку в криниці!

— Прийшла я додому, а Фрося мені таке сказала, що я спершу не повірила... За того Клима Климішу... Я так зраділа, що вже й не розказувала, як його били в лісі, як він у криницю кидався, аби не досадувати свою дитину, бо любить вона того відчайдушного Клима.

— Зраділа? — чудується баба Ликора.

— Еге, зраділа... Як ті поліцаюки вели Клима через греблю, то він біля млина на греблі у вир кинувся.

— Господи, як не в криницю, то в вир.

— І врятувався, і втік від них, бо вони ж п'яні.

Велика радісна сила підкидає мене вгору з тапчана — мало не до стелі, бо далі я вже не годен чаїтися. Тітка Марія з бабою Ликорою від несподіванки сахаються, втуплюючись у мене нажаханими очима.

— Згинь та пропади, нечиста сило! — хрестить мене баба Ликора пучками пальців, що пахнуть воском.

— Я знаю! — рветься з моїх грудей.— Знаю!

— Що знаєш? — і тітка Марія схиляється наді мною з хресним знаменням.

— Чого він у криницю кидався! То він хотів звідти дістати козацьку шаблю! І козацький пістоль! Аби оборонитися від них!

— Яку шаблю? Який пістоль? — дивується баба Ликора.— Й приверзеться вві сні всяка чортівня.

Мені зацiплює: невже забула, що сама розказувала за козацьку зброю, сховану на дні старої криниці? Й раптом осяває здогад: треба мовчати. Треба мовчати про козацьку зброю перед усіма, навіть перед тіткою Марією. Авжеж, Клим Климіша кидався в криницю по козацьку шаблю, та не вдалося. Але добре, що втік, скочивши з греблі у вир. Значить, таки дістане зброю, коли ніяких поліцаїв не буде поблизу.

Звалююся снопом на тапчан, а голова гуде від радості, як дзвін на дзвіниці.

Голова гуде дзвоном, а в грудях серце калатає гарячим билом: Клим Климіша втік, тепер він на волі.

І яку верзицю ото верзуть оці жінки: в криницю кидався по свою смерть, аби хутчій померти, аби менше мучитися. Але жінки є жінки, що з них візьмеш, як то лукаво посміюється дядько Тилимон.

Бо кидався Клим Климіша в криницю по козацьку зброю, аби дістати — й захиститись від ворогів своїх.

Поволеньки засинаю, хоч голова моя дзвенить, як дзвін на дзвіниці.

Ой, ті криниці овечацькі, скільки таємниць, скільки загадок глибоких — ніхто й ніколи не розгадає!

— Бабо Ликоро! — стоїть біля воріт усміхнена білозуба Фрося.— Агов!

— О, наша Фрося прийшла,— тішиться баба.

Баба Ликора — ох і дивна: з усього вміє радіти. Славний дощ перепав — радіє з дощу («о, це на городину, це на цибульку, на латочку жита, бо земля геть полущилася»). Сонце сідало чисто за пруг, а не за хмару,— теж радіє («о, на погоду сонечко сіло»). Кіт звечора умивався не одною лапкою, а двома,— тішиться («о, хто ж це з далекої дороги приб'ється до нашої хати»).

Але завжди, либонь, найбільше радіє своїй небозі Фросі.

І я також радію Фросі, бо люблю.

— О, та ти вже вилюднюєш,— радіє баба Ликора, приглядаючись до її обличчя, яке зараз уже не таке страшне, як було недавно.

— Собі на горе вилюднюю.

— Е-е, не кажи, Фросю... А це що за дівулю тримаєш на руках?

Фрося справді тримає на руках якусь маленьку біляву дівчинку.

— Дочка моя,— сміється Фрося.

— Дочка? — вигукую вражено.

А баба Ликора:

— Ще замужем не була, а вже дочка?

— Хіба не схожа на мене? — питає Фрося.

— Авжеж, схожа,— приглядається до білявої дитини баба Ликора.

— Ану пограйся зі своєю сестричкою,— каже мені Фрося й віддає дитину.— Це — Ганя.

Опинившись на моїх руках, Ганя й не думає плакати. Від її пухких щік пахне молоком, а від кіс — полином. Видно, снідала молоком, а потім гралася в полинах. Фрося тим часом бере бабу Ликору за лікоть і відводить до погрібника. Там вони гомонять щось крадькома, а потім баба Ликора каже:

— Збирайся у Вівсяники!

— У Вівсяники? — не можу повірити почутому.— До тітки Мартохи?

Фрося гладить мене по голові:

— Підемо?

— Ура! — кричу.

Баба Ликора ладнає мені в дорогу якісь харчі, які ховає

до великого Фросиного вузла. Той вузол у Фросі на плечах сидить, як пан.

— Ниньки ж і назад! — наказує баба Ликора.

А я вірю й не вірю, що разом із Фросею йду у Вівсяники, де ніколи ще не був. У Вівсяники, де живе тітка Мартоха, бабина сестра. Стільки в нашій хаті завжди балачок про тітку Мартоху, що слухаєш — і не переслухаєш.

Поминаємо пустельне Срулишине обійстя. Мимоволі заглядаю через тин: під грушею чорніє горбик, де вона зарила свого вбитого Реп'яшка, а на горбику — пучок зів'ялих лугових квітів.

Біля свого двору стоїть баба Секлета, тримає за довгий мотузок червону корову, що пасеться на спориші та на романці. Либонь, боїться йти в поле, аби знову не налетів німецький літак та не почав у небі ганятися за нею та за коровою.

У вузькій бузиновій вуличці стоїть зарослий куштратою бородою Корній Потуга, світячи іскристими вугляками очей.

— Куди, Фросю? — питає.

— У Вівсяники,— не без остраху в голосі відказує Фрося.

— А дітей нащо взяла?

— Нехай пройдуться.

А собі під ніс шепоче:

— Взяла, взяла, аби не чіплялися такі, як ти, гітлеряки всякі.

Слухаю Фросин шепіт, а сам чекаю, чи не гримне зненацька постріл за спиною. Але тихо, тільки горобці лящать, тільки жаби кумкають від річки.

Дорога за селом в'ється, як вибілений полотняний рушник, обіч цього рушника — праворуч будяччя квітує, а ліворуч зеленими пружними хвилями котиться молоде жито. Молоде жито гаптовано червоними маками та синіми волошками, які я на ходу рву та сплітаю вінок. Скоро білява Ганина голівка — в червоно-синьому живому вінку.

— І не дивися туди, чуєш! — раптом наказує Фрося.

А як я не дивитимуся, коли очі самі дивляться на зловісне будяччя, яке скидається на чагарі, і в цих будяках-чагарях стоїть танк із червоною зорею?

— І не підходь, і не дивися.

Жерло гармати в підбитого танка скручено вбік і вниз, наче танк сумно принюхується до будяків, над якими гудуть бджоли. Одну залізну гусеницю потрощено, темніє металевими гостряками. І вгору відхилено люк. Так і

здається, що ось-ось звідти вигулькне голова в танкістському шоломі.

З дороги звертаємо на кручену стежку, яка в'ється поміж молодого жита. Котяться під вітром хвилі, й мені здається, що я гойдаюся на хвилях, і навіть голова паморочиться.

О, хтось іде крученою стежкою, миготить у житі барвистою тінню.

— А я з лісу йду,— каже Тарапатий, бо це таки він миготів у житі барвистою тінню.

І ховає щось за спиною.

— Ану віддай! — раптом сердито наказує Фрося.

Схиляється над Тарапатим і вільною правою рукою (у лівій тримає Ганю) силоміць видирає у нього щось чорне й погрозливе. Здогадуюся, що це німецька зброя, але не знаю, яка саме.

— Де взяв?

— Знайшов у лісі.

— Еге ж, знайшов цяцьку. Ось тобі!

Фрося розмахується — й оте чорне та погрозливе падає в зелене шумовиння жита.

Ми йдемо крученою стежкою далі, а коли я невдовзі обертаюся — страпата кучма Тарапатого видніє в житніх хвилях, там він шукає викинуту зброю.

Ось уже й ліс, і піщана дорога під лісом, як раптом Фрося мало ницьма не падає на стежку, заодно смикаючи й мене за сорочку. Зі стежки Фрося з дитиною на руках чудно так відлазить у жито, і я слідом за нею.

— Що таке? — шепочу.

— А ти послухай...

Нащулюємо вуха, прислухаємося. Навіть Ганя прислухається, поклавши пухкий пальчик на вуста. Якийсь гуркіт наростає так, наче йде з землі, наче то сама земля важко та надсадно гуркоче, бо з її грудей щось грізно виривається на волю.

— Нижче голову! — шепоче Фрося.

А куди нижче, коли я й так у зелених водах жита — на самому дні?

Жайворонки, що співали в прозорих високостях над полем, чи то злякалися грізного гуркоту й повмовкали, чи то грізний гуркіт поглинув їхні срібні пісні.

— Що це? — шепочу.

— Німці на машинах.

Німецькі машини сунуть зовсім близько, і здається, від їхніх коліс здригається земля, до якої ми тулимося, благаючи

в неї захисту і оборони. На душі так, наче цей тупий рев ніколи не згасне, шматуючи і рвучи наші серця, та дедалі він глухішає і глухішає, віддаляючись.

Начебто вже й не чутно машин — і водночас мариться, що повітря й земля ще дрижать від реву лавини.

Але згори вже долинає спів жайворонків. Їх співає дедалі більше та більше, їхнім співом, здається, заквітчано поле отут, на узліссі. Фрося острашливо висуває голову з жита, озирається, і вже потім зводиться з вузлом на спині та з дитиною на руках.

— Гайда в ліс!

У лісі — якісь дивні денні сутінки: ці сутінки зелені та ясні. У цих зелених та ясних сутінках співають птахи й пахнуть квіти. Здається, так легко тут забути про німецькі машини під лісом на дорозі, але чомусь не забувається — й край.

— О, баба Весна...— стиха каже Фрося.

— Де, де баба Весна? — радію почутому.

Справді, поміж ліщинових кущів у довгому полотняному одязі, з костуром у руці, обвішана торбинками, стоїть баба Весна, журливо усміхнена, мовби добрий і ласкавий дух цього лісу.

— Корінці збираю, цвіт збираю, траву збираю,— озивається до нас баба Весна.— Яка година стоїть свята та Божа — гріх не збирати... А ви ж куди, діточки?

— У Вівсяники, бабо.

— Ага, значить, пішли не через поле, а через ліс, вибрали коротшу дорогу. А не страшно?

— Скрізь страшно, бабо.

— Ну, то йдіть, ідіть.

І баба Весна з костуром у руці дибцяє в мерехтливу лісову гущавінь, бо, видно, нічогісінько не боїться. А справді, чого їй боятися, коли така стара? І на диво легенька: війне вітер дужче — й понесе, як листочок.

— Тільки б звірину якусь не здибати, правда? — питаю довірливо у Фросі.

— Е, сказав: звірину! Та краще звірину якусь здибати, ніж наскочити на нелюда.

І я вмовкаю, бо лякає страшне слово — нелюд. Мабуть, це зовсім щось інше, ніж людина. І нелюди беруться не від людей, а від... А від кого ж беруться нелюди? Від вовків чи диких кабанів? Може, від борсуків?

Але як від вовків, диких кабанів чи борсуків можуть узятися нелюди?

Не знаю, де вони беруться, а запитати побоююся, бо ж Фрося засміє та ще й бабі Ликорі потім розкаже, як я допитувався за нелюдів.

Згодом забуваю про нелюдів, і про німецькі машини, і про бабу Весну й Тарапатого — й тепер тільки дивлюся на сонце над головою. Його золота тарілка мовби котиться по верхів'ях, сміючись і щедро сіючи світло, а то раптом пропадає десь у високостях, коли ми опиняємося в глухих нетрях. Невже перестало котитися, невже відстало від нас, бо ми ж хутко йдемо стежкою? Е-е, не відстало, таки в небесах котилося слідом за нами, бо знову ось вигулькує понад піною верхів'їв грабових та дубових, знову сміється, сипле перлисте світло.

З широкої піщаної стежки звертаємо на вузьку стежечку, що в'ється поміж верболозів, за якими в лепесі та в очереті — голуба річечка.

Високі трави хльоскають по ногах, а скільки барвистих метеликів літає довкола! Барвисті метелики схожі на яскраві лугові квіти, які дружно позліталися в повітря, перепурхують, а яскраві лугові квіти схожі на барвистих метеликів, що повсідалися на стеблах трави, й тепер ці стебла трави цвітуть метеликами.

— Скоро вже, скоро,— каже Фрося.

Скоро Вівсяники? Оглядаюся довкола — й нічого не бачу, окрім лісу, який щебече веселим птаством. Може, за голубою річечкою? Але й там густий ліс.

Поки я оглядався, не стало Фросі!

Щойно стояла отут переді мною — й раптом не стало... Несподіваний острах заповзає в душу: що ж мені діяти в лісі? І кличу тихенько:

— Фросю...

— Тут я, тут,— долинає зовсім близько. І вона висуває голову з-під розлапистого гілля старої ялини, що чорніє тут у гурті таких самих чорних ялин.— У нас тут курінь...

— Курінь?

І справді, під шатристим ялиновим гіллям — курінь. У курені пахне глицею та смолистими шишками. Білява Ганя, що закуняла ще в дорозі, спить на зеленій куфайці, однією рукою тримаючись за віночок. У цьому курені видніє закіптюжений казанок. І навіть видніють чиїсь черевики-шкарбуни.

— Чий це курінь?

— А наш курінь, раз ми тут уже й спимо... Хай поспить Ганя, бо зморилася...

А мені так чудно, що у Фросі є в лісі оцей курінь, вистелений зів'ялою травою та ще зобіч обставлений наламаним гілляччям.

— А до нас ніхто сюди не прийде? — питаю.

— Може, й прийде,— відказує загадково.

І мені перехоплює подих, що в цей курінь ось-ось може прийти хтось із лісу. І я нащулюю вуха, прислухаючись, щоб вловити чужу ходу.

Сорока стрекоче — і втихає.

Зозуля наче в дудку дує — і мовчить.

Ось вивільга всіх перекрикує — й не чутно.

Чиїсь босі ноги появляються при вході в курінь. На ногах закасано штани до колін. Холонучи, я дивлюся на Фросю: хто це?

— А хто сховався в рукавичці? — чується міцний чоловічий голос.

Цей чоловічий голос дивно так похрускує, як похрускує спілий кавун у дужих руках.

— Та ось я, мишка-норушка,— лагідно відказує Фрося.

І мені стає вже не так лячно, а цікаво. Десь я вже чув цей голос, десь чув.

— А я ведмедик-панібратик. Пустіть і мене погрітися.

— Грійся,— запрошує Фрося.

Ставши перед ялиновим куренем на коліна, показується горбоносе обличчя, патлатий чорний чуб звисає кільцями до самих брів, під якими очі ясно-сині, як розквітлий льон.

— І малі партизани з тобою? — питає.

— Еге, хай звикають до лісу.

Стоячи навколішки, він пильно дивиться на мене.

— А я тебе знаю... Десь бачив... А ти мене бачив?

— Ні,— дивуюсь. Бо таки справді не бачив, а от голос...

— Скажеш, Климе, таке,— озивається Фрося.— Де ж він міг бачити?

— Ну, дитяче око метке,— загадково каже чорнявий чубатий Клим, залазячи в курінь.— А я рвав квасець, коли ви йшли... Пригощайтеся.

Ми з Фросею беремо з його руки листя квасцю, жуємо — й водночас кривимося: квасець таки по-справжньому кислий.

— Ну, шоколаду в мене нема,— сміється Клим.

А я гарячково міркую: де він бачив мене і чому я не бачив його, чому він допитується, чи я не бачив його? Ага, в лісі! Від здогаду — холону. Й голос цей чув у лісі тоді, на зелені святки...

— Розказуй, Фросю, що там у селі.

Фрося в дивному пориві кошлатить його чорний чуб і каже:

— Може, спершу поїси чогось смачненького, бо ж зголоднів.

І викладає з принесеного вузла полумиски та горнятка, звідки пахнуть страви.

Клим зосереджено їсть, а Фрося розповідає про всяку всячину, що мені з часом стає нецікаво слухати: про якихось дядьків та тіток, хто що кому сказав, хто з ким посварився. І я прислухаюся до лісу, до звуків, що долинають з близьких та дальших хащів.

— Рана загоїлася? — зненацька питає Фрося.

— Ще не зовсім,— відказує Клим, долонею тручи собі груди.

— Ось баба Весна дала якісь настойки, то питимеш, а це мазь і натирання, то натиратимеш... Довго ще тут сидітимеш?

— Недовго, подамся до Чорного лісу. В Чорному лісі є хлопці.

— А може, будь ближче до Овечачого? — ласкавим голосом просить Фрося. І хутко сама собі заперечує: — Ні, не можна.

— Чому не можна? — скидає чубату голову Клим, який, здається, зрадів Фросиним словам, аби він був ближче до Овечачого.

— Павло Голоха повернувся в село!

Рум'яне Фросине обличчя стає сухе й строге, вуста її тоншають.

— Повернувся? — не вірить Клим.— А казали, що його вбито ще в тридцять сьомому.

— Авжеж, казали, аж поки повернувся.

— Бідне Овечаче наше... Тютюну принесла? А то курити хочеться, аж вуха пухнуть.

Дивлюсь на його вуха: вуха як вуха — й зовсім не пухнуть. Фрося дістає з вузла чималий вишитий кисет, клапоть паперу. Клим скручує цигарку, затягується, а потім питає роздумливо:

— Кисет сама вишивала?

— Поспішала,— чомусь виправдовується Фрося.

— Славний кисет.

Я вдихаю тютюновий дим, який саме отут, у тісному курені під старою ялиною, видається густим та задушливим, і чомусь згадую — як не так давно курила бабина клуня.

Здається, клуня курила таким самим димом, як оце зараз Клим.

— Ну, тим більше...— роздумливо каже він.— Тим більше треба податися до Чорного лісу. Бо в Овечачому нам із Павлом Голохою буде тісно.

Фрося мовчить понуро, наче згоджується, що справді-таки в Овечачому вони не розминуться.

Далі вони перешіптуються на вухо одне одному, аж поки прокидається білява Ганя.

— Йдіть уже,— мовить Клим.

— Ой, не хочеться! — щиро вихоплюється у Фросі.— О, зозуля, чуєш?

Поблизу в лісі кує зозуля, і спів її котиться й котиться.

— Ось загадаю, скільки мені жити,— каже Клим.

— Ой, не треба! — скрикує Фрося.

— Чому?

— Бо я забобонна.

Вона затуляє йому долонею рота, і в цей час зозуля перестає кувати. Мабуть, щось налякало її. Фрося докірливо гойдає головою.

— Ось бач...

— Вас провести?

— Ні, ні! Ще побачить тебе якийсь нелюд... А так — я з дітьми. Спитають: де була? А я скажу: була у Вівсяниках.

— Бережи себе.

— Я з дітьми, чи посміє хто-небудь зачепити?

— Е-е, на дітей тепер не дивляться. Не бери їх більше до лісу, чуєш?

— Чую,— винувато каже Фрося.

Лежачи на грудях у своєму ялиновому курені, Клим проводжає нас смутком у синіх очах, схожих на розквітлий льон. Білява Ганя вже виспалася й щось мугикає веселе, бо Фрося везе її «на барані».

— То ми не підемо у Вівсяники? — озивається несміливо.— До тітки Мартохи.

— Сьогодні вже пізно. Бачиш, сонце хилиться з полудня?

Але мені чомусь не шкода, що ниньки не потрапили у Вівсяники. Бо ж так цікаво в лісі! І я оглядаюсь, чи не видно куреня та чубатого Клима в курені.

Таки не видно, скрізь — буйні лісові хащі.

ЩОСЬ СТРАШНЕ КОЇТЬСЯ

Баба Ликора біжить поміж корчів картоплі, кидає вгору якусь хлудину, кричить:

— Сорока, сорока!

Сорока, стрекочучи, понад городом летить на сусідські сади, а баба до мене:

— Забув стерегти курчат, забув? Надумав годувати оту розбійницю? Нехай ту розбійницю годують багатші.

Зозуляста курка висиділа курчат, і, зачувши сороку, квочка біжить з ними в погрібник.

За воротями зупиняється бричка, запряжена однокінь, з брички зіскакує Корній Потуга і йде на наше обійстя. Лице в нього — давно без бороди й так запеклося на сонці, що схоже на халяву в дьогті. У руці — вишневе пужално, сирицевий батіжок з сирицевою квіткою волочиться по споришу, наче та квітка сама біжить.

— Дайте води! — наказує.

Баба Ликора приносить кухоль води з сіней.

— Фрося у вас? — питає, напившись води й витираючи рукавом губи.

— Яка Фрося? — наче не тямить баба Ликора, беручи в нього порожній кухоль.

— Таж Маріїна!

— А чого їй у нас бути?

— Правду кажете? — не вірить.

— Чи я тобі дівка, щоб з тобою лукавити? — гнівається баба Ликора, і її тонкі губи складаються курячим гузенцем.

— Дивіться мені! — строго каже Корній Потуга, ворушаючи пужалном, і сирицева квітка скаче по траві, як жива. Й раптом додає: — Родичами будемо з вами...

— Якими родичами?

— А то ще якими!

Баба Ликора торопіє з лиця, яке в неї стає таке, як осіння таракуца.

— Схаменися, Корнію, та ми з тобою ніякі не родичі! Ото що хіба разом на одному сонці онучі сушимо.

— Язик у вас — до Вівсяників дістає.

Корній Потуга з тими словами йде за ворота, сідає на бричку, сирицевий батіг злітає над карим конем — в гуркоті пропадає за вербами. А в баби Ликори — наче мурахи в очах роїться.

— Бач що придумав отой пранцюватий! Ох ти ж поліцаю-

ка-зарізяка! Та щоб ти струївся тою водою, яку випив з моїх рук! А щоб ти через комара перечепився та здох, якщо тебе людське горе ще не задушило! А ніколи не бути тому, що ти надумав!

Баба Ликора лається — наче їй з рота оси вилітають, і кожна розлючена, й кожна оса жалить.

Важко втямити щось із її лайок, та й зозулясту з курчатами слід глядіти, бо сорока знову ген-ген пантрує над садком у Лабунців. А хто це такий за латкою конопель поміж розквітлих соняшників, які вздовж межі стоять? Голова то вигулькне, то сховається, й голова ця сама схожа на розквітлий соняшник.

— Фрося! — кажу до баби Ликори.

— Яка Фрося? Де Фрося? — дивується вона.

— На межі отам ховається!

Йдемо з бабою Ликорою поміж картоплі та квасолі, поміж буряків та кропу,— справді, на межі поміж соняшників сидить наша Фрося!

— Ти чого ховаєшся тут? — питає баба Ликора.

— Втекла з дому!

— А чого ж це від рідної матері тікати?

— Я не від матері, я від отого...— Стаючи навколішки, вона охоплює обома руками сухі бабині коліна: — Бабо Ликоро, врятуйте мене!

— Від Корнія Потуги? — здогадується вона.— Як же я тебе врятую? Недавно сюди навідувався, питав за тебе.

— Навідувався?.. Сховайте в погребі чи на горищі... Або в клуні! Бо не можна мені додому.

— То йди в клуню.

— Е-е, зараз не піду, щоб не побачили. Пересиджу отут на межі, поки смеркне.

І коли вже літній вечір стає такий темно-зелений, як латка конопель на городі, Фрося навзгинці перебирається в клуню. А в клуні ховається за купою соломи та за дерев'яною перегородкою. Баба Ликора виймає в стіні одну дилюку, другу, третю — й тепер з клуні можна вилізти надвір.

Якась верета, якась лейбчина, якась подушка-млинець — і така ось тепер у нашої Фросі постіль. Вона скулюється калачиком і заплющує очі: видно, добре зморилася...

Тільки ми з бабою Ликорою сідаємо до столу за куліш, що пахне кропом та шкварками, як двері стиха — рип, рип. На порозі виростає Корній Потуга, а від нього на всю хату — запах німецького одеколону.

— Не бачилися давно з вами,— сміється,— добрий вечір. І оглядається по хаті, шукаючи когось очима.

— А де Фрося?

— Яка Фрося? — дивується баба Ликора.

— А я до вас з гостинцями... Це патефон!

Корній Потуга ставить на ослоні обшитий блакитним крамом прямокутний ящик з блискучою металевою ручкою обіч та з сяйливими бляшками на ріжках. Переді мною на столі лягає паперовий кульок, з якого п'янко пахне цукерками, так що той запах дражливо лоскоче в носі.

— Це крепдешинова блузка для Фросі,— й він кладе якийсь пакунок на ослоні.— А це вам, бабо, дівоцька спідниця.

— Не хочу ніякої спідниці,— вона відпихає його рябу, волохату руку зі спідницею.— Маю все своє.

— Е-е, не хоче баба дівоцької спідниці, не хоче бути дівкою... То де Фрося? — і поглядає на двері, наче та ось-ось появиться на порозі.— Де вона?

— Кажу, не знаю.

Корній Потуга обома руками береться за блакитний патефон — і ось уже таємничий ящик розчиняється. Боячись дихнути, зовсім забуваючи за недоїдений куліш, я ще дужче витріщаюсь на те чудо. Корній Потуга заводить якусь корбу — і скоро в патефоні крутиться, шелестить кругла чорна пластинка, на цій пластинці на тонкій сліпучій голці тремтить щось таке округло-продовгасте, з вигнутою шиєю, й сичить, і потріскує,— й раптом з цього шуму б'є музика та спів.

Спершу жива музика, а потім уже — спів живий.

Це так несподівано, що я не можу втямити, звідки вони беруться. Невже грають і співають у патефоні? Дурнувато дивлюся на вікна, в які заглядає ніч, бо мають на вулиці грати й співати. Але ж... ні, таки в хаті! І невже в патефоні? А як вони там усі вмістилися?

Вражено дивлюся на бабу Ликору, наче жду від неї розгадки цієї загадки, але баба тільки супиться невдоволено.

Зсовуюся з лавки на долівку, ступаю ближче до патефона.

Садок вишневий коло хати,
хрущі над вишнями гудуть...

Пісня лине з блакитного патефона, а я вірю й не вірю, що таки звідти. Зрештою, чорна пластинка перестає крутитися,

блискуча голка перестає бігати по мілкесеньких рівчачках, які лежать впритул один до одного, щось клацає,— і пісня під музику втихає. Корній Потуга переможно дивиться спершу на мене, далі на похмуру бабу Ликору й каже:

— А тепер для Фросі поставимо ще одну пісню.

Й поглядає на піч так, наче Фрося має бути на печі, сховалася там.

Засвіт встали козаченьки
в похід з полуночі...

І знову я не можу збагнути, як у такому малесенькому патефоні можуть разом уміститися стільки співаків та музикантів, котрі з волі Корнія Потуги співають і грають. Пісня лунає на всю хату, й мені самому починає здаватись, що Фрося не може не почути її. Не може не почути й не може не прийти, бо хто ж такою піснею не заслухається!

І я очікувально поглядаю на хатній поріг.

Пісня згасає, як свічка. Спроквола озивається баба Ликора:

— Йди своєю дорогою, Корнію... Чого марно залицяєшся до старої баби? А Фросі в моїй хаті нема. І звідки ти вбив у голову, що вона тебе любить?

— А кого ж їй любити? Ха-ха, полюбить!

І він півнем проходжується по хаті.

Та й — чи не ластівка влетіла в сіни? Так шелестить, наче ластівка, але ж яка ластівка вночі? Обертаємося на двері — і входить Фрося.

— Хто це? — виривається в баби Ликори.

— Та це ж Фрося,— чомусь шепочу перелякано.

— Прийшла-таки на пісню! — радіє Корній Потуга.— А я що казав? Та на такі пісні... з могил повстають.

Фрося — в якомусь павутинні, в пір'ї, в соломі, що попристававали не тільки до одягу, а й до розмаяного волосся.

— Ось Корній тебе шукає,— недобрим голосом каже баба.— А я знаю, де ти ходиш? Чи ти мені кажеш, де ходиш?

У Фросі в очах — і мука, і злість, а Корній Потуга усміхається їй так, наче найдорожчій людині.

— Я знав! Хтось бачив, то казав! — торохтить горохом слів.— Я вже ниньки бричкою приїжджав, а це прийшов... Ось!

Він однією рукою показує на патефон, а другою бере з лавки оту блузку, стріпує нею — і в півтемній хаті спалахує полум'я квітчастого краму.

— Твоє! Бери й носи на здоров'я!.. А твоїй бабі Ликорі — дівоцька спідниця, нехай носить і молодіє!

— А де ж ти розжився?

— Війна — от і розбагатів!

— Це правду кажуть про Турбів? Що й ти там був, на отому погромі жидівському? Чи не з Турбова оце добро?

Обличчя в Корнія Потуги поволі брезкне:

— Знайшла кого жаліти — жидів! Бери й носи на здоров'я... Вчора — вони, а сьогодні — ми. Війна все перевернула догори ногами.

Фрося вириває ту квітчасту блузку з його рук — і вона хуркітливим полум'ям летить у куток.

— А завтра вже мені чекати погрому від тебе?

— Фросю, та я ж тебе люблю,— спроквола каже Корній Потуга. І вже до баби Ликори: — Хоч би ви їй сказали, що я люблю її. І женитися хочу, а вона тікає від мене.

Стає тихо-тихо, аж чути, як надворі під вітром вигойдується низька яворова гілляка, тручись об солом'яну стріху.

— А я вже в тяжі,— мовить Фрося.

— Свят-свят,— виривається в баби Ликори, що опускається на скриню.

Я здивовано дивлюся на Фросю, бо не можу втямити, що вона каже, чому усміхається блідою змученою усмішкою.

— Брешеш! — Корній Потуга навіщось бере в руки патефон, мовби хоче кинути перед собою, прямо на Фросю, потім ставить назад на лаву.— Брешеш...

— Ні, не брешу,— з сором'язливою ласкою каже Фрося.— Подивися...

Й вона обома долонями гладить свій опуклий живіт, що випинається з-під плаття.

— Від кого ж це?

— Від того, кого люблю!

— А мати знає? — це злякано озивається баба Ликора.

— Бабо, ви знаєте? — питає в неї Корній Потуга.

— О Господи, чи я за вами щось догледжу!..

— Але я ж люблю тебе, Фросю, люблю! — сіпаються губи в Корнія Потуги.— Не бути цьому, не бути!

Корній Потуга лантухом осідає на долівку, складає молитовно руки:

— Скажи, що це неправда...

— Правда, Корнію.

І я не вірю своїм очам — Корній Потуга повзе по долівці

до Фросі, б'ючи їй поклони. Та ні, зовсім не поклони, а він б'ється головою об долівку, наче надумав розбити свою голову. Гуп та гуп, гуп та гуп, аж у мене мурашки скачуть по спині.

А Фрося дивиться на нього — й усміхається негарним знущальним усміхом.

— Скажи, що брешеш...

— Правду кажу! Від Клима Климіші!

— Від Клима? Таж нема Клима в селі.

— Є Клим, є... Ось він...

І на опуклому животі своєму тримає дві долоні.

— Цьому ніколи не бути!

Корній Потуга гарчить, смикнувши Фросю за спідницю, й вона валиться на долівку.

— Виб'ю з тебе плід, виб'ю!

— Не бий! — кричить баба Ликора.— Не бий, іроде!

Баба Ликора падає згори на них, намагаючись розборонити, але Корній Потуга стуснув ногою — і вона летить до печі.

— Ось йому!.. Ось йому!.. Ось йому!..

Корній Потуга кулаками, ліктями, коліньми б'є Фросю у живіт, у груди, силкуючись вибити, видушити з неї щось, а вона борониться від нього руками та ліктями й голосить страшно.

Я від скрині скачу на Корнія Потугу, але від удару його плеча падаю аж під тапчан. Ми кричимо з бабою Ликорою, б'ється в риданнях Фрося на долівці,— і від цього моторошного рейваху гасне бликунець на кзинчику печі. Западає темрява, в якій Корній Потуга мордує нашу Фросю.

В голові моїй паморочиться, якісь в очах лілово-сині спалахи світла. Я начебто пливу кудись у цих синіх спалахах світла, яке вирує довкола мене, аж поки тону в них.

Просинаюся опівночі на тапчані. Мабуть, від погляду жовтого місяця, який дивиться у вікно. Дивиться глухим, невидющим поглядом, який студенить мені груди, і я починаю дрібно тремтіти.

Посеред хати на долівці біліє простелене рядно, подушка видніє на рядні, і звідти чується стогін.

Це вві сні стогне Фрося, яка лежить на рядні та на подушці. Перед нею горбиться баба Ликора, також стогнучи-шепчучи, й до моєї тями доходять слова:

— Донечко... бузуміри... сонечко...

Я дрібно тремчу, боячись поворухнутись і обізватись.

Мені страшно, мовби своїм голосом накличу біду. Ось тільки обізвуся — і знову до хати прийде біда, яка чатує чи під вікнами, чи на шляху. А тому намагаюся дивитися прямо у велике розплющене око місяця, наче прагну його передивитися.

І знову провалююся в сон під його жовтим невидющим поглядом.

Провалююся в сон, але це якийсь дивний сон, у якому я бачу все в хаті, бо в хаті ясно-яснісінько. Бачу Фросю з бабою Ликорою на долівці, бачу блакитний патефон на лавці, розкидані по долівці спідницю та квітчасту блузку, бачу й надворі далеко наокіл по Овечачому, бо там усе залито сліпучо-білим і водночас неживим світлом, у якому все позастигало неживим.

НА ЧЕРЕШНІ

Стара черешня росте за хатою. Гілля її лягає на стріху, поросту пухнастим зеленим мохом, так що здається, немов червоні черешні ростуть з моху. А війне вітерець — і червоні черешні перелітають над мохом, іскряться, мерехтять, наче то літають і світяться кольорові соковиті вогники.

Сиджу на черешні і ласую ягодами, радий, що дочекався спілих.

Якась жінка спиняється перед нашими ворітцями, тримаючи в руках жовтий глечик, обв'язаний згори білою пілкою. Ця жінка чи то воріт не впізнає, чи то нашої хати під стріхою, бо мружиться підсліпувато.

Зрештою через хвіртку ступає на обійстя. Чапає, наче качка, до лавчини під вишнею, всідається, притаковлюючи глечик на колінах. Мені з дерева хочеться крикнути, що баби Ликори вдома нема, повіялася, за своєю звичкою, по сусідах, але я чомусь мовчу. Хтось наче добре знайомий, ось тільки хто?

І — зразу ж баба Ликора з вербового шляху вбігає на подвір'я, так наче вона нюшкувала слідом за гостею.

— Секлето, це ти? — озивається й замовкає.

У жінки, що сидить на лавці під вишнею, смагляве лицс немов білою глиною вибілено, й губи якісь чудні — мовби теж глиною вибілено.

— Секлето, це ж ти! — чи то себе впевняє баба Ликора, чи ту жінку.

А гостя — як води в рот набрала. Перехрестившись, баба

Ликора й зовсім близько підступає до неї, втуплюється зачудовано:

— Чого ж ти так посивіла, Секлето, що й не впізнати?

Справді, це таки Секлета, вже й мені з черешні видно через листя.

— Коли ж ти посивіла, ми ще вчора ополудні здибалися з тобою — коси мов галчине крило, а зараз...

Лиш усмішка, схожа на попіл, на її крейдяних губах.

— Молока принесла вам,— зрештою озивається.— Скуштуйте, поки не забрали корову в мене. Бо забирають, чула.

— О, вже й плачеш,— баба Ликора до неї.— Ще не забрали корову, а ти вже плачеш. І дітей у тебе нема, щоб молоком годувати. І чужа корова прибилася до двору, то вже не жалій тяжко так.

— Побиваюся не за коровою. Чи я сама те молоко п'ю? Потрохи роздаю людям, хто попросить. Уже звикла з молоком ходити по хатах.

Баба Ликора принесла хутенько череп'яні кухлі, по шматку житнього підпалка. Розлила молоко, а в Секлети тремтить рука.

— Ой, в горло не полізе.— Та й дрижить плечима від ридань, і молоко їй з кухля розхлюпується.— Ти пий, Ликоро, призволяйся, а я трохи посиджу в тебе.

Повмовкали — й мовчать обидві, хоч де це видано та чувано, щоб баба Ликора мовчала! Круглими блискучими кружальцями — добре видно з черешні — молоко світиться в кухлях та глечику. Десь і бджоли налетіли на молоко, кружляють, наче довкола гречаного цвіту.

— І ти вже біла, як туман...

— Стуманіла, авжеж, Ликоро. Оце зараз стуманіла.

— Стуманіла зараз?

— Ти послухай... Вчора звечора я попоралася в хаті, корову здоїла. А корова добре так дала молока, бо добре попаслась на паші, я вчора пасла її в балочці за кладовищем. Кому б, думаю, занести молока? Занесу, думаю, Ксені Дмитрівні та її дітям. Бо нипають, наче з хреста зняті,— що сама вчителька, що її діти. Взяла горщик надщерблений, налила повнісінький та й іду. Приходжу до них, а вони ж тепер, знаєш, де живуть. Живуть у хаті директора школи, бо він з сім'єю втік від німців. Торг-торг за клямку, а двері не відчиняються. Й чого б то не відчинятись, коли в шибках вогонь світиться? То я у вікно отак пучкою постукала. Тихо-тихісінько. То я щиколоткою постукала —

не озиваються. Чи поснули, думаю, чи що? І вже кулаком грюкнула, аж скло задеренчало. То що ти думаєш? Стає на порозі Ксеня Дмитрівна біла, як стіна. Чого це ви, каже, Секлето, гамселите в вікно? Молока вам принесла, кажу. Й ото треба вікна висаджувати, каже. Та я не висаджую, кажу, тільки ви не чуєте. Ось молоко для вас, знову кажу. Яке молоко, питає. Для дітей, кажу. То почовгала вона в хату, а я слідом за нею. А в хаті... Вір мені чи не вір, Ликоро, а в хаті піч ото горить на всю хату!

— Кажеш, піч горить? — не тямить баба Ликора.

— Еге, піч горить, аж челюсті вже червоні, такі червоні, аж золоті. Думаю, щось вона їсти готує дітям своїм, раз такий вогонь розклала. Але ж ні в печі, ні на припічку, ніде — хоч би тобі якийсь баняк зі стравою, чи макітра, чи горщик. Може, хліб надумала пекти? Дивлюся на стіл, на ослони, й на тапчан дивлюся, де той хліб наліплений, але ніде нема. Лиш двом діткам її отак ряднинку біля скрині простелено, лежать на ряднинці, оченята в них — як вугляки, як жаринки горять. А чи не хочете молока, питаю, ось молока принесла вам. Обоє вислизнули з-під ряденця, обоє тягнуться чотирма рученятами до горщика, обоє зразу й пити хочуть. Бо голодні, бо й у хаті напалено, жарко, як на сковороді. Повіриш, Ликоро, як присуслилися — горнятко стало порожнісіньке. На здоров'я, думаю, а тільки що це Ксеня Дмитрівна в печі готує проти ночі? Отак-о чавунці стоять біля печі, горнята. І навіть без води. То нащо так палити? Надворі ж не холодно, щоб так палити. Постояла біля дітей, постояла, а мати їхня мовчить, і, повір, дідьком дихає, наче я винувата перед нею... Еге ж, за мос жито — мене й бито. Повіялась я смерком додому, а ноги нести — не несуть, як поліна, бо все мені двійко дітей отих у голові, як вони під ряденцем лежать, очима-вугляками світять.

Тітка Секлета вмовкає в глибокій печалі. Вже не чути сухого шелесту її губ, тільки листя черешневе стиха перешіптується.

— І до чого додумалася? Заколотила борошна, розкачала тісто качалкою, розкачане тісто посікла склянкою на кружалочки. Та й заходилася варити вареники з сиром. Еге ж, проти ночі. Сама ще не відаю, для кого варю, а тільки варю. А як зварила вареники з сиром, то зразу і втямила, що це я не для себе, а для тих двох діточок, що під ряденцем лежать у Ксені Дмитрівни. Але як нести, коли глупа ніч? Треба чекати ранку. Примостилася на лежанці, а сон

до віч не йде, нема сну в очах, тільки з боку на бік перевертаюся, боки муляю. До чого додумалася? Взяла вареники — й гайда, повіялася.

— Куди? — питає баба Ликора.

— А туди ж... Опівночі... Господи, Господи... Торгаю клямку на дверях — нічичирк. Я в шибку стукаю — аніщелесь. І темно-темнісінько у вікнах. Що зі мною скоїлося, не відаю, а тільки найшло на мене, розум віднявся. Як затарабаню, як затарабаню — аж собак побудила по Овечачому, а з хати ніхто не озивається. Де ж вони могли подіватися? І піч ото палила проти ночі. Аж тут у сінях щось звалилося, забряжчало. Я до сіней, голос там у сінях нелюдський, то я злякалася, вже й нестямилася, як плечима двері висадила. А там на колінах, рачки Ксеня Дмитрівна...

— Горе, горе,— сплескує руками баба Ликора.

— Й шепче, шепче, а я не знаю, що шепче, тільки ото: «Кагла, кагла, кагла...» Я до бовдура в сінях, рукою шасть, а там дрантя набито, заткнуто каглу. Хто ж це набив дрантя в каглу, думаю, то вирвала дрантя, відчинила каглу. А кругом такий дим і чад, що не повіриш, Ликоро...

— Хто ж так познущався, каглу заткнув?

— Повіриш чи не повіриш, Ликоро, а тільки відіткнула каглу — і в хату, а в хаті — дим і чад густі, не продихнути. В памороках мені запаморочилося, а я ж бо думаю, де дітки, я їм вареники з сиром принесла. І до ряденця хутчій, а вони під ряденцем обоє лежать.

— Живі?

— Я їх на руки беру, а вони — як варені. Як варені, а дихають... Обох винесла надвір, поклала на сніпках під хатою, а Ксеня Дмитрівна й сама вже якось через поріг перевалилася.

— Хто ж їм каглу заткнув?

— Ти мене питаєш, Ликоро.

— Й не почаділи?

— Не почаділи, бо я з тими варениками навернулася... Повідчиняла всі двері, й вікна повідчиняла...

— Очуняли?

— Та очуняли, слава Богу... Так мені хотілося кричати, ой хотілося кричати, а голос пропав у грудях... Винесла з хати ряденце оте, накрила дітей...

— А Ксеня Дмитрівна?

— Жива, кажу... А зуби в неї цокотять, як цвяхи... Горювала я з нею до світу, аж поки роса впала, потім уже додому

подалася... І ні присісти, ні прилягти... Все мені в думках Ксеня Дмитрівна та її діти. Здоїла корову, нацяпала молока, знову оце подалася до них, а по дорозі до тебе, Ликоро, звернула. Чогось мені страшно, ой, страшно. Може, вдвох навідаємося туди, аби легше?

— То це я молоко їхнє п'ю?!

— Ти ж і не пила...

Вітер погойдує верх черешні, за яку тримаюся руками, а здається, що то світ гойдається: й хата, й город, і садок. Небо гойдається вгорі. Гойдається під вишнею внизу на лавці баба Ликора та тітка Секлета, молоко гойдається. Заплющуюся — і міцніше хапаюся руками за гілля. А перегодя розплющуюся — і бачу Ксеню Дмитрівну.

Вчителька з вербової дороги вже зайшла на наше обійстя, стоїть під вишнею. Озута на босі ноги в розтоптані чоловічі черевики з висолопленими язичками, з непокритою похнюпленою головою, розкуйовджене волосся лежить на плечах покостриченими коноплями.

— Жіночки...

Хто це говорить? Такий голос — наче плюсклий колос. Невже Ксеня Дмитрівна?

— Ви чуєте мене, жіночки?..

А тітка Секлета з бабою Ликорою звели на вчительку туман муки тихої в стражденних очах і сумно так світять тим туманом.

— Ви послухайте, жіночки, що я вам скажу...

І — мовчить, і всі вони втрьох гірко мовчать.

Наче підкошена, мовби в ногах підрубана, вчителька опускається на коліна й хилиться наче неживою головою на Секлетині чорні руки, що лежать у неї на колінах. Тітка Секлета з несподіванки вихоплює руки мовби з вогню, мовби попектися боїться, а потім спроквола опускає на пониклу вчительчину голову й чорними пальцями починає мимохіть перебирати її посічене волосся.

— Секлето, ти оборонниця й заступниця...

— Я? Оборонниця й заступниця? — Секлета незграбно зводиться з лавки.— Таж молока вам принесла, і вареників.

— Дітей мені врятувала, а мені розум повернула. Ой, душогубка я, душогубка, світ не бачив таких душогубок! — учителька Ксеня Дмитрівна й руками допомагає собі, щоб звестися з трави, та якась сила гне її додолу.— Ти врятувала моїх дітей.

Ксеня Дмитрівна в нападі плачу опускається на землю,

б'ється головою, а баба Ликора хапає за плечі, силкується звести.

— А все через того ірода, через того виродка! Й чого він повернувся в село, чого сира земля там не прийняла його? Не батько, а кат повернувся на наші голови... Слухайте, жіночки, слухайте!.. То через нього я наче блекоти об'їлася!.. А як рятувати дітей і себе від нього? Куди втекти? Одна дорога — тікати на той світ, більше нема куди... Я ото в печі й палю, а вікна та двері позачиняла, й каглу заткнула ганчір'ям. Палю та палю, а діточок поклала спати під ряденце. Тільки ж не сплять мої діточки, бо душечки в їхніх грудях мучаться. Уже й чаду найшло повна хата, а діти не чадіють.

— Свят, свят, свят,— хреститься баба Ликора.

— Аж тут Секлета з молоком...— І вчителька Ксеня Дмитрівна, стоячи навколішки на землі, зводить голову, сліпає сивими безтямними очима. — Дай я твої ноги поцілую...

Тітка Секлета відступає, а Ксеня Дмитрівна колінкує слідом.

— Хоч сліди твоїх ніг поцілую...

На порепаному лиці в баби Ликори сльози блищать — мов дощ на ріллі.

— Ти їх молоком врятувала, ти їх варениками врятувала, ти їхня Богородиця-спасителька, ти їхня мати.

Голос її в'яне, й Ксеня Дмитрівна припадає до землі, де щойно стояла тітка Секлета, й так лежить. Лежить, наче заснула чи знетямилася...

Хто ж це їде на гнідому коні, а мокрі боки в коня грають, як мерехтливі дзеркала? Вуса в'ються в'юнами, пасмо чорного волосся спадає на жовтий прямий лоб, наче галчине крило. В лівій руці нагайка з червоною китицею, а правою притримує двох дітей, що погойдуються на кінській спині перед ним, як дві недозрілі маківки на вітрі. Та це ж не хтось із дітьми, а їхній батько Павло Голоха!

Гнідий кінь уже на нашому обійсті, а двоє дітей — дві недозрілі маківки — самі опадають з коня на землю, вже горнуться до непорушної матері.

— Що з нею? — озивається Павло Голоха, опускаючи нагайку, й червона китиця, наче жива, здригається на спині в Ксені Дмитрівни.

Тітка Секлета, схилившись, гладить долонею дитячі голови, а баба Ликора каже:

— Зле їй стало на серці, скоро очуняє. Ти, Павле,

не сумнівайся! Ти, Павле, їдь своєю дорогою, ми доглянемо.

Кощаве обличчя в Павла Голохи глухе, як ніч без зірок. Та поступово губи розтягуються в усмішку, й це страшно, мовби займається блискавка на чорному нічному небі.

— І це мати? — каже.

Баба Ликора і тітка Секлета мовчать, мовби не до них мовиться.

— І це мати, я вас питаю? — кричить Павло Голоха.

— Мати, мати,— лепече баба Ликора.

— І земля ще носить таких матерів?

— Носить,— наче уві сні, мовить тітка Секлета.

— Ех! — скрикує Павло Голоха, звірішаючи темним обличчям.— Ех!

Раз і вдруге він хоче вперіщити нагайкою пониклу, застиглу Ксеню Дмитрівну, та її обліпили діти, й нагайка з китицею-квіткою буйно скипає біля їхніх босих ноженят, рвучи на зелене полум'я траву на подвір'ї.

Павло Голоха вилітає на гнідому коні за ворота, біла курява палахкотить під кінськими копитами — й гасне між верб...

Ксеня Дмитрівна зводиться з землі, похитуючись, а діти горнуться до матері, як два прив'ялі соняшники.

— Ходімо,— каже,— бо ще роботи в нас усякої багато, а хто за нас поробить?

Зіщулившись, ухопившись за гілляччя, я сиджу на черешні. Віє вітер, сльози стоять у моїх очах. Дивлюся, як Ксеня Дмитрівна з дітьми виходить за ворота — й вони тонуть у пелені моїх сліз. Витираю кулаком очі — знову бачу їх, і знову гаснуть вони в моїх сльозах.

Ніколи й нізащо не злізу з черешні на землю, ніколи й нізащо, так і сидітиму...

ЧЕРВОНИЙ ПІВЕНЬ

На обійстя наше зі шляху заходить тітка Марія, згинаючись під мокрим рядном. З рядна цідиться вода.

— Оце в березі трохи лепехи вжала для телиці, бо чим зимою годувати? І зайшла поговорити з тобою, Ликоро.

Рядно з її спини падає на спориш, ріжки розв'язуються — й мокра лепеха розсипається. Лепеха пахне м'ятою, з-поміж стебел скачуть зелені коники, водяні блохи. І літнім різно-

трав'ям пахне тітка Марія, в якої глибокі очі світяться мукою.

Тітка Марія завжди навідується з якимось гостинцем, а сьогодні от — ціле рядно дурманної лепехи.

— П'явка! — кричу я, бо до білої тітчиної литки, у звивистій ямці, присмокталася темна п'явка.

— Хай посмокче,— мовчить тітка Марія,— хай висмокче погану кров.

А я — аж дзигоню криком!

— Ну добре, вгамуйся,— заспокоює тітка Марія і некваплива віддирає п'явку, що насмокталася її крові, й кидає в бур'яни край дороги.

Тітка Марія з бабою Ликорою сідають у затінку під осокорами, по верхах яких сивими хвилями перекочується тріпотливе листя.

— Як там Фрося? — питає баба Ликора.

— Горе з Фросею, горе,— журиться тітка Марія.— Боюся, що руки накладе на себе. Не живе, а світом нудить. І то ховалася, а тепер не ховається ні від кого.

— Може, пошли дівку у Вівсяники до Мартохи?

— А в Вівсяниках хіба з медом?

— Не з медом, але далі від очей ненависних.

Вони внизу так перемовляються поміж собою, як осокори вгорі над їхніми головами: гірко й тужливо.

— Оце чого зайшла до вас... Чула, сьогодні Ксеню Дмитрівну забрали?

— Хто забрав? — сахається баба Ликора.

— Німці. Машиною приїхали й забрали.

— Свят, свят,— згадує Господа баба Ликора, а раз Господа згадує, значить, безвихідь.

— Таки видав Павло Голоха... Що партійна. А потім напився горілки й кричав: «Тепер мене в Турбів заберуть до самого бургомістра. Тепер я у німців рідніший за свого, так що начувайтеся!»

— Звір, звір, а двоє дітей? Двоє ж дітей у Ксені від нього! Та це своїми руками — і вбити матір своїх дітей?

— Світ настав такий, Ликоро...

— Не було такого світу раніше, Маріє.

— А яка ж дитина була, цей Павло Голоха. На дівчину схожий. Бувало, тільки обізвешся до нього, а він уже скраснів лицем, а з очей мало сльози не бризнуть. Бувало, ми пісень яких дівоцьких співаємо ввечері у левадах, а він підкрадеться мишкою, притулиться до мене, як до рідної матері, і вже так виспівує в нашому гурті, і голос —

дівоцький. А хіба не любив свою Ксеню? Ото вона йде попереду, а він скрадається ззаду, бо підступитися боїться. Як парубкував, то хіба під її вікнами не ночував? Навіть на ніч боявся відійти від неї, аби хто не вкрав. А як побралися, то носив на руках. І не тільки в дощ, коли з неба періщить. А з клубу? Ото інші з клубу пішки йдуть, а він візьме свою Ксеню на руки — й несе додому. А вона собі співає, горя не знаючи. Як дітей просив у неї! Чи в полі, чи на вулиці при людях — просив: коли вже ти, Ксеню, дитинкою порадуєш мене? Не міг дочекатися, а як дочекався первістка — мало: знову, Ксеню, розстарайся на дитину. Поки Ксеня не забарилася з другою дитиною. А потім і його забрали, коли з Овечачого брали. Це він по тюрмах там озвірів так.

— Чи можна по тюрмах так, Маріє?

— А де ж іще? Батько та мати в Павла Голохи — мов подорожники, хоч до якої рани тули, то загоять. Павло в них удався.

— І так тепер на Ксеню та на дітей своїх?

— Озвірів... А ти чого слухаєш нас? — насипається раптом на мене тітка Марія.— Тобі треба ото балачки наші слухати? Краще б за півнем отим поганявся, що сидить на воротях!

І вони — знову за своє: шелестять голосами, наче осокори листям.

— Ой, війна страшна.

— А життя було краще?

— І що його чекає, оцього лобуряку?

— Те, що всіх чекає, а доброго мало.

— Як же його порятувати, Маріє?

— Хіба затулиш руками, Ликоро? Затули, коли можеш, затули.

— Одних до Німеччини забирають, других на фронт.

— І цього заберуть, як підросте!

— Ой, не хочу! Ой, не дам! Як же його порятувати?

Вони гомонять журливо, а я скрадливо підступаю до червоного півня, що сидить на воротях. Підступаю так, наче й не до нього. Може, обману? Півень геть старий, то, може, обману. Безсилі крила в півня обвисають на ворину, а на стомлені очі наповзають більма. Півень ледь розплющується — й знову наповзають більма.

Тітка Марія важко зводиться, зав'язує рядно з лепехою.

І в цей час я підскакую до червоного півня — і він у моїх руках!

— Раденький, що дурненький! — чудується тітка Марія з мого сміху та з радості — і повільно зникає за ворітьми.

Пішла, а в повітрі стоїть дух лугового різнотрав'я.

— Як же нам з тобою порятуватися? — у розпачі каже баба Ликора.— Це ж чекає на тебе війна, чекає.

А я сміюся, що зловив півня.

— Уже ж цей галаган такий старий, що на ногах не тримається. Навіть забуває вдосвіта прокукурікати. Ото хіба що в юшку годиться. Ану ходімо до клуні.

— Ой, не хочу! Такий славний галаган!

— А хто тебе питає, дитино? — бринять сльози в її голосі.

Ми йдемо до клуні, й отут за дверима баба Ликора бере сокиру, якою рубає дрова. Сокира гостра, бо коли затупиться, то баба несе її до дядька Тилимона, а той точить, бо майстер на всі руки.

— Ото клади півня на оцю колоду, а голову йому ось так витягни, а пальцями візьми ось так, ось так.

Півень слухняний, його шия витягується на колоді, лежить червоним шнуром.

— А чого ви плачете, бабо? — питаю.

— Ой жаль, як мені жаль, дитино, ти й не знаєш.— Тримаючи в лівій руці сокиру, вона хреститься.— Господи, прости мені, грішній!

— Оце вам так жаль півня?

— І півня жаль, і тебе жаль.

— Мені жаль, але я не плачу.

— Ну, тримай... А пальці свої ось так поклади, ось так...

Сокира злітає догори, опускається, відтята півняча голова падає на солому. Гострий біль пронизує мою праву руку, і я відпускаю півня на колоді. Нетямковито дивлюся, як півень без голови скаче на соломі, наче живий, і прагне злетіти, б'ючи крильми, з перетятого горла йому юшить кров, а гребеняста голова б'ється неподалік.

Наче безголовий півень хоче вернутися до своєї голови, а відтята гребеняста голова хоче знову зростися з півнем.

А з мене так і цибенить крик:

— А-а-а-а...

На колоді лежить мій відрубаний палець, а з моєї правої руки струмує кров.

— А-а-а-а-а...

Це наді мною кричить нелюдським голосом баба Ликора.

— Що ж я наробила?!.

Здирає з себе полотняну блузку, люто рве — й білою шматиною перев'язує праву руку так, наче хтось затискує в ікластій пащі.

— Болить? Болить? Ой-ой-ой... Що ж наробила я, несосвітенна! Як же я оце сокиру підняла на дитину!

Баба Ликора бере з соломи сокиру. Що вона зробить зараз оскаженілій сокирі, що? Вигинається кощавою постаттю — й сокира летить у куток клуні, там заривається в мерву та потерть.

А я ще дужче заходжуся криком, дивлячись на відрубаний великий палець, який лежить на колоді. Півняча голова ще сіпається, безголовий півень ще здригається, й мені так страшно: а раптом і палець почне смикатися, шукати руку?

Баба Ликора бере мене за лікоть:

— Ходімо до баби Весни, вона тобі забалакає кров... Що, болить? Та не так воно вже й болить, як ти кричиш.

Справді, здається, що не дуже й болить, але зуби мої самі цокотять, але крик сам рветься з грудей.

На обійсті тривожно кудкудаче зозуляста, а довкола неї переполошено в'ється виводок курчат. Баба Ликора лихим вихором ускакує до хати, замість подертої полотняної блузки зодягається в сатинову жакетку, й ми йдемо до баби Весни.

— Руку оцю... вище тримай,— бубонить перепаленими, перешерхлими губами, тягнучи вгору мою замотану руку.— І не кричи, щоб не зглядалися... Подумають, що тут горе якесь... Маєш пальці, маєш... Може, то в тебе збитошний був, тепер забудеш за збитки та більше слухатимешся.

Змарніле її кощаве обличчя спопеліло, наче густим павутинням посновано.

— Ой, страшна війна, страшна. Все вона з'їдає, хай мале, хай старе... Як виростеш, уже не візьмуть тебе на війну, а їй ні кінця, ні краю. Ще дякуватимеш, о, що я тобі вкоротила пальця.

Знизу поглядаю на бабу Ликору, й здається вона схожою на чорний вихор.

— О, я добріша за війну, добріша.

І я не розумію, що вона каже.

— У мене хоч і лихе серце, зате є, а у війни ж триклятої зовсім нема серця.

Де вже там під рудою глиняною горою хата баби Весни, чи скоро вже, чи скоро?..

У ЗАБАРІ

Вночі брязкає шибка, наче то крижинка розколюється.

Й зразу ж по тому шибка вже балакає глухуватою скоромовкою. А що мені сниться сон, то ввісні я думаю: дятел. Ось тільки чому він стукає в шибку? Ще ніколи не доводилося чути, щоб дятел стукав у вікно.

І голос — баби Ликори крізь сон:

— Путькало... Якесь путькало...

Путькало — це недобра віща птиця, на яку баба Ликора чекає останнім часом. Ця віща птиця має прилетіти до вікна десь уночі, прилипнути до скла, озватися зловісним щебетом, себто принести лиху вість. Я ніколи не бачив путькала в Овечачому, і ніхто з хлопців не бачив.

Може, ото в шибку справді б'ється путькало?

Позіхаючи та стогнучи, баба Ликора одягається на лежанці, потім по долівці босоніж човгає в сіни. А я лежу, затамувавши подих. Ох і відважна баба Ликора: хоч і боїться путькала, а йде до нього надвір.

Але ж чому це путькало — недобра віща птиця — щось бубонить людським голосом? Та ще й голосом тітки Ярини Васюхно? Бо таки її голос струмочком просотався до хати, розбивши сонну млосну тишу.

— Шу-шу, шу-шу,— це шепоче баба Ликора.

— Шу-шу, шу-шу,— це шепоче тітка Ярина Васюхно.

— Таж досвіток, а до Забари неблизько.

— Вдосвіта треба квапитися, щоб не спізнитися.

— Може, мій там поміж них, Ілько.

І — глухі ридання. Якісь нелюдські, нежіночі. Може, так справді здатне голосити путькало.

Баба Ликора смикає мене за руку — вставай.

— Підемо у Забару,— каже.— Самого тебе не залишу в хаті.

А в хаті — досвіток сірий, наче сіра миша. А в тітки Ярини Васюхно та в баби Ликори обличчя також сірі, наче в мишей позичено. Я й не питаю, чого треба йти в Забару, але переймаюся непевною тривогою. І мимоволі на очі навертаються сльози, бо тітка Ярина аж бринить від плачу.

Скоро вже йдемо — через межу в поле, далі околицею праворуч, аж поки опиняємося на горбатому шляху, що хвилями вигойдується поміж розквітлої шипшини, полину та будяччя.

Ген-ген гармата сірою примарою з-поміж бур'янів.

Я дивлюся на гармату, а гармата дивиться на мене. Баба Ликора з тіткою гомонять, наче й немає гармати в бур'янах. Може, мені ввижається? Ні, не ввижається. Гармата цілиться мені в груди, ось-ось вистрелить. Але не стріляє. Я проходжу мимо, косуючи очима, а потім навіть обертаюся: таки стоїть забута з початку війни гармата, цілиться в ранкові поля.

Ще раз обертаюся з горбатої дороги — немає сірої примари!

Може, привиділася?..

Тітка Ярина Васюхно шелестить самою тугою слів:

— Посеред ночі давай гуркати кулаком у раму. А кулак у нього залізний, то й рама гуркає, мов залізна. Хоч страшно, а мусиш впустити. А що п'яний, то навіть з причілка до ганку чутно, така ядуха стоїть. І каже Корній Потуга: дай закропитися, бо вмру. То вмирай, хочу сказати, але язик не повертається. І хитається, наче дим, бо ноги під ним — хитаються димом. Дай, каже, закропитися, то щось скажу. Нема, озиваюся, бо не тримаю. Брешеш, каже, бо тримаєш, значить, не скажу. Й душа в мене зайшлася, стерпла. Немає горілки, то щось мене погнало до баби Весни, в неї для розтирання та для ліків горілка водиться. А коли, думаю, не дасть? Ні, дала баба Весна, дай їй Боже здоров'я на цьому світі, а на тому світі царство небесне. Мала б когось полікувати, а віддала. Ну, я одною ногою тут, а другою вже там. Корній Потуга ту пляшечку з рук вирвав — і давай дудлити на вулиці, поки видудлив. Ото вже павук. Видудлив і питає, чи ще нема. Горілки більше нема, кажу, є кров моя, то пий мою кров. Закинув порожню пляшку в бузину й каже, що в моїй крові немає градуса, не захмеліє. Авжеж нема, кажу, де той градус візьметься, коли життя таке. Зареготав Корній Потуга та й каже за ту Забару. Мовляв, німці були торік постріляли якихось дітей у яру в селі, то ось їх повикопували люди. Мовляв, піди, Ярино, подивися, чи поміж тих побитих дітей нема твого Ілька, якого ти загубила, а тепер мучишся. Може, пізнаєш поміж них, то нехай твоє серце заспокоїться, бо скільки можна так побиватися... Ой, ірод, ірод!.. Іди й подивися, чи немає там Ілька, бо волочився волоцюгою — ось його могли й порішити... Я, люба Ликорцю, закричала криком, аж Корній Потуга злякався й поплентав кудись. Бо ж надумав мені сказати про Ількову смерть! Не хочу знати, що він помер, не може такого бути, щоб малі діти вмирали. А мушу йти. А мушу подивитися й знати,

аби не мучитися. Бо тут і не знаєш, від чого дужче мучишся. Чи від того, що його десь у світи занесло, чи від того, що в сирій землі лежить... Немає більшого горя, як не мати дітей, але нема ще більшого горя, як ото вони йдуть зі світу, хай Господь боронить.

І на ходу тітка Ярина Васюхно здіймає догори обидві руки, наче просить у неба милосердя й заступництва.

Червоне сонце спинається над полем, наче кругле червоне вітрило.

І ген-ген під тим круглим червоним вітрилом сонця видніє село Забара. Село наче пливе під низьким вітрилом. Пливе по горбах, по хвилях зеленого степу. Воно пливе назустріч нам, усе ближче та ближче, усе ближче.

— Казав той ірод, що в яру коло Шекер...

— То ходімо до Шекер, отамо за яворами...

Левада тулиться до левади, а по високій нескошеній траві — тонким білим перкалем снується туман, ще не спитий сонцем. Стежечка в'ється поміж верб та поміж криничок. Так славно: тут, у левадах, криничка голубіє ясним оком води побіля іншої кринички, побіля іншого ясного ока води,— немовби земля після нічного сну порозплющувала свої очі та й задивилася в небеса.

Я заглядаю в ті ясні та глибокі очі землі, наче в її душу нерозгадану, а на серці — смуток: і куди оце ми йдемо, й що ми побачимо?..

Якась чорнява молодиця стоїть на городі поміж огірків та капусти, зовсім близько біля своєї левади, на якій також ростуть верби і світиться око кринички. Трохи далі за молодицею на грядці буряків стоїть боцюн, мовби він також хазяїном вийшов на город. Молодиця випростується в попереку, пильно дивиться на нас, питає:

— А куди це ви, жіночки, простуєте? Наче в Забару — й помимо Забари?

— Та ми з Овечачого,— це баба Ликора.

— Ото ж упізнаю, наче з Овечачого.

Я дивлюся на боцюна, а боцюн дивиться на мене. Ти бач, у Забарі такі самі боцюни, як і в Овечачому! А може, це овечацький забився сюди? Та ні, бо ген на комишевій покрівлі хати сіріє його гніздо.

Жінки перемовляються поміж собою, а потім забарська молодиця й каже:

— Ніхто не чув і не бачив, як німці покосили тих дітей у яру та присипали землею. Бо тут бомбило, то забарські були повтікали з села.

Ярина Васюхно чомусь стоїть із заплющеними очима, а руки тремтять.

— А це баба Машталірка пішла глину копати в яру — й відкопала якогось черевика. Ще раз копнула заступом — а там і другий черевик. Ну, баба в гвалт, побігла до села, зібралися люди...

— Свят, свят,— шепче баба Ликора.

— Та й повикопували... П'ятеро їх. Одна дівчина, а то хлопці.

— За віщо ж їх? — питає з заплющеними очима тітка Ярина Васюхно.

— А хто знає? Ніхто не знає, бо не бачили, не чули.

— Забарські діти?

— Впізнали Марусю, й Івана впізнали, й Кирила. Свої, забарські. А тих ще два хлопці — і свої, й не свої.

— І-і-і...— струнами дзвенять тонкі губи в тітки Ярини Васюхно.

— Де ж вони? — це баба Ликора.

— А в стодолі поки що у Шекер... До їхньої стодоли позносили... Там і домовини їм позбивають.

— Ой... Ходімо...— хитається постаттю тітка Ярина Васюхно. Й то розплющує, то заплющує очі, наче боїться дивитись перед собою, наче остерігається побачити щось страшне.

— Жіночки!.. Залиште дитину в мене. Куди ж дитину брати до Шекер.

— А хай іде,— це баба Ликора.— Таку дорогу неблизьку пройшов, то хай іде.

— Та куди ж йому дивитись на таке?

— Він уже всього набачився, хай дивиться. Бо скрізь ото з бабою та з бабою.

— Тож душа в нього обпалиться і вугляком стане!

— А не стане! — це вперта баба Ликора, завжди гзива. Та несподівано каже: — Думаєш, він у тебе залишиться?

— Залишиться,— каже молодиця, кладучи мені долоню на голову.— Правда ж, дитино, залишишся в мене, а вони хай ідуть?

Її долоня на маківці моєї голови — наче ласкаве літепло. Здається, я тану душею від того літепла й кажу:

— Зостануся.

І про одне лиш думаю: хай би не приймала забарська молодиця долоні з моєї голови, хай би гріла та гріла.

— Якесь чудне,— дивується баба Ликора.— То за мною скрізь шнурком, а тут прилипло до чужої руки.

А я справді прилипнув — і не годен відлипнути.

Баба Ликора з тіткою Яриною Васюхно йдуть поза городами, по левадах, і скоро зникають поза соняшниками та коноплями. Боцюн зривається й летить десь слідом за ними, аж поки згасає ген-ген понад вербами в сонячній густій млі.

— Ходімо до хати, спочинеш у холодку.

В її хаті справді холодок, а долівку вистелено зіллям — і зовсім свіжим, і прив'ялим. По стінах — образи в вишитих рушниках, а за образами — пучки квітів. І пучки квітів також на грубому дерев'яному сволоку, що підпирає дощату стелю. На помащеному білою глиною сволоку чорніє залізна скаба, від скаби донизу звисають вервечки, а на вервечках висить жовта лозинова колиска.

У жовтій лозиновій колисці біліє гаптована подушечка, зібгане ряденце світиться голубою та червоною барвою вишиття, а також — прив'ялі польові квіти в колисці.

Ласкава молодиця приносить з комори полумисок, у якому веселим вогнем палахкотить мед, і ставить на стіл. З мисника дістає загорнуті в білу пілку пампушки, з відра на лаві набирає кухлем води, — й усе це на стіл.

— Пригощайся, дитино.

А мед з полумиска пахне так, що ноги в мене стають мов крила у бджоли,— самі несуть до меду.

— Ось так сідай на лаві, ось так. А полумисок підсунь ближче до себе, щоб не розкапувати мед, і не бійся пампушку вмочати в мед, не бійся.

А я справді чомусь боюся, та мед такий смачний, що мій страх швидко зникає.

Чорнява молодиця підходить до підвішеної на вервечках колиски з верболозу, нахиляється над нею, щось там поправляє. Далі випростується, її карі очі поймаються солодкою тугою. Легенько гойдає колиску, що плавно пливе вперед, повертається... Колиска плаває човником, хить-хить. І порипує колиска, рип-рип, плюсь-плюсь. А молодиця співає тихо-тихесенько, наче колоски хлюпотять на вітрі:

Ой ходить сон
біля вікон,
а дрімота
коло плота...

Чорнява молодиця співає колискової, а я не можу втямити: для кого вона співає? Може, в колисці є немовля, що спить, не озивається, а мати співає для нього пісню?

Питається сон
в дрімоти,
де ми будем
ночувати,
дитиночку колихати...

Голос чорнявої молодиці плюскає колосками на легкому польовому вітрі, бринить щемливою материнською любов'ю.

Там ми будем
ночувати,
де хатина
теплесенька,
де дитина
малесенька...

Молодиця нагинається над колискою так, що смоляне волосся опадає й розмаюється, затуляючи її обличчя та й колиску. Щось агукає, причмокує губами, а коли зводиться й з чорних вод волосся світає її обличчя — на обличчі сяє усмішка, схожа на місяць-молодик.

— Я на город подамся, а ти мед їж, поки весь поїси. А як у горлі дертиме від меду, то водою запивай.

Молодиця з хати йде надвір, а мене розбирає цікавість: хто ж там спить у колисці, хто? Забуваю про мед і встаю з ослона. Тамуючи подих, ступаючи навшпиньках, скрадливо чапаю до колиски. Намагаюся зазирнути всередину — й не можу, бо колиску на вервечках підвішено високо.

Легенько штовхаю колиску рукою, колиска гойдається. Може, немовля таки подасть голос? Але воно таємничо мовчить у лозиновій колисці, що стиха поскрипує: рип-рип, плюсь-плюсь, хлюп-хлюп.

Тоді я підсуваю ослінчик до колиски, стаю на ослінчик, заглядаю — нема нікого в колисці! Але як то нема? Для кого ж чорнява молодиця співала колискову? Розгортаю ряденце — але й під ряденцем нема нікого.

Зіскакую з ослінчика, злодійкувато відсовую ослінчик до печі. Сторопівши, нічого не можу втямити. Було ж, було ж у колисці немовля, для якого мати співала пісню, та де ж воно поділося? Треба негайно сказати, негайно.

Молодиця порається на городі, я біжу до неї — і спиняюся на стежці поміж червоних маків, поміж гарбузового цвіту, що випнувся на стежку. Як же я скажу? Що я скажу? Я не знаю, як скажу, що скажу, й душа в мене завмирає злякано, мовби горобчик.

Скоцюрблююся на призьбі під хатою, забувши про недоїдений мед на столі, і думаю тільки про одне: коли вже повернеться баба Ликора? Швидше б, швидше... Я б і сам утік звідси, але як і куди втечу в чужому селі?

Чорнява молодиця з сапою в руці повертається з городу. У неї на смаглявому обличчі сяє усмішка, схожа на місяць-молодик.

— Наївся меду? — питає.

Я лиш киваю згідливо, а мова в мене віднялася.

Молодиця йде в сіни, й скоро з хати до мене долинає спів:

Ой коте-коточку,
не сиди в куточку...

Я схоплююся на ноги й заглядаю у вікно.

З хати долинає пісня:

Не сиди в куточку,
а бав дитиночку...

Співаючи, молодиця погойдує колиску, а колиска човником плаває на прядив'яних вервечках. Як же я міг не побачити немовля в колисці, як? Адже воно там було, адже воно там є, інакше б мати не співала для нього пісні.

О, боцюн повертається з левад, важко гребучи крильми, наче веслами.

Боцюн — угорі, а слідом за ним унизу — баба Ликора з тіткою Яриною Васюхно! Тільки чому так повільно йдуть, боцюн — і то швидше, вже кружляє понад хатою, уже й на гніздо всідається.

У тітки Ярини Васюхно губи покоробилися й темні, мовби вугляками їх підмальовано. З сіней вигулькує чорнява молодиця.

— То що там у Шекер? — питає.

Тітка Ярина Васюхно мовчить, кусаючи губи, а баба Ликора зітхає:

— Горе, горе.

— Впізнали свого?

— Не впізнали, нема,— знову баба Ликора.— Десь він по світах...

— То й слава Богу... Ще приб'ється до рідного порога...— Й до тітки Ярини Васюхно: — Вже не плачте, а радійте. За всіма плакати — де набрати сліз?

— Сльози самі течуть у неї,— це баба Ликора.— Хай хоч за чужими поплаче, аби полегшало.

— І в мене горе, жіночки... Наші відступали, здається, вже й відступили отуди, на горби... Маленький Грицько мій, як огірочок малесенький... Нагріла води в ночвах, поставила отамо ночви під калиною, де вирва. Нагрілася вода в ночвах, то я свого маленького огірочка поклала на спинку, щоб поплескався, бо любив плескатися. А сама до хати, бо там огонь горів у печі. А налетів літак німецький, щось кинув — і хата захиталася, і земля. Вибігаю надвір, а ночов немає, і Грицька в ночвах нема, тільки яма, й скрізь лежить подерта земля... То я побачу в хаті колисочку — все він мені ввижається у колисочці. Підійду, погойдаю та поколишу, бо ж не наколисалася. І пісню поспіваю, бо не наспівалася.

Дивлюсь я на чорняву молодицю — й п'яте через десяте починаю розуміти все те, що довелося побачити. Хоч і не до кінця розумію. Тому запитально поглядаю на бабу Ликору, яка все знає, якій розуму не позичати.

— Кому які ліки,— озивається баба Ликора.— Кому сльози, кому пісня.

— Слухайте, жіночки... А віддайте мені свого хлопця.— Й киває на мене.

— А хто ж мене триматиме на цьому світі? — раптом гнівається баба Ликора.

— Такий малий, а вже тримає? Як же він тримає?

— А отак! — І баба Ликора бере мене міцно за руку, підносить мою руку вгору.— Ось так і тримає... Ну, веди бабу, веди, бо не втрапимо без тебе додому, показуй дорогу.

Мені так жаль чорняву молодицю, що я в сльозах дивлюся на неї і ніяк не зрушу з місця.

Тоді баба Ликора сама рушає з обійстя. Слідом за нею, мовби пробудившись зі сну, ступає тітка Ярина Васюхно, щось безмовне шепочучи звуглілими губами.

Обертаюся вже з левад, коли йдемо поміж криничок — очей ясної води. Чорнява молодиця стоїть біля своєї хати й дивиться нам услід.

І з її хати злітає боцюн, лине за нами...

ЧОРНІ ОЧІ В СУСІДЧИНОМУ ВІКНІ

Буря налітає перед досвітком — і заглядає у вікна вогнем блискавок.

Світло блискавок сліпучим світлом вливається в хату, яка, здається, ось-ось спалахне зсередини. Хата наче кор-

читься в мерехтливому потопі. Блискавки гаснуть — і хата сліпне-в темряві.

Грім гуркотить далеко, над полями чи й над лісом, а потім зненацька — над самою хатою, аж сиплеться-шелестить глина зі стелі.

— Бабо Ликоро...— клямцаю зубами від страху.

— Спи... То Бог на небі гнівається на людей за їхні гріхи. Дуже багато гріхів у людей...

— І на мене?

— Ти ще маленький, то які в тебе гріхи? На тебе не гнівається.

І — вітер висвистує, шумить, гуркотить надворі. Наче отой німецький літак, який ганявся за тіткою Секлетою та за її червоною коровою. Цікаво, й чому Бог на небі тоді не розгнівався на того німецького льотчика? Може, був десь далеко й не бачив?

У світлі блискавок за вікном видно, як під вітром дерева киплять-бунтують зеленим шумливим листям, як молодий осокір гнеться низько, вигинаючись луком, ось-ось зірветься з землі — й полетить у безвість бурі.

Я засинаю під грізні вигуки нічної грози, і вві сні мені мариться, що я лечу на тому вигнутому луком осокорі, лечу понад землею, а в мене за плечима спалахують блискавки, мов крила.

Вранці виходжу надвір — жито й коноплі на городі потолочено, картоплю вирвано з корінням, обламане гілля лежить на землі під деревами. А мій осокір, що вигинався луком і на якому я вві сні летів,— стоїть і сріблиться листям!

А що там коїться на обійсті в Срулихи?

Хата її — в акаціях та вишнях, та ще в кленах, та ще в блекоті. І там потолочено грозою, і там повиривано бурею. Іду через бабин садок ближче до сусідчиного обійстя, цікаво розглядаю — й раптом влипаю поглядом у причілкове вікно на жовтій стіні.

Чиї це чорні очі дивляться на мене з темної сутінкової шибки? Обличчя нічийого не видно, самі лише очі некліпливі — наче зі старої, дуже давньої ікони, яка зчорніла й струхлявіла від своєї ветхості.

Мимоволі кліпаю, а коли розплющуюся — очей нема.

А-а, привиділося, бо то ж не Срулишині очі, а більше в сусідки нема нікого, хто б ото виглядав з вікна. Та й сама Срулиха зараз поставила драбину біля порога, здерлася на драбину — й вшиває сніпок, видертий бурею зі стріхи.

Тут — кущі смородини, і я скубаю ягоди, кладучи до рота ягоду за ягодою. А також посмикую по листочку квасець, що росте поміж кущів смородини. Зовсім забув про те видиво в шибці, а через якийсь час глянув на вікно причілкове...

Знову двоє очей чорних дивиться звідти!

Вже не до смородини, аж у п'ятах дивний холодок лоскоче. Боюся глянути на Срулиху, що стоїть на драбині, бо тоді видиво в шибці пропаде. Якась мана-примара, але чому в цієї мани-примари людські чорні очі?

І — тануть раптом, линуть у морок комірчини, бо там у сусідки комірчина.

Хочеться крикнути:

— Тітко Срулихо, та чи ви знаєте!..

Але боюся крикнути, бо язик не повертається.

І я вже чомусь не можу стояти близько біля сусідчиної хати, рвучи смородину та квасець. Поволеньки відступаю задки, а погляду не зводжу з чужого причілкового вікна. Може, знову?.. Може, знову несподівано морок комірчини зацвіте чорними очима, які начебто й не на обличчі, а в повітрі плавають? Але темне скло не проросте чорними очима, хоч і як пильно я вглядаюся.

Може, це нічна передранкова буря: натрощила, наламала та ще й оті чорні очі занесла в Срулишину хату? Бо де ж вони інакше взялися?

Відтепер я уже хоч би й де кручуся на обійсті, а мимоволі зір мій летить і на сусідчине подвір'я, і до її вікон, особливо ж — до причілкового. Срулиха давно вже вшила сніпок, вештається по хазяйству то з сіней, то в сіни. І, либонь, нічогісінько не знає. То, може, сказати? Може, сказати бабі Ликорі?

Але чомусь мовчу, не кажу. Може, то нічна буря навіяла мені таке видиво? Може, це тому, що вві сні я летів понад землею на молодому осокорі?

Підходжу до цього білокорого шелесткого осокора, погладжую шорсткий стовбур. Еге ж, стоїть у землі, не зривався з неї, отже, не міг нести мене в польоті понад землею.

Політ примарився — й чорні очі в сусідчиному вікні маряться...

Наступного ранку поглядаю на Срулишину хату зоддалеки — і в причілковому вікні знову бачу, як у шибці чорніють примарні людські очі. І я більше не можу терпіти свою таємницю. Таємниця пече мене зсередини, таємниця

веде мене до баби Ликори. Й сама таємниця ота озивається моїми устами:

— Бабо, ви тільки погляньте в Срулишине вікно!

— Таж дивлюся, дивлюся,— каже баба Ликора, щось там латаючи на призьбі, длубаючись голкою.

— А воно там... з вікна... все дивиться й дивиться.

— Може, й дивиться,— загадково каже баба Ликора.

— Що то?

— Чи я знаю? Може, щось і дивиться.

Та й вмовкає, длубаючись голкою в своїх латках. А з мене дідьком так і рветься нетерпіння:

— Так скажіть, бабо!

— Дитинка знайшлася у Срулихи,— нарешті каже баба Ликора.

— Знайшлася дитинка? — торопію.— І вже дивиться у вікно? А де ж вона знайшлася? Від бурі?

— Ага, від бурі... І зразу величенька...

— Але ж у Срулихи нема чоловіка. На фронті!

— А, не тямиш ти, помовч.

— А вона... Срулиха...— шукаю слова й не можу знайти їх,— знає, що в неї знайшлась дитинка? І вже величенька?

Здається, баба Ликора засміється весело та безтурботно, як то вона вміє,— та несподівано супиться сердито:

— Знає... Ось тільки тобі знати про те не слід. Я тобі сказала, а ти нікому не кажи.

— Я сам побачив! Сам побачив! Чорні очі в вікні...

— Ото затям: нікому не кажи! — сердито наказує баба Ликора, аж язик у роті в неї видається за гадюку, й мені заціплює.— Нікому-нікому не кажи, що в Срулихи знайшовся хлопчик Марко.

Тепер я тільки й жду, щоб побачити хлопчика Марка. Чому не виходить з хати на подвір'я? Ми побігли б з ним гратися до річки. Або подалися б у ліс. Або гайнули б у глиняники дерти вощину диких бджіл, щоб у вощині знайти дикий мед. Але він чомусь сховався в хаті, немов його нема. Ото хіба що в темній шибці причілкового вікна цвітуть його чорні очі.

Чому він ховається, чому не хоче товаришувати зі мною, чому ні з ким не хоче товаришувати в Овечачому? Навіть з Тарапатим, з яким товаришують усі?

Чекаю день до вечора,— нема.

Чекаю другий день до вечора,— марно.

А на душі мені так стає, наче тепер скрізь зі мною отой

хлопчик Марко. Куди я йду, туди й він зі мною йде, ось тільки я не бачу його. Обідає зі мною за одним столом, тільки незримо. І допомагає мені малювати хімічним олівцем на вирваному з Біблії листку.

— З ким це ти там балакаєш? — дивується баба Ликора.— До кого бубониш?

— Та це я до Марка.

Баба Ликора з сіней заходить у хату, здивовано розглядається по кутках.

— А де ж він?

— Де, де! — гніваюся.— Де треба!

Бо чудна ж яка вона, все їй треба розтлумачувати.

А на третій день клямцає клямка в сінях і до нашої хати заходить високий-превисокий чоловік. Це — Павло Голоха. Побачивши його, мимоволі прилипаю до стіни, мовби хочу крізь стіну видертися надвір.

— Доброго здоров'я, куріпки-вутінки! — вітається.

— Свят, свят, свят,— хреститься баба Ликора.

— Чи ви, бабо, чемериці об'їлися? — дивується Павло Голоха.— Я ж не дідько якийсь. Чи гостям не раді?

— Всі ми гості отут, на грішній землі,— бубонить баба.

Завжди усміхнений, Павло Голоха й зараз усміхається, наче несказанно радий бути в бабиній хаті і нас бачити при доброму здоров'ї.

— Ви мені, бабо, таке скажіть. Бо хто скаже, як не ви? Все бачите, все знаєте. Ну то скажете чи ні?

— Скажу, що знаю, чом не сказати,— наче торопіє вона.

— Значить, за Срулиху, за вашу сусідку. Вона перед вами — як на долоні, так?

— У людську душу не заглянеш,— ухильно відказує баба.

— Я вас за її душу не питаю... Правду кажуть, що в неї якесь жиденя крутиться в хаті?

— Яке жиденя? — тужливо в'яне очима баба Ликора.

— А ото як у Погребищі німці били жидів, то й не всіх вибили. Як ото просо з-під ціпа — трохи порснуло. І який світ неблизький — аж у Овечачому те просо опинилося, у Срулихи, вона дала йому притулок.

— Та що ти кажеш, Павле? — щиро не вірить баба Ликора.

— То я це вам розказав,— сміється Павло Голоха.— А ви що мені розкажете?

— Не знаю, що й казати.

— Аж ви обіцяли признатися за Срулиху?

— Обіцяла признатися за Срулиху? Що я тобі обіцяла? Я не знаю.

Я не дивуюся, що баба Ликора не признається за того Марка, чиї очі й сьогодні горіли в темному причілковому вікні. Адже бачила, адже знає за нього! Але — мовчить. І мені наказувала мовчати. Отже, так треба. Павло Голоха — страшний чоловік, служить у поліції, видав німцям свою жінку вчительку Ксеню Дмитрівну.

Він підходить до мене, бере моє підборіддя двома пальцями, що тхнуть тютюном, і задирає вгору мою голову.

— Признавайся, що бачив ти в Срулихи?

Я мовчу, бо в мене від страху віднявся язик.

— І ти нічого не бачив, як і твоя баба?

В моїх очах тьмяніє від сліз, і в їхній блідій пелені розпливається й зникає ненависний Павло Голоха, що не перестає всміхатися.

— Таж пусти дитину, мучителю,— заступається баба Ликора.

Павло Голоха дає мені міцного щигля в лоб, аж з очей скачуть іскри.

— Знайшов з кого збиткуватися — з дитини,— сьорбає носом баба Ликора.

Вилаявшись, Павло Голоха сердито гримає хатніми дверима.

Припавши лобами до шибок, ми з бабою Ликорою дивимося, як прямо через наш вишневий садок Павло Голоха йде до сусіднього обійстя. Чавить чобітьми гарбузове гудиння, ось скручує соняшникові буйну голову, що неживою повисає на волокнах.

І зникає в сінях у Срулихи.

— Бож-ж-женьку ж мій,— згадує про Бога баба Ликора. Й починає хапатися: — Ходімо... Ходімо до Тилимона та Ніли.

Прихапцем збирає якогось вузлика, бо по гостях не ходить з порожніми руками, й ми в тривозі виходимо надвір.

Виходимо саме тоді, коли на весь куток розлягається лемент Срулихи:

— Віддай! Віддай дитину!

Розпелехана сусідка б'ється розлюченою птахою перед Павлом Голохою, а той крутить головою, рятуючись від її

пазуристих рук. Зрештою відводить ліву руку — й навідліт б'є Срулиху, що вона, шкопертаючись, падає на спориш.

Правою рукою він тримає чорнявого хлопчика, зодягненого в білу полотняну сорочечку з мережкою на грудях. Білі полотняні штанці висять на ньому, наче на кілку. Я дивлюся на нього, а він дивиться на мене блискучими чорними очима, які так часто цвіли мені в причілковому вікні.

— Ходімо хутчій,— смикає мене за лікоть баба Ликора.— Ходімо до Тилимона.

А сама, здається, не годна відірвати від землі обважнілих ніг.

Я бачу, як Срулиха в сльозах повзе по зеленій траві й голосить. Вона повзе до Павла Голохи, що тримає за ручку маленького Марка в білій полотняній сорочечці. Павло Голоха задирає чобіт — і носаком так штурхає в груди сусідку, що вона з зойком валиться на подвір'ї.

— Ходімо, дитино, ходімо хутчій.

Чуються скрики-голосіння:

— Моя дитина... Моя дитина, іроде...

Я ще бачу, як Павло Голоха тягне чорнявого Марка до груші, під якою навесні сусідка закопала свого застреленого собаку Реп'яшка. І — більше нічого не бачу, бо баба Ликора смикає мене за лікоть, аж я спотикаюся.

Вже на шляху чую раптовий постріл. Постріл долинає зі Срулишиного подвір'я.

— Що це? Що?

Баба Ликора пхає мене в плечі, водночас пальцями затикаючи мої вуха.

— Нічого... Нічого...

Та навіть затуленими вухами я чую ще один постріл і пронизливий жіночий лемент, який б'ється над нашим кутком, над усім Овечачим. Наче кричить сама земля. Наче від страшного болю кричать небеса над селом.

— Швидше, швидше, а то й нас дожене.

Світ розпачливо лементує у моїх вухах, горе плаче голосом невтішної Срулихи. Ми тікаємо, а не можемо втекти, горе та біда не відстають від нас, вони тікають разом з нами — й не відстають.

КОЛО ДУБА НА СВЯТО МАКОВІЯ

У Тарапатого — мовби червоні мурахи рояться в зіницях. Побачивши його на подвір'ї, баба Ликора гнівається:

— Знову прибіг?

— Свято!.. Хіба ви не чуєте? Гайда на свято!

Над Овечачим ллється музика. Музика накочується хвилями, то зовсім стихаючи, а то дужчаючи. Так, наче то наближається, то віддаляється. Й мені здається, що я погойдуюся на тих хвилях, що вони то вгору підносять мене, то опускають донизу.

— Нема ніякого свята! — сердито відказує баба Ликора.

— О, там уже стільки людей зібралося!

— Ану марш звідси, щоб і ноги твоєї не було.

Тарапатого як вітром здуває, бо він таки побоюється баби Ликори. Вона добра-добра, ласкава-ласкава, але рука в неї — наче праник, який вибиває шмаття на камені в річці. Як ляскне своєю рукою-праником, то джмелі у вухах гудуть.

Зі свого обійстя згодом озивається Срулиха:

— Бабо, ви підете?

— Хресійбо, не піду.

— Але ж загадували йти! По-доброму наказували йти.

— Як по-доброму, то я не піду.

— Вже разом не підемо.

Обличчя в Срулихи тепер стало — наче вечір, наче ніч. Хай там хоч як сонце грає в небі великодньою крашанкою чи писанкою, а лице в неї не розгодинюється, не випогоджується. А то ще закутається так, що лише щілинки очей мерехтять. І в хаті весь час тепер сидить, наче сова в дуплі.

Так ото вона побивається невтішно за чорнявим Марком.

Й зараз вона совою шугає в сіни, гримнувши дверми.

Здається, музикою відлунюють низькі хмари, що пливуть над селом, відлунюють садки, відлунюють городи. Баба Ликора шпортає в корчах молоду картоплю, щоб зварити на обід, і лається, бубонить, бо так їй та музика не подобається.

— Бабо, а то музика не для вас?

Біля воріт спиняється на велосипеді Корній Потуга, хапається рукою за слуп.

— Бабо, ви чуєте чи не чуєте? Хіба то не до вас грається? Не хтось грає, а німецька влада. Скільки ще вас припрошувати? Чи ви така гонориста дівка, що до вас тре-

ба з калачем? Ото дивіться, коли не хочете, аби я вам пустив золотого півня.

І вже він відривається рукою від слупа, іде до Срулихи.

Баба Ликора лається стиха, але мусить слухатися. Та й як не слухатися, коли дехто з сусідів давно подався. Та й... де це та коли освятилася вода без баби. Мене за руку — й гайда.

Музика лине звідти, від Тилимона, де височить дуб над Овечачим.

У хвилях музики легше йти, бо музика наче несе, наче сама притягує до себе. Віковічний дуб усе ближчає та більшає, грізнішає. Аж поки поза Тилимоновим обійстям виходимо на широкий зелений пагорб, де вже зібралося чимало люду.

Стоять похмурим натовпом, а цей похмурий натовп розбився на окремі купки. Ми ще тільки наближаємося, а з натовпу назустріч нам виборсується якась незнайома дівчина, закутана хусткою до самих брів, і питає:

— А ви чого, бабо Ликоро, прийшли з дитиною? Музики послухати?

— А нех вона, ця музика, западеться їм! Чи в баби такий страшний вітер у голові? Таж Корній Потуга вигнав ще й пригрозив хату спалити!

Дивно, я знову спершу не впізнаю Фросю. Бо ця незнайома дівчина — таки Фрося наша, але дуже змінилася. Усе в неї чуже й погасле: губи, очі, лице. Й погаслі руки та ноги.

— Еге, стільки назганяли людей... І грають ото.

— Той казав, що свято.

— Яке ж свято, що люди не знають?

Духовий оркестр стоїть під могутнім дубовим гіллям і зосереджено дме у блискучі інструменти. Музиканти зодягнені хто як, штани пухиряться на колінах, на головах — картузи та брилі, а то й зовсім голомозі, на ногах — і черевики, й чоботи, й сандалети. Музичні інструменти в їхніх руках мерехтять і сивим сріблом, і сивим золотом, вони мовби понабрякали сонцем, яке аж бризкає з них.

Зовсім близько від музикантів стоїть Тарапатий, інші хлопці збилися гуртом, зачаровано прислухаючись та приглядаючись, як то твориться музика. Й мені також кортить підійти ближче, бо цікаво, але баба Ликора смикає за рукав:

— Не рипайся, шибенику.

Звідси, з горба, видно, як ген-ген далеко в полі на

білому шляху появляються якісь машини. Вони маленькі, мов кузки, бо далеко, й спершу здається, що стоять на місці. Та ні, сунуть до села, до нашого Овечачого, і вже ростуть, більшають.

Не тільки я застеріг машини в полі, а й Тарапатий, а й хлопці. Всі вже дивляться на стрічку білого шляху в полі за селом.

І раптом Фрося скрикує:

— Ні! Ні!

Що з Фросею? Поряд неї стоїть Корній Потуга в поліцайському одязі, з пов'язкою на руці. Губи в нього кривляться в недобрій усмішці.

— То не віриш мені? Скоро побачиш.

— Ні, ні! — каже в нестямі Фрося.

— То побачиш скоро,— повторює Корній Потуга і йде в понурий, мовчазний натовп.

Така незнайома, така чужа Фрося стискує перед собою два кулаки, наче шукає когось ударити. Очі в неї — сліпі й невидющі, повнісінькі сліз.

— Що він сказав? — питає баба Ликора.

— Ні, ні,— видихає Фрося.

— Та чим же він тебе до сліз довів?

— Сказав, що Клима зловлено в лісі.

— О, душогуб той Потуга,— виривається в баби Ликори.

— Й наче Клима сюди везуть... Сказав, що на побачення зі мною везуть.

А я слухаю — й нічого не годен второпати: духовий оркестр грає — і Клима сюди везуть! Оркестр грає, бо сюди везуть Клима? Тому-то й свято? Тому-то стільки й люду зігнали на свято? Але навіщо було зганяти?

І чому на святі всі такі похнюплені?

Може, Клима везуть на отих машинах, які наближаються до села, вже ген-ген видно їх за заводом? Чую, як, стискуючи мою руку, баба Ликора бубонить:

— Геєни огненної немає на них...

Там, біля заводу, одна машина губиться за деревами парку, а друга по спадистій дорозі котиться до річки, вже в'їжджає на довгу греблю. У машині сидять німці. Німці сидять плече в плече. Кожен тримає в руках похмуру чорну зброю, так що машина аж наколющилася зброєю.

Духовий оркестр, який був трохи примовк, тепер жвавішає, оживає. Постріляючи очима на греблю, де поміж вербами котиться німецька вантажна машина, музиканти не те що струнчішають, а випинають груди й не горбляться. І му-

зика бадьорішає, швидшає, вона мовби квапиться, біжить назустріч німцям.

Овечацький люд замовкає і якимись тоскними глухими поглядами в'язко дивиться на брудно-зелену машину, що біжить греблею, і гаркітливий гуркіт її мотора все ближчає. Ось і зовсім поближчав, коли машина починає спинатися петлистою дорогою, що веде сюди, на пагорб.

Нарешті машина спиняється на пагорбі неподалік від дуба.

З машини зіскакують німці зі зброєю, поміж них раптом вроджується й Павло Голоха — у поліцайському вбранні, усміхнений, з рум'яними щоками. і такий уже сивий, наче тополиний пух.

— Павло з ними... Голоха приїхав теж...— повзе шепіт.

— А Ксеню ж його Дмитрівну розстріляли... А він у Погребищі служить...

— Біда, раз Павло Голоха тут.

Павло Голоха веселими очима обводить натовп овечацького люду — й щось каже до німецького офіцера, довгошийого та цибатого, схожого на боцюна, який ходить по драговині й ловить жаб. Німецький офіцер умить підносить угору ліву руку, рвучко опускає — й духовий оркестр замовкає.

Духовий оркест замовкає, музиканти переминаються з ноги на ногу. Чутно лише, як шелестить листя на дубі. І в цій тиші, душачись сльозами, Фрося поряд зі мною видихає — й не може видихнути муку з грудей.

Довгим пальцем німецький офіцер ледь-ледь збиває вгору високого кашкета з кокардою на яйцюватій голові — й починає говорити. Голос у нього сухий і шорсткий, здається, вмирає навіть не на губах, а в роті. Що він говорить? І всі так само оторопіло слухають — і не розуміють, тупо мовчать з захмареними обличчями.

Улеслива й водночас поблажлива усмішечка міниться на пухкому, щокастому обличчі Павла Голохи. Він озивається, коли німецький офіцер вмовкає. І хоч говорить він по-овечацькому, та якось теж по-чужому, важко втямити.

— Німеччина... фюрер... бургомістр... партизани... капут.

Потім, наче перепочивши та набравши сили, знову починає говорити німецький офіцер — тільки вже голосніше й сварливіше, наче за цей короткий час несподівано встиг швидко розгніватися за віщось на всіх. Коли вмовкає, хтось із оркестрантів добуває зі свого інструмента хрипкуватий

протяжний звук, німецький офіцер невдоволено сіпається довгою постаттю, й западає тиша.

Тоді знову озивається Павло Голоха:

— Німецьке командування скликало вас усіх на свято. На народне свято Маковія. Ви поприходили сюди, бо народне свято не може обійтися без народу, зрозуміли?

Він ще говорить щось, але я не чую, бо раптом баба Ликора заступає німців і шорсткими пучками пальців затикає мені вуха. Я глухну, а тому пручаюся — й таки випручуюся.

— Не дивися, нема на віщо дивитися.

А як я не дивитимуся, коли очі самі просяться на волю, щоб дивитися?

— У-у... у-у... у-у...— це дзигонить зубами Фрося.

А чому Тарапатий опинився не тільки на кабіні німецької машини, а й з кабіни вже перебирається на найнижчу гілляку дуба?!

Таких грубих гілляк чимало, вони врізнобіч розходяться від стовбура, але це найнижча й найгрубіша. Тарапатий на цій гілляці — як пташка, що кумедно ворушить руками та ногами, наче крильми.

— Бож-ж-женьку ж мій! — шепоче баба Ликора.

Овечацький люд мовчить і понуро дивиться то на німців, що метушаться внизу коло брудно-зеленої машини, то на спритного Тарапатого, що вовтузиться на гілляці. А він не просто вовтузиться, а прив'язує до гілляки якісь мотузки, й німці внизу допомагають йому прив'язувати.

Мотузки, поскручувавшись кільцями, звисають з гілляки, як неживі гадюки.

— Гут! Гут! — голосно каже німецький офіцер.

— Добре! Молодець! — хвалить і Павло Голоха.

Тарапатий залишається на дубі, наче сподівається, що йому знизу німці ще подаватимуть мотузки, а він прив'язуватиме до грубої гілляки.

Німецький офіцер подає знак рукою, і за тим його спокійним рухом озивається духовий оркестр. Музичні інструменти першої миті грають наче незлагоджено, врозбрід, та вже наступної миті — і шпаркіше, й завзятіше.

Де й береться біля нас Корній Потуга з добрим усміхом на довгих губах, смикає Фросю за рукав:

— Не спи, розплющся... Дивися на греблю...

Й неквапливо йде собі геть у глухій юрмі овечацького люду.

А звідти, з-за дерев заводського парку, вигулькує ота

машина, що була несподівано зникла в селі, відставши від цієї, що зараз стоїть під дубом. І вже спускається на греблю. І звідси, з пагорба, добре видно, що в цій машині їдуть зовсім не німці. Видно в відкритому кузові поліцаїв, а хто ж то поміж поліцаїв? А поміж поліцаїв — наші ж таки хлопці!

Добре видно, що наші! Сорочки в них на грудях та на спинах надимаються від вітру. Чуби їхні вихоряться. І, либонь, дивляться вони на пагорб, де зібрався овечацький люд.

А овечацький люд пильно дивиться з пагорба на землю.

Краєм ока помічаю мотузки, що неживими гадюками звисають з грубої дубової гілляки. Скільки цих мотузків? Три? Ні, чотири.

І ще краєм ока я бачу, що Тарапатий уже не сидить на нижній гілляці, а намагається перебратися на вищу. Вже й перебрався. А з тієї силкується перебратися на ще вищу. Тарапатий тікає від тих мотузяних гадюк, які ледь-ледь погойдуються на вітрі, по дубовому гіллячці намагається якомога далі втекти від землі, здертися ближче до неба, наче там, де ближче до неба, надійніше та безпечніше.

— Ох!..— зітхає натовп на пагорбі, перекриваючи музику.

Наче те зітхання вириває ся з одних грудей.

— О-ох! — і вдруге озивається овечацький люд, перекриваючи музику, що тоне в могутньому й розпачливому зітханні.

Я намагаюся втямити, що сталося за той короткий час, коли я стежив за Тарапатим на дубі,— й не годен. Я намагаюся вирватися від баби Ликори, та вона міцно тримає за руку. То з натовпу, що заступив мені світ, я тягну бабу Ликору за собою, на простір поміж людей.

І раптово перед моїм зором відкривається внизу під спадистим зеленим пагорбом річка, що мерехтить на сонці, й довга гребля через річку.

Добре видно, що німецька машина на греблі зупинилася й стоїть.

А хто ж це біжить по греблі? Біжить з зав'язаними за спиною руками. Біжить від машини, моторно перебираючи ногами, подавшись постаттю вперед, і кошлатий чорний чуб хурделиться на голові, затуляючи очі, а він не може поправити свавільні пасма, бо руки зв'язано за спиною.

— Клим...— зовсім близько шепоче Фрося.

— Ой, Клим...— повторює баба Ликора.

— Дивіться, Клим Климіша тікає...— шепоче овечацький люд.

— Ти бач, скочив з машини!

— І як він скочив? Клим!..

Духовий оркестр стоїть спиною до ставу, музиканти грають, надимаючи щоки й витріщаючи очі. Німецький офіцер, Павло Голоха, Корній Потута, інші німці й поліцаї повитріщалися на греблю, а там біжить Клим.

— Тікай! — раптом лунає нелюдський крик.

Це кричить Фрося. Це так страшно й голосно, що несподівано духовий оркестр вмовкає, витріщаючись на людську юрму. Й навіть німці та поліцаї вражено оглядаються на Фросю, що спромоглася на нелюдський крик-благання.

Цей крик-благання, либонь, не міг Клим не почути на греблі.

Западає німа тиша, і в цій тиші лунає постріл. Юрма сахається врізнобіч, водночас залишаючись на місці. І тоді чується другий постріл — звідти, з греблі. Юрма знову сахається з острашливим зойком, і хтось кричить:

— Упав!.. Упав!..

— Та ні!.. Біжить!

— Упав!..

Хто впав? Хто біжить? Юрма кипить, і в киплячій юрмі я вже не бачу греблі, а бачу буйні від переляку людські голови, а поверх буйних людських голів — розложистий дуб. Поміж гілля його чи то скочується, чи то падає донизу Тарапатий, намагаючись ухопитися за віття, але падає, скочується. Ось уже повис на нижній гілці, вхопившись за неї обома руками, але сповзає все нижче, безпорадно метляючи розчепіреними ногами, ось уже й летить донизу.

Бачу, як він, у подертих сорочці та штанях, зривається з дуба — й падає у веремію, що коїться побіля підніжжя стовбура.

— Впав...— тонким і гострим, наче голка, голосом страждає Фрося.

Я намагаюся побачити, що ж там коїться на греблі, проте в метушні, в стовпиську не бачу, бо греблю затулено тілами.

І лише на якусь коротку мить мої очі прориваються на греблю.

Хтось там лежить на греблі, скоцюрбився.

Поліцаї біжать до скульченого на греблі тіла.

І знову все пропадає. Понад людськими буйними голова-

ми бачу лише дуба, що сягає до хмар, бачу на нижній грубій гілляці мотузяні гадюки, що погойдуються на вітерці. Баба Ликора тягне мене кудись за руку. Десь зовсім поміж глухого лементу чується тонкий, мов голка, страдницький голос Фросі. Я намагаюся вирватися, але тепер мене силкується втримати дядько Тилимон. І тітка Ніла силкується втримати. Крик рветься з моїх грудей, і на рот мій лягає чиясь рука. Чия це рука? Та це ж тітка Марія, вона теж тут, у натовпі.

Страх змагає мене, я шарпаюся — і таки вириваюся з руки баби Ликори. Б'юся в юрмі, звиваюся, пров'юнююся, падаючи й зводячись, допомагаючи собі криком та слізьми,— й таки вириваюся з в'язкого та багнистого натовпу овечацького люду, опинююся в садку у дядька Тилимона. Але й садок цей страшний, бо звідси так близько до дуба, де чується глухий стогін, і я стрімголов вириваюся з підступних обіймів дядькового похмурого саду.

Біжу, а страх біжить за мною, страх біжить поряд зі мною, страх біжить назустріч мені,— і я не знаю, куди тікати, щоб порятуватись від нього, бо ніде в селі нема від нього порятунку.

Здається, всі ладні побігти разом зі мною, щоб знайти прихисток. Верби й тополі ладні зірватися понад шляхом, і садки, й хати, й соняшники на городах. Навіть вигинаються слідом за мною на вітрі. А лелека вгорі, то й летить. І три сизі голуби перелітають угорі, то випереджаючи, то відстаючи.

Двоє діток стоять біля вербового перелазу на шляху, очі цвітуть на їхніх обличчях, наче будяки. Та це ж діти — сироти Ксені Дмитрівни! Й раптом обоє зриваються, починають тікати від мене, аж біла курява хмарками спалахує з-під їхніх босих п'ят.

Хочу крикнути їм навздогін, щоб не тікали, та як я крикну, коли я й сам тікаю?

І ми втрьох біжимо від страху та переляку, які біжать за нами.

Й лелека угорі супроводжує нас.

І троє сизих голубів перелітає понад нами, наче оберігають нас.

І куди ж біжимо, й коли ж ми прибіжимо, коли не знаємо куди тікати, адже страх повсюдно, страх з нами і в нас, і ми самі — як страх з виряченими очима.

Куди біжимо?

Коли прибіжимо?

НАД СВІТОМ — СПІВУЧА КОЛИСКА З ВЕРБОЛОЗУ

— Спи, дитино, спи...

Звідкись долинає голос баби Ликори, теплий і лагідний. Руки її пахнуть полином і материнкою. Але я чомусь не бачу ні баби Ликори, ні її рук, ото хіба що голос чую — заспокійливий та благальний.

— Не дерися на стіну, вгамуйся, ніч надворі давно...

Чую голос баби Ликори, та зовсім не розумію, що вона каже. Та й так, наче не до мене звертається вона, а до когось іншого, хто є неподалік, та кого я не бачу так само, як і бабу Ликору не бачу.

Мабуть, тому лише чую. а не бачу, що я лізу на того віковічного дуба, який росте за Тилимоновим обійстям на високому пагорбі і з якого видно не тільки Овечаче, а й далеко поза селом, видно чи не на весь білий світ. Я здираюся на цього дуба, вже поминув найнижче гіллячча, на якому сьогодні вовтузився Тарапатий. прив'язуючи мотузяні гадюки.

Скільки всякої всячини зібралося на цьому дубі, скільки птаства та скільки люду!

І чим вище я здираюся вгору, тим більшає та неоглядніше дуб, тим безмежнішає на дубі все видиме й мислиме: все, що тільки є в білому світі, вмістилося тут, для всього знайшлося місце в морі його шумливого зеленого листя. Жадібно вдивляюся довкола себе, вбираючи очима мислиме та немислиме розмаїття, і з дивною радістю не можу повірити в його справжність і близькість.

Як далеко звідси видно!

Ген-ген у мрійній далечі видно Забару, видно за левадами та за голубими криничками в левадах стареньку хатину, а в тій хатині чорнява ласкава молодиця гойдає співучу колиску з верболозу. Смаглявими руками гойдає співучу колиску з верболозу. Її губи щось шепочуть. Може, колискову? Звідси, з овечацького віковічного дуба. не чутно. Та й звідси, з овечацького дуба, не видно, чи є там хтось у колисці, підвішеній на вервечках до сволока.

Мабуть, таки хтось є!

А хто ж то з левад підходить до старенької стріхатої хати?

Невже маленький чорнявий Марко?! А хто ж то слідком за Марком ступає? Та то ж двоє діток овечацької вчительки Ксені Дмитрівни!.. Вони йдуть до тієї ласкавої молодиці, яка

не так давно випрошувала мене в баби Ликори. Вони йдуть до її співучої колиски з верболозу, йдуть на спів колиски та на її музику, а чорнява ласкава молодиця жде їх і ось-ось дочекається.

Напливає туман, ховаючи від мене далеку Забару, і вже там зникає в тумані.

Сиджу на зеленому дубі, а звідкись знизу долинає голос баби Ликори:

— Я вже до нього і так, і так... а він дереться на стіну... я йому руки віддираю від стіни, а він знову... Зовсім здуріла дитина, скомизилася...

Знизу, з-під дуба, чується голос баби Весни:

— Тут і сама ладна здуріти, а дитина... Скрізь ходить, усе бачить... І ти ще, Ликоро, волочиш його скрізь за собою.

— А що я йому знайду замість війни, коли війна? А світ не цяцька, нехай звикає до того, що є. В хаті не зачиню, бо війна й по хатах ходить, не знаєш, де звалиться на твою голову.

— Та в нього душа мов пуп'яночок. А коли на пуп'яночки — та страшними морозами, га? Що залишиться? Звугліють і зчорніють обмороженим цвітом.

— Та воно все правда, як подумати.

— Я вже стараюся, щоб усе забував. Хай забуває, бо душа не витримає все пам'ятати. Хай забуває, бо попереду ще горя й горя...

Сиджу на дубі поміж зеленого різьбленого листя — й раптом відчуваю на своєму чолі та на тім'ї лагідні й теплі пучки пальців баби Весни. Пальці пахнуть якимись духмяними корінцями трав, які вона збирає в лузі та в полі, і від них у мою голову вливається туге сонячне тепло, лине в груди. Стає легко-легко, вільно-вільно!

Тепер з дуба я бачу те, що не зумів побачити там, біля Тилимона.

Я бачу на річці широку греблю, обсаджену плакучими вербами, а по греблі біжить Клим!

У нього зв'язано за спиною руки, куделя чорного чуба вихориться на голові, і я чую, як кричить Фрося «тікай!».

Здається, Клим не чує. І тоді я приходжу на допомогу Фросі, я кричу з зеленого дуба:

— Тікай! Тікай! Тікай!

Либонь, Клим таки почув — і побіг іще прудкіше...

Знизу, з-під дуба, долинає голос баби Весни:

— Марить дитина, зараз перестане.

І голос баби Ликори:

— Свят, свят, свят...

Лунає постріл, а Клим біжить.

Лунає другий постріл, а Клим біжить!

Сонячне тепло з пучок пальців баби Весни вливається в моє єство, легко мені й вільно, видимий світ розпросторюється несказанно широко. І звідси, з віковічного овечацького дуба, я знову бачу за полями далеку Забару, бачу левади з голубими криничками, бачу низеньку стріхату хату, а в хаті — лагідну чорняву молодицю.

Лагідна чорнява молодиця гойдає співучу колиску з верболозу, схиляючись над нею низько. А біля неї стоять маленький чорнявий Марко і двоє дітей овечацької вчительки Ксені Дмитрівни. Вони допомагають гойдати, тягнуть до колиски білі паростки тонких рук.

І я знаю, що Клим оце біжить у Забару.

Клим біжить у Забару до чорнявої лагідної молодиці.

Щоб стати поряд із нею, з чорнявим Марком, з дітьми Ксені Дмитрівни — й гойдати разом колиску.

Щоб гойдалася й гойдалася в цьому світі співуча колиска з верболозу.

Гойдалася й гойда...

Гойда...

Гой...

ПОЗИЧЕНИЙ ЧОЛОВІК

Роман

І. НЕ ПІВТОРАКОЖУХА Й НЕ ЧОРТИЙОГОБАТЬКА

Серед нашого народу, скажу я вам, трапляються всякі прізвища — чудернацькі, химерні, дивовижні, неправдоподібні. Про ніякі — й мови ніякої: вони веселою усмішкою не скроплять вуста, глузливим жаром не запалять очей. А тільки залетіло до вух кому незвичайне чи кумедне прізвище, як, дивись, розгладилися зморшки на обличчі, прокинулося серце, а розум погострішав умить, так і бродить, щоб спромогтися на дошкульний жарт, на перчистий кпин чи солоний дотеп.

Тільки в нашому селі небувало багатий урожай на прізвища, які то хлібом, здається, пахнуть, то дьогтем і смолою від них відгонить за верству, а то квіткою — садовою чи луговою — дурманять. А є прізвища, так би мовити, які начебто самі на городі виросли: Буряк, Гарбуз, Гичка, Хміль. Є прізвища, які, либонь, із лісу прибігли та й прилучились до людського гурту: Лисиця, Вовк, Ведмідь, Борсук. Звісно, не без тих у нашому селі водиться, що з пташиної зграї: Горобець, Орел, Півень. Було ще в повоєнні часи прізвище Сало, та це Сало кудись виїхало на шахти Донбасу, так і не повернулось назад. Зате можемо похвалитись Кендюхом — таким Кендюхом може повеличатись не кожне село, як і прізвищами Макуха, Вареник, Галушка, Довбня, Гайдамака, Буцол, Шепета.

І справді, що трапляється — те трапляється. Ну як, скажіте, жити людині, яку називають Півторакожуха? Хто і з якої причини так охрестив, пошкодувавши двох кожухів, а вділивши саме півтора? Або як має почуватись не жінка, ні, а чоловік, що носить прізвище Панібудьласка? Чия буйна і щира фантазія посадила цю квітку-ім'я, щоб вона росла і

цвіла в народній мові, у людських поколіннях і ніколи не переводилась? Або ж Чортийогобатька! Коли поміркувати, то виходить, що батько, глава сім'ї — Чортийогобатька, що діти цього батька — теж Чортийогобатька, що внуки — знову ж таки, хоч круть, хоч верть, Чортийогобатька. А якщо вродлива дівчина завелась у цьому роду, як їй носити прізвище Чортийогобатька? Звісно, тій, що води з її лиця не пити, ще якось і пасувало б таке прізвище, а от красуні, на яку всі заглядаються?!

Хоч що б там казали мені, а прізвище має личити людині. Либонь, ще ні один Чортийогобатька ніколи не дослужувався до міністра, так само, як ні один Півторакожуха не ходив у генералах. Може, я кепсько знаюсь на історії нашої держави, і хтось хоче заперечити, навести докази-спростування? Доказуйте, спростовуйте, а тільки я однаково стоятиму на своєму, що з жодного Чортийогобатька і в майбутньому не може бути ніякісінького міністра, як у майбутньому не може бути генералів із Півторакожухів.

А хто ж може бути, по-моєму? Ну, коли міністром, то тільки той, хто вже носитиме прізвище не Чортийогобатька, а Батько. А генералом, звичайно, не Півторакожуха, а тільки Кожух!

Ось так...

Хоча був колись у нашому районному універмазі продавець, на взутті стояв, прозивався Розумом. А насправді ж дурний-дурнісінький, як вивернуті кирзові халяви, що блищали на прилавку за його спиною. Або, пригадую, й інші непорозуміння трапляються з прізвищами. Так, служив зі мною в одній роті старшина Волик, загинув при форсуванні Дніпра під Лоєвом, то нічого волячого не мав, а швидше скидався на хитрого рудого лиса, так його позаочі й називали.

А балачка вся ця до того, що моє прізвище нічим не вирізняється з-поміж інших, якими таке славне село наше, сусідні села, вся Україна.

Я — Хома Прищепа.

Сказавши, що я— Хома Прищепа, я, звісно, ще нічого не сказав, а тільки назвав своє ім'я та прізвище. Личать вони мені чи не личать? Не знаю, а тільки звик я до них так, як, мабуть, не звикають до зношених чобіт, до потертих штанів чи облізлої шапки. Та що там чоботи, шапка і штани, коли я призвичаївся до них дужче, ніж навіть до своєї законної жінки Мартохи, а до неї, повірте, я призвичаївся більше, ніж будь-хто інший.

От давали б мені в обмін на Прищепу найкращі в світі прізвища, такі, що звучать чи сурмою, чи барабаном, чи громом, і не взяв би. Називайте Македонським, Наполеоном, маршалом Жуковим — а я не хочу! Називайте Султанмуратом (був у розвідці нашої дивізії такий одчайдухзірвиголова, що ніколи без живого «язика» не повертався з ворожого тилу) — руками й ногами домагатимусь, щоб не називали. І навіть Венеційським бути не хочу, а всі ж бо й спросоння скажуть, що Венеційський ось уже який рік є начальником районного відділення міліції, його за верству впізнають, дух його через залізну стіну чують.

Я — Прищепа, така вже халепа. І я вдячний своїм предкам, які колись так надумали наректись, а нарікшись, зоставили прізвище в дарунок своїм нащадкам. Дивно, але так: подеколи відчуваю радість, що я в цьому світі не Півторакожуха й не Чортийогобатька. А також тішуся з того, що я не Гичка і не Півень, що я не Сало і не Макуха. Бо що б там хто казав, а Прищепи-нащадки зі своїм прізвищем годні не тільки землю орати й засівати, не тільки валашити баранів і видублювати шкури, а й, дивись, до міністра можуть дослужитись, полетіти в космос або навіть грати у футбол!

II. НЕ З ГРИЖИНЕЦЬ І НЕ З ГАЗОПРОВІДНОГО

Тепер вам буде цікаво знати, звідки я родом.

Назви сіл, як і людські прізвища, начебто самі повроджувались — так, як родять на нашому масному чорноземному грунті жито й пшениця, буряки й коноплі. Дивись, одне село синіє тобі своєю назвою, як польова волошка, друге дивиться на тебе вовчим оком, а третє мало не сороміцьким словом до тебе озивається.

Лугове та Польове, Балки та Ярки, Чагарі та Лисогірки — тут великим розумом не світить. Оленівка, Андріївка, Степанівка, Іванівка, Григорівка — тут теж не мудрували лукаво. Свинарі, Чинбарі, Смолокури, Вівчарі зізнавались у простоті душевній. А вже от Веселі Гори, Веселе Поле, Веселий Лан, Веселий Кут, Весела Діброва, Весела Долина, Веселий Гай, Веселий Яр, Веселий Хутір, Веселі Боковеньки казали вчора й нині кажуть про людей багато. Так і здається, що в таких веселих селах завжди жили весело, бо чого їм журитись у веселому гурті?

От хоч би що, а мені завжди здавалось, що чоловік із села Груші ніколи не буде схожий на чоловіка із села Вишні. Що жінка з села Хлібного завжди буде щедрішою, аніж жінка з села Голодного. Що дядько з Багатої Чернящини завжди буде багатший, ніж дядько з села Бідила. Побувавши на своєму віку в багатьох селах, до одних я переймався любов'ю вже за самі їхні назви, а інші своїми назвами навівали глухий, безпричинний смуток. Мені, повірте, не хотілося б народитись у Шмиглях чи в Ряшках, не хотілося б парубкувати в Коровинцях чи в Коростуватому, не хотілося б женитись у Костогризному чи Бабському. І я щиро вдячний долі, що тільки чув, а ніколи не жив у Безкровному, Безлюдівці, Безпалівці, Безп'ятному, Безсалівці, Безсокирному, Безуглівці, бо, здається, в селах із такою назвою так і остерігайся, що не матимеш пальця, п'яти, сала, сокири.

Отже, тепер ви знаєте, що я, Хома Прищепа, за своєю вдачею не міг би прижитись у Гектарах чи Елеваторному, у Грижинцях чи Газопровідному.

Щоб ви вже почали здогадуватися, спершу назву довколишні села, широко знані по всіх усюдах: Білоконі, Велике Вербче, Гончарі, Кривошиї... Іще не здогадуєтесь? Гаразд, поблизу є й інші села: Липівка, Малі Дубові Гряди, Сухолужжя, Чудви.

Авжеж, тепер, коли названо ближчі й дальші навколишні села, то в їхньому вінку тільки одне-однісіньке зосталось неназваним, яке скрізь добре знане.

Яблунівка.

Спитаєте у Великому Вербчому на недільному базарі чи в Сухолужжі в чайній про Хому Прищепу — й кожне скаже:

— Прищеп у наших краях багато, й не один Хома серед них може трапитись, але ж питаєте ви, звісно, про того Хому Прищепу, який живе в Яблунівці. Іншими Прищепами ви інтересуватись не станете.

Так і кажуть: Хома Прищепа з Яблунівки. Може б, хто й подумав, що знають мене насамперед за Яблунівку, бо слави зажило село своїми яблуками в області й поза областю, але ж це неправда. Подеколи правда мені бачиться в тому, що Яблунівка стала знаменитою саме тому, що тут народився і живу я, Хома Прищепа.

ІІІ. КРІЗЬ ЗЕМЛЮ ПРОЙШОВ, ЧЕРВОНУ ШАПОЧКУ ЗНАЙШОВ

Кожна людина схожа на щось чи на когось, і, видно, непросто народ колись давав, нагороджував, ліпив саме такі прізвища, а не інші. Коли чоловік нині в паспорті пишеться Вовк, то либонь, його пращур своєю поведінкою чи подобизною таки нагадував хижого сіроманця: а коли тепер чоловік знаний як Пшеничний, то в давнину безпремінно був не тільки хліборобом-селянином, а й полюбляв пшеницю-пашницю.

Є такі, що схожі на бодню, й не просто на бодню, а на таку, в якій тримають солонину, є схожі на гарбузи. Або й на буряки: один тобі — наче тоненьким корінчиком догори, а другий — вже тоненьким корінчиком донизу. Серед жінок трапляються достоту як наливне яблучко або ж як дозріла вишня.

Вам кортить довідатись, на що схожий я, Хома Прищепа із Яблунівки, а мені так само кортить розповісти. А як розповісти, щоб ви навіч угледіли? Можу сказати, що я не схожий ні на півня, ні на коня; часник чи цибулю трудно назвати моїми родичами; нічогісінько я не позичав ні в якої пори року і ні в якої погоди. Не скидаюсь ні на помідор, ні на огірок, ні на моркву.

Знаєте, в Яблунівці, близько від лісу, живе Максим Грень, з діда-прадіда колгоспний конюх, то Грень і досі, хоч у літах, схожий на жеребця. Петро Кандиба, потомственний яблунівський лавочник, схожий на зайця — і вуха в нього заячі, й губи, й ходить по-заячому. Дмитро Варченко, потомственний сільський коваль, скидається на крука, такий він весь чорний, мов халява в дьогті, такий він горбоносий, мов сокиру тримає на обличчі, такий він чорноокий, мовби очі свої на ніч ховає в комин, у сажу.

То, скажу вам, я не схожий ні на конюха, ні на лавочника, ні на коваля.

Ви любите загадки? Я люблю. Ось послухайте. З ногами, а без рук, з боками, а без ребер, із спиною, а без голови. А чи спробуйте відгадати хоч би таку. Пішли чернички на вечорнички, та як полягали спать, то й досі сплять. Або поміркуйте над такими загадками. Дві ятрівки склали докупи голівки. Само голе, а за пазухою сорочки носить. Щоб не забивали собі памороки, скажу, що загадано в загадках: стілець та лавки. Ви помітили, що розказуючи про себе, я начебто загадки вам загадую, та все начебто наздогад буряків, правда?

Ось послухайте лишень.

Маленький, чепурненький, крізь землю пройшов, червону шапочку знайшов. Є шапка, але немає голови, є нога, але без черевика. Маленьке, біленьке, а бабу з воза зсадить. Сам з ніготь, а шапка з чверть. Сидить дід на стовпу у дубленім сіряку. Хоч капелюх має, та нікому його не здіймає. Під сосною-ялиною дід з красною чуприною. Стоїть хлопчик під пеньком, накрив голову брильком. Кіндрат, мій брат, крізь землю пройшов, червону шапочку знайшов.

Як багато загадок — і кожна з якимось хитрим натяком, кожна з секретом, і в жодній прямо не сказано, а криво, хитро, лукаво, щоб кортіло помірkувати. Адже ж можна було просто сказати: гриб. Та для того великої мудрості не треба, а людський розум — інтересна бестія, так і прагне гри. Щось і мене повело-покрутило так, щоб я не прямо сказав, що схожий на гриб, а висловився через пень-колоду, через дорогу навприсядки, з допомогою семи мішків гречаної вовни, та й ті неповні.

І схожий я не просто на гриб, а на гриб маслюк. Спершу, як був хлопчиком, нагадував молодесенький грибок маслючок, який тільки минулої ночі виткнувся з землі, брилик його блищить від слизу, а на тому брилику ще й голка глиці зеленіє. Як підріс, то став чималим грибом маслюком, якого й самого, либонь, вистачило б, щоб засмажити на сковороді та смачно закусити після добрячої чарки. Тепер я ще нівроку гриб маслюк, не струхлявів зовсім, не поточила черва ні мого брилика, ні мою ніжку.

Без загадок мова прісна, як борщ без солі, то я завжди присолюю свою мову. Моя жінка Мартоха спершу страх як дратувалась, коли я затівав із нею таку балачку.

— Корова без ніг, без тіла скирту соломи з'їла.

— Яка корова? — не тямить.

— Сама товста, рука тепла, а рот червоний.

— Хто такий? — супить брови.

— І не кінь, і не пес, їсть дрова, як овес.

— Білим світом заклинаю, Хомо, скажи, що в тебе на мислі.

— Про піч кажу тобі, Мартохо, вже паливо вигоріло, треба трохи полінячок підкласти. Завжди їсть, а сита ніколи не буває.

Якісь такі химерії в моїй голові химеряться, що й сам для себе інколи починаю думати загадками. Скажімо, чому б мені просто не подумати, що назустріч по вулиці йде людина? Так ні ж, дивлюсь на ту людину, а в мізках снується:

стоїть дуб, на дубі гай, під гаєм моргай, під моргаєм кліпун, під кліпуном дивун, під дивуном сопун, під сопуном хапун, під хапуном трясун. Здавалося б, чому очі подумки не назвати очима? Так де там! Два брати через гору живуть і ніколи один до одного в гості не ходять. А про язик? Лежить колода серед болота, не гниє і не іржавіє. Мабуть, годі вже вам розказувати, що я, Хома Прищепа з Яблунівки, схожий на гриб маслюк.

IV. ЗА БІЛИМИ БЕРЕЗАМИ ТАЛАЛАЙКО ПЛЕЩЕ

Без жінки в хаті не обернешся і в побреньці не обійдешся.

Це тепер про мою Мартоху можна сказати словами загадки: стоять розсохи, на розсохах мішок, на мішку млинок, сопун, кліпун, лісок, а в тім ліску куропатки бігають. А коли була молодою, то іншими словами треба було б загадувати і відгадувати: не тополя, а стрункa, не лоза, а гнеться, не вогонь, а пече. Роки ж бо не просто собі минають, а потроху розкрадають людину, й хоч як би ти не піддавався — візьмуть своє, маєш їм платити не чим-небудь, а собою: здоров'ям, силою, молодістю, вродою. Аж поки з Яблунівки переселишся в те село, де невесело: ні кутка, ні вулиці, ні півня, ні куриці.

Як розказувати про Мартоху, то треба з очей починати. Раніше про них можна було б сказати, що то — дві зірки під двома серпами, а тепер, либонь,— через сволок два клубочки висять. Бо літа, літа... Були зірки ті темно-карими колись, тепер злиняли. Як Мартоха дивилась ними — наче ластівками ширяла, а ті ластівки не знали стриму чи впину, була їм завжди воля вольна. Але не завжди ластівками були її очі, вміли вони обертатись у гніві на чорних та лихих круків, од яких у власній жмені не сховаєшся і ложкою не затулишся.

Загадку про зуби та язик знаєте? За білими березами соловейко свище. І така: за білими березами талалайко плеще. І така на пам'ять спливла: повна хата білих кур, а між ними мелькотун. І ще: мур мурований, цеп цепований, посередині пан похований.

Знаєте, хтось таки славно придумав — і все про мою Мартоху: і за білі берези, і за соловейка, і за талалайка, і за мелькотуна, і за мур мурований. Бо всякою буває Мартоха, як і вередлива днина весняна, отож і схоже її життя на весняну днину.

І голос її всяким я знаю — то він такий туркітливий,

лагідний, мов голуб сизий, і голубом сизим літає по хаті, мирний затишок носить на крилах; а то, дивись, голос її схожий на сойчин, ширяє з кутка в куток, борсається, рветься сердито в білий світ, і сліпа тривога бунтує в ньому; а то вже її голосок схожий на спів синиці, що нагадує передзвін срібних брязкалець, так і хочеться слухати, зачарованому й задурманеному, макоцвітному.

Мартоха моя ніколи не вмовкає. Голова її нагадує дзвіницю, на якій дзвін бамкає і бамкає вдень і вночі, бамкає серед людей і на самоті, бамкає з ділом і без діла. Хтось, либонь, сидить на тій дзвіниці безсонний, що не стомлюється смикати за шворку, а било дзвона калатає й калатає, а звуки линуть і линуть. Можна було б оглухнути за життя біля такої дзвіниці, але я не оглухнув, просто навчився не чути, навіть вух не затикаючи.

Коси Мартошині тепер нагадують осіннє небо вночі, а в тому небі світяться зірочками сиві волоконця. А колись-бо в косах її ні однісінька кострична не світилась, і були вони — як смоль, як ніч. І що вже я ту смоль, ту горобину ніч її любив і в горобині ночі, і не в горобині! Густі й тверді, як перевесла, сягали їй за пояс, і коли притаковлюсь біля Мартохи, то лежу на її косах, мов на копиці розстеленого сіна. І ніколи не було так, щоб коси її та не пахли чим-небудь: ромашкою, материнкою, любистком, полином, кропом, огірчаним гудинням, яблуневим цвітом, колоссям житнім чи пшеничним, коров'ячим молоком, медом, малою дитиною. Можна було вдихати пахощі шовкової Мартошиної горобиної ночі — й хмеліти, й чманіти, й задурманювати собі мізки.

А хіба не любила Мартоха, щоб її любили? Од слова доброго мого, від погляду підохотливого, від доторку могла вона з похмурої та насупленої умить обернутись на лагідну та ласкаву, хоч до болячки клади; і все в ній починало грати — брови її грали, очі грали, губи грали; і вся вона згори донизу починала грати — грудьми, руками, стегнами. І тоді прокидалось бажання наблизитись до Мартохи, губами торкнутись до тієї музики, якою тремтіли її губи, своїми руками торкнутись до тієї гри, якою грали її руки, і ввібрати всю гру Мартошину в себе, випити її музику до краплинки, не зоставити нічогісінько.

Гаразд, сьогодні можеш ти наслухатись тієї Мартошиної музики, навпиватись донесхочу її грою, але ж і назавтра всього того Мартошиного багатства залишалось багато — стільки ж, як і вчора, якщо не більше. А може, й більше,

бо, либонь, мала Мартоха невбувні джерела, які не мілкішали, з яких ото і ллялись цілющі потоки її солодкої жіночої музики.

Гой, Мартохо, чи ти здогадуєшся, як я думаю про тебе — і про очі твої, й про голос, і про губи, і про зуби, і про груди? Вір чи не вір, а я тебе ні підстаркуватою, ні старою бачити не хочу, ти й досі ввижаєшся мені молодою, тільки вголос не зізнаюсь, бо що почую від тебе? Почую, що мені молоденькі завжди в голові!

Слухай, Мартохо, мені й справді подеколи здається, що жінки зовсім із іншого тіста, ніж чоловіки. І хоч із тобою прожили в парі цілісіньке, вважай, життя, ти й досі таки з іншого тіста, яке ото я печеним та вареним їм, подеколи стільки їм, що з горла лізе, а ніколи ситим не буваю,— і чого б то воно так велось і ведеться у нас, Мартохо? Кожна жінка на смак інша, є такі, наче з житнього борошна замішані та спечені, є такі, наче з пшеничного борошна цьогорічного помолу; об ту, дивися, можеш зуби поламати, наче об цвілого сухаря, знайденого у смітті під лавкою; а та, поглянь, схожа на пухкенький млинець, на який не пошкодували вершків, яєць та масла, і той млинець щойно з пательні, пахтить теплом, здригається, рум'яний — слина сама в роті починає текти, ковтаєш, облизуєшся. А ти, Мартохо, колись нагадувала мені паляничку, яка добре підійшла на черені, аж світиться червонястими відблисками, пучка сама тягнеться до такої палянички, щоб ущипнути крихту і мерщій кинути на зуби. Тепер, звичайно, куди тобі проти тієї палянички, якою ти раніше пробуджувала мій молодий голод, тепер уже пучка хіба ж так тягнеться до тебе, щоб ущипнути крихту і покласти на зуб, але ж спогади які — мов рута!

Ото вночі, бувало, розказую тобі, Мартохо, про тебе ж таки, не про когось, а ти, відьомське зілля, слухаєш і віриш кожному слову моєму. І хоч би як тоді, замолоду, називав тебе — іменами яких птахів, іменами яких квітів, іменами яких зірок небесних! — а ти вірила, а тобі подобалось і все мало було, й ти аж трусилась, коли я вмовкав, бо так тобі вуха свербіли — слухати і втішатись. От дивно, чомусь жодного разу не сказала: «Чисто бреше — і віяти не треба!» Або не сказала: «Така то правда, як пси траву їдять».

І тоді знав, і тепер знаю, що чим більше кицьку гладиш, тим вона вище горб підіймає, а тягло ж за язика, кортіло пишатися своєю Мартохою, мов кошеням у попелі.

Може, то не тільки про мою Мартоху сказано — за

білими березами талалайко плеще? Може, то й про мене, про мого талалайка? Заліз черв'як у хрін та й хвалиться, що йому добре.

V. ВЕРЗИ, ВЕРЗИЦЕ, ПОКИ ВЕРЗЕТЬСЯ

Отож, Мартоха весь свій вік орудує язиком, як циган пужалном. Що в Мартохи на губі — те й на язиці, а як говорить — наче шовком гаптує. Казав їй:

— Такий язик, що й на припоні не вдержиш! Бігаєш із ним, як із мечем. Про тебе казано: говорила-балакала до самої смерті, а перед смертю взяла мазницю, пішла по мед.

— Великий рот у вола, а не говорить, тільки реве,— одказує.

— Мартохо, ніхто тебе в Яблунівці не перебалакав — і я вже не перебалакаю, бо маєш губу — мов на коловороті гуляє.

— Говорила смілянська баба: вдарив у губу — перебив рахубу,— сиплються їй із рота приказки у відповідь на мою приказку.

Довгий язик моєї Мартохи — не такий і великий гандж, ген у молодиць хіба тільки такі ганджі бувають! А справжній гандж який, ви гадаєте? Коли по інших яблунівських молодицях оком кину, то дуже мені душу верне з їхньої неохайності, коли, як ото говориться, видно ззаду Супрунаду. Не люблю тих, у кого так ведеться, що хата й три дні не мететься.

Авжеж, і чоловіки — так само, як і жінки,— поріддя з одного угіддя, і серед них водяться оті, що їдять, як пани, а накидають, як свині, чи оті водяться, що руки мили ще тоді, як мати в кориті купала. Але жінка таки має бути за взірець хутчій, ніж чоловік, хай би про неї не подейкували: баба гірша скаженого їжака — хоч не вкусе, так наляка.

Та повело вже мене через тин навприсядки, а кортить виповісти вам найбільший Мартошин гріх, її гандж, який їй солодший від печеної редьки.

Позички та борги!

Нема, либонь, у Яблунівці такої хати, в якій би Мартоха та щось не позичила на своєму віку, і немає, звісно, такого дня, щоб вона перед кимось у боргу не була! Все позичає моя жінка: сіль, сірники, олію, дріжджі, пшоно, корицю, лавровий лист, перець, гречану муку, шмат свинячої голови на драглі. А то, пригадую, в старої баби Тиндички якось після війни, коли з усім сутужно та скрутно доводилось, позичила

моя жінка півня до своїх трьох чи чотирьох курок. Бо хтось був розпустив славу про Тиндиччиного півня, що той славно курей покриває, вони краще несуться, і кожне яйце з гарантованим зародком, стопроцентні курчата з тих яєць вилуплюються. Півень утік із нашого обійстя, і добре, що об'явився в хліві баби Тиндички, мали б мороку з тією позичкою! А ще моя жінка позичає вила, сапи, лопати, коцюби, чаплії, граблі, серпи, ціпи та ціпилна, горщики, глечики, макітри, пательні, ложки, ножі, сита, дека, баняки, корита. Мала великий сприт до цього діла, і той сприт уночі не давав їй спати, спить — і вві сні бачить, як ото просить, бере та додому несе.

А навіщо? Спитайте її, мене не питайте, бо не знав і не знаю.

Але так само своє любила й любить давати. Правда, не віриться, правда, так чомусь по наших подільских селах не дуже й заведено тепер? Бо неспроста мовиться, що радісно береться, та смутно віддається. А чи отак іще: бодай той здоров був, що мені винен, а той, кому я винен,— щоб умер. Мартоха вдалась не тільки на борги та позички, а й на дайки та віддайки. Отож так уміла майстерно забалакати сусідку, що, дивися, сусідка вже з нашої хати з порожніми руками не піде, щось таки понесе, хоч, може, й непотрібне. Бо Мартоха моя душею хворіла та світом нудила, коли хтось у неї в боргу не був! І яку вагу мало те, що позичити: вузлик квасолі — то й вузлик квасолі, віхоть соломи — то й віхоть соломи. І зовсім для неї не мало ваги, що, може, ту квасолю сама вчора позичила, що, може, та солома самій ось сьогодні ввечері знадобиться на підпал у печі! І зовсім не важило, що, може, вперто віднікувались од квасолі та соломи, бо, мовляв, свого добра вдома вистачає,— Мартоха так уміла забити памороки, такого туману язиком напускала, що домагалася свого!

Гарно сказано: «Не позичай, бо злий обичай: як віддає, то ще й лає». Мудро мовиться: «Якщо обрид тобі хто, позич йому грошей». Але то все не про Мартоху, то про інших, а моя Мартоха страх як любила своїх боржників, страх як шанувала тих, кому винувата була!

А секрет-причину цієї химери тільки я один знаю на всю Яблунівку, навіть Мартоха не здогадується. Секрет-причина дуже простий, як гола п'ята: всякі позички водять мою жінку з одного кутка на другий, від хати до хати, від людини до людини і дають їй привід і змогу чесати язиком, якого чим більше чешеш — тим дужче йому кортить. Позичками-боргами, дайками-віддайками хитромудра Мартоха всю Яблу-

нівку тримає в кулаці, всеньке село приманює до себе, щоб уволю з усіма про все набалакатись.

Любить-бо моя Мартоха гріти зуби на сонці, якби могла, то свою балачку сороці на хвості пов'язала б, щоб сорока розносила.

— Ти, Мартохо, знаєш, що в людей і в горшках кипить.

— Мені, Хомо, з уст, а тобі за пазуху шусть!

— Таким ціпом, Мартохо, тільки чортам тютюн молотити.

— Кажи чортзна-що, аби даром пара з рота не йшла!

— Нащо нам музики, Мартохо, коли в нас довгі язики! Отакого б язика та на підошви.

— Верзи, верзице, поки верзеться.

Правда ж, добре балакати з моєю Мартохою? Але не був би я Хомою Прищепою, якби піддався своїй жінці на поталу, якби вона могла мої мізки закрутити, якби могла порядкувати моїми клепками в голові так, як порядкує горщиками в печі. Язик — то налигач, яким налигують корову чи телицю, і хоч ні в кого немає такого налигача, як у моєї Мартохи, все ж я завжди зоставався неналиганим, кум королю і сват самому міністру.

Гой, Мартоха! Якось пішла до молодиці на сусідній куток позичити глечик молока, вцідили їй свіжого, з-під корови вранці, а поки повернулась Мартоха додому ввечері, то молоко в глечику скисло — бо треба ж було по дорозі кожного здибати, кожного язиком своїм зачепити, набалакати-наговорити-натеревенити-намолоти сім мішків гречаного Гаврила!

VI. ПОДАРУНКИ ЗА ДНІПРОМ БЕЗ ШТАНІВ ХОДЯТЬ

Отож, про Мартошині борги та позички.

Хай би з себе ще позичала яку кофтину чи куфайчину, запаску чи блузку, хромові чоботи чи червоні гумові калоші. Хай би з себе не жаліла тернової чи вовняної хустки, намиста чи ковтків дівоцьких своїх у вуха. А то ж не втримувалась, щоб моє кому-небудь із сусідів чи родичів не подарувати. Шукаю, колись давно було, свого кисета — із зеленого шовку, заполоччю вишитого,— а кисета нема, позичила Мартоха колгоспному конюхові, що солому привіз під нашу хату з поля. Мав я стару, ще з війни принесену шапку, в цій шапці чи біля гною крутився на короварні, чи по жом їздив на цукрозавод у Велике Вербче,— і десь запропастилась шапка, потім угледів на чередникові, що теличку нашу ви-

пасав. Так само й галіфе моє міліцейське синє з нашитими на колінах і на сідниці латками (галіфе Мартоха виміняла була за яйця на районному ярмарку) раптом опинилось на яблунівському нашому мельникові, бо треба було віддячити за якусь послугу.

— Мартохо,— казав своїй жінці,— подарунки за Дніпром без штанів ходять.

— Краще дарувати, ніж брати,— не лізла по слово за пазуху.

— Але ж ти любиш позичати й глину з половини,— дорікав.

— Дарують, небоже, що самим негоже,— вдавалась Мартоха до філософії. — Знаєш же добре: беріть, свате, бо все одно свиням викидати.

Але долі своєї й конем не об'їдеш: як кого схоче — на ноги поставить, а кого з ніг звалить. Якось Мартоха почала так лащитись, так догоджати, як ото здатний лиш лисом підшитий і псом підбитий. Ну така вже добра, що ледве в пазуху не вскоче.

— Що тобі, Мартохо, треба? — питаю.— Чого вертишся, як чорт у баклазі?

— А хіба я завжди не верчусь перед тобою, як сорока на тину? Хіба не стелюсь перед тобою, мов перекотиполе?

— Не завжди сорокою і не завжди перекотиполем. Буває, що коло носа в'єшся, а в руки не даєшся.

— Ой Хомонько-дукачику! Ой Хомонько-карбованцю! Та хіба вже я така слизька, що обома не вдержиш? Ти ж бо хитрий, можеш, мов лисиця, хвостом накритись.

— Та говори, що треба.

— Ха-ха-ха! — сміється Мартоха, світить мені очима, наче свічки ставить — тільки не перед Богом, а перед чортом.— Добра тобі хочу.

— Якого добра? Чи не отого добра, від якого шукають другого добра?

— Одарку Дармограїху знаєш?

— Оце ота хитра, мов щука, та все ж таки не з'їсть йоржа з хвоста?

— Вона, Хомонько! Спить, а кури бачить. Дуже мене просила за тебе.

— Просила?

— Просила, умовляла, золоті гори обіцяла. Щоб я тебе позичила їй на літо й осінь, на якогось півроку.

Очі мої полізли на лоба — як в отого чортополоха, що з телячим хвостом надумав у вовки сунутись.

— Як то позичила? Чи я підрешіток, щоб позичати? Чи я залізний гак, щоб витягнути відро, яке впало в криницю? Мартохо, схаменись, бо ти вже так допозичалась, наче тебе дурний старорежимний піп хрестив, тільки намарне в воду не впустив.

— Не дурна я і в дурного не зимувала, Хомонько,— горнеться до грудей і шепоче, мов раки в торбі.— Не насправді ж позичити, а про людське око.

— Тому й шепчеш у своїй хаті, щоб тебе на сусідському кутку не почули?

— Не дивись на мене, Хомонько, мов собака на висівки... Трохи поживеш у Одарки Дармограїхи, тебе не убуде, а в нашій хаті прибуде.

— А що прибуде, коли я убуду?

Мартоха, бачу, й далі хитрує, мов дідько в греблі.

— Телятко за тебе обіцяла від своєї корови. А ти ж бо знаєш, яка в Дармограїхи корова — молоко дає, мов сметану, а годувати можна хоч остюками, однаково доїтиметься.

— Та нащо я їй здався, що хочеш позичити?

— Бо знає базари, магазини й нетрудові доходи, то прискіпуються. А так вона тепер усім казатиме, що живе твоїм коштом, твоїми заробітками,— від неї й відскочать причіпки, мов сухий горох од стіни. Одарка й далі внаджуватиметься в горох, а не в сочевицю.

— Я ще ніколи, Мартохо, не був позиченим чоловіком, то й не відаю, як то позичені чоловіки живуть із тими жінками, що їх позичили,— скрушно чухаю свою чуприну.— Значить, пристати в прийми до Одарки тільки про людське око, а з тобою й далі жити не про людське? Легше, мабуть, навчитись орати клепкою...

— Не тільки навчишся клепкою орати, а й товкачем хліб різати, а й ступою латки до штанів пришивати.

— Але ж позиченого три роди назад ждуть.

— Хомонько, думаю, за ту телицю три роди забагато, а так — на осінь та зиму. Якось перебудеш позиченим.

— Дурний дає, а розумний бере.

— Хто зразу дав, той два рази дав.

І, бачу, якщо не вговорила Мартоха, то вговорить. Бо хіба ж мені не знати, що в чужу жінку чорт ложку меду кладе, тому до неї й липнуть? І хоч я вже немолодий собака, а в мене теж дригаються жили, та й недарма кажуть, що в старій печі дідько теж топить. В чужу гречку завжди кортить ускочити, а тут сама гречка до тебе напрошується, і ту гречку

звати Одаркою Дармограїхою — не з останніх вона молодиць у нашій Яблунівці!

Мартоха з моїх очей вичитала, що вже ладен пристати на її вмовляння, ладен піти на собачу стежку, і давай підхвалювати Одарку Дармограїху:

— Вона в кропиві шлюб брала, буде тобі в неї так, мов щодня кутя чи Великдень. Сьогодні — кутя, завтра — Великдень, і ні одного тобі дня посту.

— Хіба інших, Мартохо, у Яблунівці нема,— питаю,— що захотіли б її куті і в будень, і в свято? Чого накинула оком на мене?

— Бо хто ще так позичає, Хомонько, як я? Хіба ще є в селі такі, як я, що зичать кожному добра, а собі зла? Та вони тобі й пустої дірки не дадуть! Ходила Одарка Дармограїха по хатах, просила теж позичити на якийсь час, та їм шкода лою — світять водою.

— До кого ж вона ходила? — цікаво мені почути.

— До Нінки Шарпачки, просила дати Шарпака, але Нінка пообіцяла дати їй за царя Митрохи, як буде людей трохи.

— Як бабак свисне — тоді бачитиме Шарпака.

— То крутнулась до Ганки Вовчихи, канючила Вовка...

— Теж за теличку?

— За теличку, Хомонько!.. Але ж у Ганки й льоду на Водохреща не вициганиш... Хіба що за царя Тимка, як стане земля тонка.

— Добре приспічило чоловіка, раз стільки гасала.

— Так то ж не так для себе, як для сільради... Одарка Дармограїха і до Векли Шпаркої ходила, та Векла винна їй сотню грошей, просила взамін за гроші старого Данила Шпаркого, вмовила Веклу, бо хоч і чортові думки, а слова в неї з маслечком, і так вихваляла Веклу — і що чепуруха, і що господиня. А що? Сам Данило не захотів! Якби ж, каже, якась молодша позичала, то згодився б. Сімнадцятки, бач, йому кортить! А ми, Хомонько, з тобою не такі, я не скупа, а що вже ти щирий!

— Ага, міняєш бика на воли, аби дома не були.

— На теличку! Але ж ти повернешся, а теличку віддавати назад не доведеться. Теличка виросте, стане корівкою-первісткою, доїтиметься. Е-е, свою корівку тримати — це, Хомонько, як говориться, не станеш вовком орати. Корівка своя — це ж і здоров'я, і сила: нап'єшся сметанки, то не доведеться й руки смолити, щоб чорта втримати, бо таким богатирем станеш. А на старість хіба здоров'я нам не знадо-

биться? Корівка славна — це ж і від людей повага та шана, щоб не казали, що в тебе, Хомонько, і за вухом не свербить, що ти в ус не дмеш!

Чую, вмовила клята Мартоха! Звісно, чужим пивом весілля не одбудеш, але ж Одарчина теличка стане нашою теличкою. Розумом розкинула Мартоха широко. Можна й остерігатись, як Нінка Шарпачка чи Ганка Вовчиха, можна сидіти нишком-тишком, як вус сидить, коли бороду голять. А коли трапляється нагода, то чом не почесатись отим рогом, який таки дістане?! Може, й потрапиш якому дурносміху на зуби, може, хтось і вищириться, мов печене порося, то що? З посміху люди бувають.

Може, і з такого посміху, як я, Хома Прищепа, стане колись людина.

— Це ж,— кажу Мартосі,— теличка виросте, відгуляє з бугаєм, приведе телятко, а ми телятко те вигодуєм, поведемо на продаж...

— І вести не доведеться,— перебиває жінка,— а купці самі біля хати хмарою витимуться.

— Ми ж і не кожному продамо...

— А за вторговані гроші можна буде і чоботи справити, і костюм тобі ж таки, Хомонько, щоб носив здоровий, а на краще заробив.

— А чи тобі зимове пальто з лисячим коміром, отаке, як головиха носить.

— Та я б обійшлась, чоловіче,— сокорить.

— А чи ми гірші від інших?

— Та воно, либонь, не випадає козі хвалитись, що в неї хвіст довгий.

— І в нашої кози, Хомонько, хвіст виросте!

— Заживемо з тобою, Мартохо! Так заживемо, що про нас і кури говоритимуть.

— Ой, говоритимуть!

VII. КВАША ПІД БОКИ ВЗЯЛАСЯ, А КИСІЛЬ ВУСА ЗАКРУТИВ

По-всякому чоловіки потрапляють до чужих жінок, а щоб так?..

Ну, буває, їде до Хоми, а опиняється у куми, бо як до тієї куми не навідатись на нічку, коли в неї така червона запаска! Є такі, що, як заплутаються в жіночих спідницях,— ні сільрада не здатна розплутати, ні міліція, ні суд, ні районний

прокурор. А чи мало парубків — як побачить дівку на вулиці, то слідом починає бігти, мов собака за возом? Хіба мало отих котів, що масло люблять? І досі в Яблунівці розказують про покійного шевця Кирила Тизуня, котрий так любив молодиць та удовиць, що за бабою не побоявся б полізти й до чорта на роги. Був рудий, мов глина в яблунівських глинянниках, то хіба тепер не здибається у селі руденьких хлопців та дівчат, що познаходились від різних матерів?

Але таким гульвісам-джигунам завжди від своїх жінок перепадало на добрячі волоські горіхи. Бо хто гуляє, той і п'є, наливається по самі вінця, а п'яний та дурний — рідні брати. А якій жінці сподобається, щоб чоловік не в хату носив, а з хати, щоб чоловік її, жінчине, життя та статки пропивав? Але ще дужче, либонь, від таких обурених жінок перепадає отим хтивим перелюбницям, що до своєї гречки підпускають не одного капосного баранчика. Хіба законна жона того ж самого покійного шевця Кирила Тизуня не била свого благовірного качалкою та рублем, хіба не потрощила на його крижах рогачі? Так і не помогло. Як не помогло й те, що перестрівала суперниць, рвала їхні коси, дряпала очі, шматувала одяг, бо хоч ящірка з неї маленька, та зуби має гострі.

Гаразд, усяке поміж чоловіцтвом і жіноцтвом водиться й не переводиться, така доля, а долі й на коні не об'їдеш, не знаєш, звідки й що впаде на тебе. Саме ось тут до слова мовиться й про інші придибенції! Люлі, люлі, дитя, спать: мати одна — батьків п'ять. А чому? Та з дуже простісінької причини: раз кахикнула — трьох прикликнула, вдруге кахикнула — п'ятьох прикликнула!

Ці мої балачки — не п'ята нога собаці, а таки до діла. До того самого діла, як моя вредна Мартоха та й позичила мене Одарці Дармограїсі, а я своїй жінці не став суперечити, бо, по-перше, сперечатися з нею — марна річ, та й, по-друге, телятко на хазяйстві знадобиться, воно кісткою в горлі не стане.

— То,— кажу Мартосі,— не барись, раз позичила мене Одарці,— віддавай.

— А коли ж тебе краще віддати, Хомонько?— питає, мов колядує.

— Не знаю, та здогадуюсь, що ліпше увечері.

— Авжеж, щоб менше людей знало. Але ж хіба шило в мішку сховаєш? Та й Одарка хоче, хай усі зразу довідаються, що вона вже за тобою живе, з твоїх статків і твоєї роботи... А насправді ти на її обійсті триматимешся, мов пісок на

вилах, правда? — нагадує.— І знай, Хомонько, що я тебе таким не пущу!

— Яким?

— А в оцьому дранті, в якому тобі так гарно, мов собаці в ярмарок. Ти хоч і не чепурун, але ж і не голодранець, маєш у що й ногою вступити й маєш яку одежину на плечі накинути. Затям, Хомонько, що я тебе таким до Одарки не пущу. В неї ж бо язик — таким довгим тільки полумиски лизати. Сьогодні підеш, а завтра вся Яблунівка знатиме, де в тебе яка дірка чи який гудзик не пришитий. Я Одарки не боюсь, циганський піт не пройма, та нащо нам її теревені, правда? Ось і маєш зодягнути найкращий свій одяг, який я тобі вже потрохи почала готувати на смерть.

— Схаменись, Мартохо,— сторопів,— та хіба я до Одарки на смерть іду?

— Авжеж, не на смерть, Хомонько, а мусиш зодягнутись, як на смерть, бо то найкращий твій одяг. І зелена сорочка, і піджак жовтого вельвету, й черевики свинячої шкіри. І хоч надворі літо, а маєш під сорочку піддягнути теплу байку і теплі байкові сподні, хай дивиться Одарка Дармограїха, що ми не з тих, до кого просилися злидні на три дні, а їх усе життя вигнати не можна. Хай не думає, Хомонько, буцім ти казна-що, яке я їй з великою охотою вступила за телицю!

— Але ж бо совісно в такому одязі...

— Совісно? Ти ж бач, як совість гризе мого чоловіка,— ну прямісінько без зубів! Хіба забув, у чому баба Ягідка ходила на весілля до своєї онуки? Та в смертному своєму вбранні, і була чи не краще за молоду вбрана.

— Таж баба Ягідка характерниця...

— А ти характерник не менший від неї.

Неспроста колись казали про мою Мартоху, коли ще дівувала: голе і босе, а голова у вінку. Тож хоче, щоб і її Хома був, як пан, котрий не жне, не косить, а жупан носить. Де й коли набралась марнославства, без похвальби ні дня не обходиться, забувши, що хвалений борщ надвір виливають.

— І не жалко тобі віддавати мене?— питаю в Мартохи.

— Може, й жалко, Хомонько, але ж хто скуп — той і глуп.

— Я ж тебе люблю, Мартохо!

— І ти, Хомонько-сатано, любіший мені від ясного сокола. Та що вдієш! Назад тільки раки лазять, а я не хочу крутити, мов швець шкурою.

Як стало вечоріти, як сонечко стало горнутись до обрію, щоб на ніч спати покластись, а разом із ним хай би люди

натомлені спочивати лягали, почала Мартоха виряджати мене з хати. Насамперед зготувала гарячої води, наказала добре змитись у старих дерев'яних ночвах. Сама намилювала спину та шию, сама й натирала. Далі дала добре випрасувану байкову теплу білизну, ще ні разу не зодягнену,— пахла ця білизна крамницею і фабричними промтоварами. Сорочку зелену я сам зодягнув, а Мартоха гудзики позастібала. Міліцейське галіфе нацупив на свої гандрабаті ноги, а жінка тільки ременем підперезала. Жовтий вельветовий піджак удвох надівали. Мартоха відійшла вбік, сплеснула руками і скрикнула:

— Й зовсім ти, Хомонько, на покійника не схожий! Покійники теж бувають гарні, але ж не такі, як ти!

— Про таких, Мартохо, кажуть: кваша під боки взялася, а кисіль вуса закрутив.

— А чому ж ти, чоловіче, своїх нагород не чіпляєш?

— Та наче ж іду не до клубу на колгоспні звітно-виборні збори...

— Пек йому, моя мати рідна! Авжеж, не на збори, отож і начепи.

Метнулась вивіркою до прискринка в скрині, дістала мої медалі і вправно приколола на грудях і гвардійський значок, і «За перемогу над Німеччиною». Та ще якийсь значок із довгоногим фізкультурником, я цей значок підібрав на вулиці.

— А нащо того фізкультурника приліпила?

— Бо ти, Хомонько, сам як фізкультурник!

Знову одійшла вбік, дивиться на мене, як сорока в кістку, руками сплескує:

— Хрестійбо, не покійник! Не гріх, що й забожилась!

— Чи шпак, чи хом'як, чи перепелиця — що воно за птиця, еге?

— Це ж як Одарка Дармограїха побачить такого — місяць заїкатиметься.

— Еге ж, знає кінь, навіщо голоблі б'є,— підтакую, тішачись і собі Мартошиною втіхою.— Тільки ти скажи, чи документи брати?

— А хіба вона в тебе документи питатиме? І так упізнає.

— Впізнати впізнає, але ж, Мартохо, в наш час хіба є який чоловік без документів? Воно чим більше документів — тим дужча повага.

— Правду кажуть твої вуста, людина без документів — що віл без ярма.

З того самого прискринка дістав я жмут усяких паперів,

перев'язаних голубою тасьмою, кладу в кишеню, а Мартоха мені:

— Таж там усякі старі квитанції — і за електрику, і за страховку. Нащо все береш?

— Як більше — наче солідніше.

— Але ж і мені, Хомонько, не можна зоставатись без документів, правда?

Розсортували ми документи: Мартосі — Мартошине, а Хомі — Хомине. Зладнався, можна було б і йти, а жінка хіба так відпустить?

— Не годиться,— каже,— йти з порожніми руками. Краще дарувати, ніж брати! Візьми ось півлітру слив'янки, засунь у кишеню, а також подаруй Одарці мою хустку, яку ти торік подарував мені на жіночий день.

— Але ж подарунки не дарують, та й бачила Одарка тебе в цій хустці.

— Авжеж, бачила, а ти їй скажеш, що передумав! Я вже наносилась, накрасувалась, а Одарці і подарунок твій буде дорогий, і пам'ять!

Вже посутеніло за вікнами, можна б і рушати, а Мартоха в'ється біля мене, мов ластівка, і щебече ластів'їною музикою:

— Ти ж дивися, Хомонько, шануйся, щоб мені Дармограїха за таку позичку не колола очей! Щоб не казала, що тобі аби день переднювати, а ніч переночувати. Не ховайся від роботи, як собака від мух. Не будь отим ледащом, яке тільки свята пильнує. Не крутися перед Одаркою, як голий на їжаку. Ти, чоловіче, мій дорогий, хоч і дурносміх-насмішник, але шануйся: тобі смішки, а Дармограїсі нітрішки!

— Мартохо, не вчи вченого, бо...

— Вислухай, не перебивай, бо жінка добра хоче і тобі, й собі! — сокоріла й цокотіла Мартоха, в'ючись навкруг мене, як чорт біля купини.— Не будь марнотратом, бо хто шага не береже, той не варт і копійки. Не будь отим недбайливцем, який сіяв гречку, а вродив мак. Не будь упертюхом, що впирається, мов кілок у тин.

— Мартохо, знов за рибу гроші...

— Помовч! Я, може, Одарці добра зичу. А як піде поговір по Яблунівці, то поговору не бійся, і я, Хомонько, не боятимусь. Знай: що боязливому по вуха — те сміливому по коліна.

Я вже мусив мовчати, як риба під крижиною, а Мартоха ж гула, як чотири вітри в лісі. Хай уже насипле із порож-

нього в пусте, коли має стільки охоти, бо такого язика на припоні не вдержиш, такого язика якби витягнути з рота й на землі простелити, лягла б дорога від Яблунівки до Сухолужжя, а то й далі. Нарозказувавши міх, торбу та три оберемки, Мартоха, нарешті, мовила:

— Дай же, хай тебе поцілую на прощання.

Либонь, ніколи навіть у дівоцтві губи її не були такі солодкі, як отоді, коли я, позичений. мусив іти до Одарки Дармограїхи. І ніколи, здається, її руки так палко не пригортали мене. Справедливо в Яблунівці казали і кажуть: гонить дівка парубка, а сама від нього не йде.

— Грибок ти мій маслючок, дай хоч поплачу на твоєму плечі, бо я без тебе осиротію, хата пусткою стане. Ой, як ти мені тепер будеш снитись, Хомонько, коли я солов'їним сном спатиму! А я вже тобі снитимусь, мов горох, ой, як снитимусь!

Сльози в Мартохи котились, мов горох, великі, й пекли мої груди, як приски розпеченого лою. І сам я в ту мить відчув, яка вона дорога, ця Мартоха клята, що, може, для когось — мов повітка, а для мене — наче квітка. Якби не ота порідна телиця, за яку умовлено, то, може, й відмовився б позичатись.

VIII. І НА МУДРОМУ ДІДЬКО НА ЛИСУ ГОРУ ЇЗДИТЬ

Спомин про обіцяну телицю того вечора вдарив, як грім із ясного неба! А чи не станеться так: дасть Одарка Дармограїха, аби доніс, а потім дожене — і ще дасть? Дістав я тоді пляшку слив'янки з кишені, поставив на миснику, хустку поклав на стіл, а сам, наче куль соломи, звалився на ослін і мовив, наче камінь у криницю кинув:

— Не піду зараз, Мартохо!

— Як то не підеш? — здивувалась, як сич на сову, моя жінка.— Ще ніколи так не було, щоб я комусь та не позичила. Моя обіцянка — не цяцянка!

А я сиджу на лаві, мов чиряк на носі, і своєї правлю:

— Аби не прогадала, дивись!

— Не прогадаю! — гойднулась переді мною шовком шовковим.

— Прогадаєш! — давлю, мов мороз бабу.

— А телиця! — нагадала Мартоха.

— Отож-бо й воно, що телиця! — киваю головою, наче кобила в спасівку.— Може, спершу телицю слід узяти,

вп'ясти в своєму хлівці, а тоді вже мені йти до Одарки і вживатись у її хаті? Дивись, Мартохо, аби не повернулось так, що ні телиці, ні мене! Знаєш добре, що тільки муха не боїться обуха.

— Не на брехні світ стоїть, а на трьох китах, і все ж...— Моя Мартоха пригасла на лиці, мов полум'я свічки, на яку дмухнув вітер.— Правду кажеш, що може дідько лисий дістатись мені, коли поспіхом, коли без глузду. То ж не хто-небудь, а Одарка Дармограїха, ловкачка та пройдисвітка, її і в ступі товкачем не влучиш.

— Хоч вона пройшла крізь сито й решето,— докидаю,— але ж і нам, Мартохо, треба крутитись так, щоб нас і в окропі не зловили.

— Бо хіба Одарка не така, що церква горітиме, а вона руки грітиме?

— З чорта спритна та в'юнка, доскоцька та слизька, вона як захоче, то й з вареної крашанки висидить курча. Аби нам, Мартохо, не пошитись у дурні.

— Тільки так: спершу телицю, а тоді вже ти йдеш на позичку.

— Бач, могла нас підвести під монастир, а хто був би винуватий?

— Хіба, Хомонько, чужу душу вгадаєш? Чужа душа — мов темний погріб.— І схаменулася, знову заграла обличчям, наче ластівка крильми в сонячному промінні.— І чого ото, чоловіче, сидиш у небіжчицькому вбранні? Скидай лахи та будь хазяїном, як удома!

І такі ж ми були раді, що встереглись ошуканства, що не стали схожі на оту славнозвісну сороку, яка й хвоста загубила. Мартоха взялась мене вихваляти: дано, мовляв, тобі, Хомонько, голову справді для того, щоб посторонок не зсунувся. А я не пошкодував хорошого слова і для своєї Мартохи: розумний прибреше, щоб правди добуть.

Скинув я свій святковий паркий одяг, нацупив буденне, в якому на обійсті пораюсь та в колгосп на роботу ходжу. Повечеряли ковбасою — та такою смачною, що якби їй крила, то кращої птиці на світі не було б. Запили узваром із грушки-минушки. Мартоха позиркує на мене, я позиркую на Мартоху, мовчимо. Либонь, чогось не вистачає. От наче було — й не стало. В руках тримали, а воно випурхнуло з рук.

— Кому ж по телицю йти? — озиваюся зрештою.

— Тобі, Хомонько, не випадає, бо Одарка така, що може з хати не випустити. Знову ж таки — ні тебе не матиму, ні телиці.

— Ти з нею раду радила, то йди по телицю.

— А як не дасть? А як скаже, що спершу даються гроші, а тоді вже товар?

— Ти їй скажи, що я — товар делікатний. Скажи, що товар просить спершу плату, а тоді вже сам появиться під вікна до неї.

— А як не схоче?— розмірковує Мартоха.— Скаже, що передумала?

— Не пропадемо, жінко. Ти така, що зумієш позичити мене комусь іншому.

— Твоїми вустами, Хомонько, та мед пити! — радіє моя жінка.— Не пропадемо з тобою в житті, як ота гнила колода!.. Хай Одарка взнає, що ми не з лопуцька роблені, а взнає — і не стане м'яти нас, мов сліпий онучу, дасть свою телицю вперед.

Як нам спалось тієї ночі? Правду кажуть: що наяву бредеться, те і вві сні верзеться. Гадаєте, мені верзлась Одарка Дармограїха? Де там! Спалось кепсько — так, наче всю ніч мишей ловив, а коли на якусь хвилю провалювався в чорну безодню сну, то бачив теличку — червону, товстобоку, мов качанчик, із тугенькими ріжками, поміж яких ніжна біла латочка світиться, з настовбурченими вушками-листочками. Очі в неї були лукаві й розумні — як у головного бухгалтера нашого колгоспу Петра Зосимовича Варави, в якого ті очі видаються ще лукавішими й розумнішими тоді, коли він п'є пиво з раками. Так от, теличка ходила по нашому обійстю, цокотіла дзвінкими ратичками, дивилась на мене очима бухгалтера Варави й химерно дуже мекала:

— Хо-ме-е-е!.. Хо-ме-е-е!..

Й ще наснилось, як вийшла з хати Мартоха й мовила:

— Ото ще хазяїн! Чи не чуєш, як вона тебе кличе, голодна? Та нагодуй!

— Зараз нагодую,— мовив уголос, просинаючись і зводячись у ліжку.

На диво, Мартоха вже сиділа поряд у ліжку. Обізвалась — і своїми словами приткнула мене так, мов вужа вилами:

— Чуєш, Хомонько, наче мекає...

Ми нашорошили вуха, прислухаючись. Анітелень, анічичирк! Але ж і справді зовсім недавно мекало, мовби чорт із нього лико дер. Гаразд, мені могло приверзтись, але ж не Мартосі, яка, видать, не спала. Посхоплювались ми з Мартохою як ошпарені і гайда на обійстя — десь же воно тут голодне мекало мало не людським голосом: «Хо-ме-е-е!..» Чи само добилось до нашого двору, нюхом чуючи, що тут і

шворінь для нього вже готовий; а чи Одарка Дармограїха потай від людей привела та й залишила.

Поницявши біля хати й поза хатою, біля хліва й поза хлівом і не надибавши телиці, понадувались ми з жінкою, мов міхи циганські, а я кажу зозла:

— Якби не спала сном праведника, то наша телиця вже досі б у дворі стояла!

А Мартоха на мене очима так блимнула, наче сірко в пасльоні:

— Я спала? Та я за цілу ніч очей не стулила! Все ждала, поки розвидниться, щоб до Одарки йти. А воно й досі темно.

Ніч і справді ще була чорна, як оті ворота, які колись у давнину декому дьогтем вимазували. Лише з-поза хмар одна-друга зірочка приглядалась до нас дитячими оченятами.

— Знаєш,— озивається жінка,— таки рушати пора, бо мій терпець може увірватись... А що, як Одарка до зорі гайне аж в область, щоб усі магазини оббігати?.. Не можна оце нам, Хомонько, сидіти, як вороні в сливах, треба йти.

Мартоху мов вітром здуло з двору, а на душі моїй так, як ото буває, коли соловей у лісі реве, а ведмідь щебече. Не можу ніде себе приткнути — ні в сінях, ні в хаті, не годен ніде себе посадити — ні на лежанці, ні на ослоні. Еге ж, матимемо ту телицю тоді, як свиня на небо гляне! А може б, мали, якби вчора не злякались ошуканства Одарки Дармограїхи, якби я цю нічку провів не в своїй, а в її хаті? Ох, якби знаття, де впадеш, то куль соломи підстелив би. І коли вже наші з Мартохою страждання урвуться? Ну чому так на світі ведеться, що є чим думати, та нема об чім? Краще було б навпаки: було б об чім думати — та не було б чим думати!

Та що б там я сам про себе й думав, та що б там і люди про нашу сімейку казали, а моя Мартоха має ума не трохи, та й я, Хома, теж не без ума!

Знову почало верзтись: сонечко в два дуби над землею підбилось, роса на деревах і на траві блищить самоцвітами, пташки виграють у дудочки та сопілочки, а по вулиці прямісінько до нашої хати Мартоха йде й на налигачі телицю веде. І не скажеш про них, що телиця та Мартоха така пара — як миша з волом, зовсім ні, вони така парочка — як баран та ярочка. В Мартохи моєї очі світять радістю, що, здається, година вона весь світ спалити на попіл. А вуста в неї так від утіхи тремтять, що, либонь, весь світ зараз довкола почне труситись — і розтруситься, поруйнується. Біля Мартохи телиця ступає — на лобі латка біленька ніжним світлом палає, двома молодесенькими качанчиками ріжки повитинались, на

них сонячне проміння видзвонює, очі в телички й справді лукаві та розумні, як у колгоспного бухгалтера Петра Зосимовича Варави, коли чоловік у чайній п'є пиво з раками, а боки в телиці червоні, лисніють, як надуте зсередини вітром полотнище, і ніжки її так весело ступають по землі — ну, так іще ходять у вчительки Ганни Ксаверівни пальці по клавішах фортепіано, коли вона грає в клубі для художньої самодіяльності.

І такий мені цей сон солодкий, що боюсь прокинутись, бо тоді вже не побачу телички на налигачі в руках у моєї Мартохи. Нехай, думаю, верзеться, поки верзеться, бо потім може не приверзтись, а так мені ця картина вподобалась, як вовкові весільна пісня!

— Чого роззявив рота — відчиняй ворота! — сниться мені Мартошин голос.

А я, на свою мишачу бідницю, прокидатись ой як не хочу, бо телиці ж не стане!

— Одчиняй ворота — і затули рота! — знову кричить Мартоха, наче вогню вхопила.

Хочу розплющити очі, а вони не розплющуються, бо вже розплющені. Затуляю рота, відчиняю ворота — лишенько, невже не верзеться, невже Одарка Дармограїха, яку і в кориті води не впіймаєш, і справді розщедрилась на телицю? А ми ж бо гадали, що вона смаленого дуба плете!

Завела Мартоха телицю на подвір'я, прив'язала у затінку під вербою й розказує:

— Які ж ми, Хомонько, лихі. що так недобре про Одарку Дармограїху думали! Думали, що вона туману напускає, в живії очі бреше, як отой піп у церкві, аби тебе обманом запопасти. Не вірили їй, аж мало хрести не їли. А вона ж ніяк дочекатись не могла, коли вже прийдуть по її телицю, теж уночі не спала, теж мишей ловила. Та вона зустріла мене з дорогою душею і провела з дорогою душею. Телицю віддала, а в додачу до телиці, Хомонько, ось іще циганських голок цілий десяток вділила, не пожаліла, та ось іще гудзиків десяток біленьких, може, колись блузку пошию, та ще наперсток, щоб голкою пучки не колоти.

Телиця голівкою веселою крутить, а моя Мартоха стоїть біля телиці — і така вже щаслива: справді, щастя, як трясця, кого попаде, того й трясе.

— А чи ти, Мартохо,— виливаю на неї дзбан холодної води,— не продешевила часом? Чи не вийде так, що пожившись, мов сірко паскою?

— Хомонько,— відповідає, — може, за цим разом і про-

дешевила, то за другим разом знатиму твою справжню ціну, свого не вступлю. Та й циганські голки на дорозі не валяються.— І лукаво натякає: — Та й хто відає, чи ще хтось поласився б на тебе...

— Хіба що,— відказую,— коли циганські голки в такому дефіциті.

Пішов я в леваду, вжав серпом трави півмішечка, поклав перед телицею — їсть. А ми поставали біля нашої Зірочки — так уже назвали за латочку на лобі — і налюбуватись не можемо. Либонь, так і Мартоху свою не любив, коли була дівкою, хоч, може, й була вона тоді незгірша від цієї телички. А на душі — барабани б'ють, сурми сурмлять, дудки дудніять, радіо гуде!

— Заживемо тепер, Мартохо,— кажу й жмурюсь від щастя.— Свою корову матимемо, а біля корови й ми носа втремо будь-кому.

— Як то заживемо? — зизом глянула Мартоха.

— Уже не вдвох, як досі, а втрьох із теличкою.

— А чи ти не забув, що позичений? Якраз телицю за тебе й маємо. Повинен іти до Одарки сам, якщо не хочеш, щоб прийшла забирати. Та ще й дурну славу розпустить!

— Але ж теличка славна,— гладжу між вухами, а вона слухає і пашу їсть, лиш зрідка поглядає розумними очима колгоспного бухгалтера Петра Зосимовича Варави.

— В гості навідуватимешся до телички, коли така славна,— радить моя жінка.

— А може,— кажу улесливо, з гречаним медком у голосі,— тепер можна й не йти до Одарки? Теличка ж бо в нас, а що нам іще треба?

— Хома ти невірний! — скрикнула Мартоха.— Та що про мене в Яблунівці плескатимуть? Ой, не дивись на мене, мов кіт на каганець, не дивись! Попечемось біля Одарки Дармограїхи, як отой дід пампушкою попікся! Якихось півроку побудеш позиченим у Одарки, повернешся додому. Тоді ти матимеш телицю й Мартоху, а я матиму Хому й телицю. А ота пройда Одарка Дармограїха не матиме ні телиці, ні Хоми, втямив? То тепер скажи, хто мудріший, хто зостанеться у виграші, а хто в програші?

А й справді, як поглянеш, то моя Мартоха — кругом мудра, з такою краще загубити, ніж знайти, але ж не марно, мабуть, говорять, що й на мудрому дідько на Лису гору їздить!

IX. МЕНІ РОБИТИ — МОВ П'ЯНОМУ З ГОРИ КОТИТИСЬ

Пишатися самим собою не з руки, але чому б ото не поміркувати: за які цноти і чесноти Одарка Дармограїха випросила мене як тимчасову позичку в моєї жінки Мартохи? Вже розказував про свою вроду, знаєте, що на грибок маслючок схожий, отой, що крізь землю пройшов, червону шапочку знайшов. Звісно, є й гірші від мене, такі, яких сотворив Бог, а потім сім день іще сміявся зі свого сотворіння, що таке чудернацьке диво вчудив! А чи візьміть нашого ж таки, яблунівського, Федора Горбатюка, листоношу сільського. Він і справді горбатий, одземкуватий, з очима-павучками, що заплутались у своєму ж таки павутинні, яким усе руде обличчя засновано,— про таких кажуть, що вони гарні тільки тоді, коли обличчям до стіни лежать, та ще спину й ноги накривають десятьма ряднами. А фуражир Ілько Дзюнька (плечі — мов коромисло, груди — мов двадцятивідерна діжка, ноги — мов рубані з граніту стовпи) має, на жаль, фізію таку, що ні людям показать, ні самому подивитись: видать, Ілька Дзюньку біс із-за рогу вдарив решетом, та й ударив так завзято, що велике лице його стало теж схоже на решето з собачої шкіри, геть подзьобане, геть повісповане, а в кожній подзьобинці-віспинці темніє руденька цяточка, наче то й зовсім не цяточка, а мурашка гніздечко собі знайшла. І як тільки жінка живе з ним? А живе! І навіть двох хлопців настарались, здорові такі хлопці, як бугаї, але вони теж тричі рябенькі, теж, видать, перепало їм від біса, що із-за рогу орудує решетом.

Гай-гай, якби ж то людина сама над своєю вродою мудрувала! А то неодмінно ж втрутиться якщо не рогатий, то хвостата, якщо не стріт, то пристріт...

Дяка долі, я, Хома Прищепа, не з їхньої громади, не такого заквасу, але ж бо й про мене трудно сказати, що такий білий — треба остерігатись, аби лебеді не вхопили. І про брови не скажеш, що одна брова варта вола, а другій і ціни нема. І з лиця мого, як то мовиться, води не нап'єшся, а якщо вже дуже закортить пити — слід чи сильно заплющитись, або ж дочікуватись ночі, поки смеркне. У Яблунівці не без парубків, що показні з лиця, як ота рожа, що й поміж кропивою зостанеться рожею. Але я не з таких, не хочу ні хвалити себе марно, ні перехвалювати: я така квітка, що серед кропиви буду видаватись кропивою, серед бугили видаватимусь бугилою, серед чортополоху всі за чортополох матимуть мене.

Справжню ціну собі знаю: крізь землю пройшов, червону шапочку знайшов!

То чому ж тоді Одарка Дармограїха (а в неї ж бо брови гнутими колесами, а в неї ж бо очі чорні, мов терен, а з лиця погідна, мов мак у полі) таки на мене поглядом накинула? Думав я над цим, коли йшов із дому на роботу в колгосп, думав, коли по дорозі «козячу ніжку» смалив, давлячись тютюном, думав і тоді, коли опинився на колгоспному корівнику. Тут, на колгоспному корівнику, взяв вила в руки та й почав морочитися своїми звичними клопотами — вичищати гній з-під худоби, що подалась у поле на пашу.

Отже, наліг я на вила, мов циган на ковадло, руки мої вхопилися за держак, як чорти за грішну душу,— і вже той гній сам не сам, а нашими спільними зусиллями із коров'ячих спалень та стоялень почав вимітатись, у проході на купи злягатись, коров'ячі спальні та стояльні на чисті й чепурні хороми стали обертатись. Ластівки під дірявим дахом літали, приспівували мені весільних пісеньок: молоденький жеребчик зайшов на короварню, подивився на мене захоплено — й подався надвір, щоб іншим про мою працю розказати. Доярка Христя (вона із шкури на короварні вилузується — так робить!) пригостила мене молоком із алюмінієвого кухля, а що вже глянула — наче пучок чорнобривців дала понюхати.

— Такий, Хомо, напорскливий, як ви, і під льодом не прохолоне.

Сказала Христя — та й геть подалась, а мені ж гною того треба перевергати! Стараюсь, аж мені очі рогом лізуть, слухаю свої мозолі на пальцях та долонях, що голосочками цимбалів зрідка озиваються до мене, й самому починає здаватись, що від утоми й роботи синій піт із мене котиться. Авжеж, синій піт котиться, бо і руки, либонь, посиніли, і в очах посиніло. Тоді я випростуюсь, прихиляю вила до жолоба, мов сліпого до тину, витираю цимбалодзвонною своєю долонею піт із чола, із очей та обличчя — й весь світ довкола знову стає білим, і руки мої, що взялися за вила, вже не сині, і в погляді не синіє.

На корівнику роботи стільки, що треба працювати, мов чорному волу, треба вже так возити, як борозенному! Але чи мені, Хомі Прищепі, від роботи тікати чи до роботи звикати? Я від роботи ніколи не тікав, робота завжди від мене тікала. Ото вона біжить попереду, а я де здожену — там і втну їй хвоста, де здожену — там і врубаю хвоста, а вона, робота-вертихвістка, щоб дуже хутко й тікала від мене, то ні. Вона,

робота-бестія, хоч і тікає, а весь час мені хвоста підставляє, боїться дуже випередитись, от мені завжди й вистачає діла, я такий чоловік, що неодмінно знайду муки на свої руки!

Вергаю гній, а серцю весело, воно в грудях — мов шишка в маслі. І хоч корівник чималий, та, дивись, під обід зостається тієї роботи, як у зайця хвоста. І, як то кажуть, хвальба сорочки не дасть, та сам себе подумки і підхвалюю, що працьовитий, що не лінуюсь, а чим дужче підхвалюю — тим більше хвалити чомусь себе кортить. Бо все-таки я не з тих, що хвальби повні торби, а в торбах нема нічого, в моїх торбах ніколи не переводиться. Може, чули про вівсяну кашу, яка сама себе хвалить, а гречану люди хвалять? Присійбо, я, Хома Прищепа, ніколи не був вівсяною кашею, а все-таки вдався кашею гречаною, якій похвальба не завадить, бо то зовсім не похвальба, а правда найчистішої проби!..

Прибилась до колгоспного корівника череда з поля, я худібчині корму в жолоби поклав, а доярки заходились доїти. Корови мене знають, мов рідного, ряба лізе лизатись, червона блимає закоханими очима, руда норовить шиєю потертись об мої боки, а я серед корівок — мов місяць у нічному небі серед зірок, добре мені, аж-аж-аж!

Наробившись (а мені робити — мов п'яному з гори котитись!), попив я свіжоздоєного молочка, вщипнув доярку Христю для годиться там, де завжди щипають доярок, вийшов надвір із корівника, тут мене ставить соляним стовпом, ляскаю себе долонею по лобі й кажу:

— Знаю! — Стою степовим бовдуром хвилю-другу, наді мною кажан пролетів, десь сова ухнула, а я перегодя знову скрикую, мов на пуп: — Знаю!

Ага, пойняв, як то говорять, чим дід бабу пройняв! Знаю, чого став хріном у носі Одарці Дармограїсі. Бо я й справді робітник, яких хоч удень із свічкою шукай — не знайдеш. А де ще такі руки надибаєш, як мої? Буває, очам страшно глянути на ту роботу, очі заплющуються, а руки мої, мов хорти, кидаються до роботи, незабаром і спомину про неї не лишається. Я тобі і на короварні, і на свинарні, я тобі у саду і в огороді, я тобі і на землі, і під водою. А чи без діла моя душа коли сидіти уміла? І чинбарство, і бондарство, і столярство, і ковальство — скрізь я, Хома Прищепа, показав людям своє уміння і трудове зухвальство. А чоботи шити, швайкою водити, дратву смолити — чи є хто такий, що зумів би це ліпше зробити? А хату класти, піч мостити, верх вершити, а верх той кулями соломи майстерно покрити — о, як тут за

своє вміння мені самому не порадіти! А рибку у воді зловити, а зайця в сильце піймити, а вовчика в лісі перестріти — чи кому під силу мене тут перехитрити? А взяти гармошку в руки, а вдарити по барабану буком, а збудити у бандури солодкі муки — умію і вдень, і вночі без будь-чиєї спонуки! А взяти повну пляшку, налити із неї бражки у бездонну чашку — чи комусь краще вдаються такі чоловічі замашки?

Усе, що кажу, правда, бо в мене на осиці кислиці, а на вербі груші не ростуть. І не з тих я, що за одним пострілом сорок сороків качок поціляють на полюванні. І не ношуся я сам із собою, мов чорт із писаною торбою,— просто знаю собі справжню ціну, а раз я знаю, то моя ціна і для інших не є секретом. А тому-то як не зрадіти, що Одарка Дармограїха поцінувала мене по-справжньому! Ніколи на дошку пошани біля колгоспної контори не чіпляли мою фотокартку серед інших достойників, а от Одарка, позичивши мене в Мартохи, придумала найкращу дошку пошани, на якій більше нема нікогісінько, тільки я сам-самісінький сиджу, мов собака в човні! Спасибі ж тобі, Одарко Дармограїхо, за шану. Як у лісі гукнеш — так і відгукнеться, отож маю таки відгукнутись тобі, маю віддячити, виправдати високе твоє, хоч і не всенародне, довір'я!

X. ЖИВЕМО, ЩОБ ЇСТИ, А ЇМО, ЩОБ ЖИТИ

Мартоха десь по хатах гасала, щоб поклямцати язиком, наче терницею, орудувала тим язиком так, як гайдамака ножем, то я вже сам води зогрів, шию собі намилив і спину натер. Знову, як має бути, вирядився в небіжчицький свій одяг, узяв Мартошину хустку, схопив пляшку слив'янки — й за поріг. Але так зразу не подався з обійстя, заглянув у хлівець і тут, у хлівці, всмак поцілував телицю в білу латочку на лобі. Жалко мені було розлучатися з телицею, наче з дитиною рідною, та що вдієш: моя доля, як говориться, та рубає дрова.

Ніч, як і вчора, зірками блимала, наче злодій із-за тину, пахло в Яблунівці кропивою, бузиною та матіолами, як ішов я, позичений Хома Прищепа, до Одарки Дармограїхи. Ішов і про чортів думав, які начебто колись водились, а тепер перевелись. Але хіба перевелись, коли ось править мною хороба якась, мовби чорт болотом! Сказано в народі: орав чорт вовком — та й хліб їв. То чи не обернувся я нині на того вовка, яким чорт оре та ще сподівається і хліба з'їсти пухко-

го, питльованого — і мати до хліба всякого навару доста ненормованого? Бо так і здається, що продав рогатому праведну душу свою.

Йду собі спроквола, про чортів гадкую, чи то вони мною гадкують, почуваюсь отим вовком, яким рогаті подеколи землю під хліб орють, аж тут уже куток, на якому живе Одарка Дармограїха, ось і хата її світить вікнами так, наче того світла в хату налито з верхом, і тепер воно через вінця ллється.

Здоровий, у півбика зростом, собака не кинувся на мене й не став шматувати моє святкове покійницьке вбрання, а припав на лапи й повз поповзом, наче біда, від воріт до ганку. А я вчепився за пляшку слив'янки, мов сліпий до плота, й думаю: спробує моє міліцейське галіфе полатати — слив'янки не пожалію, об ікла розіб'ю!..

Одарка Дармограїха сиділа за столом, як на картині намальована. Вбралась у все чисте й крамне, її вишивана блузка нагадувала квітник під хатою о літній порі, коли якої там тільки квітки не знайдеш, та всі в розповні, пишні, духмяні! Біла шия лебедина виростала посеред цього квітника, а голова Одарчина була схожа на велику багряну мальву. І коли вже мені в ту мить про квітки думалось, то губи її тремтіли, як тремтять пелюстки маку на вгороді, коли ледь-ледь повіває літній вітрець, очі її у віночках брів скидались на два живі чорнобривці-повняки, на яких блищить ранкова роса і на які ось-ось, здається, прилетить бджола.

А груди... Що я можу сказати про груди, коли мої очі паслись і по грудях, але могли тільки запримітити, як вони здіймаються й опадають під вишиванкою, відтак пишні вишиті квітки наче ворушаться, наче хвилюються, неспокійні. А про самі груди можна було лише здогадуватись, що, може, схожі вони на два книші чи на дві паляниці. А може, на двох добре відгодованих голубів, які, ситі й обважнілі, пробують злетіти — й не годні, тільки ледь-ледь ворушать сизими крильми?..

— З понеділком, Одарко, і будь здорова у своїй хаті,— привітався.

— Доброму чоловіку продовж Боже віку,— не слова, а золоті бджоли полетіли з квітки отого маку, яким видавались Одарчині губи.— Заходь, Хомонько, будеш найдорожчим гостем. Ти ж бо від Мартохи навідався, за телицю прийшов до мене чи так, від себе, з якоїсь принуки?

— За телицю прийшов.

— То прошу тебе, Хомонько, до столу, та й почнемо трапезу.

Я не чревоугодник, як нема чого на зуб покласти — можу й ріску перехопити, краплиною закропитись. І не перебірливий — як не солодкий, то квашений кавун з'їм, якщо не вареного опенька, то смаженого підпенька злигаю. І живіт мій годен перетравити не тільки галушки чи лемішку, а й залізні локшини, а й вареники з глини й тирси. Пити брагу — то п'ю брагу, полоскати горло вишнівкою — то вишнівкою, чамріти від сивухи — чамрію від сивухи.

Чого тільки на столі, застеленому полотняною гаптованою скатертиною, не було! Пшеничний білий хліб так тонко покраяно, що, здавалося, зараз дмухнеш — і скибки полетять по хаті, мов гусяче пір'я. Куряча смаженя з макітри пахла так знадливо, що, либонь, було чути на сусідському кутку псам, які завивали й гавкали. На великій, як місяць, пательні лежала гора смажених на маслі грибів; біля пательні стояла порцелянова таріль, на якій рум'яними зблисками красувалось таке кільце домашньої ковбаси, наче то десяток товстих гадюк згорнулось докупи на зиму; на другій тарелі лежали свіжі пелюстки шинки — вони аж промінились, аж іскрились, і здається, що в кожну пелюстину такої блискучої шинки можна було б дивитись, як у дзеркало, й бачити кожну зморшку на своєму обличчі. У полив'яному полумиску синіми лобиками-гузенцями світилась редиска, з другого полумиска біліла скіпетровидна обчищена цибуля, з третього ціпились зубаті кулачки часнику, з четвертого пахло кропом, петрушкою, сельдереєм,— і все це було полито молоденькою сметаною.

Та вінцем столу, либонь, було кілька пляшок оковитої, що стояли, мов учні з ремісничого училища, плече в плече, і в їхніх білих голівках вгадувалась якась одчайдушна зухвалість і виклик!

— Та я вже наче ситий,— мовив для годиться, сідаючи за стіл. І так чомусь умить заскучав за тією чаркою, мов собака за києм.

— Живіт не дзеркало, в животі не видно,— чемно мовила Одарка Дармограїха.— Може, ти тільки вдома оскому зігнав, а кажеш, що з'їв обух.

І почалось: куди очі та голова за тим столом — туди й живіт. Перша чарка горілки сама пішла, друга слідом за нею побігла, мов дурний топитись, а вже третя за першою та другою подалась, ще й навприсядки танцювала. Ну, думаю, ото як із пісні слова не викинеш — так мене з-за цього столу не висадиш. Одарка теж не цурається страв, гомонить:

— Коли б шинка крила мала — під небесами б літала.

А я їй натяком відповідаю:

— Скатертина дуже ненажерлива — хоч скільки годуй, то не нагодуєш.

— Хіба ти, Хомо, їсиш? Всі страви-потрави самі їдяться, а ти й зогледітись не встигнеш, як вони вже себе поїли. Хіба то ти, Хомо, горілку п'єш? Вона сама ллється за комір. А я, Хомо, люблю, коли чоловіки п'ють і їдять. Про мене ніхто не посміє сказати, що в моїй хаті гості гуляють, мов собака на вірьовці.

Випив я ще чарочку — і кріплюсь, як диня на морозі, а Одарка свої пелюстки маку, губи себто, ледь умочила в оковиту й гомонить:

— Живемо, щоб їсти, а їмо, щоб жити. Чим краще їсиш — тим краще живеш, але ж бо затям, Хомо, що чим краще живеш — тим краще їсиш! У колгоспі ото всякі зобов'язання беруть, і свинарки зобов'язуються, і доярки зобов'язуються. І я теж узяла зобов'язання, тільки не перед колгоспом чи сільрадою, а перед собою: краще їсти, щоб краще жити, і краще жити, щоб краще їсти.

— І виконуєш своє зобов'язання чи ні? — питаю, лигаючи гриби, смажені на маслі.

— Як то ні, Хомо? — здивувалась Одарка.— І виконую, й перевиконую, бо ж зобов'язувалась не про людське око, не для годиться, а для себе. І скажу тобі щиро, що з таким зобов'язанням легше на світі. Я з тих жінок, що люблю, коли мою душу ріжуть вареником до подушки, ха-ха-ха!

А я чим більше їм, як дурень на весіллі, тим дужче хочу. І, либонь, росту маленького, й животом не вдався, а де тільки наїдки й напої зі столу діваються, наче їх лиха сила прибирає!

— Люблю, Хомо, коли мене вгощають, але ж люблю і гостей пригостити. Напоїла чи нагодувала бригадира — і він уже твій. Ой, не хвалю я тих хазяїв, що пригощають гостей так, наче пса макогоном. Чи тих, що запросять у гості, а посадять на покуті знадвору. Або тих, що милості просять на своїх харчах. Я, Хомо, знаю: як я тобі — так ти мені. Або: як ти мені — так я тобі.

Одарка Дармограїха говорить, як сніг сипле, а я сиджу за столом, як на помості, і їм, аж за вухами лящить. Горілочка сама п'ється, сама в горло ллється, уже наївсь, аж лоб твердий,— а нема такої сили, щоб підвела з-за столу.

— Не було в зайця хвоста — і не буде, а в мене, Хомо, всього вдосталь, бо я вмію до кожного підійти. І до марнотратів, що своє і чуже добро зугарні пустить на хух. І до недбайливців, які ото сподіваються воду пити з сухої кри-

ниці. І до впертюхів, що йдуть із товкачем, хоча треба йти зі ступою. Знаю, як укоськати боягуза, котрий усякого куща боїться і перед кожним труситься, мов Каїн. А що вже, Хомонько, вмію зіграти на душевних струнах хвальків, що самі з собою носяться, мов чорт із бубном!

— Як, Одарко? — питаю, а сам лигаю шинку з молодою цибулькою, мов не перед добром.

— Беру всіх хмільною чаркою і повною ложкою.

— І нема такого, що не піддався б?

— Нема, Хомо! — гордо сказала Одарка Дармограїха.— Думаєш, базіка, що ляпає язиком, як по воді батогом, не любить попоїсти? Не тільки він, а й дурносміх, якому смішно, коли рідного батька б'ють, не відмовиться від курячої смажені і пляшки малясівки чи бурячихи. І отих джигунів та пройд, яких спарувати й чорту подарувати, вмію обкрутити вкруг пальця, коли мені щось треба від них. Усі в моїх руках, усі в моїх кулаках!

І Одарка Дармограїха на мить запишалася собою і стала така Божа та свята, що хоч бери та в золочену раму замість ікони вставляй.

— А що вже треба мені вибити вигоду якусь у п'яниці — тут уже й мастаком таким, як я, можна не бути. У п'яниці горілка без вогню палить розум, п'яниця проп'є штани ще й похвалиться: «П'яному й кози в золоті».

Я вже налився по вінця, вже розібрало, мов вовка опеньки, а стіл із наїдками та напоями тримав коло себе, як чорт грішну душу. Й Одарка Дармограїха з кожною випитою чаркою ставала все вродливішою, все звабливішою і, зодягнена в блузку-квітник, сама ж бо видавалась розкішним літнім квітником, де кожна квітка, поки я набирався горілкою (аж чуприна куріла!), ще дужче розцвіла, попишнішала, розпустилась яскравими пелюстками. І, мимоволі милуючись Одаркою, я аж ложку забував нести до рота, але вчасно хаменався, цупко хапався за скляного бога, заливався, як циган сироваткою, і так теребив зубами ковбасу, так напихався, що мало зі своєї шкури не вилазив.

— У тебе, Хомо, руки золоті, та й горло непогане, але ж при такому горлі твоє ремесло хмелем не поросло.

— Я ж бо не щодня п'ю, Одарко, а скільки води не пий — п'яним не будеш. Та й не їм багато. Буває, поїм, як бик, перепадусь, як смик, а голодний, як собака.

— Я тебе, Хомо, вподобала за те, що руки твої завжди в роботі. І хай у тебе чорних брів нема, і хай з лиця твого воду не пити, і хай ростом ти не вдався, мов кедр ліванський, та

ти знаєш, що людину мозолі годують, що печені голуби не летять до губи.

— Навіть щоб спекти яєчню, то треба розбити крашанку.

— Свята правда, Хомо! Бачу, як ти в колгоспі, буває, захекаєшся, мов віл у борозні, а оранки не покидаєш, справно ореш. Тому-то я й позичила тебе в Мартохи, щоб бути за тобою, мов за кам'яною горою. За тобою надійно, і комар носа не підточить. За тебе, Хомо, я телиці не пошкодувала, бо що ти вартий — то таки вартий!

А я, по вуха втопивши себе в горілці, почав хвалитись, як хвалилась ота кобила, що з возом горшки побила.

— Я, Одарко, ходжу по цьому світу, як лин по дну, жодної рибки тобі не торкнусь ні хвостиком, ні плавцем. Хіба Мартоха позичила б мене, якби я не захотів позичитись тобі? Телиця — велика сила, та живий чоловік таки цінніший за телицю. Ведмедя не налигаєш, а мене, бачиш, можна, коли з розумом. А ти, Одарко, з розумом, як ота лисиця, що писком риє, а хвостом слід замітає. Про нас не можна сказати: який їде — такого й на віз бере; або: який кінь — така й кульбака. Я, молодице, не вилупився чортом, а вродився чоловіком. Я не ота свиня, якій би ще тільки крила — вона б і небо зрила. Я не отой, що має голос, як у цимбал, а сам як шакал. Я, Одарко, не тертий калач, а безпробудний робітник! Авжеж, і попоїсти люблю, не вважаю на живіт, аби тільки шкура видержала. Авжеж, і випити люблю, щоб у голові стало так, як у млині. Але до чужої старості ставлюся з повагою, хоч і знаю, що старій кобилі не брикатись, а сивій бабі не цілуватись. І чужі сироти мені болять, бо знаю, що сироту і вдовицю навіть тріски б'ють. Спасибі тобі, Одарко, що розпізнала мене серед решти колгоспників. Спасибі, що позичила мене в Мартохи і наче в президію посадила, наче на дошку пошани біля колгоспної контори почепила! Вік не забуду!

— Пий, Хомо, на здоров'я!

— П'ю, Одарко, за твоє здоров'я.

— Пий, бо ти чомусь такий несміливий...

— Це я несміливий перед пляшкою та перед чаркою? Е-е, неправда, мене отой міх не лякав, що тепер і торби мав би боятися. З мене таки кращий герой, ніж із клоччя батіг.

Знову перехилив чарку, аж у вухах мені забумкало, ось-ось уже мало поллятись через вуха. Одарка повільно, мов хвиля морська, гойднулася, встала і, всміхаючись загадково, прощебетала:

— Ой, таки ж несміливий ти, Хомо! Як ота мишка, що лякає кицьку, а сама в норі сидить.

— Несміливий? — почала злість розбирати й одчайдушна відвага.— Та я б... оцю горілку всю випив, а язиком закусив. Та я... чортового батька випив би. Та мене... горілка родила, горілка хрестила, вона мене і в гроб ужене!

— Хвалько ти, Хомо, як ота калина. Вона себе хвалить, що з медом добра.

— Та я... набираюсь, як лин мулу!.. Та моя душа... приймає і з ковша!

Одарка Дармограїха легко, як пушинка, сіла на краю ліжка, далі прилягла на подушці. Груди її то здіймались, то опадали — мов крила в голубів, що пориваються злетіти з землі, та ніяк не зважаться. А що вже очі її жевріли — як двоє вогняних джерелець, з яких тече не вода, а полум'я, і те полум'я таке звабливе, що хочеться самому летіти до нього метеликом, щоб безслідно згоріти в пекельній знаді.

— І не тільки хвалько, а й боягуз.

— Боягуз? Та я цю горілку! Всю! До дна!

— Горілку, може, і вип'єш до дна, а от мене боїшся, мов заєць бубна. — І всміхнулась іще загадковіше: — Отож, Хомо, сип борщу, запрягай кашу, бо хутко треба на ярмарок.

Нарешті в голові моїй розвиднилось. Чого ж то, як жартується, я досі розсідаюсь на тому, на чому стою, ще й ноги звісив? Та чи Одарка кликала для того, аби я набрався так, що мені, голому, аж поза пазухою повно? Та побий мене трясця, коли я сиджу, а вона ж бо на подушці прилягла, а вона ж бо зваблює мене, мов пташку вирій!

Спробував звестись, а від лави одірватись не годен, а долівка всмоктала мої важкі ноги, як болото, а стіл тримає мене, мов верша рибу. Тільки напружусь, тільки гойднусь, горілка хлюп-хлюп у животі, — а що, як перехилюсь, а вона поллється з рота, очей і вух?

— Сокира пливе, а топорище утопло,— сміється з ліжка Одарка Дармограїха.

— Та я... та я... та я...— теліпається мій язик за зубами, як пес за тином.

— Та ти такий, що з солоного огірка застрелишся!

Зумів я одірвати від себе долівку, лаву та стіл — і тоді все довкола почало гойдатись: двері мало навприсядки не пускались, піч вихилясами вихилялась, як причмелена баба на ярмарку, рогачі й коцюби в запічку мало гопака не танцювали. І, на диво, ліжко з Одаркою теж не стояло на місці — пливло, як човен, то в один бік, то в другий.

— Ой Хомо, в малу мірку міряєшся, а в велику не влазиш,— кепкувала Дармограїха.

Я ступив до столу — вся хата гойднулась, як суха диня на воді, й Одарка на своєму човні попливла кудись далеко-далеко.

— Одарко! — закричав я, мов теля перед вовком.— Пливи назад!

— Пливу назад,— долинув голос Одарки зовсім зблизька,— бо бачу, як тобі сирно та масляно — корова ожеребилась, ага?

Я колихався, наче мною нечиста сила колихала, потім намірився до Одарки йти, а ноги чомусь до печі понесли — так, наче то були зовсім не ноги, а два незагнузданих чорти. Буцнувся лобом об комин, аж срібні жуки в очах зароїлись, думаю, таки до Одарки, а два мої незагнузданих чорти ведуть до мисника. Поцілувався з мисником, аж губам гаряче стало, йти хочу до Одарки, а ноги привели до одвірка. Та хай тебе трясця поб'є, що це за диво в решеті: дірок багацько, а вилізти нікуди!

— Ой, як ти ходиш, Хомо! — сміється Одарка.— Ходиш, не доходя минаючи. Заблукав у моїй хаті, бо кепсько знаєш. Та скоро добре зучиш усі кутки, перестанеш блукати.

— Зучу,— обіцяю Одарці,— а зараз і справді ніяк дороги до тебе не знайду, бо хата чужа!

— То, може, давай удвох, бо самому тобі нема чого...

— Одарко, чи я не хлоп? — кричу браво.

— Та наче хлоп, поки сам собі не розбив лоб.

— А раз хлоп, то сам знайду дорогу до тебе. Жди мене, Одарко, як то мовиться, у ржі, на межі, на крутій березі.

— Жду тебе, Хомо, жду. Ото ще ковпак під ковпаком!..

Два незагнузданих чорти мої збісились, шарпнулись, схарапудились — стеля і стіни знову кругом мене попливли, як суха диня по хвилях, і знову я опинився біля столу з наїдками й напоями. Ну, думаю, хоч і сильно забродився, але ж халяв не покаляв,— і за чарку, мов потопельник за соломинку, а чарку в рот, далі ще одну чарку — саме ту, яка пару любить, і в бездонну свою безодню вилив, ще й сам себе похвалив: «Ну й грибок маслючок, усю землю пройшов, червону шапочку знайшов! Я вже такий п'яний, що якби розум мав, то сам від себе втікав би. Хома купив, Хома п'є, бо у Хоми гроші є!»

— Не барись, Хомо! — кличе Одарка, мов у срібний дзвоник видзвонює.

— Та вже йду ось,— мну язиком, наче баба лемішку в макітрі мне.

— Тільки обіцяєш, Хомо, а сам пішов — мов рак по дрижджі...

— Дав слово — дотримаю,— ледь бубоню.

— Еге, жвавий, як ведмідь за мухами.

І тут мої ноги, два біснуватих чорти, самі випурхнули з-під мене. Випурхнули ноги з-під мене, щоб хутчій бігти до Одарки, яка вже просила, мало не плачучи. А тіло ж моє, яке сьогодні прийняло в себе стільки горілки та харчу, так обважніло, мов дубова колода стало, а тому-то й не встигло за ногами. Чорти мої, ноги, ледь відбігли від столу, а тіло на місці зосталось і, зоставшись без моторних ніг, кремінною горою звалилось на долівку. А як тіло-одоробло звалилось, то й ноги за собою потягло, не встигли вони добігти до ліжка, на якому лежала Одарка. А, чую, так їм кортить до Одарки, що хоч і поряд лежать, а так тремтять-дриготять, наче й лежачи до Дармограїхи біжать!

Заснув, як баран, хроплю на всі заставки. Ну, так мені вві сні, наче після маківки, та ще сниться мені зовсім не Одарка, ні, зовсім не її розкішні літні квітники, а сниться мені вві сні стіл широкий, а на тому столі стоїть сулія горілки висока, а я перед тією сулією такий малесенький, ну такий дрібнесенький, що заплакав із розпачу: не вистачить життя, ой не вистачить, щоб усе випити і дно побачити!..

XI. НЕ КОРТИТЬ ДО БАБИ З КОВАНИМ НОСОМ

— О, напився молока з-під скаженої корови! Хіба не знаєш, що чоловік у горілці — як собака у скаженівці? Хіба не знаєш — не той п'яниця, що п'є, а той, що впивається? Так недовго й життя своє кинути на вітер, мов у безодній колодязь. Так недовго допитись до того, що носитимеш додому тільки шнурочки від бубликів.

Чий це голосочок дзюрчить біля мене, бджолою в'ється біля вух, музикою затікає в тяму? А то раптом починає густи, мов муха в глечику? А то поспівує, як поросятко в дощ? А то говорить так, наче йому лемеша до піднебіння почеплено?

— Дивись, бо переведешся на жуки та на блощиці, кому ти будеш потрібен? Шануватимешся сам, то й тебе пошанують. Ой Хомонько, не пропивай глузду, затям, що краще катові оддати шапку, аби тільки голову додому донести.

Розклеплюю повіки, наче жорнове каміння знімаю з них, і перелякано знову заплющуюсь, бо не можу повірити своїм

очам. А таки не можу повірити очам, що бачать яблунівську ранкову вулицю, яка ще не прочумалась, бачать мою рідну жінку Мартоху, простоволосу, в спідниці, зодягненій на нічну полотняну сорочку, босоногу і з такими злими шершнями в погляді, що дрижаки по шкірі йдуть. Тримає Мартоха в руках держак од тачки на двох колесах, тачка котиться по пилюзі, прибитій росою, а в тачці лежить не лантух пашниці чи торба з грисом, а я ж таки, Мартошин чоловік, Хома Прищепа.

— Розліпив свої безсовісні блимаки? Гарний! Одна собака на себе подивилась — і то сказилась, то глянув би на себе!

— Звідки мене везеш, Мартохо? — мов кажани в бовдурі, зашаруділи слова в моєму горлі.

— Питай — не звідки, а куди везу.

— Куди оце тарабаниш на тачці?

— Горенько ж, моє горенько! — Демони їй клекотіли в грудях, як у пеклі, а з очей наче аж дим ішов, курілись вони гнівом смолистої барви. Колеса порипували, а я лежав у тачці, мов немовля у сповитку. — Позичила я тебе Одарці чи не позичила? Взяли ми телицю чи не взяли взамін? То ти, значить, налигався так, що посеред ночі приплуганився додому, кинув Дармограїху, бо тобі хоч вовк траву їж. Осоружний, знеславив мене і перед Дармограїхою, і перед усією Яблунівкою! Це ж Одарка по всіх усюдах плескатиме, що підвела я її кашляти під пень. що помастила губи медом, а облизати не дала. А що Яблунівка скаже? Сміятиметься з бідної Мартохи, що навела Дармограїху на гріх і покинула на сміх!.. Цить, харцизяко, цить, люципере! Де це бачено, щоб отак блудом блудити? О, дивиться жалібно, аж молоко кисне.

— Звиняй, Мартохо,— шепчу з тачки, мов тарган із паперу,— то не я винуватий, а голова тупувата і ноги кляті, що привели мене до тебе і до рідної хати.

— Ой Хомонько, став ти мені хріном у носі, став мені сіллю в оці! Не дмися, мов сич на вітер, правду кажу. І не супся, що вже люди зглядаються на тебе. Будь мені спокійний і тихий, як поросятко в мішку.— І раптом у розпачі зойкнула Мартоха, сполотнівши дужче від своєї полотняної нічної сорочки, яку вона в поспіху, либонь, не встигла переодягнути: — Ой горенько, а як Одарка подумає, що я нечесна, що я не захочу тебе назад повернути, що я слово своє зламала, що я, мов ота лисиця, хвостиком виляю і курочок хапаю, що я однією рукою даю, а другою віднімаю! А в мене

ж душа не чорна, мов у ченця ряса, а я ж бо не така вертка, що й з-під ступи викручусь. Обізвись, правду кажу?

— Ой святу правду, Мартохо, кажеш.

— Мовчи, іроде! Хіба я здатна крутити, як чорт дорогою? Не мовчи, обізвись, гаспиде!

— Ой не здатна, Мартохо, суща правда.

— Мовчи, пройдисвіте! Хіба я така вертка, як в'юн в ополонці? Скажи, здрайцю!

— Ой не вертка, Мартохо, істину кажеш.

— Мовчи, болячко! Хіба в мене сім п'ятниць на тиждень? Чи я ота муха, що захотіла злого духа? Хіба мене карти і життя довели до безпуття? Говори, халамиднику!

— Мартохо, ти золота — і ступаєш по золоту.

— Занімій, Хомо, бо твоя сорочка міри не знає.

Так ми ладком гомоніли з Мартохою, коли вона, розгнівана й роздосадувана, везла моє тіло до Одарки. А я лежав у тачці, мов купа коров'ячого гною, що його везуть у поле під буряки, розглядав себе впівока й так міркував: «О, рука їде зі мною — і ліва, і права. О, й нога причепилась, теж до Одарки їде — одна й друга нога, обидві».

Мартоха гула, мов чотири вітри в лісі, а я задрімав, бо повіки самі стулилися. Сонним і на обійсті в Одарки опинився, сонним і до її хати зайшов, а прокинувся вже за столом. За столом, що був заставлений, як і вчора. З одного боку від мене сиділа моя рідна жінка Мартоха, яка ото надумала позичити мене Дармограїсі, а з другого боку сиділа Дармограїха, якій моя рідна жінка й позичила мене в обмін за телицю.

— І ото тра було вам, Мартохо, жили надривати? — сипалися солодкі, мов медяники, слова.— Я б і сама прийшла та забрала.

— Всякі ж думки могли снуватись у вашій голові, Одарко,— лебеділи лебедиками улесливі слова.— І що я захворіла на хитрощі. Мовляв, із отих, що не говіють, а проскурку їдять.

— Та ні, ви, Мартохо, не вмієте крутити, як чорт греблею.

— Ні як чорт греблею, ні як швець шкурою, але іноді й думати так не хочеш, а воно думається. А я не вмію хитрувати, як отой пес за вечерею.

— Така, як ви, Мартохо, на всю Яблунівку одна-однісінька!

В голові моїй було порожньо, як у млині, в якому ще позаторік мололи востанне, і я щось мусив для помолу кинути до коша, себто до рота: чарочку перваку, міцного, як мороз

на Водохреща, та шинки, смачної, як поцілунок моєї Мартохи в молодості. А жінки тим часом гомоніли. Правду кажуть, що Леська та Хвеська хоч якого дзвона перегудуть, а Мартоха та Одарка можуть перебамкати всі дзвони Київської Лаври. Важко сказати, в кого із них язик довший, та одна одній не поступляться. Мов ціпи молотять. Мов млини гудуть — і все без вітру, а якби їм іще вітер! Ну, думаю, такими язиками тільки полумиски лизати. Ну, думаю, наговорять стільки, що й за пазухою не сховаєш, і в шапку не збереш!

— А ти, Хомонько, такий примхливий та вередливий не будь. Бо що ж це виходить? Виходить, і вдома мене не лишай, і в поле не бери, бо вдома боюся, а в поле не хочу. Треба шануватись, не можна кривити писка біля чужої миски. Будеш жити біля Одарки, як бобер у салі.

— Гулятимеш, як рибка в морі,— докинула Дармограїха.— І не треба крутити носом, наче ти понюхав тертого хрону.

— То не я минулої ночі блудив, то блуд блудив, а мене за собою водив, — виправдуюсь, кусаючи житній хліб, який, подейкують, доводиться пшеничному калачеві дідом.— Мізки запаморочились від горілки, а ноги вже самі понесли до тебе, Мартохо, наче до дівки.

— Хіба можна в Яблунівці знайти кращу за Одарку? — щиро здивувалась рідна жінка.— У неї що спереду, що ззаду! А з лиця — мов кров з молоком. А як моргне, то гай хилиться. Співає Одарка як оте веселе дерево, що в лузі росте. Як танцює, то не носиться, мов пришелепкувата Катря в постолах, а виступає павою. Правда ж бо, Одарко?

— Що правда, то не гріх,— скромно згодилась Дармограїха. Від неї пашіло теплом, як од печі, напаленої під випічку хліба. А від Мартохи віяло холодом криги, завезеної до колгоспної льодовні. А що сиділи вони обіч мене, то з одного боку мені було жарко, аж піт пробирав, а з другого боку холодно, як шолудивому цуцику на морозі.

— А голос який у неї солодкий та густий,— і далі вихваляла Мартоха,— що хоч бери та лопатою горни. Розсудлива — не хапа заліза в руки, поки не поплює на нього. Совісна — вона чужими руками не стане гада ловити. Та вона ж така добра, хоч у пазуху клади!

— До криниці доброї стежка завжди втоптана,— докинула скромне слівце й Одарка.

— Та біля Одарки, повір мені, і Бог оборонить тебе від скаженої миші! Чи, може, ти б хотів, щоб я тебе позичила якій-небудь бабі з кованим носом?

— Не хочу до баби з кованим носом! — щиро вирвалось у мене.

— Може, хочеш до такої, що ти її хоч у ступу всади й пирогами годуй, а вона буде тобі однаковісінька, не переклепаєш і не перешиєш наново?

— Не хочу! — кажу, зизом дивлячись, і пнусь до рідної жінки, як жаба до гусеняти.

— Отож-бо й воно, що від добра не треба шукати добра. Не оддувай губи, як капиці, бо все зле — все немудре! Цінуй Одарку, а вона тебе вдесятеро поцінує.

— Нашого пономаря ніхто не перепономарює,— кажу.

— А хай і так! Тільки не треба тобі, Хомо, бути на ліве око глухим, а на праве — недочувати! — Мартоха звелася з-за столу, до господині звернулась: — Гостям сміх, а хазяям сльози... Спасибі, Одарко, за вгощання і за добрі казання. На здоров'я пилось, по запасці лилось, по білій пелені, на здоров'я мені, на погибель тому, хто завидує сьому.

— І вам спасибі, Мартохо, не оминули моєї хати.

Прощались вони, мов рідні сестри. І всміхались одна одній, і кланялись. Мартоха доходила до порога, а потім назад поверталася — знову всміхалась та кланялась. Одарку вихваляла та добрі поради давала. Ну й жіноцтво, ну й химородство! Хоч їх обох до однієї гілляки підчепи — одна другу не переважить ні в чемності, ні в хитрощах, ні в лукавстві. Одним миром мазані, обоє рябоє, одного плоту коли. Та й так мені стало весело, на них дивлячись, що я осміхнувся мало не на кутні. О, циган цигана на клячі не обдурить — тим більше, що ці цигани — Мартоха та Одарка, а, виходить, кляча — не хтось, а я, Хома Прищепа!

XII. ЧИ НЕ ДОВЕДЕТЬСЯ ЙТИ НА БАЗАР ПО ДРУГУ ГОЛОВУ?

— Запрягайся, Хомо, в роботу,— мовила Одарка.

Роботу ж мені шукати не треба, робота завжди сама знаходить мене. Закандзюбилось моє діло зі свині — попорав у сажі, погодував льоху. Так само попорав біля корови — як дві краплини води схожа була з теличкою, що дісталася за мене. Перехнябились у хліві двері, то полагодив завіси. Сокира злетіла з сокирища, то з обуха позабивав дубові заплішки, тепер ніколи не злітатиме. Визбирав на гніздах курячі яйця, сипонув зозулястим пшона; качок теж не обділив, бо налетіли, як голодна татарва; гелгала зграя гусей, то й

гусей погодував; нарвав паші і для кролів, що пухнастими клубочками біліли та сіріли в клітках під хлівом. Не оминув своєю ласкою і здорового, у півбичка зростом, собацюру, що веселим катюгою поглядав, як то я вештаюсь по обійстю і даю раду чужому хазяйству.

— А тепер, Хомо, йди в колгосп,— сказала Одарка перегодя.— Не жди, що бригадир тобі загадуватиме, бо я загадуватиму. Роби в колгоспі до сьомого поту, хай люди думають, що ми живемо з твоїх мозолів і трудоднів, а не з моїх статків.

Хо-хо, думаю, повчи рибу плавати! В такого умільця, як я, і долото може щуку зловити, Одарочко, повинна ж бо знати, інакше не розщедрилася б породистою телицею.

На колгоспному корівнику вила-трійчата на мене чекали і, наче діти за батьком, скучали. Я ті зажурені вила до рук узяв, од усієї душі обійняв, а далі у купу гною загнав — і як почав орати, як почав копати, як почав вергати, охати та зітхати, що скоро гною в корівнику зосталося з навильник. Доярки мною милуються, з моєї ударної праці не надивуються, а я не хизуюся, не малююся, бо мені добряче втямки, що тільки в праці я красивий та вродливий, а вдачею своєю не вредний і не спесивий!

Доярка Христя, яка сама в роботі горить, як віхоть соломи, не втрималась від похвали:

— Ото пупа напинаєш, Хомо! Як віл: поки не випряжеш — сам не випряжеться!

— А я не камінь, щоб стояти. Та й ти, Христе, також вдатна — і до плуга, і до рала, і до хлопців дала б драла.

— Де ті хлопці!.. Далеко куцому до зайця, а мені з вами не рівнятись.

— А що це ти тулиш, Христе, мов сліпого до тину?

— Може, й сліпого до тину тулю, а тільки люди б марно не казали за Дармограїху. Чи нелюбо слухати правду?

— Я б і не хотів слухати, але ж...

— Ага, не хотіла кобила вівса!

І, либонь, образилась на мене якоїсь хороби, бо геть пішла, наче мила ковтнула.

Наш яблунівський зоотехнік Невечеря Трохим Трохимович ну вже такий кумачевий на твару, що на першотравневому святі в селі його обличчя губиться серед червоних транспарантів, саме видається транспарантом! Тільки на цьому транспаранті замість слів намальовано двоє живих очей, схожих на якихось дивовижно лукавих перепелів, що довго не затримаються під кущуватими пшеничними бровами, а

дружно зірвуться і, важко хуркочучи, полетять у безмежжя літнього світу.

Так от, коли видалась вільна хвилинка й чередники та фуражири зібрались біля корівника, щоб затягнутись цигаркою та повтішатись тютюновим димком, Невечеря мовив хитрувато до мене:

— Щось твоя люлька не куриться — видать, дівчина кріпко журиться.

І зайшовся реготом! А вмів Невечеря сміятися знаменито — його мішкуватою постаттю трусило, як трусить осиковим листочком у бурю, а в горлі і в грудях ревло, наче там громи перекочувались, тирлувались, телесувались. На Невечерю дивлячись, ніхто б не зумів утриматись від реготу, бо отакий уже наш яблунівський зоотехнік був щирий у веселощах!

Зрештою, те ревисько в грудях Невечері ледь угамувалось — і знову він:

— Дівочка — як горілочка: наче хлопця — зведе й дідочка!

Ну, думаю, сміялася верша з сака, бо й сама така. Зоотехнік наш любить бісики пускати, і неспроста подейкують про нього, що Трохим Трохимович такий ласий до жіноти, так підлабузнюється та упадає, що з будь-якою може взяти шлюб у кропиві. Може, й не з будь-якою (мою Мартоху не вкоськав би, оброть не накинув би на її норовливу вдачу!), та марно б не плескали язиками.

— Чому не дуріть,— кажу,— коли приступає. Але ж, Трохиме Трохимовичу, ти здається, сам заплутався у жіночих спідницях.

— Я, Хомо, заплутаюсь — і виплутаюсь, бо старого лиса тяжко зловити. А чи ти часом не попався Одарці, мов курка в борщ? То така, що дай і торбу з пирогами, і чорта з рогами — все мало! Чи не вийде в тебе так, що бігатимеш із одним ротом на два обіди — й голодним зостанешся?

— Чи не заздрісно тобі, Трохиме? Нема тобі щастя без заздрості?

— Хомо, я не з тих, що вип'ють і з'їдять за трьох дурних та за себе четвертого. Але я зоотехнік і маю сказати: чужу гречку шануєш — чи не завадить це твоїй роботі на фермі? Так сказать, на трудових показниках не відіб'ється?

— Мої показники — завжди показники,— відповідаю гордо, наче ножем ріжу.— Ти ж бо знаєш, що я допадаюсь до роботи, як ужака до молока.

Тут Невечерею знову почало гойдати й колотити, так чоловік реготав. Ну, думаю, сміється горщик з котла, а обидва

чорні дотла. Ну, думаю, з насмішки люди бувають, а насмішникам очі вилазять!

— Моє діло сторона, звісно,— вволю нареготавшись, мовив Невечеря,— а тільки немає тим народної честі, хто по собачій стежці ходить. Мушу тобі це сказати як член правління колгоспу. А не буде так, що Мартоха твоя та побіжить до голови жалітись на тебе?

— Не побіжить,— кажу.— Мартоха не з тих, що без царка в голові. Мартоха моя не дурна, мов сто пудів диму.

— Хвальби повні торби, а в торбах нема нічого.

— А я кажу, що Мартоха не дурна і в дурного не зимувала.

— Добре було б, якби так,— задумався Невечеря.— Бо нащо нам скандал на фермі? Не хочу бути схожим на того, що його товкли в шинку, а потім ще товкли і в церкві. Має бути трудова дисципліна, втямив? Бо нема гіршого ворога, ніж дурний розум.

— То правда, коли розуму нема — з кожуха не приточиш.

— Значить, обіцяєш, що з ферми не дезертируєш, як дезертирував од Мартохи до Одарки?

— Авжеж, ні, бо я ж не розмишляю хвостом.

— То й добре, що в тебе глузд за розум не завернув,— похвалив зоотехнік.— Що не доведеться йти на базар по другу голову.

Отож, як бачите, так ми з Невечерею тоді накурились — аж жінчина рідня почманіла, так у примовці говориться. Почвалав я на ферму, завдавав корму худобі, а з голови ніяк не виходила наша балачка. Невечеря — з людей тямковитих, неспроста кожній корові дав такі грамотні та культурні клички: Асамблея, Квитанція, Резолюція, Організація, Накладна, Комісія. Є в нашому колгоспі бик, якого звуть Пентагон, дуже дурна і вперта тварюка, тільки й пугу слухається, тільки батога має за найвірнішого товариша,— так це зоотехнік Невечеря придумав йому таку скотинячу кличку. Іншого бичка він охрестив Церемоніалом. А рудого бугая, якого боїться і старе, й мале (такого побачиш не на прив'язі, а на волі — очкур лопне з переляку, полотном сполотнієш, волосся дротом стане і шапка сама злетить!) — так от цього клятого бугая зоотехнік Невечеря не довго думаючи поіменував Імперіалізмом. І що ви гадаєте — кличка як улипла, така влучна, так личила лютому бугаєві, і, коли вже хтось дуже сердився на нього, комусь він у печінки в'їдався своєю хижою вдачею, тоді його називали не просто Імперіалізмом, а й зі смаком додавали: «Міжнародний». А ще казали: «Скрутимо тобі роги, Імперіалізм триклятий!»

О, Невечеря не на цвіту прибитий, у нього розум не в п'яті, він ум за ум не заорав! Іноді так скаже, що від здивування за голову хапаєшся. Недавно почув од нього таке: «Краще добре поїсти, ніж погано постояти». А то ще: «Ліпше чарку піднести до рота, ніж уранці півня до вуха». А то хіба не він якось сказав дояркам увечері, коли вже мали розходитись по хатах: «Рот дереться, спать не заманеться, а їсти так хочеться, що очі злипаються»? Невечеря скаже, а ти, Хомо, потім думай, до чого воно казано й що стоїть за казанням?

Чи не заздрить Невечеря? Сам будучи старим собакою, якого важко до ланцюга привчити, він не може спокійно спати, коли сусід добре живе, коли в сусіда і жінка мила, і хата біла. Він, либонь, із отих у нашій Яблунівці, що і з миски не наїсться, і з полумиска не налижеться. Йому здається, що я, Хома Прищепа, йому дорогу перейшов, що я хапком-лапком, будучи ловкачем і пройдисвітом, перехопив Одарку Дармограїху!

Бач, удає, що за мої трудові показники вболіває, а насправді зовсім інше на оці має! Бач, за трудову дисципліну переживає, а насправді про Дармограїху гадає. Бач, на молоконадої натякає, а про чужу гречку не забуває!

І так стало добре, що Невечеря не пошив мене в дурні. Щука хитра, та не з'їсть йоржа з хвоста! Либонь, не тільки зоотехнік заздрить, знайдуться й інші, яких візьмуть завидки на чужі пожитки. Дам їм раду, я не отой дурень, що мішком прибитий, маю лій у голові. Нікому не вдасться збити з путі праведної!

Може, таємно гадкувалося, хтось наврипливий і збив би, але ж телиця, взята за мене Мартохою, не дасть!

XIII. ЛУЧЧЕ ОКО ЗОЛОТА, НІЖ КАМІНЬ ОЛОВА

Одарка Дармограїха набралася всяких медичних довідок, як собака бліх. Сама здорова, як хрін, та довідки доказували, що начебто не таке вона вже й червоне яблучко, що всередині там черв'ячок. Хвороба нікого не прикрашає, хай кожного обминає, але ж... як начитатись отих довідок — можна подумати: на неї собаки вже давно часник товчуть, тобто помре скоро, тобто, як мовиться, скоро з печі на лавку переберется. Ті довідки казали, що поможуть Одарці хіба що чотири дошки і васильків трошки.

Пусти вуха поміж людей — багато почуєш, та я ж бо своїми очима набачився, що Одарка при повному здоров'ї, вона

б подужала місяць з неба дістати, вона б зуміла орду чортів зловити й до воза запрягти, їй до снаги було б відьму приборкати й на сонце полетіти. Хай би теля безроге вбило мене, коли неправду кажу!

Будила мене вдосвіта, до сходу сонця, наказувала:

— Хоч ти, Хомо, й змарнів, як полова, хоч ти й на смик перепався, а до колгоспної роботи треба поспішати. Хай інші ледарюють, байдики б'ють чи ляси точать, а ти маєш бути на фермі найпершим. А ти маєш найбільше трудоднів заробити. Час не стоїть, а ти не з тих, аби день переднювати, а ніч переночувати. Ходи мені в передовиках, ошивайся серед активістів, хай тебе на зборах хвалять і до президії вибирають. Хай люди знають, що ти чесний, багато заробляєш. А я вже за тобою почуватимусь, як за горою, ніхто очей не виїдатиме, що я спекулянтка, перекупка і ярмаркова пройда. Шануватимуть тебе — пошанують і мене, бо чужий рот хоч і не хлів, а зачинити якось треба!

— Вище себе не скочиш...

— Але ж не забувай, Хомо, що дурень думкою багатіє,— палко заперечила Одарка.— Треба впертись, мов кілок у тин, і свого домогтись. Домогтись, щоб тебе, Хомо, скрізь висували. І в правління колгоспу висунули, і депутатом сільради, а може, дивись, і вище!

— Та я ж бо, Одарко, старший куди пошлють...

— То й добре, тепер саме таким і дорога скрізь, бо за роботу шанують. Не треба ховатись, як зозулька по кропиві, а треба знаєш як? Хоч і з телячим хвостом, а у вовки суньсь!

— На те так скажу: овес у трьох кожухах, та й то холоду боїться!

— Ти хоч і мала пташка, а кігті повинен мати гострі, от! На корівнику — діло добре, але, може, попросився б у голови колгоспу, щоб їздовим призначив? Краще, звісно, шофером, та в тебе шоферського уміння в руках немає.

— Либонь, можна попроситись наглядачем колгоспного бугая...

— Наглядачем до Імперіалізма?

— Ага, наш голова навіть натякав недавно, що на цій посаді я краще б справився, ніж дід Гапличок, бо в діда вже не та сила, на спочинок пора.

— То йди наглядачем до бугая. Зразу станеш на видноті, й кожен хазяїн, який тримає корову, буде тебе поважати. А тобі ж тепер ой як потрібна повага! А від твоєї поваги й мені якась дещиця перепаде.

— Кажуть, Одарко, що скоро звільниться місце сторожа

біля яблунівської крамниці, бо дід Бенеря до своєї внуки у Вінницю хоче перебратись.

— Добре було б сторожем, бо доступ до товарів більший. Тоді б ми з тобою, Хомо, і з-під живого п'яти різали! Маючи доступ до всяких дефіцитів, могли б по крашанках з тобою ходити, Хомо, й ні одної не роздушити. Але хай уже я торги-переторги знатиму, гендлюватиму, хай уже я з варених крашанок, як мовиться, курчата висиджуватиму, а ти, Хомо, знай працю, бо тобі, чесному, всюди честь, хоч і під лавкою. Не треба, щоб тебе совість без зубів гризла. То вже нехай я телят боюсь, а воли краду!

І хтось ото сміє говорити, що в Одарки Дармограїхи нема совісті, коли найкращий її порадник — це сумління та вболівання за мою честь. Я, може, й хотів би схибнутись, податись кривою дорогою, але Одарка не дасть, збереже мою душу і трудову славу. Ні, Одарка не дасть кия, щоб тим києм і набили її!

Вона зранку наричувала повний кіш усякого добра: сметани, сиру, масла, молока, цибулі, петрушки, кропу та квітів — і все те перла на горбі до автобуса, а вже автобусом добиралась до районного базару. Там спродувалась і ходила по магазинах, де кожен продавець її знав і неодмінно щось цінне давав із-під прилавка. Ті дефіцити Одарка вміла з вигодою продавати і в самій Яблунівці, і по всіх усюдах. Так само добре знали її в області, тут по міських магазинах вона теж діставала товари, на яких при перепродажі мала навар, живу копійку. Вечорами, повернувшись додому, вела зі мною задушевні бесіди.

— Я, Хомо, з обманом не знаюсь і нікого не дурю. Правду кажуть, що купівля руки пече, а продаж гріє, та мене і продаж гріє, і купівля, от! Я вже така вдалась, що коли матиму користі на два шаги, та й ті щербаті, однаково ті два шаги мені дістануться. Чи я винна, що світ такий і люди такі? З прибутку голова не болить. Я не хочу бути отією Химкою, яка що напряла, то й те миша вкрала. І не хочу бути схожою на отого Хому, який так славно заробив на качалках: одну продав, а дев'ять йому на плечах баби побили.

— А ще кажуть: заробив, як Хома на вовні!

— Кажуть, Хомо, та не про тебе, слава Богу. Кому що даровано: мені — комерцію, а тобі мозолі на долонях.

— А ще кажуть: не будь Хомою!

— Хомо, то не про тебе сказано, я б не дозволила.

— А ще кажуть: купив Хома хорта, а Ярема чорта!

— Хомо!

— А ще кажуть: оце виграв, як Хома на булках!

— Хомо!

— А ще кажуть: не будь Хомою, на те ярмарок!

— Хомо!

— А ще кажуть: виграв, як Хома на милі.

— Хомо, цур тобі, пек! Ти не з тих, що проміняють шило на мотовило, то все про іншого Хому кажуть, не про тебе.

Тоді, коли Одарка гнівалася, сперечалася, гадкувалось мені: баба і чорт — рідня! Інакше не придумали б, що створив Бог три зла — бабу, чорта і козла. Слова її здавались жалкими, як кропива, і кололися, мов їжак. Розпустившись циганською пугою, Одарка і з лиця ставала страх яка негарна, де й дівалась її іконописна врода, вже вона була білолиця — як мазниця, і чорноброва — як руде теля. Язик у неї сіпався скаженим собакою на ланцюзі, що, здається, перегриз би горлянку найневиннішій пташці, а очі ставали двома гніздами розтривожених шершнів. Ну, думалось мені, наляканому Хомі, таку і на ярмарку ніхто не вподоба, ну, думалось, таку і жаби не їстимуть!

Зате перегнівавшись, погасивши злий жар у душі і розтрусивши шмалькі приски з очей, Одарка перероджувалась. Уже не сказав би й не подумав би про неї, що вона хороша — мов свиня у болоті, що вона вбилась у ріст, мов заєць у хвіст. Бо ставала Одарка Дармограїха і поставною, і веселою, як ясочка, і зуби її світились, як ріпа, і очі цвіли, неначе волошки у пшениці. Одним словом: молодиця — подивиться!

Такі одміни відбувалися з Дармограїхою тоді, коли затівала балачки про гроші, ярмарки, магазини й торги.

— Ой Хомо, затямити слід, що не чоловік тримає на світі копійку, а копійка тримає чоловіка. Об копійку ноги не заб'єш, її завжди треба тримати про чорний день.

— Хіба, Одарко, не від грошей усе лихо на світі?

— То придумали ті, хто їх не має. А коли є гроші — не заросте душа полином.

— Чому ж тоді кажуть: і чорт має багато грошей, а в болоті сидить?

— Дурні плещуть язиками. А розумні знають: лучче око золота, ніж камінь олова!

— Гроші — слина...

— Хомо, як сам нездужатимеш, то гроші за тебе все зроблять!

— Казав Хома, що в нього грошей нема...

— Забудь, Хомо, цю примовку, вона тобі не годиться. Ми тепер удвох із тобою, як чорт із сатаною. А я не з отих, що

вітру служать, кому димом платять. А на базарі треба вміти заправити стільки, як ото дурень за батька. Хо-хо, Хомо, людську натуру зучила добре, знаю, що знайдеться купець і на дірявий горнець.

Одарка Дармограїха павою походжала по хаті, гнулася станом тополиним, плечима поводила лебединими, усмішка розкошувала на її обличчі, як вареник у маслі, а хитро примружені очі скидались на двох пухнастих кошенят, що бавляться між собою в лагідному теплі сонячного проміння. Слова її щебетали соловейками на калинових губах, а то пурхали по всій хаті, витьохкуючи та виспівуючи. Розмовляючи отак зі мною, Одарка начебто ворожила, або ж якась недобра сила ворожила Одаркою, і здавалось, що й на мене якусьману наслано, бо я теж піддавався тому чаклуванню.

— Я, Хомо, чорта з рогами не куплю на свою шию! Нехай кота в торбі той купує, кого посилають по раки, а він жаб наловить. А я люблю з такими торгуватись, із макоцвітними себто, які приходять на ярмарок борошно продати, а хліб купити. Їх обведеш кругом пальця, голими під монастир пустиш, а вони ще й подякують тобі, у монастирі ж молитимуться за твоє здоров'я і щодня свічку ставитимуть!

Говорить Одарка — як медом мастить, що не слово — то медяник.

— Але ж грошовитого дурня почи́тують,— кажу.

— Коли, Хомо, горище без даху, то сіно там не втримається, буря розкраде. Так і з грошовитим дурнем, який носить голову тільки для шапки: сьогодні багатий, як земля, а завтра бідний, як церковна миша. Але, Хомо, на те й розумні водяться, щоб дурні не переводились. Подумай, що б у світі діялось, коли б усі поставали розумними, хитрішими один від одного? Нудно жилося б і нецікаво, бо ні обдурити, ні обмахлярити, ні обшахраювати. Е-е, що б там казали, а коли повно дурнів, як зірок у небі, то справжньою людиною почуваєшся, є душі де розгулятись!

— Авжеж, Одарко, не штука дурня здурити, а ти спробуй ошукати такого, що його і в окропі не впіймаєш, і в ложці не втопиш.

— Хомо! — щасливо засміялась Одарка.— Та я ж сама така слизька, що мене обома руками не вдержиш. Для мене базар — як для в'юна ополонка! Наймиліше діло — це з ловкачами та пройдисвітами торгуватись, ото вже школа, ото наука! Я їх наскрізь бачу, бо сприт у мене ще спритніший, ніж у них. Як поторгуюся з такими — тільки руку наб'ю,

тільки розум нагострю, я б уже тоді й вовка зловила за вуха, а якогось дурня чи роззяву — й поготів! Та коли до мене хитрий на базарі підходить торгуватись, то я сама вмить стаю хитріша від чорта.

— Гляди, Одарко,— застерігаю,— хитрощами недовго проживеш.

— Краще хитрощами недовго прожити, та солодко, ніж бути дурнем, який свою хату палить і радіє з вогню. Тепер ти, Хомо, втямив, чому саме тебе я позичила в Мартохи? Адже пройдисвіти всякі самі набивалися, самі просились, без мила в душу мою милились. Та нащо мені лінивець, який ховається від роботи, як собака від мух?

— А так,— кажу,— всякий гайдура-байдура, що легейди справляє, тобі не потрібен.

— Як не потрібні й оті, що здалеку бачать червону запаску.

— Чи отой, кого гулі в лапті обули,— підтакую.

— Набивались до мене у прийми і п'яниці, що здатні весь світ пропити за три гривні, що намогоричуються до самого підборіддя.

— Авжеж, навіщо тобі ті, кого розбирає, як вовка пиво, на третій день.

— Ось, Хомо, я й задумала спаруватися з чесним чоловіком. А візьми подумай, чи всякий чесний та трудящий захоче зі мною знатись і водитись? На те мені Бог дав голову, щоб посторонок не зсувався, ось я й намислила, що кращої пари, ніж ти, в Яблунівці не знайти. Якби спробувала тебе відбити у Мартохи, то, може, й не відбила б. То, думаю, чом би не спробувати позичити? Твоя, Хомо, жінка така, що і язика свого позичила б на сусідський куток, якби могла.

— Але ж із хороби ти й розумна, Одарко! І справді, краще з наперсток розуму природженого, ніж цебер приученого.

— Кому біда докучить, то й розуму научить! Отож, Хомо, ходи мені в ударниках та передовиках, знай чесну працю, водися з активістами. Дадуть грамоту — бери, світить премія — не відмовляйся, зблисне яка медаль — пнись до неї! А я за тобою, мов за горою, гендлюватиму, ніхто й слова не посміє сказати. Бо що? Бо, скажу, живу не з гендлю, а з чесної Хоминої роботи, з його ударних мозолів, а також із ентузіазму!

XIV. ЖАРТУЙ, ГЛЕЧИЧОК, ПОКИ НЕ ЛУСНУВ

Якось так сталось, що Одарка — з магазинів та з базарів де вимінявши, де купивши — спорядила мені новісіньку амуніцію. Насамперед білі перкалеві сподні, у яких не осоромився б і сам генерал, бо легенькі були й ніжні, наче з лебединого пуху ткані. А також сорочку шовкову блакитну, яка в руках хлюпала, мов літня хмаринка у воді. Розказувала, хотіла на товчку придбати офіцерський кітель, бо завжди була небайдужа до командного складу армії, та передумала — й виторгувала барвистий, під строкатого вогнистого півня, піджак, який наче аж кукурікав на мені, коли я вперше приміряв. Не пошкодувала грошей і на штани з цупкого синього габардину — в таких штанях на весь наш район ходив тільки завідуючий райощадкасою, схожий чомусь і вранці і ввечері на сірого горобчика напідпитку, та ще мав такі штани мельник із парового млина у Малих Дубових Грядах. Купила мені Одарка жовтавий капроновий брилик, поцяткований дірочками, щоб голова могла вільно дихати свіжим повітрям, а також ширококрисий велюровий капелюх хустського виробу — такий капелюх носив директор Яблунівської середньої школи Діодор Дормидонтович Кастальський, чоловік вельми вчений і освічений, хоч і по нинішній день їздив по селу на велосипеді.

— Хіба то людина, у якої на пузі шовк, а в пузі бовк? — гомоніла Одарка, вирядивши мене в празникові обновки.— То людина, в якої сите пузо одягнене в дорогі строї. Та й треба знати, коли й перед ким виряджатись. А то, буває, вирядиться, як болячка, аби тільки в лавку пройтися і солі купити. Дівка молода теж має знати, який модний одяг личить їй, а в якому їй мов жабі у вінку.

— Та подоба як сліпому дзеркало,— згоджувався з Одаркою.— Та не забувай, що зустрічають, на одежу дивлячись.

— А проводжають, думаєш, розум цінуючи? Е-е, проводжають, тільки кишеню помацавши. Хіба то багато ума, коли в кишені катма?

— Але ж дитині своїй бажають не так багатства, як розуму.

— Хомо, що ж то за ума палата, коли грошей малувато?

— Одарко, чоловік без розуму — що сніп без перевесла.

— А що те перевесло важить, коли снопа не нажато? Нажатий сніп — ото і є гроші!

Отже, затіяла Одарка оту веремію з моїм одяганням та взуванням. І так же чудно виходило все в неї, що, либонь,

на Дармограїху дивлячись, можна було повірити, начебто коцюба вміє кудкудакати, а мітла яйця може нести, або ж у те повірити, що земля здатна репнути, а з того реписька вискочить рогатий чорт.

Бо що? Бо якогось дня на якомусь тижні пропали всі ті обновки, на мене куплені, а натомість появились зовсім інші, і, приміряючи їх на мені, Дармограїха гомонить весело:

— Хомо, ото ходити тобі в білих перкалевих сподніх — однаково, що припасувати лутку до дверей. А в такій сорочці шовковій блакитній тобі ходити — однаково, що з хвоста хомута надівати. Ти, Хомо, бачив, як кобилі пришивають хвоста, хоч у неї і свій довгий? Ото так само тобі ходити в піджаку, якого сторгувала не подумавши. А чи ти бачив, щоб у криницю воду лили, коли вона і так повна? Ото так само тобі два капелюхи мати — один із заморського капрону, а другий із домашнього велюру. Чи знаєш, як сидить дурень під кручею і ловить раки онучею? Ото так тобі в штанях синього габардину по Яблунівці вештатись чи в гнояці бабратись.

— Та я й сам не хочу, щоб у Яблунівці всі собаки виздихали, як мене побачать.

— Отож! І я не хочу, щоб ти перед людей вискакував, як Кузьма з маку.

— Треба як? Треба так, як ота середа, що не ходить попереду четверга.

— Суща істина, Хомо! Тому-то я надбала зовсім інше добро, в якому ти будеш мов князь, а не такий красивий, мов кабан сивий. Треба тобі, Хомо, шануватись, бо ти не такий, що тобі, як то говориться, до лиця — вся околиця.

Й Одарка Дармограїха державним жестом нашої ж таки, яблунівської цариці подіставала зі скрині (великої, як козацька двадцятивесельна лодія) нові покупки-подарунки, заходилась міряти на мені і, міряючи, приказувала:

— Оці сподні, Хомо, якраз тобі й годні. А як зносиш, то зможемо на городнє опудало надягнути чи рибу ловити, бо, кажуть, сподніми найкраща риба й ловиться.

— Не квапся, Одарко, поперед невода рибу ловити, бо ще не зносив...

— Зносиш, Хомо! При твоєму здоров'ї і працьовитості зносиш хутчій! Не думай, що я продаю вовка, хоч і не вбила його... А цю шапку смушеву я ледь вирвала з рук у перекупки. Правда ж, славна? Таку я тільки в нашого агронома бачила. Поміряй... Та не хапайся, як попівна заміж! Попівна хапалась, та й тепер сидить...

Славна?.. А такого светра, Хомо, я тільки у Вінниці бачила у м'ясній лавці, на м'яснику, там така ряшка у нього, що за три дні на чортові не обскачеш, а пузо роз'їхалось, як верша. У такому светрі, Хомо, дощ тобі за шию не лляти-меться, як хто угледить — завидки його з'їдять!.. А цим-от голубим штанам, чоловіче, ніякого зносу не буде, в таких штанях ти герой героєм і в будень, і в свято, і на родинах, і на поминках. Вічний крам пішов на них, не порветься й не подереться. Такі штани я бачила тільки на нашому вчителеві фізкультури, та й то лиш тоді, коли він женився на нашій завклубші, а жінка, либонь, сховала те добро тепер у шафі, бо добрий запас завжди потрібен.

Вирядивши мене в усе новеньке, усе з магазину чи з ярмарку, Одарка Дармограїха ставала зоддалік, дивилась на мене замилувано й гомоніла щасливо:

— От поміркуй, Хомо, якби я мала таку вдачу, що з хати димом, з двору вітром к чортовій матері, то чи ходив би ти в такому багатстві?

— Авжеж, Одарко, якби тобі щодень був Великдень — пропали б, як руді миші.

— А якби я була така господиня, що три городи — одна диня?

— Було б тоді у нас сім закутів — одна свиня.

— Бачиш, Хомо, я не така, як то кажуть: про мене — нехай вовк траву їсть у мене. Я, Хомо, дбайлива, а тому ти в мене й ходиш в багатстві, як ясний місяць.

Я іще не знав Одарку Дармограїху, так скоро потроху взнавати почав. Ха, недарма сказано: якби чоловік знав, що не знає, то б і мав, що не має! Справедливе казання про моє життя і мої пригоди. В Одарки була хіть не тільки до продажу чи купівлі, а й до всяких обмінів. Перегодом позникали і нові сподні, і смушева шапка, і в'язаний светр, і голубі штани. Замість них появилося зовсім інше вбрання та взуття, приміряючи яке на мені, Одарка гомоніла з дитячою втіхою:

— Я, Хомо, як отой циган, маю дві шкури: одну оддам, продам чи обміняю, а в другій сама зостанусь. За оцю жилетку чорного сатину я віддала смушеву шапку...

— Одарко,— дорікав їй,— хто міняє, той не має.

— Я маю — і ти матимеш, бо до жилетки я доплату взяла! А за ці хромові чоботи я віддала славну телячу шкуру, але й сама вже мусила доплатити...

— Одарко, міняйло без штанів ходить...

— Хомо, буває, що міняють бика на індика чи шило на

швайку, а я таки не прогадала. Ну, довелося капосному спекулянтові півока могоричу поставити, бо любить випити.

— Ага, бич на бич, аби могорич.

— Хомо, старці колись у давнину паліччям мінялись — і то замогоричували! А мені ж так кортіло, щоб ти був схожий у новому вбранні...— Хитро так, задоволено оглядала мене з усіх боків, в'ючись по хаті, як хмелина.— Знаєш, на кого?

— На кого? Та, либонь, тільки не на себе. Вбрала мене, як чорта на утреню.

— Багато ти тямиш! — гнівалась Одарка й на хвильку ставала така, що коли б зараз сім собак — то від усіх сімох од'їлась. Але скоро зласкавлювалась і говорила, мов ціпом молотила:— Я, Хомо, не з отих, що можуть обідрати чоловіка — і виспатися на його ж таки шкурі! Й ти на мене не дмись, як півтора нещастя, бо я таки й справді хочу, аби ти зоставався собою, але був схожий на гарну людину. Знаєш, на кого? На Гната Петровича Пиндюрку, який завідує районною маслобойнею, о! На ньому бачила такі самісінькі хромові чоботи й таку жилетку чорного сатину!

— Одарко,— дивився на неї, мов миша на крупу.— Щоб бути схожим на Пиндюрку, треба зовсім інше мати...

— А що, га? — якби могла, то б очима лизнула, так проймала поглядом.— Він іще люльку смалить, то, може, й ти хочеш люльку?

— Щоб бути схожим на Пиндюрку, треба в своїх руках тримати маслобойню.

— Бач, невдоволений! Як же тебе тоді одягнути? На кого ти хочеш бути схожим?

— Та на кого ж, на себе...

— Е-е, не кажи, Одарка добре бачить, що тобі щось не до шмиги, інакше б не надувся, як сич на дощ. Може, тебе зодягнути так, як ходить начальник районного цегельного заводу?

— Навіщо? Аби сусіди внадились до мене випрошувати цеглу, якої в мене нема?

— Чи, може, справити тобі такі валянки, шапку та кожух, які носить голова нашого сільпо взимку? Правду кажи, бо наче ж твій язик — не двулична китайка. Е, Хомо, щастя тобі саме в руки суне, маєш дорожити, не можна на словах милості просити, а за халявою ножа носити.

Прикинувшись неклепаним дурнем, якому аж очі рогом лізуть, я й кажу:

— Торік, як до області їздив, то бачив коло оперного те-

атру славний кожушок, поли розцяцьковані, знизу хутром обібраний...

Одарка, зацікавившись розповіддю, почала крутитись по хаті, мов бабське веретено, уважно слухає, аж вуха пожовкли.

— І не чоботи носив той кожушок, і не валянки, а якусь нетутешню звірину, догори хутром патлатим та звірина вивернута, видать, тепла, як перина.

Одарка держить язик на зашморзі, губи її ще не обернулись на халяви, стріляє в мене поглядами, наче лобуряка з рогатки.

— А в ті чоботи взулося галіфе, та таке вже широке, що половина Яблунівки нашої вмістилася б із обійстями, худобою та собаками і балакучими бабами коло воріт.

Мовчить Дармограїха, як сорока в гостях, а я свого рота зумисне не хочу загороджувати, бо мій рот — не город.

— А той кожушок нацупив таку шапку велику пухнасту, що можна було б копицю сіна накрити або ж на церкву замість дзвіниці приспособити.

Мовчала Одарка, та язик у жінки завжди сильніший за жінку, в язика щодня свято з ранку до вечора,— ось Дармограїха, як говориться, і випустила рака з рота, запитала:

— Хто ж то такий, Хомо?

— І я питав у людей, хто ж то такий.

— І що ж їхні губи тобі сказали?

— Начебто начальник обласної контори «Вторсировина» так нарядився.

— Правду кажеш чи вариш юшку без петрушки?

— Чому ж неправду, коли я не дурний млин, щоб без вітру молоти.

— Начальник контори? Аж обласної?

— Ага.

Одарка, якій завжди під язиком горошина муляє, замовкла. Обличчя її стало грозовою хмарою, з якої ось-ось мав ударити грім. Ну, думаю, не доведеться мені сьогодні вечеряти, ну, думаю, качалка побайдикує по моїх крижах, ото, думаю, губа її зараз як на коловороті погуляє.

— То, значить,— обізвалась її терниця,— хочеш бути схожий на начальника контори?

— Стривай, Одарко,— спробував виправдатись.

— Ти стривай, Хомо! — торохнула її терниця.— Я ж тебе хотіла зодягнути, як зодягаються порядні і шановані люди. А ти хочеш вирядитись начальником контори? А ти хочеш

обернути мою хату на хлів, де ганчір'я та всілякий мотлох приймають? Оце заслужила за своє добро!..

І почала вона балакати-голосити сім мішків гречаного Гаврила і вигравала на словах, як на цимбалах. Сам собі подумки дорікаю: краще мовчати, як отой віл, у якого таки більший язик, ніж у мене. Сльози в Одарки бігли в три ручаї, ледь ублагав її вгамуватись, ледь переконав, що тільки добра їй зичу. Повірила чи не повірила, а хвищі отієї не стало — й знову на небі Одарчиного обличчя зійшло-засміялося сонечко привітної усмішки.

Ну, думаю, жартуй, глечичок, поки не луснув!

XV. НЕ СИТО З СОБАЧОГО ХВОСТА

Попервах, як я став позиченим, Одарка дуже дбала, щоб усі все знали про наше життя. Ото не встигну я ще на ліву ногу встати, як вона стоїть біля воріт і розказує сусідці, що звівся я сьогодні таки не з правої. Ще тільки збираюся чхнути, наміряюсь кашлянути, як Дармограїха, мов сорока на хвості, понесла новину за поріг. Ще я тільки клепки ладнаю та про обручі думаю, а вже вся Яблунівка говорить, яку то я славну дубову діжечку під огірки чи капусту збив-збондарив. Ще тільки гадкую, як би то пастку поставити на куницю, що побіля хлівця шастає та курок полохає, а яблунівські молодиці поміж собою язиками чешуть, який комір матиме собі Дармограїха на пальто.

Хвалилася вівця, що в неї хвіст як у жеребця, та ніхто тому не вірив! А чому ж тоді Одарці варто похвалитись — як їй усі наперед вірять?

— Сам подумай, Хомо,— щебетала Одарка,— чим би мала хвалитися? Базарами та ярмарками, купівлею-перепродажею? Авжеж, ні, про такі речі треба мовчати. А твоїми золотими руками гріх не похвалитись. Або твоїм кравецтвом, швацтвом, чоботярством! Хай усі знають, який ти столяр і тесля, бондар і гончар.

— Одарко, гончарем ніколи не був, це ремесло мені чуже.

— Хіба не зміг би, якби довелося, зладнати й випалити макітру чи горня, ринку чи друшляк?

— Якби довелося,— кажу,— то, либонь, зумів би, мої руки спритні.

— Ото хіба я не говорю,— зраділа Дармограїха,— що ти й гончар, якому рівних нема?

— Діло саме за себе повинно сказати.

— Діло, може, й скаже, а чи люди захочуть послухати те діло? А коли скажеш — почують, хоч і не бажають слухати. Власна хвальба, Хомо, не платить.

— Хвальба, Одарко, сорочки не дасть.

— Неправда, Хомо, і хвальба дасть сорочку, коли ти хват на всі заставки, коли ти й під церкву підкопаєшся, а таки влізеш.

— Добре тому, хто з піску мотузки суче.

— Мудро кажеш, Хомо, що добре бути до всякої масті козирем.

От, здавалося, така вже хитра в своїх спекуляціях Одарка — там вона хоче і впасти й не забитись, там вона не встромить пальців між двері, бо прищикнуть. Так чому ж зі мною втрачає розсудливість, теревені править по Яблунівці, по ближчих і дальших селах? Я зроблю на копійку, а вона видасть за карбованця, я зловлю муху, а вона каже, що слона! Так і хочеться такого язикатого язика пустити на підошви — зносу б їм не було!

— Хомо,— гомонить подеколи Одарка,— таку жінку, як я, пусти в рай, то я з собою і корову поведу.

— Та нащо тобі корова в раю, коли там течуть молочні ріки в кисільних берегах?

— А тебе напувати свіженьким молочком.

— Але ж у раю добре постачання...

— Думаєш, у раю не буває перебоїв із постачанням? А ми від своєї корови завжди молочко матимем, як у кисільних берегах поменшає чи скисне! Е-е, Хомо, розумна жона — як два міхи пшона!

Від Одарки завжди спіймаєш облизня, слова в неї — то як ціпи, а то — як лисички, а то — як громи небесні. А чи, трапляється зрідка, як біблійні Соломони!

Інша, позичивши, сиділа б зі своєю позичкою якщо не в запічку, то в якомусь закамарку анітелень. Інша — тільки не Дармограїха! Бо вона ж надумала носитися зі мною, як дурень із писаною торбою. Була б обачною, десь би, як кажуть, перескочила б, а десь і перелізла б, десь і вперед дивилася б, а десь і назад оглядалась, бо все міняється і тих перемін ой як треба побоюватись! А Одарка (хитра ж бестія, вміє погладити в той бік, куди шерсть лежить!) тут наче розуму стерялась: надумала скрізь по гостях зі мною ходити.

— Ти, Хомо, не той майстер, що читати, писати і з горшків хватати, — розтолковувала Дармограїха.— Ти, Хо-

мо, майстер тесати й стругати, орати й копати, шити і молотити, грати і танцювати. Маєш по гостях ходити, кожен постарається пошанувати такого орача й ткача, гончара й стельмаха, шевця і бондаря, дігтяра й маляра. То раніше ти сидів за сімома замками, доступу до тебе не було, як до царівни мертвої, залитої у віск, а в мене ти купатимешся в шані, як немовля в літеплі.

А що обнови, які мені купувала Одарка, вона часто перепродувала, заміняючи їх іншими, то всякої подобизни я прибирав, ходячи по гостях у Яблунівці та по сусідніх селах. Коли, скажімо, я вбирався у свій, ще Мартохою придбаний одяг, тоді я був страшенно схожий тільки сам на себе. А то, траплялось, казали мені, начебто я скидаюсь на районного фінагента, що завжди ходив у чорному костюмі й при чорному галстуці, немов який вісник смерті зі спектаклю, поставленого яблунівською самодіяльністю. А то вже порівнювали мене зі знаменитим обласним вуркою Хрячком — тільки, мовляв, маленька різниця: в нього розумніше обличчя, а в мене розумніші очі. А то вже був я схожий на нашого сільського фельдшера не в ту ранкову пору, коли він уже повертається від чужої молодиці, а в ту пізню вечірню годину, коли іще тільки задвірками, завулками та закапелками скрадається до чужої молодиці.

Подеколи Одарка вела мене до тих, із ким як бачились у горосі, та й досі. Але скрізь нас приймали з золотою душею і приказували:

— І горщик з горщиком стрівається, як страва вариться.

В гостях Дармограїха прагнула посадити мене на чільному місці, на покуті — під родинним портретом у рушниках, а то й під образами, якщо образи траплялись. І сама поряд зі мною ставала така улеслива, така уважна до кожного руху, так дивилась мені віддано в очі, як ото кицька дивиться на замордованого нею ж пацюка. Мимоволі я теж прибирав гідності та статечності, тим більше, що Дармограїха на людях зверталась на «ви» і йменувала поштиво по батькові.

— Беріть, Хомо Хомовичу, хлібець,— казала, мов смичком малювала,— бо притомились ниньки на роботі, а здоров'я ж чоловікові ой як потрібне.

Я, дедалі звикаючи до Одарчиної улесливості, як звикає чорт до купини, мимоволі бундючився і поглядав гоголем довкола.

— Беріть, Хомо Хомовичу, кільце ковбаски, їжте, бо здоров'я всьому голова і нема щастя без здоров'я,— гомоніла

Дармограїха.— Хто добре робить — той добре їсть, то ледарі та каліки не їдять, лиш дивляться.

Я, звісно, здоровий: у горлі півники не грають, і од вітру не валюсь, і з хреста мене не знімали — їм, як не в себе, адже до всякого діла мастак. Одарці ж то зайвий привід помилуватись мною, похвалити.

— Поганому животу й пироги болять, а у вас, Хомо Хомовичу, не живіт, а куркульська комора: все грабастає — й нічого не віддає.

Від тієї похвальби я дедалі дужче надимаюсь, як жаба перед волом, а Дармограїха ж співає, як усі яблунівські півні на світанку:

— Не в тім хороший мій Хома Хомович, що чорнобривий, а в тім, що діло робить. Та немає такої роботи, якої б злякався, а всяка робота його боїться, мов Божа та свята душа лякається якого зарізяки.

Одарку слухаючи, й хазяї відмикали свої роти, теж підхвалювали, а мені ж від того було так солодко, як тій ледачій поросній льосі, яку годину-другу можна в сажі чухати, а вона лежить і рохкає. Дармограїха не зоставалась байдужа до тих похвал, розцвітала на обличчі, мов вогонь у печі, яку напалюють під хліб, і казала:

— Якби ж не Хома Хомович, то чи звідала б я щастя? Отак би вік звікувала — і згасла б. А Хома Хомович — ох і хазяїн, ох і голова! Нічого з хати не цупить, а все до хати. У ледачого хазяїна і чоботи з ніг украдуть — тільки не в Хоми Хомовича.

Крадькома від господарів Дармограїха стусала моє коліно своїм коліном і шепотіла:

— Підтакуй, чого не підтакуєш!

— А так, так,— підтакував я.— У нероб завжди неврожай, тільки не в нас із Одаркою.

— А що вже горді Хома Хомович,— не відала стриму Дармограїха.— З іншого можна було б і вірьовки вити, а на Хомі Хомовичу не поїздиш, як і на їжаку.

І пошепки наказувала:

— Підтакуй!

— А так, так,— підтакував я.— Ми з Одаркою одного тіста книші.

— Чи в Яблунівці є рівня моєму Хомі Хомовичу? Якби моя воля, то поставила б його посеред села живим пам'ятником, аби всі дивились, бо я не скупа, не жалко.

— А так, так,— підтакував я.— Стояв би, авжеж, бо я такий плохий, хоч у вухо бгай!..

Отже, водила мене Дармограїха по весіллях — тут вона ліктем підштовхувала, аби не сидів бевзь бевзем, а бажав молодому подружжю щастя і діток копу. На родинах чужих Дармограїха давала волю своєму язику і зичила, щоб новонароджене вдалось не в батька-матір, а в мене, Хому. На поминках тихцем під'юджувала, щоб я сказав розчулене слово за небіжчика, бо, мовляв, кому тоді й говорити, як не мені. На проводах хлопців до армії Одарка теж умудрялася не мовчати — бажала новобранцям захищати рідну землю так, як захищав її я, Хома. Коли справлялись новосілля, вхідчини до нової хати — ми там теж були з Одаркою; або я говорив, а вона мовчала, або навпаки — я мовчав, а вона говорила.

А то якось збори проводились у клубі, й ми з Одаркою подались. Голова колгоспу Михайло Григорович Дим зачитав тих, кого треба обрати до президії, а потім і питає:

— Товариші, в кого будуть які доповнення?

— В мене будуть доповнення,— вихопилась Дармограїха, мов Марко з конопель.

— Слухаємо вас,— мовив Дим не без здивування.

— Давайте оберемо до президії і Хому Хомовича,— сказала Дармограїха.

— Хто такий Хома Хомович? — спитав Дим і почервонів, як рак печений.

— І вам не сором казати й не гріх потаїти, що не знаєте Хоми Прищепи?

— Так би й казала, що Хома Прищепа. а то — Хома Хомович,— скраснівши, мов іскра, виправдувався голова колгоспу.— Всі знають Хому Прищепу, аякже, хай і він сідає до президії, справді заслужив достойною працею на фермі.

Ну, думав я, коли сидів у президії, і в нашої кози хвіст виросте. Ну, солодко міркувалось, я не тютя з полив'яним носом, у якої ні з губи мови, ні з носа вітру. Ну, снувалось у мислях, таки з мене в колгоспі більше користі, ніж із чорта смальцю, інакше б я не сидів отут, мов сорока на кілку, й на мене б усі не дивились.

Коли ми вже йшли з клубу додому, Одарка гомоніла:

— Якби ти, Хомо, тільки побачив, як ти сидів у президії! Ну ніхто з тобою не зрівняється! Дим отой совався за столом, наче ним нечиста сила колотила, рукам місця не знаходив, хоч візьми їх та викинь. А хіба зоотехнік сидів так, як треба? То скривиться, наче про гірке згадає, то сміється, наче йому пальця показали. А та доярка Христя? Ввібрала голову в

плечі і лупає очима на промовців, як чорт на попа, і чомусь така сердита, аж коліна в неї гострі. А ти, Хомо, сів рівненько, наче аршина проковтнув, запишався, бо справжню ціну собі знаєш, і дивишся зі сцени на людей так, наче з очей сизих голубів пускаєш.

Ну, думаю, Дармограїха й справді лисом підшита, а псом підбита, вміє підлестити, словом як листом стеле — заслухаєшся!

— Та й по лицю твоєму, Хомо, видно, що ти найрозумніший, хоч і мовчав. Ти так розумно мовчав, як вони розумно не говорили. Вони там із трибуни всякі бендюлики гнули, обіцянки обіцяли, а ти, Хомо, не з їхньої породи. Ти, Хомо, не з тих, що беруться до діла, як п'яний за тин. Не з тих прях, які напрядуть, що й миші нічого вкрасти. Е, Хомо, ти трудівник, а за трудівника не язик, а діло говорить, отож твоє мовчання й було найрозумніше.

Після тих зборів, на яких Одарка висувала мене до президії, вона й за перо взялась. А взявшись за перо, понаписувала дописи до газет — до районної, обласної та до багатьох київських. І в тих дописах понаписувала, як то в яблунівському колгоспі «Барвінок» на всяких роботах трудиться сумлінний і чесний колгоспник Хома Прищепа, який є прикладом для молоді, котра після десятирічки чомусь не дуже квапиться на ферми. Свої дописи Одарка попідписувала так: сількор Око, сількор Рука, сількор Правда, сількор Ніготь. Щоправда, в газетах друком вони не з'явились, та обом нам було приємно, що я мало не вславився на весь район, на всю область, на всю Україну!

XVI. КОЛИ ЗЕМЛЯ ПІД НОГАМИ ГОРИТЬ НА КОСОВИЙ САЖЕНЬ

Ніколи не вгадаєш, що в жінки на мислі, та ще в такої жінки, яка Одаркою Дармограїхою зветься. Кожна жінка — це загадка, до якої може бути не одна відгадка, а сто. Ці відгадки то від погоди залежать, то від доброго чи кепського настрою; або ж від того, в яких чоботях учора здибалася сусідка в яблунівському магазині промтоварів: а чи від того, як на неї подивився листоноша — скоса чи зизом, прямо чи криво.

— Хомо,— якось каже Дармограїха,— чи я тобі не жінка — наче картиночка?

— Картиночка,— згоджуюсь.— Але я тобою похвалюсь не в сім день, а в сім літ.

— Не хвали жінку тілом, а хвали її ділом.

— І тілом, і ділом! Бо дім наш держиться не на землі, а на тобі.

— Та чомусь, Хомо, я оце почала світом нудити.

— Хай наші вороги світом нудять. А нам добре казати і «ох» удвох.

— Правда твоя, Хомо, та чомусь такий туск на серці...

— Нам, Одарко, не потрібен і клад, бо у нас із тобою завжди в сім'ї лад.

— Але ж сімейка наша маленька. У нас згода панує, то в хаті навіть найкапосніше горе танцює. Ой Хомо, я ж тобі як жилка: коли схочеш — тоді й потягнеш. І покірна, і слухняна. Хіба душа моя не м'яка, як подушка? Може, як то кажуть, постоли і брудні, зате душа чиста. А на серці камінь, що наче ми з тобою закон обминули, або ж, вірніше, так вступили в закон, як собака в цибулю.

— Охота гірша неволі,— кажу глибокомудро.

— Авжеж, воно б добре, та нікуди не годиться. Як у нас вийшло? Вийшло так: іде гнида за Демида, світилкою жаба, сваха черепаха!

— А чи нам хтось винуватий? Сиділа дівка та й висиділа дідька!

— Виходить, наче ми побрались на чотири вітри, а на п'ятий шум? Годиться, Хомо, жити так, як люди, раз я тебе в Мартохи позичила? Годиться, Хомо, завести свою дитинку.

І стало мені на серці так, як отому одчайдуху-легкодуху, що ходить на комара з дрючком, а на вовка з гострою швайкою.

— Але ж, Одарко,— кажу,— нема толку ні з твоєї основи, ні з мого поткання. Бо хоч і хороший твій коровай, але репаний.

— Та чого там,— заперечує Дармограїха,— коровай як коровай, хочеш не хочеш — а рот роззявляй. Але ж і твоя, Хомо, цнота не ліпша від мого злота. А тільки однаково я тебе люблю по-справжньому, а не так, як пси люблять діда-старця. Коли ж наша любов не зацвітає квіткою-дитинкою, то, може, годилося б у дитбудинку попросити.

— Можна було б хлопчика взяти,— кажу.

— І назвали б Хомою,— усміхнулась Дармограїха, як сонце в небі.

— Або дівчинку попросити,— кажу.

— А дівчинку як би назвали? — повечоріла на обличчі.— Не Мартохою часом?

— Одаркою,— кажу.

— О! На безлюдді й Хома чоловік, а Гапка ще й люди! — похвалила, зрадівши.— При дитині я стану матір'ю, а ти батьком, далі я стану бабою, а ти дідом.

— Ну, Одарко, бабою та дідом постаємо колись і без прийомної дитини.

— Це потім, Хомо, в нас і внуки пішли б! — тішилась Дармограїха.— І з нас була б якась користь, доглядали б малечу.

— А там, дивись, і прабабою та прадідом поставали б,— стало мріятись і мені.— А ми, як говориться, милуватимемось із правнуків і сидітимем у парі, щоб гречка родила. І вже була б на старість справжня ціна, а не так ото — сім баб за одну цибулю.

Отак ми з Одаркою межи собою гомоніли, а нас чи горобці підслухали, чи сороки. А там — горобець горобцю, сорока сороці — от і пішло по Яблунівці, як гриби по дощі. Пішли поговори, а від людського поговору не запнешся пеленою. Скоро вже кожна собака знала, що ми з Одаркою хочемо дитя з дитбудинку взяти. Навіть підходили з порадами, на чиє прізвище зареєструвати,— одні казали, що краще записати Дармограєм, як матір названу, а другі совітували записати Прищепою, як батька названого.

Та, либонь, не судилось нашому щастю збутись, бо якогось ранку сиджу я, позичений, та й снідаю, щоб на роботу йти на ферму, як увіходить до хати Мартоха.

Рідна моя жінка Мартоха не просто увійшла, а наче вогню принесла, і той вогонь палахкотить їй в очах, і мовби з димом факає з рота. Здається, що вся вона зараз спалахне, мов копиця сіна. І чого то, думаю, в неї злості повні кості, наче вона родом із самісінького пекла? Може, тому розсердилась, що сусідська корова не тим боком почухалась, із Мартохи станеться.

Глянула — наче квачем мазнула по кутках, у піч пустила моторну зміюку свого погляду та й каже:

— Збирайся, Хомо, і додому гайда!

Бачу, роззявляється в Одарки губа, мов у жаби до каченяти, дивиться зашморгом на непрохану ранкову гостю.

— А Хома у себе вдома,— каже,— то куди йому ще збиратись? Хіба забула, що позичила чоловіка взамін за телицю? А десяток циганських голок хіба не дала, хоч за голки

ми не вмовлялись? А гудзичків біленьких десяток? А наперсток?

— Ось твій наперсток, ось твої гудзики, ось твої циганські голки! — Мартоха зі злом поклала все те добро на лаві.— Одна голка зламалась, то куплю в місті й принесу. Так що ми квити, а ти, Хомо, збирайся. Покористувалась тобою Дармограїха — годі!

— Як то квити? — стаючи схожою на скаженого їжака, торохнула язиком, наче розбитою дерев'яною терницею, Одарка.— А телиця?

— А телиці нема! — сіконула, як ціпом.

— Як то нема? — засичала гадюкою Дармограїха.— Ще не відбув Хома в мене за телицю, а в нас була умова на півроку. Ти що, Мартохо, продала чортові душу?

— Ти на мене холоду не наганяй! І ти мені не кума, щоб чортом дивитись. Ти тільки подивись на неї — лізе в очі, як осока! Забрала свою телицю — й Хому не хоче повертати. Як же це жити мені тепер, коли ні Хоми, ні телиці?

Мартоха взялась руками в боки, ставши схожою на велетенського куманця,— витвір божевільного гончара з родини циклопів. Голос її нагадував голос немащеного колеса, що котиться по грудомаччю та камінняччю.

— Чуєш, Хомо? Немає телиці в нашому хліві. Вдосвіта вийшла до хліва, хотіла погодувати, а телиці нема, і двері відчинено.

— Як то нема телиці? — нарешті до мене повернувся дар мови.

— А де ж телиця? — злетів соколом-сапсаном голос Дармограїхи.

— Нема, лизя злизала! Не подумаю, Одарко, що ти назад викрала і продала на базарі, а тільки нема.

— Позбулась ти, Мартохо, стида, як та кобила, що воза побила,— задвиготіло в грудях у Дармограїхи, наче посипались у провалля кам'яні гори.— Сама спродала чи злодіям подарувала, а тепер прийшла Хому забирати? Либонь, у вовка очі позичила або ж свої продала псові.

— Коли сама не стидаєшся, то накрий решетом голову. Бач, стидати надумала! І кого — мене! Сама ходить у песій шкурі, а когось винуватить!

— Мартохо, не сопи, як ковальський міх, бо я ніколи не зустрічала гостей на широкому шляху! Не з тих, що по чужих кишенях молебні правлять.

— Як то не з тих? Якби не з тих, то Хому б не позичала, щоб сільраді замилити очі. Ти така, що візьмеш хоч і з вог-

ню. Знать по твоїх очах, де ходиш по ночах. Та ти така, що церква горітиме, а ти руки грітимеш. Не треба прикидатись мертвим індиком, бо знаю тебе!

— Тобі, Мартохо, якби тільки наволокти пеню на мене,— йшла Дармограїха в атаку у своїй хаті, де навіть стіни захищали.— Хтось винен, а на мені має окошитись. Але знай, що смола до дуба не пристане!

— Ага, мели язиком поза ухами,— гриміла рідна моя жінка Мартоха, як ото гримить у літньому небі дияконський підпилий голос грому.— Ти така чесна, як колгоспний бугай Імперіалізм, що покриває кожну корову в артільній череді та з яблунівських хлівів.

— А щоб на тобі шкура загорілась! — цокочучи кукурудзяними зернами добірних зубів, у солодкому запої зичила Дармограїха.— А щоб тебе буря вивернула! — дзвенів її міцний голос, наточений у базарних та ярмаркових баталіях.— А щоб тебе кат сіконув перед великими вікнами! — кляла Дармограїха, аж біла піна їй зацвітала синявим шумовинням у куточках уст.— А щоб тобі світ замакітрився!

І тільки скінчила вона свої прокльони на найвищій ноті, як обізвалась моя рідна жінка Мартоха — наче горохом сипонула по стінах та по долівці, і горох заскакав скрізь, зашарудів, затріщав, задріботів.

— А бодай твоє кодло з накоренком перевелось! — кляла Мартоха, аж мурашки почали бігати в мене по спині.— А бодай тебе волами по тих велелюдних торговицях возили, а граблями волочили, коли ти надумала чесну жінку обхитрувати! — проклинала, аж морозець під чубом моїм потріскував.— А щоб під тобою, спекулянтко, земля горіла на косовий сажень.

Ох, як вони лаялися славно! І я не знав, ким дужче захоплюватись, бо то Одарка здавалась неперевершеною у своєму лихослів'ї, то вже Мартоха перекривала її красномовством своїм лайок. Це був спектакль, де наче спочатку грала одна скажена скрипка, потім вступала до гри друга знавісніла скрипка, а вже згодом обидва біснуваті інструменти об'єднувались, витинали спільно.

Господи, що тільки я довідався від Мартохи про Одарку, яку, здавалося, знав, як своїх п'ять пальців! Значить, мало знав, бо тут я довідався, що вона відьма лиса, яка їздить по базарах не на автобусі, а на персональній мітлі; що вона бісова личина, котра даремно виряджається в яблунівську молодицю; що вона яропудова дочка, яку колись зловлять у магазині, виваляють у ваті, обіллють одеколоном, намастять

усякими пахучими мазями і такою пустять гуляти по місту. Кричала Мартоха, наче хотіла криком дуба зрубати або ж своїм криком огонь погасити. Ну й давала хльосту, ну й давала прочухана, ну й наганяла розуму до голови!

А що Одарка? Та не була б вона Дармограїхою, та не була б вона в своїй хаті, щоб дозволити себе мокрим рядном накрити. Від неї довідався, що рідна моя жінка Мартоха на рудого шершня схожа, а цього шершня боїться і живе, і мертве, бо він така зла личина; а ще Мартоха, значить, чума бендерська, яку треба в мішок пов'язати й за сім земель спровадити, щоб і духу її не чулось: а ще ж вона стара гаргара, яка в кіно не ходить, в міському трамваї не їздить і боїться в районі пити газовану воду з автомата. А ще вона чортова мацапура і мацапурова невіра, бо навіть радіо не слухає, вважаючи себе розумнішою за всіх. А також вона пранцюватого ірода рідна чи двоюрідна сестра, бо коли не обмовить чесну людину — не дихне. А ще вона тільки хроном харчується, бо зла, як скажений хрін!

Жінки позабували, що сваряться за пропащу телицю й непутящого Хому, їхні язики не знали удержу, як змії, а їхні душі злітали на крилах лайок, прокльонів, либонь, на таку височінь, що там ставали невидними. Жінки випоминали одна одній не тільки дівування, а й згадували родичів до десятого коліна.

— Щоб тебе греці мордували! — дзигонів голос у Мартохи.— Хто ще так уміє вислизнути, як піскар із матні? Хто ще такий спосібний кішці хвоста зав'язати? Не радуйся, потрапиш і в міліцію, і під суд, недовго твій мотузочок витиметься.

— Цур, сатано, відчепись, бо чиє б гарчало, а твоє мовчало б! — стрекотіла сорокою Дармограїха.— Ти з завидющих та заздрісних, очі в тебе зависливі, як у попа, ти ж від чужого щастя сохнеш, як бадилина. Бач, накинула оком на телицю, бач, за телицю свого Хому не пошкодувала. Не роззявляй, Мартохо, рота на багато, а то й мало не буде, і хай тебе чужа доля під бік не коле.

Краю не було їхній сварці, а я собі сидів за столом, вряди-годи прислухався до лотокового шуму жіночих голосів і наминав смачні страви, бо Дармограїха таки вміє готувати, а я завжди ласий пошанувати таку працю хазяйчиних рук. І вже б, здається, ситий, та на смачний шматок завжди знайдеться куток, та моя шкура завжди роздимається і живіт розсідається, коли очі бачать курячі потрошки чи гусячі пупки й печінки!

Язик мій сновигав у роті, як мотовило, а коли зі столу все було з'їдено, мало не підметено, то я таки знайшов у собі силу, щоб відірвати від лави важкий живіт. Відірваши, ступив раз-другий, а живіт мною гойдає в усі боки, наче клумак із залізом,— то до Одарки, то до Мартохи. Ледь за двері вибрався, почвалав у колгосп на роботу, а жінки й не помітили такої пропажі, бо й далі лаялись та сперечались, прокльони сукали одна одній: щоб тебе лунь ухопив, щоб ти крізь сонце пройшла, щоб твій корінь звівся, а щоб тебе руда глина побила, а щоб твоя могила диким маком поросла!..

XVII. ВІДНЯЛО РОЗУМ — І КОВАЛЬ НЕ ВКУЄ

Раз телиця пропала, міркувалось, то я вже Одарці не належу, я вже вільний, як птаха в небі. Якщо вже моя Мартоха з цією позичкою взяла собі щастя, як борщу на шило, якщо вже їй так пощастило, як потопельнику, то я не винен і крихти. Хай і Дармограїха побивається, що не на той сук сіла, що не вдалось ухопити місяця зубами. Бо якби не хотіли обидві опаритись, мов мухи в окропі, то не опарилися б!

Був загнузданий — став розгнузданий, був налиганий — став розлиганий, був стриножений — став розстриножений, то якої іще хороби хотіти! Та я тепер такий вільний, що сам собі маю заздрити!

Їшов по Яблунівці — і наче день ще ніколи так не розвиднявся, як той день, коли я раптом став не позичений, не Мартошин і не Одарчин, а сам свій!

Сам свій, як оцей синьоголовий будяк у рову за дорогою, як золотокрисий сонях на вгороді, як фіалкова хмарина над отим старим дубом. Сам свій! Захочу — поїду на обід, як жартується, і вечері не застану. Захочу — ходитиму по хвилях без підошов чи піймаю куцого за хвіст — і стану собі забавлятись поміж усім чесним колгоспним людом! Захочу — влучу пальцем у небо; захочу — танцюватиму, хоч, може, мене і їсти-пити заставлятимуть; захочу — піду по шерсть, а вернуся сам обстриженим!

Сам свій! Уже можу не триматись ні Мартошиного двору, ні Одарчиного кола, хоч, либонь, хтось, насміхаючись із мене, і вишкірить зуби, як голодна собака на висівки. То хай сміються, мов із порожнього міха, колі їм утіха, а я таки сам свій!

Скажете, такого ще світ не бачив? Скажете, що всякий чоловік та чомусь належить: жіночій спідниці чи запасці,

каблуку чи язику, доброму слову чи ласкавому оку. Скажете, що всякий чоловік належить якщо не жінці, то дітям, якщо не хазяйству, то господарству, якщо не бондарству, то столярству. А хіба нема таких, що належать буряківці чи малясівці, вишнівці чи сливовиці, пиву чи зубрівці? А той мало не в рабстві в борщу і товчеників, каші та січеників, тушкованої капусти, киселю та вареників! А ще хтось не живе, а начу злому духу служить, який у його душі з вечора й до вечора тужить! А хтось у ярмі в роботи, в гризоти, в скорботи чи ще якоїсь марно-марнющої марноти!

Хай і так, але хіба не можу я побути сам свій, поки Одарка з Мартохою сваряться за мене, а телиця десь по світах бігає шалено?

Отак на роботу кваплячись, мов свекор до пелюшок, отак обпікаючись щасливими думками, як ото дід обпікся пампушкою, отак собі, значить, кріплячись, мов диня на морозі, я сам до себе всміхався і весело бубонів під ніс:

— Я не отой, що цапина борода, а ума катма, і не дурний, хоч об дорогу вдар! Я такий, що можу прожити хитромудро й недорогим коштом.

Але, як то кажуть, зарікалася свиня в болоті барложитись, але, як то кажуть, був із маком, та став із таком.

Біля ставу в Яблунівці ростуть чагарі всякі — дереза, терен, чортополох; тут дикі голуби туркочуть, іволги висвистують, собаки тічками тирлуються, п'яниці вилежуються, поклавши під щоку камінець замість подушки, а як нема каміння, то й кулака приспособивши; тут у старовину, кажуть, поторочі заточувалися, відьми з чортами відьмачились, і різнопика та різнохвоста нечисть на свої календарні збориськашабаші збиралась.

Отак іду я, сам свій, радий, наче давно скасованого Бога тримаю за бороду, коли, чую, щось по чагарях суне, мов у хмарі. Так у бразі гуща змішується, як змішались мої думки з переляку, і в животі похолонуло, і в литках застигло. Воно, чую, щось суне по чагарях, галасливих горобців полохаючи, і так мені кортить п'ятами накивати, щоб аж залопотіло, та попримерзали мої п'яти до землі, зрушити з місця не годен.

Заплющився, дригоню, як осичина, циганський піт мене пройма. Далі розклеплюю пів-ока, потім другого пів-ока — й півочам своїм повірити не годен!

Бо, міркую, хто ж це виборсався з чагарів, у колючках та реп'яхах, у павутинні й гудинні? Либонь, головний бухгалтер нашого колгоспу Петро Зосимович Варава дивиться на

мене своїми лукавими й розумними очима — такими вони в бухгалтера бувають тільки тоді, коли він у теплому товаристві п'є пиво, заїдаючи солодким рачиним м'ясом. Але якщо це стоїть переді мною забейканий Петро Зосимович Варава, то чому він похитується не на двох своїх ногах, а на чотирьох,і чому тоді ноги його взуті не в туфлі, а стоять на чорненьких, із сивими цяточками ратицях?

І, зрештою, якщо це колгоспний бухгалтер, то чому ж тоді він ворушить чи лівим, чи правим вухом, наставив гостренькі ріжки і винувато виляє хвостом?!

Розум мені відібрало, а коли став потроху оговтуватись, коли душа з п'ят перемістилась вище, а самі п'яти ледь-ледь відмерзли від землі, згадалось мені, що такі самісінькі очі, як у Петра Зосимовича Варави, бачив я і в тієї славної телички, за яку рідна жінка Мартоха позичила мене Дармограїсі.

Ноги вже зовсім не прагнули на плечі, щоб чухрати щодуху, бо на стежці й справді-таки, розкарячившись на чотирьох, стояла телиця з білою міткою на лобі.

— Хоме-ме-ме! — обізвалась блукачка, впізнавши й назвавши по імені.

Теличка потягнулась до мене, як до рідного, просячи ласки і тепла, і я вмить відчув батьківську ніжність до неї. Сльози самі полилися з очей, і я заплакав, мов риба в неволі. Отже, розквасив я губи, мов капиці, а телиця, бачу, й собі плаче, блищать у неї перли під дівочими повіками, ото хіба що не лементує по-людському.

Поставали ми з телицею, журимося з радості, що здибались, але ж бо журба сорочки не дасть, бо вона плугом по серцю оре. Лівою рукою беру телицю за ошийник, правою по шиї гладжу й питаю в неї:

— Камо грядеши?

— Хоме-ме-ме! — плаче вона з радості, тручись мордою об мої штани.

Значить, ніхто не вкрав і не збирався красти, сама телиця загубилась, а тепер сама і знайшлась. Можна брати за ошийник і вести до хліва. Руки мої сверблячі вже справді потяглись до ошийника, а голова тим часом міркує: гаразд, а куди ж телицю вести — до Мартохи чи до Одарки?

Якщо до Одарки, то, значить, я тепер не позичений.

Якщо до Мартохи, то, значить, я знову позичений.

Скажімо, приведу телицю до Мартохи, а та не захоче брати, накаже вести до Одарки.

Скажімо, приведу телицю до Одарки, а та відмовиться, накаже вести до Мартохи.

Думки роїлись у моїй голові, як потривожені бджоли, а я стояв на місці й не відав, що діяти. Може, той, що без мила вміє поголити чи на ходу підметки обрізає, якось і порятувався б у такій ситуації, а я вкрай розгубився.

Кожне діло, як то мовиться, можна і перелицювати, й осміяти, але було мені не до смішок. Чухмарю чуприну, тру чоло — ну пень пнем, прибитий мішком, цвіла моя голова! Лаюсь подумки, гадаю, що від лайок щось розумне спаде, але ж, видно, відняло розум, а раз відняло — то й коваль не вкує. І прислухаюсь, від такого густого бездум'я починає вітер свистіти в голові, і вже відчуваю, як вона з кожною хвилиною стає все ближчою ріднею баранові. Якщо вже, гадаю, голова моя нікуди не судна, то треба буде там капустяної розсади посадити, якусь користь матиму. Цур мене, який я дурний! Цур дурня в борщ! Скачи, дурню, батько вмер! Хто дурнем уродився, тому дурнем і вмерти! Цур дурня серед будня! Ото ще дурень із печі!

Хоч і лаюсь, а від того не розумнішаю: мислі оквисли, ум розкарячився, а хазяїн одурачився!

Тут у чагарях затріщало, зашелестіло, задвигтіло — й на стежку собача тічка відьомським клубком вивалилась. Я отетерів, а телиця злякалась так, як заєць бубна, і скочила з чотирьох ратиць, геть побігла через дерезу та чортополох. Добре, думаю, того страшити, хто боїться, на кому з переляку і сорочка може пополотніти.

Зникла телиця, мов відьмине помело, пропала й тічка, наче відьомське кодло, а на душі моїй розвиднилось! Розвиднилось, бо вже не тра було сушити мізки, куди саме вести оту гемонську телицю — до Одарки чи до Мартохи! Розвиднилось, бо тепер я знову став вільний, сам свій!

Диво дивне, ще якусь хвильку тому я був не Хома Прищепа, а якийсь недорікуватий приший кобилі хвіст, якийсь нетелепа, котрий стайню замикає тоді, коли вже коня вкрадено, якийсь бевзь, котрий від берега відбився, а до другого не причалився. А тепер, коли самі собою розв'язались руки з телицею, я відчув і гонор, і пиху, а також відвагу у грудях, що навіть із мотикою не побоявся б на сонце кинутись!

Ну, Хомо, кажу сам собі, тепер держись, як пісок на вилах! Телиця — то наче решето бобу, а той біб тобі не потрібен, хай бігає по світах. Ну, Хомо, як то мовиться, свою досаду почепи собі ззаду — і гайда мерщій на роботу в колгосп, бо трудодні самі не вродяться, бо неспроста казано: тому і хліба не буває, що з ранку до вечора свиня у святковій плахті походжає!

XVIII. ТАКИ НЕ МОЖНА СОНЦЕ МІШКОМ ЗЛОВИТИ

Значить, міркувалось мені, поки телиця на волі бігає, то я — ні Одарчин, ані Мартошин, сам свій кум королю і сват міністру. Але, звичайно, ніхто про те не відав — ні сич, ні сова, ні наймудрішого сатани голова. І надумав я ото котитись по життю та по Яблунівці так, як круглі гроші, котрі і день і ніч котяться. Добре попаривши чуба на фермі коло колгоспного товару, не квапився ні до тієї, яка мене позичила, ні до тієї, якій мене позичали, а шукав по людях усяку роботу.

Сьогодні, скажімо, я бабі Вусті Недригайлисі лагодив хлівець, бо вже розсілись його стіни так, наче п'яниця посеред вулиці. А то вже копав погреба для Василини Сопілкарки, далі збивав такого-сякого погрібника. Перегодом ішов до когось із яблунівців на толоку, чи столярку доводив до пуття в хаті молодого подружжя, чи, може, вичищав кому кабанчика або ж колов могутнього кабана. Руки мої знали всяку роботу, а де робота — там і добра чарка, а де добра чарка — там люба розмова про всяку всячину. По любій розмові залишався ночувати в людей, щоб удосвіта, до сходу сонця, знову взятись до діла натщесерце.

Отож, вигравши собі на короткий час волю (а виграв я, либонь, так, як ото Шльома на оренді!), жив, як на душу поклало, і не думав ні про Мартоху, ні про Одарку, які, виходить, помінялись мною так, як сліпий із глухим був поміняв дзеркало на цимбали!

І хоч говорять, що коли хочеш бути в честі, то не дуже до людей части,— я чинив навпаки: і до людей частив, і був у них у честі.

Саме тоді й народилось дитя в доярки Христі.

Ой дівчата, дівчата! Нема життя без вас і ніколи не буде — хай це буде наша подільська Яблунівка чи сама столиця Москва. Ви — як ото квітки в лузі, що милувався б і милувався, вранці і ввечері, в парубоцькі роки й на схилі віку. Милуючись вами, не хочеться думати про те, що всі ви дівчата-голуб'ята, але ж звідкись і чортові баби беруться. І не хочеться чомусь думати про те, що лакома коза до волі, а дівчина до нової любові. І не хочеться чомусь думати про те, що де дівка не плетена, там і хата не метена. Бо всі видаєтесь мені і вродливими, і привітними, і розумними, особливо ж тоді, коли стараєтеся сподобатись, ув око впасти.

Хіба потай від Мартохи чи від Одарки я не заглядався на

вашу красу? Значить, краса винувата ваша, що й досі ладен закохатись, мов чорт у суху грушу, що й досі ладен летіти на ваш цвіт, як бджола.

Про доярку Христю не скажеш, що вона під вербою брови свої загубила, як і не скажеш того, що гарна вона дівка — от тільки не їдять її собаки. Бо й станом вдалась, і ходою, і усмішкою, і привітною розмовою. Та інших дівчат хлопці розібрали, а Христя так і зосталась незаміжня. Але ж не може, як то мовиться, лавка зоставатися зі своїм товаром, то й Христя, на товаришок дивлячись, задумала спромогтись на дитину.

От тільки товаришки її мали дітей від своїх чоловіків, а Христя замислила стати матір'ю без законного чоловіка, ніким не пошлюблена.

Не втаїться кохання, як у мішку шило, а тут від усієї Яблунівки втаїла. А може, й не було кохання? Може, так Христя вподобалася комусь, як вовкові весільна пісня, ось він і зжалився над дівчиною, завів її в тяж?..

Як би там було чи не було, та знайшовся таки в неї хлопчик.

— У кого ж воно вдалось, Христе? — питаю якось на фермі.

— Вилилось у матір, як із воску,— відповідає.

— Твого тіста книш, значить?

— Добре, що син-полатайхата, а не дочка-обдерихата.

— Вилюднієе,— сміюся,— навчиться і свиню в коноплі загнать.

— Ой Хомо Хомовичу, воно там таке славненьке, мов огірочок.

— А не жалкуєш, що зросте безбатченком?

— Але ж не сирота, якому ото й осіннього сонця не дано!

— А справжній батько знає про сина?

— Знає чи не знає — в мене голова про те не болить.

На фермі буваючи, по людських дворах у пошуках роботи ходячи, всякої всячини довелось наслухатись про Христине дитя, бо як не наслухаєшся, коли вся Яблунівка розпустила свого довгого язика. Мовляв, на кого схожий? Веселий, як весняне сонце, верткий, наче в'юн, жвавий, аж шкура на ньому горить,— хто ж це такий є серед яблунівських дядьків чи парубків? А ще ж кругленький, як цибулька, товстенький, як линок, і росте, як утя на воді,— хто ж це такий серед яблунівських чоловіків? Хоч мале, та вузлувате й натоптувате, усмішливе, як місяць, порске, як

живе срібло,— то який це батько спроворив на стороні таку славну дитинку, га?

На багатьох натякали язики, й оті брехливі вісті не лежали на місці, бо погану чутку далі хорошої чути. А хіба серед молодиць не виськались такі доскоцькі, що, своїх чоловіків підозрюючи в тому незаконному батьківстві, шастали були до Христиної хати на маля подивитись, чи не схоже воно часом на їхніх хазяїв-годувальників? На кого люди гомонять — на того й свині хрюкають, то на багатьох у Яблунівці хрюкали, а Христя, щаслива, тільки посміювалася з пліток та поговорів, а нікому так і не сказала, не зізналась.

Так не буває, скажете ви, щоб село не довідалось, бо село геть завжди все знає, завжди в усі дзвони видзвонює, аж воронам під хмарами чути!

А от і не знало, а як не знало, то кожного й підозрювало, й інтерес до немовляти не пропадав, а ріс, як на дріжджах. Доярка Христя чутки всякі слухала, бо сріблом вух не завісиш, і відказувала найдопитливішим:

— Поживемо — побачимо і вам розкажемо, а поки що як багацько знатимете, то мало спатимете.

І стала Христя біля своєї дитини красна, мовби з воску уллята, і вже тепер чоловіки заглядались пильніше, а жінки то й ревнувати почали до неї. І як не ревнувати, коли, розцвівши мальвою, будь-кого, здається, могла з пантелику збити, будь-кого підманути. А яблунівське чоловіцтво одним миром мазане з рештою людства, тільки всміхнись, тільки підморгни — полетить, як на вогонь.

От якось на фермі після ранкового доїння підходить Христя до мене, очі потуплює і озивається неслухняним голосом:

— А що я вам хочу сказати, Хомо Хомовичу...

— Скажеш — почую, а не скажеш — не почую.

— Хочу сказати, що ви мені і до душі, й до серця. І робите кревно, і ходите певно. Добре знаєте, щоб їсти калачі — не треба сидіти на печі. І розумний ви — не станете білити вуглем полотно і не станете дерти лико, якщо не дереться.

— Дечого вчилися, а дещо й знаємо,— скромно згоджуюсь,— бо і я колись біля школи ночував.

— Ви, Хомо Хомовичу, затямили: коли їдеш на возі — оглядайся на задні колеса.

— То так,— згоджуюсь,— бо передні колеса кінь везе, а задні самі котяться.

— Ви, Хомо Хомовичу, сонце в мішок ловити не станете.

— Авжеж,— згоджуюсь,— бо раз на віку спіткнешся — та й те люди помітять.

— На всю Яблунівку ви один такий.

— Авжеж,— не заперечую,— усякої тварі по парі, а я й справді одненький.

— І на всю Яблунівку тільки у вас таке ім'я: Хома.

— Авжеж,— кажу,— з таким ім'ям не штука навчитись танцювати і в решеті.

— То хочу, щоб не переводилось ваше ім'я, хочу й свого синочка Хомою назвати. Чи дозволите так записати?

— Ти, Христе, словами як шовком вишиваєш. Називай Хомою, хай і він у тебе грає на теревенях, наче на кобзі.

— А ще ж бо хочу його записати не просто Хомою, а Хомовичем. Чи дозволите? — і далі неначе салом по моїх губах мастить.

— Коли мед, то й ложкою! Називай, Христе! А на прізвище як запишеш? Чи не Прищепою часом?

— На своє запишу, хай буде Хома Хомович Борозенний.

Так ми з дояркою Христею погомоніли, а наступного дня вся Яблунівка вже знала, що дитину названо Хомою й батькове ім'я вказано — Хома. А раз так, то всі яблунівські язики визнали в мені батька. Познаходились і такі, які начебто бачили, як я вчащав до Христі, хоча, правду кажучи, я раніше ніколи й порога її хати не переступив. Подейкували, що я сім пар чобіт стоптав, стежку топчучи до її обійстя. Подейкували, що я так колись, ревнуючи, Христю збив, що вона місяць у синцях ходила.

Ото, як кажуть, притулив вухо до вуха — і почулась шепотуха. Далеко розійшлась хороша слава про мене, а погана ще далі, та чи мені звикати ходити в славі, як вівці в реп'ях?

І хто б, ви думали, на всю Яблунівку зоставався спокійний, мов небіжчик, і не судив пересудів, не пліткував? Самі б ніколи не здогадались, то мушу сказати: Мартоха! Переповідали мені, що пересуди докотились і до неї, то вона в лавці (а покупців зібралось чимало) візьми й скажи:

— Якщо ви, людоньки, не дурні, то хтось-таки з вас у дурного зимував, таки утулив Бог чиюсь душу у пень. Хіба Хома такий, що за бабою й до чорта на роги полізе? Йому так до обнімання, як грішникові до гарячої сковороди, о! Та не було такої ночі, щоб він удома не ночував, усе тримався моєї спідниці, як собака залізного ланцюга. Та нащо йому була потрібна чужа гречка, коли моєї мав доста, молотив щоночі, аж упрівав, аж жили йому на лоба лізли, аж білий ставав од безсилля, наче його з хреста знімали. Та скажу вам, людоньки, що хоч із нього і хвацький молотник, але хіба

своїм ціпом він хоч одну зернинку вимолотив за все життя із моєї гречки? Ані однієї зернинки не вимолотив. Може, якийсь гандж є в ціпилні чи капиця з ганджем, а тільки ж не без того. Отак вікувала й вікую життя без дитинки, то нащо марну славу розпускати про Хому, коли він не заслужив тієї слави, нехай Христя своє дитя хоч сто разів назве і запише Хомою. А насправді там Хомою і не пахне, вірте мені, людоньки, я б, може, перша зраділа, що на старість із чоловіка толк може бути.

Отак моя гемонська Мартоха, у яку чорт ложку меду поклав (а тому-то я так до неї липнув!), позбавила мене чужої слави, яка, зізнаюсь, була не зовсім і неприємна. Казала колись мені на фермі доярка Христя, що я не стану ловити сонце мішком. Хо-хо, а хіба ото я таки не спробував зловити його мішком, спробував — і не вдалося...

XIX. ТЕТЕРИТЬСЯ ХОМА, КОЛИ ГОЛУБЛЯТЬСЯ ДО НЬОГО

Через оту диявольську телицю, що не знала певного пристановиська, і я мусив крутитись, як посолений в'юн. Поки вона по Яблунівці гасала, не даючись до рук, то я почувався вільним козаком, ходив із хати до хати, помагав у роботі. Але ж сталось, що Одарка зловила телицю — і я мусив на якихось півдня повертатись додому до Мартохи. Скільки ми з нею тоді жалів пережаліли, що вислизнула геть уже наполовину наша телиця! Виходило, наче я марно позичався, наче Мартошина позичка прахом пішла, бо в результаті телиця дісталась не нам.

Та, видно, і в телиці памороки запаморочились, звикла з людської ласки вертітись, як чорт у лотоках. Бо заглядаємо якось із Мартохою до хліва — й очам своїм повірити не годні. Наслання якесь, мана? Стоїть біля ясел — червона, з тугенькими ріжками, на лобі світиться біла латочка, й лукаві та розумні очі зорять, як очі в Петра Зосимовича Варави, головного бухгалтера нашого колгоспу. Але світяться не так, наче в цю хвилину він п'є пиво, о, зовсім по-іншому: гірко й сумно, наче він учора і пива перепив, і раків переїв, а ниньки ще не встиг похмелитись, і так йому кортить, що завив би, що сам себе за лікоть укусив би.

Поцілував я телицю, як рідну дитину, в білу латку на лобі й питаю:

— І чого ти така благовісна, немов тобі щодня петрівка?

Ганяєш і ганяєш туди-сюди, як куций бик по череді, а ти ж таки телиця.

Мартоха рясні сльози радості витирає, благаючи телицю:

— Не гасай по селу та по обійстях, як переїжджа сваха, не шибайся по хлівах, мов чорт по пеклу, бо голови позакручуєш нам, бо знетямимось біля тебе. Зарубай на носі, що Одарка дала тебе нам за Хому, і Хома вже відбув чимало строку, як положено, а тепер готовий і далі відбувати. А ти ж бо, шастаючи мишею по пастках, моєму чоловікові розум одбила, він теж дурною вівцею крутиться по Яблунівці, пристановиська не знайде. Не дивись на нас, мов чорт на біса з-під копи дивиться, а слухай, уваж нас, а ми вже тебе уважимо!

Так, плачучи і носом шморгаючи, виступала Мартоха в хліві перед телицею, а телиця винувато слухала і, либонь, каялася за свої витівки.

— Всяк по-своєму, звісно, казиться, але хіба можна хотіти печеної криги? Я ж тебе і годую, і напуваю, і мрію про той день, коли захочеш відгуляти і поведу я тебе в колгосп у гості до бугая Імперіалізма...

— Чуєш, Мартохо,— обриваю,— на той час я вже відбуду свій строк ув Одарки, то до Імперіалізма поведемо телицю удвох.

— Авжеж, Хомонько, удвох,— згодилась моя рідна жінка. І знов до телиці:— А ти свого щастя не шануєш, якась варивода, видко, мерзлого в петрівку хочеться. А я тобі й далі догоджатиму, як чирякові в роті.

Отож біля непосидющої телиці і я мусив крутитись бабським веретеном, і хоч, здається, не гульвіса, і хоч, здається, не джигун, а носило ж мене від Одарки до Мартохи й від Мартохи до Одарки. Знав, що баловство ніколи до добра не доводить, та що мав діяти? Отож і пішла по Яблунівці слава про Хому Прищепу, що він у гріхах, немов у реп'яхах, що він геть із головою заліз по вуха в болото гріхів — так і дивись, що скоро потоне.

І не думав, і не гадав, а так склалось, що став я старий ловець двоногих овець, і ніяке каяття мене не брало, бодай би мене — хрестійбо! — курка вбрикнула або добре рак урачив!

Гадав, Одарка лаятиметься, заспіває мені, як то мудро мовиться, о липовім клинню та о білій березі, бо вона ж із тих майстрів! Але, на диво, Одарка не стала бажати ні солі у вічі, ні каменя у груди, ні печеного кошеняти в зуби, а прийняла до своєї господи привітно, мовби й не сталось нічогісінько, мовби через оту телицю я і не був у бігах. Пригостила напоями та наїдками, від яких, либонь, і мрець не відмовився б,

наклався б по саму зав'язку всмак, а потім і защебетала, як золота бджілка у весняному вулику.

— Полюбився ти мені, Хомо-сатано, краще від ясного сокола. А любов же сліпа, ой, сліпа, нічогісінько не бачить, як ото колись сліпець на велелюдному ярмарку. Я тебе, Хомо, і шпилькою до себе спробувала б пришпилити, а де таку шпильку знайдеш — не продаються в наших яблунівських промтоварах.

— Хому як мара,— дивувався я,— а тобі як зоря.

— Скільки за мене, Хомо, орлів билось, що з них тільки пір'я летіло й мені діставалось!

— Чи не на перині з того пір'я доводиться тепер спати мені?

— А ти ж думав! І на подушки теж дерла їхнє орлине пір'я. Але ж ніхто не був такий любий, як ти,— хай мене до вечора на лаві положать, якщо неправду кажу!

— Не кляни себе так, Одарко, бо нащо тобі такий кінець нудний та гіркий?

— І чого б то? Адже не скажеш, що в тебе лице біле, як у марці сніг. І не скажеш, що свіжий і хороший, мов сироїжка. А про мене, либонь, у селі не говорять, що я де ступлю — там і согрішу, що я свою долю у неділю проснідала, а в п'ятницю проспівала. То чому ж тоді, Хомо, люблю, як сіль в оці і як кольку в боці?

— Бо ти, либонь, у любий місяць уродилась, тому й любиш,— кажу.

— А ти ж мене? — озиваться Одарка й так подивилась на мене своїми очима, наче два могильні камені поклала на груди.

— Я ж позичений,— нагадую.

— Ага, любиш мене, як пси діда,— каже гірко.— Що ж, силою не буть милою, та дай лиш час і пору, полюбиш.

І так мені стало жалко Одарку, що я не годен відповісти любов'ю, бо моя любов тепер навіть не Мартосі віддана, а телиці. Буду вже вірний своєю любов'ю одній, а саме — телиці червоної масті, щоб ото не заблудитися поміж трьох верб. Але ж чим віддячити молодиці за те, що мріє за моєю головою запропастити свій вік не такою ще й старою?

— А ти б і віддалася за мене? — питаю.

— Живемо ж із тобою непошлюблені, то чом би й не віддатися за тебе? — зраділа Одарка моєму запитанню.

— Авжеж,— сміюся.

— Тобі, тертому, женитись — і ніч коротка, але, Хомо, біля тебе хоч і на краю, зате в раю.

— Та на твою солодку паску,— втішаю,— знайдеться не одне зазіхайло.

— Не треба мені сякого-такого, аби був, аби хліба роздобув,— упирається горда Одарка.— Або ти, Хомо, або ніхто.

— А чи не схожий я, Одарко, на того старого коня, якого вперед і кобилою не поженеш?

— Не кажи, Хомо, бо твоє золото і в рогожі видно.

Лишенько, та скільки я з Мартохою прожив, а таких речей не часто чув од неї — ото хіба що тоді, коли надумала мене Одарці позичити, коли хитрощами піддобрювалась, домагаючись моєї згоди. Та оці ласкаві слова Одарчині лягають на мою душу, мов у спеку падає цілющий дощ на прив'ялу розсаду. Та вони ж бо животворними ліками змащують рани моєї душі — і ось який я вже здоровий, молодий, мов дурний бузівок у череді, який, задерши хвоста, колобродить поміж худоби.

Чую, що серце моє, яке досі було віддане тільки телиці червоної масті, вже начебто згодне переметнутись до Одарки. Стій, кажу собі, не губи розуму, бо на твоєму віку ще не одна славна молодиця може трапитись, таких молодиць не сіють і не жнуть, вони самі ростуть, а от телиця така може більше й не здибатись у житті, так що не квапся відкидатись од неї душею!

Еге, Хомо, ще ніколи до тебе не сватались, а тепер ось сватаються — і ти розгубився. А розгублюватись не слід, бо в тебе, можна сказати, солом'яного парубка, є шанси взяти мало не золоту дівку. Вона, правда, така золота, що й по сьомій дитині не перестане дівочити, але ж і в моїй діжці більше меду надібрано, ніж незабраного зосталось на дні. Так міркую, а Одарка й далі сватається — і то ж уміло, наче по лляному полотну вишиває.

— Не треба, Хомо, від мене тетеритись, коли я до тебе голублюсь. Може, в голові моїй замакітрилось, може, я спричинилась, може, мене в дитинстві грещі виливали, а тільки б не хотіла я, Хомо, щоб ти вже колись повертався до Мартохи. Як відбудеш свій строк, то можеш зоставатись, я проганяти не стану.

— А як же телиця? — белькочу.

— Телиця, як і вмовилися, зостанеться в Мартохи.

— Не можу я без телиці,— зірвався розпач із мого язика.

— Але ж не можу я поламати слово і требувати телицю навіть через суд.

— Де телиця — там і я,— мурмочу приречено.— Хай ме-

не поб'є те, що в хмарі гуде, коли я без телиці зможу на цьому світі жити!

— Не думала, Хомо,— споночіла Дармограїха на обличчі,— що колись доведеться ревнувати тебе до своєї телиці.

— А телиця майже Мартошина і моя,— тішусь, а радості своєї на виду не виказую,— так що нехай тепер тобі кіш і риба або ж бодай абищо маленьке!

— Не маленьке абищо, а ти, Хомо! — з грізною ніжністю в голосі сказала Дармограїха.— Твої кучері мені ще не надокучили й не надокучать. Я вже тебе люблю, як пес дідька. Нащо мені інший? Краще полин їсти, ніж із нелюбим за стіл сісти! Молоду Галю Сороку знаєш? Вийшла заміж за нелюбого шофера з Суколужжя, то хіба не втекла від нього на третій день після весілля?

— Але ж родичі самі відпровадили Галю Сороку назад до молодого, розпили добрячий могорич — і тепер живе зі своїм шофером.

— Живе з нелюбом! — аж прикрикнула Одарка й ногою притупнула, схарапудженою ласочкою шаснувши по хаті.— Він її там так любить, що за кулаками вона й світу не бачить! Ото віддалась, аби до сивої коси в дівках не засидітись.

— А ти хотіла, щоб сиділа дівка — і висиділа дідька?

— Я так скажу: який кінь — така й кульбака. Мала б розум — сиділа б удома, а на хороший дівочий норов завжди знайдеться хороший і парубочий! А мені, Хомо, нема чого від добра шукати добра! І звикла до твого характеру та звичок, і любі мені твої жарти, і дорогі твої руки трудящі. Я, Хомо, завжди свого домагалась — і тут доможусь, ніяка телиця і ніяка Мартоха на заваді не стануть. Бо нащо мені, Хомо, якась синиця в небі, коли вже тримаю журавля в жмені!

Ось як несподівано й круто повернула тоді Дармограїха, а про її злі наміри та підступність моя рідна жінка Мартоха, звісно, ні сном ні духом не відала. І в моїй душі теж почалося сум'яття, став я поводитись так, як отой, що хотів минути пень, а наїхав на колоду, а чи отой, що коня шукає, а кінь його виглядає, або ж як отой, що по хаті ходить, а дверей не знайде. Ну, думаю, вскочив у мак!

XX. ОДНЕ ДО ЛІСА, ДРУГЕ ДО БІСА, А НА П'ЯТІ ПЕРСТЕНЬ

Добре, коли голова як маківка, а розуму в ній як накладено: з такою людиною, як мовиться, краще загубити, ніж із дурною знайти. Як у лісі всякі гриби трапляються, так і серед яблунівського люду: один, зразу видко, що не в потилицю битий, кебетливий, другий ходить до сусіда ума позичати, третій людей слухає, а свій розум має, четвертий послухає часом дурня та й стане розумним, п'ятий і за тридев'ять земель розуму не надбав і т. д. За всіх не розповіси, так само, як усіх зірок у небі не перелічиш чи всіх грибів у лісі не визбираєш.

Одарка Дармограїха вдалася з біса спритна і з чорта розумна — таку навіть на покуті не садови, а десь у куточку на лавці, то скоро той куточок на лавці здаватиметься покуттям, варто лиш Одарці обізватись, а людям послухати її. І всім вона була здорова, ото мала тільки одну хворобу — хворіла на гроші й не думала лікуватись. А вже гроші вичворяли з Дармограїхою таке, що часом сама на себе не схожа була, бо, звісно, їм належала, їм душу запродала.

Якоїсь ночі, після базарного недільного дня, не спалось нам — Одарці не спалось у ліжку на перині й на подушках, на які пішло орлине пір'я, а мені не спалось на дерев'янім тапчані, де я теж розкошував на м'якому орлиному пухові. Спати — не воювати, і все-таки ми товклися в постелі, наче борюкалися з якоюсь злою силою. Аж тут Дармограїха озвалася — голос її зозулею весняною полетів до мене:

— Хомо!

— Га? — послав у відповідь їй свій голос, наче голуба сизого.

— Погомоніти кортить із тобою — така спрага балакати, аж у роті терпне.

— То лиш воли не годні говорити, хоч і мають великі роти, а ми ж бо люди.

— Розумно кажеш, Хомо, бо головою міркуєш, а не хвостом.— Дармограїха звелась на ліжку, і — дорідна, тілиста, зодягнена у шовкову сорочку — видавалась у сяйві місячного світла, що лилось через вікна, мовби на картині намальованою.— Ото я вже все продавала, а в мене все купували. Нема такого, що не стало б моїм товаром. Так, Хомо?

— Так, Одарко,— мну я слова, наче сліпий онучу, бо не відаю, куди зверне Дармограїха.

— І з городу зелень продавала; і з саду продавала яблука

та груші; і з хліва м'ясо, сало, яйця, молоко, сир продавала; і з магазинів крам, взуття, шерсть і всякі дефіцити продавала й перепродувала. А щось душі моїй не дає спокою, Хомо, чуєш?

— Чую, Одарко,— бубоню, позираючи на Дармограїху зачудовано, мов на тура.

— Але ж чому на душі так, наче, як то мовиться, пішло поле в ліс? Якась тягота, наче не хапко в мене щось хапнув, а я сама себе обібрала?

— Може,— підказую,— телиці жалко?

— Ой Хомо, ти ниньки опівночі якийсь недотепа, що ні в кут ні в двері!

— Ні риба ні м'ясо, а щось наче гриб маслючок! — нагадую.

— Отож!.. Торгівля моя, Хомо,— голос її знову полився солодкою патокою,— вже зовсім небагато душі дає, а я ж хочу, щоб душа втіху мала. Ото як дехто зі старих молиться для душі, чи молодь співає для душі — так я хотіла б для душі торгувати.

— Що ж ти намислила, Одарко? — питаю улесливо.

— Ой, намислила! Та чи можна те, що намислила?

— Тобі не можна? Та ти зумієш так крутити, як чорт дорогою!

— Правду кажеш, але ж...— зітхнула, наче літнім вітерцем війнула. — Для душі!.. От якби для душі своєї можна було б навчитись людям продавати людське життя!

— Як то? — крутнуло мною на тапчані, мов вихором на дорозі.— Людське життя?

— Ага!

— Людям?

— Ага!

Чи я на дитячий розум перейшов? Чи в голові моїй стало дуплисто, а кожне дупло порохнею напхане? Чи я справді такий бевзь, що ані дзень, ані кукуріку?

— Таки так! — озвалась Дармограїха, ждучи на мою відповідь.

Либонь, я колись об'ївся блекоти — може, в дитинстві далекому? Е-е, мабуть, і справді я отой Хома, по котрому і ззаду знать, що Хомою звать. Охо-хо-хо, міркую, такому з бороною по воду їхати, а ціпком рибу вудити!

— А де ж бо ти візьмеш людського життя, щоб людям продавати? — озиваюсь несміло.— Воно ж, здається, не росте на городі, як часник. І не наскубаєш, як із вівці вовни. І за хвіст не зловиш, бо не горобець.

— Жаль, Хомо, що на городі не росте, і не наскубеш, і не зловиш за хвоста.

— Це такий товар,— кажу,— що з-під прилавка не дадуть по блату.

— І чарка не поможе,— згоджується Дармограїха,— хоч могорич може відкрити браму і до раю, і до пекла.

— Тут, либонь, і той не зуміє дістати зайвого життя на продаж, хто меткий, хто вміє вскочити і вискочити.

— А добре було б, правда? — мріяла Дармограїха, сидячи на ліжку, облита поливою місячного золотого сяйва.— От виходжу я на ярмарок, а тут хто що продає: той петрушку чи цибулю, той граблі чи вила, той штани чи валянки. А в мене свій товар — і такий, що його ні в пучечки не пов'яжеш, ні в склянку не насиплеш, ні наперстком не зміряєш, ні вагою не зважиш. І ось я стаю за прилавок поміж тіток-перекупок, поміж їхнього дешевого непотребу, розкладаюся зі своїм товаром і весело так поглядаю на них, бо що вони зі своїм сиром чи курячими потрухами проти мене? Воно, звісно, і сир чи курячі потрухи теж товар базарний, без них людині не прожити, але без чого по-справжньому не прожити — так це без людського життя, а його ж у мене повно-повнісінько, навалом! Я ж бо знаю, що повно-повнісінько, а більше ніхто не відає — адже товар невидний, як повітря, тільки я на ньому тямлюсь, тільки моїм очам відкривається.

А що, міркується нишком на тапчані, коли в Дармограїхи такого товару повні засіки, тільки таїться з добром: якщо не злодії можуть покрасти, то з міліції навідаються і запитають, яким чином надбала. О, в Одарки сприту стане на всі заставки, все може бути приховане!

— Ох і поторгувала б я! — палахкотіла словами, наче факелами, Дармограїха. Вже не сиділа на ліжку, зірвалась на ноги, рвійно ходила по хаті, а що була облита місячним сяйвом, то здавалось, що вся вона обернулась на золоту, і навіть золоті сліди за собою зоставляє на долівці, а в повітрі пекельне мерехтіння.— З кого б заправила за отаку дрібочку людського життя, мов за рідного батька. А найбільше б мені платили ті, кому найдорожча тільки своя голова на в'язах,— такі ладні були б останнє зняти з себе, якби в такого продавця, як я, зайву дещицю урвати. Ціну ярмарок робить, а своєму товару я сама ціну складала б, о! І підходили б здорові й недужі, прямі й горбаті, каліки, ті, що на ладан дихають. І приходили б інваліди, що на фронтах життя свого не жаліли, з кулями цілувалися, з осколками обіймалися. При-

ходили б заміжні і розлучені, вдови і сироти. Чуєш, Хомо, до тебе кажу, не мовчи.

— Авжеж, ген подеколи кота в мішку на базарі купують,— озвався слухняно,— а на хороший товар багато покупців, бо він сам себе хвалить.

— Скупі, Хомо, до мого товару двічі б у черзі стояли і двічі платили. А ненажерливі, що скоріше в курки молока випросиш, мали б од мене маленьку куку у велику руку. Заздрісники, що своє з'їдять, а на чуже зазіхають, тікали б од мене, як чорт від ладану, так би я батькувала їх. А вже б із марнотратів, що щедрі на батьківські гроші, мені було б не совісно три шкури здерти, щоб не звикали чуже добро чужим вітром носити і зсипати під своїм вікном. Недбайливців, яким і за вухом не свербить, які сіють гречку, а родить їм мак,— я б на лотоки з ярмарку проганяла і близько до свого товару не підпускала. Вже, Хомо, душі моїй була б вольна воля, гуляла б душа без кунтуша, босонога, розперезана, блузку на грудях розпанахавши.

Мов фурія, гасала Дармограїха по хаті, слова її сипалися з рота, як перестиглі жолуді з дуба, та, зрештою, урвала трохи бистру ногу й питає:

— Бачу, Хомо, ти не рад моїй мові, як отой пес, що його вбито, а він лапами дригає.

— І радий, і не радий,— озиваюся з тапчана.

— А чому радий?

— Твоєму багатству.

— А чому не радий?

— Бо в такому стовковиську, як базар, недовго й проторгуватись. А як сама не проторгуєшся, то можуть товар чи вкрасти, чи силоміць відняти. Бо хіба, Одарко, на твою кмітливість не знайдеться десяток чи два шахраїв, яким краще вкрасти, ніж сісти й напрясти, які вміють узяти чуже, мов своє, яким до снаги вкрасти голку, а потім і коровку...

— Хомо,— каже Дармограїха,— в мене самої вистачить хитрощів і мудрощів, як у тієї курки, що кудкудаче під бузком, а яйця несе в кропиві.

— Так,— згоджуюсь,— але ж проти твоїх хитрощів та мудрощів знайдуться такі, що й з-під стоячого підошву випорють. І матимеш від них таку честь, мов на собаці лико.

Дармограїха, що досі куницею металась по хаті, стала стовпом, наче сама себе закопала. Пасмо розкуйовдженого волосся напівзатулило обличчя, і двоє очей її блимали, мов далекі зорі в мороку ночі.

— А що,— каже спроквола,— трапляється, що й премудрих немудрі одурять.

— Авжеж, можуть ману напустити і пришви пришити.

— Бачу, Хомо, що й справді: одною розумною головою тільки раз подумаєш, а двома розумними головами можна подумати і двічі, і тричі.

— Ха, Одарко, в чотири ока побачиш те, чого в два недоглядиш.

— А як би мені викрутитись від тих шахраїв і пройдисвітів, що на мій товар зазіхають? — сумно питає Дармограїха. Ще недавно її відвага здатна була мед пити, а тепер ось обережна думка ладна воду дудлити нахильці.— Порадь, Хомо... Це ж бо такий товар — людське життя. Для душі хотіла поярмаркувати.

— Правда, славний товар, щоб для душі поярмаркувати. Але ж і непевний, тут легко проторгуватися, втратити все, нажите раніше. Як по мені, то не слід і торгувати таким товаром, хай йому грець!

— Як то не слід? Щоб я — й не торгувала? А як би ти розпорядився?

— Просто розпорядився б.— І, відчуваючи горду душу в убогому своєму тілі, мовив твердо: — Роздав би!

— Роздав би? — Дармограїха крутнулась, мов орел, ладний кинутись ловити муху.— Ти?

— Ага, роздав би. За безцінь.

— За безцінь? — Погляд у неї став такий злий, що від нього зараз у Яблунівці вся зелень зів'яла б.— Чуже добро, так? О, чуже добро легко роздавати, за чужим добром душа не болить і не побивається!

Як перемінилась Дармограїха! Якби зараз торкнувся до її руки своєю рукою, то, либонь, обпікся б, якби щокою притулився до її щоки, то, напевне б, обшкварився. Навіть видалось, що язик її засвітився в темряві, як отой шворінь, що його коваль витягує щипцями з горна, щоб ударити по залізу молотком і розплескати на леміш. З очей Одарчиних мала ось-ось политись розпечена вулканічна лава, щоб поглинути, обернути на мертвий попіл і тапчан, де я лежав на подушках із орлиного пір'я, і всю хату, і Яблунівку.

Ага, розпасіювалась, думаю, та не дам собі в ніс дмухнути, бо не боюсь я тебе, як торішнього снігу. А тому-то, прислухаючись до сумління, до найкращого в ту хвилю порадника, я й сказав Дармограїсі:

— І роздав би, Одарко, супроти твоєї волі і всупереч твоєму норову.

— За безцінь? Чуже?

— Але ж і не твоє! Не твій товар!

— Як то не мій?

— Подумай добре, Одарко, чи такий товар, як людське життя, міг би бути твоїм товаром і чи могла б ти на свій розсуд порядкувати ним?

— Усяким порядкувала — і цим змогла б!

— Е, Одарко, порядкуй своїм, як Бог на душу покладе, а до людського життя зась, хай би люди самі ним порядкували.

— Але ж мій товар!

— Людське життя — твій товар? На продаж на ярмарку? Схаменись і отямся, поки не почули там, де слід.

— Гаразд,— глянула Одарка, мов шага дала.— Розкажи, як би пускав добро за вітром.

— По справедливості. Хто скільки заслужив — стільки й мав би. А здебільшого — порівну вділяв би, щоб не було кривди одне на одного і заздрощів, бо від заздрощів толку мало.

— Еге, Хомо, з марнотратів ти родом,— зле дорікнула Одарка, наче сатана в камені зашумів.— Ти — як оте решето: внадиться гречку переводити — не встережеш... А як би ти порівну ділив, коли в людей вік ще ніколи не був однаковий?

— Хоч, може, і заробив би собі на пеню, та поставив би на своєму!

— А може, якби якийсь кум чи сват підсипався до тебе, якийсь родич через дорогу навприсядки намагався б вициганити більше для себе?

— Мудрий не дається за ніс водити,— кажу.

— А якби рідна дитина? — силкується Дармограїха збити мене на криву стежку.

— Не вродились діти в мене, щоб ради них я вкинувся в шахрайство.

— Навіть Хомкові Хомовичу, який народився в доярки Христі?

— І йому теж! — ледь затнувшись, мовив, наче язиком рубонув.— Хомко рівний із усіма.

— А якби спробували підмогоричити? — осаджує, мов горщик од жару відставляє.

— Не підмогоричить! — кажу, наче з дуба зриваю.

— Гаразд, а якби начальство, знаєш... Ну, голова сільради чи голова колгоспу Михайло Григорович Дим. А то й вище бери! — допитується вперто, наче аж зі шкури хоче вилізти.

— Не таке наше начальство страшне, Одарко, як ти його малюєш. Думаєш, як ти побоюєшся та остерігаєшся, то й усі побоюються? Ось так!

Одарка вмовкла, наче їй вуста замурувало. Тільки ввижалось у хатній напівтемряві, що з неї легесенький дим димує — з плечей, шиї, чола. Чи не від злості часом?

— Знаєш, хто ти такий, Хомо? — озвалася зловісно.

— Називай як хочеш, тільки в горня з окропом не клади.

— Ти, Хомо, є непроторенний злодій! — прорекла Дармограїха, наче піп із амвона в старорежимній церкві.— Майстер до чужих кайстер!

— Е-е, ні, Одарко, може, ти десь там по ярмарках і знаєшся з тими, що люблять вмочати руку в гречану муку, а Хома Прищепа чесний, як сонечко в небі, інакше б ти не віддала Мартосі телицю за мене.

— Був чоловік — та й перебувся,— каже,— інакше б не зазіхав на чужий товар!

— Одарко,— блискавкою засвітилось у моїй голові, отямлюючи мене й повертаючи до правди,— який же з мене злодій, коли в тебе й такого цінного товару нема, щоб зазіхати? Яка ж у нас балачка вийшла? Горох — горох, змолотили — квасоля!

— А й справді,— згоджується,— наче склеїли чорта з рогами.

— Ні те, ні се, ні кукуріку! — підказую, радий, що скоро замирення між нами вийде, вже й осміхаючись їй, наче голений стриженому.

Тільки ж Одарка не всміхнулась у відповідь, знову зацініла-закапцаніла в чорному мовчанні посеред хати, а потім і сипнула словами, наче покотила чавунці по долівці:

— І все-таки, Хомо, ти злодій, бо обдер мене до ниточки, до шерстиночки!

Хоч кременем їй вухо ріж, так затялася! Ти їй, як то мовиться, кажи — образи, а вона каже — луб'я! Але ж і я, либонь, не з лопуцька роблений, але ж і я, здається, якийсь чоловік, бо не носив би штанів із чималою матнею й не підперізувався б.

— Одарко! — закричав, як сокирою рубонув.— Маєш слухатись чоловіка!

Закричав — і... прокинувся.

Місячне сяйво залило долівку в хаті, бо рогатий молодик заглядає через шибку. Одарка звелась на лікті в широкому, як колгоспне поле, ліжку, білою лебедицею стривожено пориває ться до мене, питає з переляком у голосі:

— Хомо, ти кликав?

— Один до ліса, другий до біса,— бубоню, бо сон іще чадом синіє в голові.

— Може, залежався не на тому боці, Хомо?

— Ти їй про діло, а вона тобі про козу білу,— бубоню, розбитий сном украй.

— Місяць світить, Хомо, то від місяця всякі марення можуть намаритись.

— Одарко,— отямлюючись, питаю,— а тобі ось у цю хвилю нічого не снилось?

— Що наяву бредеться, те і вві сні верзеться, Хомо. А мені приверзлось таке, що й казати сором. Наче стою на ярмарку і, як завжди, товар свій продаю. Тільки ж товар у мене дивний-предивний, скажу — не повіриш: наче людське життя продаю.

— І добре торгувалось? — аж похололо в грудях.

— Добре торгувалось, поки ти не закричав уві сні, шляк би тебе трафив. А тепер ось так гірко, що і товару не зосталось на пучку, і гроші вторговані пропали. Хай би ти, Хомо, хоч і на пупа кричав, а я краще не прокидалася б!

Ну хіба ж після такого не захочеш сказати, що на городі бузина, а в Києві дядько, тим-то ти мені солодка, що на п'яті перстень?!

XXI. ВРОДИЛИ ВЕРБИ, ЗАЦВІЛИ РАКИ, ПОСПІЛИ В'ЮНИ

Пригадуєте, як у чудному сні, що може приснитись тільки на Маковія, коли об'їсися коржів із товченим маком, Одарка підступно запитала (а йшлося тоді про ярмарковий товар, поіменований людським життям): Хомкові Хомовичу, який народився в доярки Христі, вділю чи не вділю бодай на дещицю більше, ніж іншим? І пригадуєте, що все-таки спершу я затнувся, а вже потім язиком рубонув, що не віддам йому переваги, хай буде на рівних правах із усіма?

Все дивне в цьому світі — квітка і плід, вітер і зірка, краплина води й найдрібніша піщинка. Та, либонь, для самої людини немає нічого дивнішого, ніж вона сама. От, здається, кого вона ліпше знає, ніж себе? Адже сама з собою не розлучається ні вдень ні вночі, під своїм-таки наглядом їсть і п'є, сама народжує думки і прислухається до тих думок; не спускає з себе ока й тоді, коли трудиться, й тоді, коли воює, йде в атаку; знає на своїй шкірі кожну волосинку й кожну пля-

мочку; чує, як б'ється її серце, як шелестить на вустах дихання, і навіть чує, як літає те, що ваги начебто ніякої не має, а саме — погляд її очей. І все ж таки, мабуть, немає для людини нічого таємничішого і загадковішого, ніж вона сама. Ось, здається, розгадана ще одна таємниця, ось, здається, подолана ще одна загадка, вже б, напевно, можна було осягнути всю глибину її душі,— але ж ні, несподівано постають нові загадки, нежданно виростають нові таємниці, які потребують нового відкриття, і людська душа неспогадано видається ще глибшою, ніж досі, ще незбагненнішою в своїх химерних складнощах, повитих мороком непевності.

Отож і хочу сказати, що Хома Прищепа видається подекоди мені зовсім чужою людиною, відділеною, окремішньою, яка живе за якимось своїм дивним статутом, а то й без статуту, а я, справжній Хома Прищепа, лукаво примруживши око, тільки стежу за ним та чудуюся з того, куди він іде, що каже, як говорить.

Ви втямили щось із моєї мови? Може, ви й утямили, бо серед вас є багато розумніших од мене, а тільки ж бо я сам себе не завжди розумію, суща правда.

Не зацвіли ми з Мартохою в цьому житті дитиною, і, скажу під великим секретом, так само ні в Яблунівці, ні поза Яблунівкою жодна дівка чи молодиця не ввійшли від мене в тяж, не зацвіли дитям. Кажуть, що хата з дітьми — базар, а без них — кладовище, то, вважайте, прожили ми з Мартохою все своє життя хоч і на веселому, хоч і на гамірному, хоч і на забутому, а все-таки на кладовищі.

І, диво дивне, думки мої все частіше стали літати до отого маленького Хомка Хомовича, й думки мої в тих польотах усе дужче зріднювалися з ним, і дедалі частіше він починав мені здаватися рідною дитиною. Добре тому, хто може обложитись дітьми, як дід онучами, добре тому, що, як жнива — так і дитина нова, добре тому, хто збився з пуття,— як кутя, то й дитя, але ж і мені кортить звідати такого добра, то нехай хоч у мене буде отой Хомко Хомович, що незаконно народився в доярки Христі.

З кожним новим днем я подумки якось усе настирливіше усиновляв його!

Кудись ідучи, щось роблячи, я весь час звертався до малого Хомка Хомовича, мугикав під носа пісеньки колискові, а то навіть і казочку йому розказував, яку колись давно почув од своєї покійної баби. Казочка була чудна! Ось! Подарував мені дід вола. Як пішов я тим волом орати, та наорав на припічку на три горшки кваші. Та вродили

верби, та зацвіли раки, та поспіли в'юни. Як поліз я тих в'юнів трусити: трушу та трушу, та натрусив папушу тютюну. Пов'язав я той тютюн і продав по три копійки, голова в голову. Та купив я руно вовни, та скроїв заступом свиту, та приставив із подушки комір, так вийшли такі штани, що й не підіймеш!

Оповідаючи подумки не раз і не два цю химерну казочку малому Хомкові Хомовичу, я не втримувався від реготу, який гойдав моїм тілом, немов бадилиною,— на вулиці гойдав, на фермі.І уявляв собі, як то сміятиметься він, Хомко Хомович, коли хоч трохи підросте й постарається втямити щось у казочці, в якій і сам чорт зламає ногу!

В районних чи в яблунівському магазинах буваючи, безпремінно купував якусь цяцьку, і вже назбиралось у сінях за порожньою діжкою стільки, що вистачило б на дитячі ясла. Одарка Дармограїха, ті іграшки бачачи, все підозріливіше поглядала на мене, аж поки спитала одного разу:

— На старість здитинів, що забавлятись хочеш?

Що ж, хай думає, наче я збився з пантелику, що вже й справді ума ні з шило нема.

— Та,— кажу,— купую про запас, а запас їсти не просить.

— Як то про запас? — не вірить Дармограїха.

— А ми хліб про запас тримаємо? Пшоно чи крупу, борошно гречане, сіль?

— Ти, Хомо, прирівняв смалене до пареного.

— Навпаки, Одарко, парене до смаленого,— заперечую.— Запас біди не коїть, пригодиться.

Очі її розмисливо покрутились, як дерев'яні колеса в млині, коли на них рине вода, потім засвітилися здогадом, і її обличчя обернулось на свіжоспечену пшеничну паляницю.

— Хомонько ж ти мій дорогий! — кинулась цілувати калиною гарячих уст і обіймати перевеслом дорідних рук, та ще ж бо й налягаючи дозрілими динями-дубівками паморочливо великих грудей.— Хомонько мій солодкий! Люблю я тебе на повну душу! І якби в моєму серці були дверці, то всі б люди бачили мою любов,— сидить вона в серці на красному місці. Я тебе присоглашала, щоб дитину взяти з дитбудинку, а ти, Хомонько солодкий, про свою власну гадки плекаєш, уже й гостинці готуєш. Аякже, бо коли воно в цей світ прийде, то хіба можна без гостинців зустрічати!

— З нашої руки, як мовиться, та йому куль муки!

А коли набрався повний мішок цяцьок, потай від Одарки

подався я на таку радісну та щасливу стежку, по якій у своєму житті ніколи не ходив. Левадами, поза городами, поміж верболозів склалась ця благословенна стежка, ведучи вперед не так Хому Прищепу, як дивовижний людський вулик. Цей вулик був повен якоїсь химерної музики, немов балакучих бджіл, а ще в ньому бджолами гули пісні, видзвонювала втіха золотими бджолами. І всевладною хранителькою життя і буття в тому вулику почувалося серце-бджоломатка!

Стерявшись розуму, слухаючи ту музику й ті пісні в самому собі, я ж бо й розхвалював себе, і лаяв себе, і приказував сам собі: скарай мене, Боже, хлібом та сіллю! На здоров'я на сто літ свиней пасти мені! Скільки в лісі пеньків, бодай у мене було стільки синків! А щоб наді мною ворони не каркали! Гарбуз вашій мамі, а мені диня!

З отим мішком за плечима переступив я поріг хати, в якій жила доярка Христя, і, вгледівши молоду господиню біля печі, питаю суремним своїм голосом:

— А чи не в цих хоромах живе шановний товариш Хомко Хомович?

Христя розцвіла обличчям, як найрозкішніша мальва (такої пишної по всій Яблунівці шукати — марно ноги бити), й каже шовковим шовком уст своїх:

— Авжеж, дорогий Хомо Хомовичу, в цій хаті живе-поживає наш Хомко Хомович.

— А чи приймете старця подорожнього, що з гостинцями навідався? — жартую.

— Не старець ви подорожній, Хомо Хомовичу,— лагідно заперечує доярка Христя,— а знатний трудівник яблунівського колгоспу «Барвінок». Просимо вас, просимо! Якраз сьогодні наша кішка вмивалася, проти гостя.

— Щоб ти, Христе, завжди своїми вустами мед пила!

— Знімайте мішка, бо, либонь, важко тримати на плечах.

— Волові роги не тяжкі, й мені не тяжко, та треба знімати.

Лежав Хомко Хомович у дерев'яній люльці. На білій пелюшці та на білій подушці лежав у тому, в чому мама народила, й коли я скрадливо наблизився і, тамуючи дух, нахилився, то він задригав-зачеберяв ніжками, і його ручки, схожі на огірочки, заворушились так, наче водорості на течії. На губи його прилетіла усмішка, звила там, як птаха, затишне веселе гніздечко, і вже в тому гніздечку засяяв беззубий ротик, і в беззубому ротику червоним полумінцем ворухнувся, блиснув, загорівся обслинений язичок. І карі оченята його, схожі на двох карих кругленьких кузочок, спершу були

по-дорослому, по-мужчинському набурмосені, аж острах легенький пройняв мене, та перегодом то вже були зовсім не кузочки, а дві іскристі зірочки. Ті дві зірочки спалахнули радісно й розумно на невеличкому, округлому небі, яким мені видалось його обличчя, і промінились до мене такою щирою приязню та беззахисною довірою, що від щемкого зворушення і терпкого болю перехопило подих.

— Ось такі ми, еге? — бурмотілось мені.— Ось такі?.. А щоб ти ходив, синочку, як води ходять, а щоб ти ходив, поки світу й сонця, а щоб тобі копа літ, а щоб тебе добра година знала, а щоб ти був багатий, як земля!

Хомко Хомович шустро чеберяв ніжками.

— Брови в нього мої,— мовилось мені само собою.

Брів, щоправда, в Хомка Хомовича ще не було, на їхньому місці наче хтось світлим попільцем потрусив, наче хтось ледь-ледь торкнувся вугликом.

— І губи в нього мої...

У відповідь на мої слова на губи Хомка Хомовича знову прилетіла усмішка-ластівочка, затріпотіла крильцятами, наче їх окропила злива сонячного проміння.

— І ніс у нього мій...

Носик-п'ятачок у Хомка Хомовича був схожий на п'ятачок рожевого поросятка, яке щойно знайшлось у мами-льохи, й дві його дірочки, такі кумедні, такі смішні, чудно здригнулися, наче дитя принюхувалось не так до мене, як до моїх слів.

— Усе в нього моє!

І тоді щасливий Хомко Хомович, який, звісно, тямив кожне моє слово, який, звісно, розумів, що я щиро всиновлюю його і зізнаюсь у своєму батьківстві,— і тоді, значить, цей хитромудрий синок Хомко Хомович у дерев'яній люлечці заворушився, мов клубок вогню, й руки-ноги його заворушились язиками полум'я, й очі ще дужче спалахнули, а з горла вирвався радісний скрик!

Тоді я заходився розшнуровувати мішок, виймав гостинці й приказував:

— Оце тобі тракторець, може, захочеш бути трактористом, як виростеш. А чи шофером, то ось тобі й машинка з червоними фарами. А як підеш служити до армії, можеш потрапити в льотчики — ось маєш літака. Також бери танк — доля може закинути і в танкову частину. Ось маєш пістолет і автомат — звикай змалку, бо ж доведеться захищати мир на планеті, а також мир для Яблунівки і персонально — для матері своєї і для мене, Хоми Прищепи.

— Лишенько,— мовила Христя,— йому ще рано до таких цяцьок.

— Нічого, Христе, він із молодих, та ранніх.

Далі, не соромлячись мене, як і має бути, взяла вона Хомка Хомовича до рук, розстебнула блузку і дала йому груди. Груди в неї були великі й пишні, мов коровай, який, зліплений щойно, ось-ось має шугнути в щедро напалену піч. Малому, либонь, груди подобались не менше, ніж мені, бо він спраглими пелюсточками своїх губ у хмільному азарті припав до тугого соска, схожого на дубовий жолудь, який хвильку тому вилущився з шапочки-тюбетеєчки. Заплющившись, він вправно наминав той жолудь, іноді навіть буцав голівкою в пухкий коровай, як ото буцає норовисте телятко свою матір-корову, а ще Хомко Хомович, мов справжній козарлюга, хапався то однією, то другою долонькою за те смачне, сокровенне багатство, наче казав: моє — і ні з ким не поділюсь, і нікому не віддам!

— Мала бджола, а як працює! — не втримався я від похвали.— Губами наче говорить, а руками діло робить.

— Ага, старається, як мурашка,— сором'язливо згодилась Христя.

Вона, Христя Борозенна, сиділа на ліжку. Обличчя її, мов місяць уповні, світилось щастям. На фермі завжди начебто непримітна, була вона зараз гарна, як квітка гайова, від якої не можна було відірвати погляду, хотілось милуватись годину й другу, чуючи, як те замилування бере душу на крила, несе понад землею в небеса, і в тому піднебесному польоті душі так добре, що кортить плакати і водночас сміятися з радості.

Наївшись усмак, Хомко Хомович так і заснув із тим тугеньким і солодким дубовим жолудем у роті, а Христя кілька хвилин не ворушилася, слухаючи, либонь, як її материнське животворне тепло й далі струменить, переливається в сина, а від нього їй цівочкою цямкотить його вдячна ніжність, його безборонна довірливість.

Так посидівши із малям на руках (мов на іконі, на якій малюється Богоматір із своїм богорівним Сином), Христя поклала сонне немовля до ліжечка, накрила ковдрочкою, а я, підсунувшись ближче до ліжечка, милувався Хомком Хомовичем і розказував йому казку-нісенітницю. А щоб не розбудити, розказував потайки, без голосу:

«Вилетіла сорока на дерево, сіла та й дивиться, а рак виліз із води та й лізе. От він лізе, та й лізе, та й лізе, а сорока дивиться. От вона дивиться, та й дивиться, та й дивиться, а

рак лізе. От він лізе, та й лізе, та й лізе, а сорока дивиться. От вона дивиться, та й дивиться, та й дивиться, та й дивиться, а рак лізе...»

XXII. БУВ СОБІ ЦЕБЕР, ПЕРЕЦЕБРИВСЯ, МАВ ДІТИ ЦЕБРЕНЯТА-ПЕРЕЦЕБРЕНЯТА

Краще б, як то мовиться, тієї неділі понесло на папоротьмогили та на Щокотин слід, аніж із Одаркою на ярмарок у район! Бодай би мені в той день було поїхати в колгосп на роботу волами або коростявою конячиною, аніж прудкоколесим автобусом на оте торговельне тирловисько! Бодай мені було в той день не пилось і не їлося, ніж потрапити туди, куди не дуже й хотілося!

Після цих клятв-прокльонів самому собі ви, звісно, догадуєтесь, що випало мені не з медом і непереливки. Але я ж на терці тертий, на шатківниці шаткований, на терниці битий, у м'ясорубці рубаний, у макітрі макогоном туди-сюди гнаний, сіллю посолений, перцем приперчений, лавровим листячком здобрений, калиновою ягодою прикрашений,— отже, отакий, як бачите, заслужений, якось мусив викручуватись і, звісно, викрутився.

Примостив я Дармограїху за рундуком, де вона продавала на цей раз простенький городній та садовий товар (ну, груші, яблука, сливи, помідори та моркву), а зовсім не такий товар, як людське життя, що ото колись було нам приверзлося вві сні. Прилаштувавши, значить, Дармограїху, сам я надумав трохи повештатись по ярмарку, поштовхатись ліктями серед покупців-продавців. Матінко, що таке ярмарок у районі! Багаторукий, багатоокий, багаторотий та довгоязикий, він продавав і купував усяку всячину, зібрану докупи, мовби чиєюсь фантазією з рога достатку тут висипану! Телята живі й зарізані: свині метушливі та порскі, а також заколоті: півні з голосистими лудженими горлянками, а також із горлянками перетятими. Чоботи ялової шкіри, свинячої шкіри, телячої шкіри, кирзяки-громаки, гумові, непромокайки, а також усякий товар — халявки, передки, виточки, підметки, підкови, набойки — на пошиття нових чобіт. Крам — шовк, сатин, перкаль, рубчик, полотно, повсть, бая, фланель, а також сукні, спідниці, сорочки, штани. Посуд — залізні сковороди, чавунні баняки, глиняні гладущики та друшляки, фаянсові чашечки, порцелянові вазочки. А ще, звичайно, жіночі прикраси, здебільшого саморобні брошки та ковтки до

вух, якоїсь підозрілої вартості персні та каблучки, чудернацькі шпильки й запонки.

Ходжу по ярмарку, який торгується, лається, божиться, усміхається, підлещується, плаче, регоче, дивиться то прямо, то зизом, то спідлоба, то й зовсім по-вовчому, який щось обіцяє, щось бере, щось ховає, щось назад повертає,— отож, ходжу по районному ярмарку, наче у Вавилон потрапив, і так мені чудно на душі. Чудно! Бо якийсь я тут зайвий, як отой славнозвісний Марко, котрий, як пригадуєте, вчасно не вигулькнув із конопель, а так і зостався сидіти, засекречений, у коноплях. Бо я тут не продаю, не торгуюсь, не пробую когось обманути — й мене ніхто не силкується обдурити; не думаю залізти в чужу кишеню — і в мою ніхто не лізе, бо там тільки вітер свистить. Чудно! І весело міркується мені, що на ярмарку справді двоє дурнів, вони так парами й повилаштовувалися скрізь: той, хто продає, і той, хто купує. В такому разі, хто ж я такий?

Тиняючись-вештаючись, потай зловсміхаючись та зловтішаючись, доплуганився я до магазину, на якому було почеплено вивіску «Промтовари». Що ж там за промтовари, міркую, зазираючи у вікна. Та хіба зазирнеш, коли на кожному вікні по дерев'яній ляді та ще хрест-навхрест залізними штабами взято! Хотів стрельнути всередину оком через замкову щілину в дверях, як хтось питає за спиною цікавим, заспаним голосом:

— Що дають?

Отлядаюся — стоїть переді мною мордяка така, наче об неї дохлих кошенят б'ють уранці і ввечері: очі дивляться так, наче їхній хазяїн побоюється, що ці очі зараз буде вкрадено з обличчя й воно зостанеться голе-голісіньке, як обкрадена злодіями церква; внизу під мордякою шия, схожа на водогін, а вже цей водогін проведено до грудей, яких, здається, і немає, бо живіт починається десь від горла і випинається вперед так далеко, що, либонь, цей живіт до якогось певного місця приходить на три-чотири хвилини раніше, ніж ноги. Цікаво, на яких харчах його так роздуло?

— Шурики-мурики дають,— відказую жартома, бо й олуху царя небесного видно, що нічого не дають.

— Шурики-мурики чи мурики-шурики? — питає всерйоз мордяка, плямкаючи губами, схожими на кажанячі крила.

— І те, й друге, либонь,— відповідаю, не моргнувши й оком.

— Ви перший? Я за вами... Тепер із шуриками-муриками трудно, треба стояти.

І стає за мною. А мені взяти б і піти, але не йду чомусь, моняюсь під магазином, немов замок хочу поцілувати. Морд'яка сопе ковальським міхом, поглипує підозріливо, наче я ось-ось таки покраду його очі, тільки ж хитрую поки що, заколисую пильність. А тим часом придибала якась дженджуриста тіточка — худа, мов жердина, у туфлях на шпильках, із жовтим ридикюлем і так напудрена та розмальована, що, либонь, ось зараз налетять дві-три сороки й украдуть цю красуню.

— Хто останній? — спитала, спритно пристроюючись до широкої, як вільні небеса, спини в мордяки. А вже потім поцікавилась: — Що дають?

— Шурики-мурики, а також мурики-шурики,— заколихались кажанячі крила губів.

— О, шурики-мурики, дефіцит! — зраділа жердина з жіночим обличчям.

Чутка про те, що в магазині дають шурики-мурики, гайнула по ярмарку, як вогонь по соломі, і незабаром коло дверей зачиненого магазину велетенською змією звивалась черга. Я завбачливо, щоб не роздавили на кізяк, одійшов убік, стежив, як дедалі дужче починає клекотіти черга. Вона клекотіла, як окріп у казані, й здавалось, що його залізні стіни не витримають, луснуть. Дехто намагався продертись до дверей без черги — таких відпихали, ганьбили на всі заставки. Дехто підлещувався до знайомих, щоб утертись до черги не з кінця, а десь посередині чи навіть ближче до початку. Подеколи за місце в черзі спалахували такі дикі сварки, в яких давалась страшна зовнішня характеристика одне одному, що тільки чудом ділю не доходило до кулаків.

І вже скоро мені самому почало здаватись, що таки мають викинути шурики-мурики, то чом би й самому не стати в чергу, адже перший, і можна було б прихопити дещицю, знадобилася б на хазяйстві!

На чолі черги велично, мов монумент, стояла непереможна мордяка, об яку, либонь, били кошенят уранці й ввечері, і хвилі розгойданої, мов у бурю, черги розбивались об його гранітний спокій.

І коли вже, здавалось, людська черга не тільки закипіла, а й почала легенько парувати під палким літнім сонцем, двері магазину одхилились усередину (знадвору вхід було перекрито перехресними залізними штабами, так що однаково ніхто не зміг би прорватись), і з похмурого магазинного нутра виглянула заспана пика в окулярах золотої оправи, за

якими двома павучками снували переляк зеленаві, наче побиті тлею, очі.

— Громадяни, за чим черга? — пролунав писклявий голос.

— Коли будете відпускати шурики-мурики? — озвалась мордяка, що стояла спереду.

— Громадяни, шуриків-муриків не було й нема, вже цілий місяць не завозять до нашого магазину,— запевнив писклявий голос.— Як завжди, в продажу є мурики-шурики.

— Е-е, нащо нам мурики-шурики,— розчаровано сказала мордяка, і в її голосі почувся біль пораненого звіра.

Черга, причмелена від такої невдачі, стала розсмоктуватись, а я, схаменувшись, дав дьору геть від магазину, щоб бодай не перепало бобу за мою витівку. Але не встиг іще я зануритись у рятівне болото ярмарку, як незрозуміла страшна сила вхопила за плече, відірвала від землі і, крутнувши в повітрі, знову поставила на землю. Але поставила так, що тепер я дивився зовсім не в той бік, що досі, і в цьому іншому боці постала переді мною ота мордяка, що займала за мною чергу по шурики-мурики, постало могутнє черево, підперезане широким, як безмежний обрій, ременем. Тепер очі дивились не так, наче побоювались, що їх хочуть украсти,— зараз вони скидались на двох розлючених цуциків, що, будучи на припоні, сікаються й сікаються, прагнучи якщо не литку вкусити, то хоча б штани полатати.

Обличчя ж у мордяки стало від гніву страшне, як Беркові штани навиворіт.

— Я тобі дам хрону до лимону,— сіконув, як ціпом.

Ну, міркую, через обман із шуриками-муриками мордяка зараз розійдеться, мов квочка перед бурею. Ну, гадаю, зараз він почне мене їсти, навіть не посоливши. Ну, чую, усвиріпився ж мені, наче пекло сатані.

— Ти мені насміешся, як насміявся шолудивий голомозому,— погрожує.

Добре, хоч плече відпустив із своїх залізних пальців, але ж горить воно так, наче варом обварене. І смикнув мене чорт за язика з тими шуриками-муриками! Чесний Хома Прищепа, який ніколи у спекулянтах не ходив, тепер ось на брехні заскочений, тепер ось має викручуватись, як вужака під вилами.

— Чого ти надимаєшся, як жаба? — кажу.— Вгамуйся! А щоб угамуватися, то спробуй десять разів отак проказати: ходить посмітюха по смітнику з посмітюшенятами.

— Га? — очі в мордяки вибалушились.— Що?

— Ага, не з твоєю кебетою, значить,— сказав я, ледь-ледь відходячи перестрашеною душею.— Тоді спробуй ось так: був собі цебер, перецебрився, мав діти цебренята-перецебренята.

— Та ти що? — бугаєм заревіла мордяка.— Глузи глузуєш із мене?

Тепер обличчя в мордяки було не тільки страшніше, ніж Беркові штани навиворіт, а й безпорадніше, ніж відьма без відьомського помела.

— Ха-ха-ха! — тим часом повеселішав я.— Й зовсім ти, чоловіче, недоріка і недотепа, коли не годен упоратися з простенькою задачкою. Чого ж тоді за барки хапаєш? Ну, легше ось тобі, скажи спробуй: наш Карпо розполукарпився на маленькі полукарпенята.

Либонь, у голові в мордяки зіпсувались якісь трибки й пружинки, вийшли з ладу батарейки чи інше хитромудре причандалля, бо очі пеленою пойнялись, наче аж синім чадом дурману закурілись, а з губів — себто з кажанячих крил — злетіло белькотання:

— Наш Карпо розполу...

— ...карпився,— жалісливо підказував я задурманеній мордяці.

— ...лукарпився на маленькі полу...— тріщав у роті горох потрощених слів.

— ...на маленькі полукарпенята,— помагав я.— А тепер спробуй усе спочатку.

— Наш Карпо розполукар-кар-кар-кар...

— Та не каркай вороною на весь ярмарок,— розгнівався я,— бо зараз тобі вкаркаю! Махомет який знайшовся! Та я тобі дам таку дулю, аж ніс задереться! Сибірний, сучого виводу!.. Мовчи, бо духопелу дам, бо пережену на гречку! Ось дам святим кулаком по окаянній пиці! Бач, не годен мені розполукарпитись на маленькі полукарпенятка!

Чим більше я сварився — тим дужчим почувався, а мордяка навпаки — ну простісінько перед моїми очима від страху малів, і черево маліло, наче із нього, із гумового, поволеньки виходило накачане повітря через невидиму дірочку. Ярмарок на нас зглядався зусібіч, як на двох гидолів, бо хіба ж можна було знайти кумедніше видовисько — мале щеня проти дебелого собацюри сікається!

А я, бачачи, яка чудасія твориться з мордякою, як вона, мов роздерта печериця, тухне й тухне, надимався все завзятіше, беручи на горло:

— Еге, та ти, либонь, уночі народився, коли місяць стояв

уповні, та ще й не де-небудь, а в погребі. Як ти народився, то лисі чорти раділи — три дні у пеклі на розпечених сковородах і в гарячих казанах із хвостатими відьмами танцювали! Отому ж ти такий гарний, наче з товкача умивався!

Ярмарок зглядався, за боки беручись од реготу, а мордяка від моїх погроз та лайок уже зовсім і не мордякою була, а так, казна-чим, і те казна-що все помітніше худнуло, втрачало на вазі, вже те казна-що було без гемонського черева, стояло переді мною миршавеньке, плюгавеньке, зацьковане, поводило злодійкуватими очима, яких, здається, уже й красти не треба було, вони й самі були ладні шаснути, чкурнути, сховатись у нірках очних западин.

Я, кричачи, відчував, що ось-ось із шкіри вилізу, бо й наче печінки мені заболіли, бо й наче скаженство мене опосіло. Та мусив же я доконати мордяку, якій не сподобався мій жарт із шуриками-муриками, тому я й далі палав, як вогонь у гуті, іноді гримкотячи таким страшним басом, як собака часом:

— А вбий тебе безроге теля, коли ти на людей кидаєшся! А як здибаєш біля ставу герелицю качок, то нехай тебе качки стопчуть! А як через ліс брестимеш, то хай тебе тічка вовча здибає і без ножа заріже! Щоб на тебе Див прийшов, і хай тебе понесе на папороть-могили та на Щокотин слід!

Так клянучи й проклинаючи, я аж заплющився в щиросердному завзятті, а коли розплющився — на тому місці, де щойно стояла ота мордяка, зла, як муха у Спасівку, вже нічогісінько не стояло, а тільки валявся велетенський ремінь. Той ремінь, що став зайвим на його стухлому пузі й опав донизу. Капосна ж мордяка, либонь, обернулася на казна-що, на пустку-вихор, яку й справді десь понесло-повіяло на папороть-могили й на Щокотин слід.

Полегшено зітхнувши, наче гору з плечей скинувши, подався я до Одарки Дармограїхи. Ну й ярмарок-торговиця, ну й тирловисько! І щоб я, Хома Прищепа, з такими от знався і водився? А нехай отаким, як бузувірська мордяка, і світ замакітриться, нехай і лизень злиже.

Бо й не міг її лизень не злизати, коли я, Хома Прищепа з Яблунівки, трудяга вдень і вночі, старший куди пошлють, стрівся на кривому шляху в мордяки і дав достойну відсіч!

XXIII. Й НАВІЩО КОНЕВІ ЗАВ'ЯЗУВАТИ ХВОСТА?

Відтоді, як рідна жінка Мартоха позичила мене Дармограїсі, часу чимало спливло, й дедалі частіше я починав журитись, як ота кобила, що звернула в болото. Залізли в моє серце черв'яки, точили, і ходив я мов у воду опущений. Гадаєте, за Мартохою журився? Де там, і на гадку не спливала цілими днями! Гадаєте, робота на фермі надокучила? Теж ні, бо робота мене й далі боялась, мов вовк червоних прапорців у лісі, а колгоспна худоба так шанувала, що часто її шаноба переростала в любов.

Здавалося б, чого журитись, ходити, як тума? При такій роботі-труді печалитись — це однаково, як то мовиться, що молоти батькові невіяне, а пекти матері несіяне! Але журбі не закажеш, вона іноді здатна вирватися, мов заєць із-під куща, вихопитися з єства, мов шершень із дупла.

А все тому, що Хомко Хомович не йшов мені з думок!

І, по Яблунівці простуючи, завжди кортіло прошпацірувати повз обійстя доярки Христі Борозенної, заглянути за ворота, поглядом шибку проклюнути, стіну пробити. Кортіло знову побачити, як немовля лежить на спинці, чеберяє ніжками, знову кортіло побачити його веселого диявольського розуму оченята, знову кортіло почути радісні скрики — так гортанно скрикують навесні перелітні птахи, які щойно повернулись із вирію додому.

Якось, на фермі пораючись, після ранкового доїння спитав я в Христі:

— Як там Хомко? Ще не грається цяцьками?

— Співає,— засміялась Христя, вдоволена моєю увагою.

— Що ж він співає? Частівки чи, мо', «Розпрягайте, хлопці, коні»?

— Без слів мугикає уранці і ввечері, та ще навчився пальчиками на губах перебирати, наче підігрує собі. Він співає, а мені весело й танцювати біля печі хочеться.

— Веселий сміх — здоров'я,— кажу.— А не скучає за мною?

— Може, й скучає, то ви навідайтесь коли-небудь, Хомо Хомовичу.

— Бачив, що й хлівець тобі треба сніпками вшити, бо вітер поздирав околоти. Навідаюсь, поможу.— І питаю хитро: — А ще на кумів не постаралась?

— Нащо нам куми — були б пироги,— жартує.

— Хе, не кажи, Христе, бо кума й куму годилося б підібрати з розумом. Для дитини хрещений батько чи хрещена

мати — як скарб, як знахідка, бо життя довге і в житті всякого трапляється. З тих, що валандаються, аби день до вечора, вибирати не годиться. І тих не треба, що віддадуть вовкові чужу кобилу, аби їхніх овець не рушив.

— Та бачу, що ви добра зичите і мені, й дитині,— всміхається Христя.— І тих не треба в куми брати, що люблять командувати, як свиня мішком!

— Від тих хай Господь сохранить! — вжахнувся я, Хома Прищепа, який усякої всячини на білому світі набачився.— Тих треба обминати десятою дорогою. Їх раніше родило щедро, та й тепер не скаржимось на недорід. Вони самі робити не хочуть і не вміють, зате інших люблять повчати і вказувати. Хіба не дивина? Пальцем об палець не годні вдарити, вилами по воді не судні провести, десяту шкурку на киселі не знімуть, зате ох як уміють порядкувати і вчити: ось так слід бити пальцем об палець, а не так, ось так треба вилами по воді вести, а не так, ось так знімайте десяту шкурку на киселі, а не так!..

— Еге,— згідливо кивала головою Христя.— Вони тільки справні до столу, як воли до корита.

— О, вбережемо нашого Хомка Хомовича від лінивих, які і в своїй хаті змокнуть, від отих, що ні швець, ні кравець, ні в дуду грець,— щиро міркую над долею дитини, бо болить мені дужче за рідного.— А як виросте — і женити треба з розумом, щоб потім не розженювався та не дмухав на холодне, обпікшись на гарячому.

— Ще стільки тій женилці його рости,— зашарілась Христя.

— Хай росте,— кажу розсудливо,— а ми тим часом думаймо, щоб потім не пізно було.

Десь через день журавлем тупцяв я по гребеню хлівця в Христі, де яку лату цвяхом підбивав, бо не трималась, а то й крокви підрівнював, бо поперехняблювались. І, виждавши вільну хвилинку, випростував спину та й, чуючи на розпашілих грудях студені поцілунки літнього вітерцю, оглядав Яблунівку. Хоч і не з такої вже висоти, а все ж таки з висоти бачилась мені Яблунівка вродливою й по-літньому спокійною, врівноваженою господинею. І в найхимернішому закамарку моєї голови снувалась чудна думка, в якій і сам собі побоювався зізнатись до кінця. Та й не вистачить відваги зізнатись у тому, що мріялось мені... ой мріялось!.. що ото негоже Хомкові Хомовичу, який начебто записаний на моє ім'я, насправді рости безбатченком... що можна було б отут, на Христиному обійсті, звести нову хату (сила в моїх руках іще є, і спритності по сусідах не позичати), а в цій хаті хай би жив Хомко Хомович зі своєю мамою... але ж не самі ж бо

вони житимуть, а й я біля них притулюсь, буду для дитини за батька-діда, а для Христі за чоловіка-діда.

І так мріючи, став картати себе на хлівці, на виду у всієї Яблунівки, — так ото ще злий собака сам собі, трапляється, кусає скалічену лапу, коли вже дуже болить, що стриму ніякого немає. Бач, казав я собі, сивина в голову давно стрілила, а біс у ребро, а чорт у бороду! Не інакше, як у цій старій, підтоптаній печі сам дідько топить, бо замість крові по жилах скажений вогонь струмує і на мізки вдаряє зле. Ге, старий хрін, усе б йому гульки та гульки, усе б із молодицями хихоньки-хихульки, а самому зосталось три чисниці до смерті, нема того, щоб і вдома, і на колгоспних ударних об'єктах думати про святе та Боже!

Отак себе шпиняючи і шпетячи, немов шукаючи з-під дохлого коня підкову, я розпікав сам себе, свої марення хльоскав батогами слів, бо мав же хтось відбатожити, відбатькувати! А кому ліпше це вдалося б, ніж мені, самодіяльному батькувальнику прещирого яблунівського заквасу, у якого язик свербить до розмови, мов бік у коростявої коняки?

Отож лагодив хлівець, товчучи воду в ступі, аж бачу — спинився на вулиці під воротьми велосипед, а на велосипеді спинився наш зоотехнік Трохим Трохимович Невечеря. Очі його — два ситих перепели в перестиглій пшениці пухнастих брів — прудкокрило полетіли на хлівець до мене, по обійстю пошастали схарапуджено, якоїсь притичини вишукуючи, а далі зоотехнік звернув із своїм двоколісним конем до хлівця.

— Ти,— каже, мружачись,— Хомо Хомовичу, не трудодні часом тут заробляєш?

— Ти,— відповідаю, впівока прискалюючись,— Трохиме Трохимовичу, якось так складно говориш, що ні в тин ні в ворота — ні в'язать, ні чоботи шити.

— Ой Хомо Хомовичу,— все мружиться зоотехнік,— із якихось пір ти почав воду у криницю лить, щоб людей смішить.

— Трохиме Трохимовичу, навіщо ти силкуєшся зав'язати коневі хвоста? Кажи прямо, як і належить зоотехнікові та ще членові правління колгоспу.

— Як зоотехнік і член правління колгоспу, скажу тобі, Хомо Хомовичу: чи не внадився ти до доярки Христі, як лисиця в курник? Сидиш ось на хліві, щоб на тебе всі зглядались. Вона молодиця молода, а з тебе вже й порохно скоро сипатиметься. Мав Мартоху — так ні, мало, переметнувся до

Одарки. Але ж такий ненажерливий та заздрісний, що об'ївся Дармограїхою — і тепер до Христі шубовсть, мов щука в ставок із рибою! Вже не видно твого трудового ентузіазму на фермі, надої від кожної фуражної корови впали. Глянув би ти в районній газеті зведення по молоку за місяць, як наш колгосп «Барвінок» відкотився назад.

— Чому ж колгосп відкотився? — питаю.

— Не прикидайся недорікуватим! Бо впала загальна трудова дисципліна.

— Трудова дисципліна в мене,— кажу,— як отой п'яниця: поки тримається за пліт — доти й не падає в калюжу.

— Дарма колоду через пень валити, коли й сам став не з кращих, а з тих, що змішує себе з отрубами, щоб свині з'їли.

Ого-го, думаю, чого це Невечеря так розходився, як шатуни в паровоза, коли паровоза вже і розкочегарили, ось-ось має рушити по залізниці? Найдивніше ж — не чути сміху! Завжди сміх йому гуркоче в грудях, як порожня діжка з крем'яної гори, завжди заливається реготами, як циган сироваткою, завжди йому з горла сміх плеще, а тут обличчя стало мов рахівниця в колгоспній канцелярії, та й то на тій рахівниці зосталось тільки два дерев'яних круглячки. Авжеж, два дерев'яних круглячки, бо ситих польових перепелів, якими раніше видавались його сірі очі, і в помині немає, десь хуркнули в світи, заодно вкравши в Невечері всю чоловічу звабливість.

— Чого це ти, Трохиме Трохимовичу, такий ниньки молодець, як печений горобець? — сокорю з хлівця, як півень перед зозулястою.— Хай би вже завфермою в'їдав мене чи голова колгоспу, а ти ж тільки зоотехнік! Відповідаєш, так би мовити, за моральне здоров'я скотини.

Сказав — і вмить утямив: дурний його піп хрестив, що в воду не впустив. Бо очманів: почав трусити велосипедом, як очеретиною; вуха почервоніли й майорять, як кінчики піонерського галстука; брови ворушаться двома весняними вужами, що вилізли з сухого листя погрітись на весняному сонечку; губи обернулись на гузенце курки, що віялом розпушила хвоста, щоб знести яєчко; ніс скидався на сокиру-самосіку, що, наділена сатанинським духом, ось зараз кинеться галала по обличчю все стинати на своєму шляху: губи, брови, щоки, вуха, бородавку біля вуха, прищики на скронях.

— Думаєш, коли сидиш на хліві, то можеш таке говорити? — шелеснуло в роті у Невечері, як ото нагла пожежа шелестить у скирті соломи.

— Авжеж, бо коза на горі вища, ніж корова в полі,— кажу гордо.— Й чого ото ти такий сміливий проти мене, як жаба, що плига у воду й не хреститься?

— Гаразд, гаразд,— шелестить Невечеря сипкими словами, наче то зів'яле листя шарудить.— Одчайдух ти, як отой сміливець, що на лежачу березу в сам верх зліз!

І чого б то, міркую, так нашому Невечері єрепенитись? Може, мухоморів смажених об'ївся, може, блекоти вареної за обидві щоки напхав? Мекає й мекає на мене, як ота коза, якій нагадали смерть. Либонь, неспроста! Щось тут криється.

— Поговоримо з тобою не тут, а там де слід. Тільки не про моральне здоров'я скотини, за яке ти патякаєш, а про твоє!

Пострахав зоотехнік і покушпелив на велосипеді геть, бодай би йому, окаянному, вода освятилась у три батоги. А мене ж на стрісі наче правцем поставило, все з мислі не йшло: й чого Невечеря накинувся з мокрим рядном, і чому ним у гніві так колотило й трясло, як молотарка трясе суху вимолочену солому?

XXIV. ЧИСТО БРЕШЕМО З ДІДОМ ГАПЛИЧКОМ — І ВІЯТИ НЕ ТРЕБА

От після тієї балачки з зоотехніком Невечерею, коли я на верху хлівця сидів, а він, злостячись, намагався роги скрутити своєму велосипеду, стало мені журливо на душі, хоча, здається, чого журитись, нехай собі журяться ті, що заміж ідуть! Журба — не матінка, від неї ласки не жди, вона всміхатись не година і, клята шахрайка та підступна менджувальниця, здатна, здається, не тільки Яблунівку, а й світ весь переінакшити.

Й переінакшила! Кожна корова на фермі лупала на мене очима, повними тужливої мряки, а до корму була така спритна, як ведмідь до горобців. Ну, думаю, тепер надої безпремінно покотяться донизу, як дурний голою сідницею із снігової гори! А покотяться, потерпаю, надої на яблунівській фермі — впаде показник і по району. Упаде показник по району — знизиться і в республіці, знизиться у республіці — круто сяде і по всій країні. Бо море складається з краплин, а де ж те море не зміліє, коли на яблунівській фермі отаке твориться! Худоба різко знизила надої, не їсть, не п'є, бо зажурилась.

Чому зажурилась, хто винен? А винен Хома Прищепа — старший куди пошлють.

Від таких роздумів хіба не впадеш іще в більший розпач, що ось-ось, здається, голова молоком візьметься, завиєш, як вовк, а душа кров'ю обіллється!

Вся Яблунівка дивилась на мене очима журби: хати посмутнішали, садки опускали донизу гілля з яблуками, наче гілля було обтяжене не плодами, а горем, стежка під ноги слалася з переляканою покірливістю шолудивого пса, пташки співали такими голосами, неначе в кожному звуці їхніх пісень, як у скляному пухирчику, тарабанила горошинка смутку, навіть мальви всміхалися своїм гарячим цвітом у якійсь не співчутливій, а злостивій досаді...

Треба, гадаю, піти до голови по розум, виськати причину такої яблунівської причини, в чому вона криється, звідки гострим крилом шуліки нависла наді мною. Треба, міркую, розшолопати, чому не кортить ні до рідної жінки Мартохи, ні до дорідної пройдисвітки Дармограїхи, ні до породистої телиці, що позирає на всіх очима колгоспного бухгалтера Петра Зосимовича Варави. Та ще, гадкую, годилося б у самого себе запитати, чому арканом тягне до Хомка Хомовича і його матері доярки Христі і чому ото таким важким млиновим колесом лягла на груди суперечка з зоотехніком Невечерею.

А чи не зайти часом у сільську чайну біля пошти й не погомоніти зі скляним богом? У того скляного бога, щоправда, такий розум, що його тільки за гроші можна купити, й чим більше платиш готівкою — тим, здається, більше олії добавляється в голові, але що вдієш: усякому в глибокій старості розуму прибавиться, але вже ниньки треба якось викручуватись!

У чайній стояв кислий, як торішня квашена капуста, дух, а під стелею голосно гудів джміль, схожий на німецького «месершміта». Взявши в буфетниці Насті сто грамів (не жінка, а бочка з пивом, зодягнена в білий халат і з овечими кучерями на барилі-голові), я примостився за столом, де вже сидів похнюплений дід Гапличок. Ага, саме отой дід Гапличок, який у нашому колгоспі був приставлений до бугая на кличку Імперіалізм, а ще раніше був наглядачем при бугаєві Бісмарку, ще раніше — при бугаєві Наполеонові, ще раніше — при Неронові, а в молоді свої роки просто при безіменному бугаєві.

Дід Гапличок був жилавий, наче з сирицевих ременів весь зв'язаний, і страшні надуті жили батожились йому по чолу, по скронях, по шиї, по розхристаних грудях, які до того ж були татуйовані: красувався напис «Гандзя-киця» і

вусате обличчя похмурого мужчини. Сиві, як туман, вуса в діда Гапличка летіли на два боки, куштраті брови летіли теж у боки і ще вгору, а молочне й сторчкувате, як стерня, волосся з розпачливою, диявольською силою поривалось до сонця.

Ми випили з дідом Гапличком, щоб наша доля нас не цуралась, щоб краще в світі жилось, а в старого й сльози виступили на очах, як роса на досвітньому листі. Зіпнув губами, як линок, викинутий на берег, і з рота йому заручаївся голосок, і був цей голосок терпкий, мов зелений терен, аж оскомою на зубах брало від того голосу:

— Іще ж, либонь, на смик не перепався, іще ж, либонь, не звівся нінащо, таки дужчий за комара, дужчий, а вже не той! А був же такий сильний, що хребти ламав, що розкарячував, як очеретину, що під ним на землю грималися! Бувало, очі вогнем горять, із писка йому не пара, а дим димує, і вже коли побачить щось живе та охоче — біжить, аж короварня розсідається, аж Яблунівкою трусить, що ікони в старих бабів зі стін зриваються, аж вода в криницях стогне!

— Хто ж це такий у нас,— питаю,— що любить согрішити, а каже, що ноги винуваті? Хто ж це такий, що вже бачив і Крим, і Рим, і мідні труби?

— До нього ж із сусідніх сіл валом валили,— не чуючи мене, бідкався дід Гапличок, і тернословиви-слова його й далі наганяли оскому.— Бо вже як покриє з першої злучки, то вдруге переробляти не треба, знав своє діло, а що вже любив! — Старий під лоба очі закотив, наче двох паперових зміїв у небо пустив, і захоплено додав: — Ох і любив, хай йому трясця, вистачало з ранку й до вечора! Авжеж, бо до чого бик навик, до того й тягти буде!

Цур йому та пек, цьому дідові Гапличкові,— розказує, значить, не про яблунівського тракториста чи комбайнера, а про свого ж таки бугая, званого Імперіалізмом!

— Не те здоров'я, не те,— скрушно зітхає.— А де й охота поділась! Ото приведуть йому рябу чи червону, то довго пововтузиться, поки одваги набереться і плигне.

Отак своєю балачкою дід Гапличок розраджував мою журбу: в майбутньому падінні надоїв молока в колгоспі «Барвінок», за його теорією, був винуватий бугай Імперіалізм, який підупав на парубоцькому завзятті, а зовсім не я, Хома Прищепа, як ото каркав зоотехнік!

Отже, недарма навідався я до чайної до скляного бога по розум! А якби ж вчасно не схаменувся, якби ж було байду-

же — мовляв, хай і в постолах гречка родить! — то й досі ходив би тума тумою, й досі суш сушила б мої пампороки.

Еге, міркую, веселішаючи, дід Гапличок — це не той ведмідь, котрий хоч і сильний, а дуг не зігне, дід Гапличок має такий великий розум, що від нього можуть і роги пороста не менші, ніж в Імперіалізма-бугая, в дідовій голові, як у ліхтареві, палає свічка!

Щоб віддячити старому за мудре слово, замовив у буфетниці Насті ще одного скляного божка (з отих, що ніяка атеїстична пропаганда їх не взяла й ніколи не візьме). А також дала Настя нам хліба — такого, що заєць за шкурку сховався б. І борщу — такого поганого, аж наче туман із моря покотився. Видно, загубила до ріпички наша яблунівська буфетниця людський сором, як славнозвісна сорока, що загубила свій хвіст.

— Будьмо здорові, діду Гапличок,— зичу з чаркою в руці.— І давайте ще вип'ємо, бо хороша чарчина вина таки добавляє ума.

Дід Гапличок розправив вуса, вони ще стрімкіше полетіли на два боки, й каже старий:

— Чарочко-коток, котися в роток!

— Може,— питаю, перехиливши,— по-старовинному обряду вип'ємо дві ізряду?

— Авжеж,— згоджується дід Гапличок,— випиймо по другій, щоб на одній не скакати!

Старий за примовками за пазуху не ліз, по кишенях долонями не шастав — ці примовки самі горобцями зривались із його вуст і цвірінчали за нашим столом так, що у вухах лящало. Мали з Гапличком такі жорна, що все перемелювали, говорили — й годувались. От тільки трудно було сказати: чи то ми були панами над своїми животами, чи то наші животи панували над нами, їхніми хазяями.

Я й раніше знав, що дід Гапличок торочить, як дратвою строчить, бо в нього що на умі — те й на язиці. Але хто б міг подумати, що після добрячої чарки цей апостольського виду наглядач колгоспного Імперіалізма-бугая зугарен так стрекотати, наче сорок сороків сорок, якби-то цю тьму-тьмущу птаства зібрати й посадити на одному дереві! І якби ж то губа від вуха до вуха, і якби ж то вчився по школах,— але ж ні, рот малий, можна було б і пригорщею воску заліпити, а в яблунівській школі Гапличок бував тільки тоді, коли на прохання директора Діодора Кастальського чистив грубки від сажі по класах та ще колись видирав із димарів воронячі гнізда, хай їм грець!

Отож, ляпав старий язиком, мов постолом, про наш колгосп «Барвінок». Якби, мовляв, його воля, то й груші на вербах родили, і кавуни в очеретах росли, а кожну свиню він зумів би обернути на вулик, у якому б роїлись бджоли, про мед дбаючи. А ще дід Гапличок мав прожект вивести породу корів на вісім дійок (ото б підскочили надої!), а ще він хотів схрестити свійських курок-несучок із солов'ями — тоді б від курей не тільки були яйця, а й веселі пісні, бо чомусь дідові давно вже набридло сокорiння й кудкудакання куряче. А щоб розширити площі земельних угідь, то він би наказав орати небесні перелоги, досі ніколи не орані, а також засівати хмари — житом і пшеницею, просом і вівсом. Цукрові буряки можна було б вирощувати так, як виноград: щоб вились лози, а при цих лозах рясно стриміли грона солодких коренів.

Ну хто б міг подумати, що дід Гапличок здатен говорити-балакати, здається, до самої смерті, а перед смертю візьме мазницю й піде по мед? Що він здатен одним точним пострілом сорок качок убити за ставками на яблунівських болотах, саме на тих болотах, яких споконвіку й не було на нашій землі?! І якби ж при цій похвальбі-теревеньку надувався, як тісто в корiті, чи пишався, мов кошеня в попелі, чи величався, як заєць хвостом,— так ні ж, скромний сидить, непомітний, як прищик десь під пахвою.

Чим далі моя та діда Гапличка душа гуляла без куниша, лиха прихопивши, тим моторніші ставали наші язики й молотили, мов ціпи. І хоч, може, молотили вже солому та полову, а нам усе здавалось, що з грудастих та бокастих снопів пшениці вибивали ядерне зерно. Так гули наші язики в чайній, як колись у небі гули наші бомбардувальники, коли зі смертоносними гостинцями йшли на гітлеряцький Берлін.

Розраяв мене дід Гапличок, розвеселив, але якби ж не оте свиріпе питво, що пішло по животу, мов сучка попід тином. Недарма ж ото розумні кажуть, що від однієї чарки в умі зірниця зійде й засвітиться, а від відра випитого в умі сонце на ніч спати вкладеться! Бо інакше б ми не додумались до того, що згодом прилипло до нас поганою славою, начебто шевською смолою.

В чайній попід столами огиналось два коти: один масті був попелястої, мав не шерсть, а вовну, хвоста гнув трубою і, завбільшки з ведмедя-бурмила, нявкав противно, десь із нутра, аж морозцем продирало шкіру від того нявкання; другий був чорний-чорнісінький, мов халява, наквацяна

дьогтем, хвоста мав довгого й твердого, як замашний кийок, і дивився він пильно неклiпливими двома не так очима, як золотавими бісівськими монетами — саме монетами й саме нечистого походження. Обидва коти визбирували недоїдки, обгризали кинуті на підлогу рибні кістки й ніколи, либонь, не сварились між собою за поживу. А що нишком прислухались до п'яного варнякання і варзякання, яке точилось у теплих компаніях їздових, шоферів та трактористів, то можна було запідозрити в них двох перелицьованих, глибоко засекречених агентів таємної розвідки якоїсь чужої держави, чия рука дотяглась до Яблунівки.

Чим більше ми з дідом Гапличком пили, тим дужче впевнювались, що, мабуть, так воно і є. Та й не могло не бути, бо чорний та попелястий тільки й крутились під нашим столом, тільки й прислухались до нашої балачки. А ви ж не забувайте, які саме мрії виповідав дід Гапличок, — це були мрії мічуринського польоту! Отож, щоб приспати пильність двох іноземних агентів, щоб забити їм памороки чисто по-яблунівськи і безкровно, ми з дідом Гапличком кидали їм шматочки смаженого хека, але перед цим хитро вмочали рибу в склянки з питвом. Попелястий і чорний мало не глитали той делікатес, задоволено мурчали, б'ючи хвостами по ніжках стільців і по наших ногах.

Ех, і подивилися б ви, як коти вміють розмишляти хвостами!

Спершу впився попелястий, бо, заточуючись, вибрався з-під столу і навскосяк пройшовся по чайній. Не просто пройшовся, як тверезий кіт, що має сім'ю й зажив доброго авторитету, а з вихилясом, погойдуючись, дурнувато крутячи головою, блимаючи посоловілими очицями.

— Тю, Пантелеймон упився! — ревнув хтось вражено.

І сільська чайна, регочучи й за животи беручись од реготу, загомоніла:

— Надурняк хто не налижеться! П'янісінький, мов ніч!

— Бач, на чотирьох лапах і то спотикається, а що вже казати про нас.

— До положенія риз, хрестійбо!

— Котам, як і людям: і пити — вмерти, і не пити — вмирати!

Попелястий Пантелеймон, геть очманівши, раптом скочив на прилавок до буфетниці Насті, перевернув якусь пляшку, брязнула розбита склянка. Буфетниця схопила віник із-під стойки, замірилась, та Пантелеймон уже спікі-

рував до найближчого столика. Не зумівши вчепитись пазурами, він проїхав поповзом, як по льоду, скинувши на долівку кухлі з пивом, блюдця, виделки, ножі. Підхопившись, Пантелеймон знову звалися, звівся — і знову звалився.

— Ну чисто тобі наш Герасим Штурма, як нап'ється, коли з конюшні йде не додому до жінки з дітьми, а по родичах та друзяках.

— А писком оре так, як Дем'ян Довгань, крий тебе мати Божа!

— А слина ж із рота тече, мов у Демида Копистки!

Так гомоніла чайна, вправно орудуючи язиком, як циган пужалном, а тим часом із-під столу вибрався чорний кіт — шерсть на спині стояла дротом, хвіст стримів радіоантеною, що здатна зловити й Америку, а бісівської чеканки золоті очі-монетки сяяли таким моторошним хмільним сяйвом, так були по-людськи розумні й проникливі, що всім у чайній, у тому числі мені й дідові Гапличкові, здалося: зараз кіт усміхнеться, відмочить якийсь солоний жарт або навіть спробує затягнути пісню про те, як шумів комиш.

Погойдавшись посеред чайної осінньою бадилиною на холодному вітрі, чорний кіт широкою моряцькою походочкою рушив до зачинених дверей, пригнувся, як перед стрибком, і шугонув у вікно. Шибку лобом не розбив, тільки поскидав із підвіконня вазони — і сам торбою з грисом звалився в череп'я, на розсипану землю й поламані калачики. Стріпнувшись і наче послухавши джмелів, що гули в замакітреній п'яній макітерці, чорний кіт, якому зараз і калюжа була б по вуха, знову присів перед стрибком — та в цю мить одчинились двері перед листоношею Федором Горбатюком. Поки листоноша переступав поріг, попелястий Пантелеймон, зметикувавши раніше, вихором ринув через усю чайну і, вискакуючи надвір поміж розставлених ніг листоноші, мало не збив зв'язківця. А коли вже й чорний, оговтавшись, прожогом проскочив мимо, Горбатюк чи то ототерів, чи то знетямився. Полупавши стуманілими очима, почувши ревисько чайної, побачивши сполотнілу буфетницю Настю з віником у руках, а не з кухлем пива чи з повною пляшкою, листоноша правою рукою поклав собі на груди хресне знамення й одступив надвір, зачинивши двері.

XXV. ЛЕГКО БУДЕ ЛЕЖАТИ, ПЕРОМ ЗЕМЛЮ ДЕРЖАТИ

День меркне від ночі, а чоловік від немочі, але хіба про нашого колгоспного бухгалтера Петра Зосимовича Вараву можна було сказати, що, мовляв, великий дуб, та дупластий? Що, мовляв, такий сліпець — через решето далі від носа не бачить? Що, мовляв, глухий — бовтне, буває, мов козел у воду?

Що ні, то ні! Здоровий дуб, якому, здається, в сто разів більше жити, ніж прожив. А такий зрячий, що колгоспну вигоду чи фінансову недостачу через найтовщу стіну людських хитрощів угледить. І на вухо йому корова ратицею не наступила — десь на одному кутку Яблунівки голова колгоспу Михайло Григорович Дим чхне чи обережненько кашляне в кулак, а вже з другого кутка головний бухгалтер Варава йому «на здоров'я» каже!

Знав, що найбільше багатство — це здоров'я, знав, що здоровому все здорово, знав, що берегти одежу треба з нову, а здоров'я змолоду. І все ж таки, мабуть, не думав і в голові не покладав, що знати — одне, а дбати — зовсім інше.

Був теплий день погідної ранньої осені, коли на деревах уже золотом дукачів мерехтіло поодиноке жовте листя, коли по городах лежали крутобокі, як підсвинки, гарбузи, а з погребів пахло духмяним міцним розсолом — у діжках звершувалось таїнство викисання солоних огірків та помідорів, шаткованої капусти, і це таїнство пахло кропом, петрушкою, смородиновим та вишневим листям, хроном, часником. У полях уже було простелено перші оксамити чорної рахманної ріллі, блищало павутиння бабиного літа на вівсяній та пшеничній стерні, у землі мало не лопались від солодкої своєї моці грудасті цукрові буряки, а в небесах — високих і чистих, як найсокровенніша думка на світанку,— в паморочливій прозорості вилітали до вирію ті пташки, яким і належало відлітати саме в цю пору.

Отже, в цей погідний день ранньої осені могутня ріка життя котилася в тих самих берегах, що й завжди. Сам собі всміхаючись, сам собі щось бубонячи, сам із собою жартуючи (коли був у доброму гуморі, то водилась така звичка за чоловіком), голова колгоспу Михайло Григорович Дим зайшов у кабінет до бухгалтера, що спиною до дверей сидів у своєму кабінеті, й каже з порога:

— Петре Зосимовичу, а чи не здається тобі, що в оцій ось відомості, — й показує відомість, дану на підпис,— сальдо і бульдо у якійсь ворожнечі, мовби дві сусідки?

Варава хоч би плечима ворухнув — сидить за столом, як сорока в сливах.

— Чуєш, Петре Зосимовичу, сальдо й бульдо в тебе сваряться, наче дві яблунівські баби, що ніяк не можуть по справедливості поділити небо над своєю межею в городі.

Варава, який ото вміє в своїй бухгалтерії крикнути, як ворона над курчам, а то ще й дужче — так, мов з нього чорт лико дере, в той погідний день ранньої осені мовчав, наче мурахи йому в роті зліпили мурашник, пообпікавши своїми жалами язик і піднебіння.

Тоді Михайло Григорович рішуче, майже сердито поперся, як віл на рогатину, до столу, поклав долоню на плече бухгалтерові — й раптом у Варави з-під підборіддя висковзнула рука, лікоть упав, а голова глухо вдарилась об папку з фінансовими звітами. Голова вдарилась щокою, й на спантеличеного Михайла Григоровича поглянуло оскліле кругле око.

Погляд цього осклілого карого ока був такий несподівано мертвий, що Дим якось одразу оторопів і злякався — чи не сталось тут якогось зловмисного криміналу? — а потім, глянувши на рахівницю, де було викладено певну суму, назвав її мимохіть уголос:

— Дві тисячі триста дев'яносто один...

Погляд карого осклілого ока наче стверджував цю бухгалтерську істину.

Отож, як кажуть, старість — не радість, як і горб не користь, але кому що судилось! Не випало Вараві ходити по Яблунівці зігнутим у три погибелі, не довелося стати старим луб'ям, не пощастило почути від молодших: гей, ти такий, що не здужаєш і вмерти! Гей, якби собака тодішній, то давно здох би! Гей, тобі, старому, від хати вже нікуди шкандибати! Не випало йому, значить, жити так, як живе без лою каганець,— видно, смерть йому і ніяких вісток не посилала, а тому-то й не шукав од неї ніякого одворотного зілля.

На цвинтар, коли ховали бухгалтера Вараву, зібралась мало не вся Яблунівка, і голова колгоспу Дим — у побитому міллю кітелі з орденськими колодочками, з очима, в яких захололи драглі туманного болю, з кривою борозенкою вуст — сказав прощальне слово.

— Товариші, а також громадяни! Чоловіки, а також баби й дівчата! Дві тисячі триста дев'яносто один — ось яку цифру було викладено на рахівниці. Йдучи від нас, дорогий і незабутній Петро Зосимович тримав в умі саме цю суму — і

ця сума зосталась для нас його прощальним заповітом. Висока честь, товариші, а також громадяни, померти на своєму бойовому чи трудовому посту, і саме такої честі удостоївся наш шановний Петро Зосимович. Клянемося ж над твоєю могилою, дорогий наш товаришу, що ми назавжди візьмемо в свої серця і думи цю заповітну суму в дві тисячі триста дев'яносто один, цю суму, що є твоєю мрією і вірою в прекрасне прийдешнє, і щиро обіцяємо тобі примножувати її своєю невсипущою роботою, мозолями своїх чесних рук. Земля тобі пухом!

Кожний небіжчик — добрий, це давня істина, й по цій промові почулось рюмсання та схлипування, сопіння, зітхання, кашляння. Над похоронною процесією, над могилками та надгробками, над вишеньками та кущами бузку бився облитий промінням сонця сизий голуб, і не мені одному, напевне, подумалось: а чи то не жива душа бухгалтера Варави, що зоставила бездиханне тіло, тепер ось літає вгорі, прощаючись зі своїм недавнім, таким затишним вмістилищем, а водночас і цікавлячись, як ховають, які слова кажуть, хто з яблунівських колгоспників прийшов на похорон? Крила голуба переблискували в промінні, як у рясних перлах, і намистинки його очей видавались двома каштановими камінчиками — невимовно тяжкої скорботи, непоправного горя, смертельної жалоби. І мені, Хомі Прищепі, чомусь подумалось: авжеж, тепер йому легко буде в землі лежати, пером землю держати, а як отій неприкаяній душі в світі літатиметься-стикатиметься, сироті сиротинній?

Потім голосила сива, як лунь, Марфа — мати, що пережила свого сина-бухгалтера. «І на кого ж ти мене покинув,— бідкалась, і голос її тремтів, як струна, що ось-ось могла порватись від болю.— І чому не залишив по собі ні жіночки, ні діточок купочку, щоб пам'ятали свого батька-годувальника?— Й вуста її корчились від болю, наче їх палив пекельний вогонь.— Одтоптав уже ряст,— голосила,— і вже тіло твоє не дасть тіні, і вже над головою твоєю ластівка не пролетить ніколи, і вже тебе весна в очі не поцілує, і вже бджола тобі меду не принесе, бо немає в світі такого калача, яким би тебе можна було виманити з могили». А якби можна було спекти такого калача, то вона б на світі всі перелоги зорала, ноги ранячи на колющину і кривавими сльозами обливаючись, вона зранку землю зерном-сльозами засіяла б, любов'ю своєю заволочила б, потом поливала б, душечкою своєю ту ниву жала-косила б, пальчиками всі колосочки перетеребила б, жорновим каменем свого серця врожай змолола б, на га-

рячому черені небесного сонечка того калача спекла б і вдихнула б у нього свою душу, аби з калача передалася синові рідному.

Голосила Марфа, б'ючись у риданнях над домовиною, а сизий голуб літав над цвинтарем, то мало на плечі прибитій горем матері не сідаючи, а то зненацька високо в небо злітаючи, стаючи там дрібною, таємничою цяткою, ладною, здається, зовсім зникнути...

Коли гробарі-копачі засипали яму і підрівняли заступами горбок сірої землі, народ почав розсмоктуватися ручаями з цвинтаря, а біля дядька Опанаса, цвинтарного сторожа, зібрався чималенький гурт. Дядько Опанас був цупкий і дебелий, наче зі столітнього дуба майстерно виточений на верстаку вправним столяром, котрий, помилувавшися своїм виробом, одразу ж і в бочку рідкої смоли встромив його, щоб од душі просмолити — аби дядько Опанас був довговічний, не боявся морозів, хвороб і злигоднів.

Цвинтарний наш сторож був не з тих, що люблять плести банелюки, але зараз він бубонів, як чорт по коробці. Хоч і не мав такого язика, як меч, та мусив ниньки наче звітувати перед громадськістю за ввірену йому дільницю в Яблунівці.

— О, тут добре! — хвалився дядько Опанас.— Тут уже наші як спочивають, то спочивають... Ось, буває, в Ялту поїдуть — і назад вертаються, значить, щось там не спонаравилось, а тут не так, тут уже як поїхав — назад не приїжджає.

— І скарг ніяких не пишуть? — поінтересувався, ледь кривлячи губи, голова колгоспу Дим.

— Не пишуть, ні однієї скарги! — тріпнув чорною, як беззоряна ніч, чуприною цвинтарний сторож.— Може, десь по інших селах і пишуть, а в Яблунівці не заведено.

— Значить, роботу добре поставлено,— похвалив голова.

— Стараємось! Тільки я ось що скажу...— Дядько Опанас дубовими пальцями став м'яшкорити тверду, невичинену шкіру на чолі, що пригодилася б, мабуть, на голосистий бубон.— Село наше Яблунівка росте, еге? Хати з цегли та під бляхою ставляться, еге? Новий корівник зводиться, хочете якусь там майстерню збудувати, еге?

— Ну,— згодився голова колгоспу.

— Значить, нове життя в Яблунівці котиться по нових рейках?

— Котиться...

— То чому ж на даному об'єкті, на цвинтарі, нема ніякого нового життя?

— А якого ж нового життя, дядьку Опанасе,— голова колгоспу скривився, як на позаторішню квашу,— ви хочете на цвинтарі?

— Ну, хоч би землі трохи прирізали, бо вже скоро ніде буде й класти. Яблунівка росте — має рости і цвинтар.

— Мудро,— проказав Дим.— У вас, дядьку Опанасе, що з голови, то й з мислі.

— Буде лихо, то найдеться й розум,— одказав цвинтарний сторож.

— Приріжемо землі, аякже,— пообіцяв голова колгоспу й пожвавішав, як в'юн на гарячій сковороді.— А скажіть-но, дядьку Опанасе! Ще поки землі не добавили, то чи знайдеться ось тут маленьке містечко і для мене?

— Для вас, Михайле Григоровичу? — обличчя в цвинтарного сторожа заблищало, мов корж, щойно змащений медом, і над цим солодким коржем одразу стали вовтузитись дві золоті оси, бо саме осами вмить і поставали його очі. І перепитав: — Для вас?

— Ага, для мене! — гонорок пробився в голосі.

— Та для вас!.. Для вас...— Цвинтарному сторожеві, мабуть, заклинило язика, чи на якусь хвилю нечиста цвинтарна сила надумала покепкувати зі старого й відняла мову.— Для вас... Михайле Григоровичу, дорогий! — здається, нечиста сила змилостивилась і повернула дар мови.— Хіба ж ми не знаємо, хто ви такий!

— Та хто? Всі знають, що я Дим,— стенувши плечем, ніяково сказав голова колгоспу.

— Давно вже місце підібрав для вас,— цокотіли в роті в цвинтарного сторожа тверденькі слова, неначе горох у підрешітку.— Вже інші просили в мене за те місце, навіть підмогоричували, та я для вас тримаю.

Гуртик людей, і я серед них, ішов поміж могилками слідом за дядьком Опанасом, що майорів руками, як городнє опудало на вітрі, і так уже красно говорив, що його казання, здається, і сокирою не вирубав би.

— Ось тут, Михайле Григоровичу,— спинився поміж бузкових та калинових кущів цвинтарний сторож, і всі поспинялись.— Бачте, горбочок? Значить, у глибу найсухіша земля. До того ж не цвинтарна околиця, а середина. Ото як у центрі Яблунівки стоять сільрада, школа і промтоварний магазин, так і тут центр. А поряд не хто-небудь лежить, а люди заслужені — ось, к приміру, довоєнний голова колгоспу Спиридон Джус, а це пірамідка першого колгоспного тракториста Данила Швайченка, ген спочиває

п'ятисотенниця Ликера Штурма, біля Ликери Штурми рільничий бригадир Гордій Весна.

Дядько Опанас блищав смаглявим своїм лицем, наче пляма мазуту на чистій ставковій воді, і його руки літали довкола двома веселими осінніми когутиками, що бадьоряться, покрикуючи хрипкими голосами, а далі ось-ось можуть і зчепитись між собою в смертельному герці. Дядько Опанас подався ближче до голови колгоспу і довірливим шепотом — хоч усі й почули той палкий шепіт — проказав у черепашку-стулку Димового вуха:

— Попомніть моє слово, що я біля вас, Михайле Григоровичу, теж кого-небудь не покладу, а тільки того, кому положено біля вас лежати.

— Скажіть, дядьку Опанасе,— голова колгоспу примружив зіниці, пригасивши їхній пашистий, колючий зблиск,— а й для інших ви вже теж розподілили місця? За ранжиром чи без ранжиру?

— Як то можна без ранжиру? — стріхаті брови в цвинтарного сторожа забились, мов двоє крильцят горобчика, що потрапив у сильце.— Скрізь ранжир. Візьміть овечу отару — й тут ранжир. Гусей візьміть, качок, курей! Серед курей теж є півень, що іншими порядкує!.. Отож і на цвинтарі без ранжиру не можна, бо тоді порядку не буде. Порядок має бути скрізь, еге?

— Переконали, гаразд,— мовив Михайло Григорович і стуманів на лиці так, як сінокіс у жовтні, коли сіється моква й клубочаться хмари — Порядок має бути скрізь, це правда.

— Сказати, хто де лежатиме?— запопадливо допитувався цвинтарний сторож, тупцяючи ногами по сирій землі, наче у весільному настрої гусак по весняній калюжі.— Сказати, де вже оприділено місце для голови сільради, і агронома, й зоотехніка, й директора школи, і всіх учителів?

— Та хай вам добро, дядьку Опанасе, не треба. А місце для мене ви й справді вибрали славне, спасибі, на таке я, може, й не заслужив у людей.

— Заслужили, Михайле Григоровичу! — палко запевнив цвинтарний сторож.

— Ще раз спасибі на доброму слові та й бувайте здорові.

Йдучи поміж могилок, Дим так ізсутулив плечі, ніби йому в шию хижими пазурами впилась велетенська птаха, яку мусить нести, бо не скине. Слідом за ним рушили й інші, бо ще ж і на поминки слід було встигнути, щоб достойно пом'янути

покійника. А я, Хома Прищепа, підступив ближче до цвинтарного сторожа й кажу:

— Вже на долю Варави чорти на тім світі пайок получають, але ж скоро й до нас налетять зозулі, що нас не забули. Тут, Опанасе, топтали ряст разом із тобою, то й на тому світі гуртом топтатимемо, як забачимося.

— Ага,— промимрив,— забачимося... як у кушніра на жерді.

— Від смерті і в печі не замажешся, правду кажуть. То зізнайся, як на духу, Опанасе, чи й мені місцечко путнє-нагледів?

— Чом же не нагледів? — сказав із похмурою пихою.— Нагледів, куди ти, Хомо, візьмеш із собою штири дошки і землі трошки. Як хочеш знати, я розписав, де в мене кожен лежатиме, де вся Яблунівка спочиватиме. Бо порядок має бути порядок.

Місце, вибране для мене дядьком Опанасом, було освячене молодим кленочком, що тріпотів різьбленим листям. Якраз біля могили моєї матері, біля якої було поховано і батька, а вже біля них — рідних тіток та дядьків, небог та небожів, бабів, дідів. Усі ті тонші чи грубші гілки, гілляки з дерева, що росло у Яблунівці давнім родом Прищеп.

І на душі мені стало так, наче я вже не по землі ходжу, а в сирій землі лежу, і мох на мені поріс, і кості мої струхнулись у ямі, і вже не грішу я наліво й направо,— і такий мене взяв жаль за самим собою, що, не тямлячись, забувшись, упав я на коліна. Впав я на коліна перед своєю могилою, що вже навіч бачилася свіжонасипаним горбочком, закиданим осінніми квітами, і заголосив так, наче не зосталось по мені ні слави, ні пам'яті, згинув я, Хома Прищепа, як марцевий сніг...

XXVI. КОЛИ Б НЕ ВМЕР ВАРАВА, ТО ДОВГО ЖИВ БИ

Ішов я перегодя із цвинтаря на поминки по колгоспному бухгалтерові Петрові Зосимовичу Вараві, й снувалось павутиння думок у голові, наче в темному кутку без сонця, а в тому павутинні ворушилась уперта думка-павучок: спасе Бог, якого ото ліквідували після революції, нашу душу на колючу грушу, на пень боком, на колючку оком!

Через чагарники чортополоші, що над яблунівськими ставками, ішов я, гадкуючи про смерть і безсмертя, про

вічність і минущість, про душу і тіло, бо, як то мовиться, своя сорочка завжди ближча до тіла. Пахло пасльоном, реп'яхами, бугилою, лопухами, а ще пахло огірчаним гудинням, яке мені завжди лоскоче в носі. Й так залоскотало, що я чхнув, наче гарапником по мокрій траві вдарив, такі виляски пішли по чагарях. Аж заплющився, аж сльози на очах виступили. А коли розплющився і сльози на очах протряхли — з куща бузини, пронизаного сонячним промінням, очі в очі дивились на мене розумні й проникливі, такі, якими вони ото ставали не після одного кухля пива, спожитого під варені в багатьох спеціях раки, знайомі до кожної цяточки, до найтоншого переблиску, до найглибшого спалаху, очі головного бухгалтера колгоспу «Барвінок» Петра Зосимовича Варави.

Од страху дзигарі мені у скронях б'ють, серце тенькає, душа в п'яти сховалась, жижки дрижать — такого ляку нагнав на мене той погляд із бузини. Дременув би, як чорт од свяченої води, та як дременеш, коли вже я не Хома, коли вже мене нема!

— Як ся маєте,— питаю,— дорогий Петре Зосимовичу?

А сам міркую: начебто ж і міцну сорочку зшили йому цвяхами з чотирьох дощок, наче ж гробарі і глибоченьку могилу вибуртували, на добрий могорич сподіваючись, наче ж голова колгоспу Михайло Григорович і слово поминальне таке надійне сказав, що після того слова ніякий покійник із землі вже не зумів би видертись.

— Як здоров'ячко,— белькочу,— шановний Петре Зосимовичу?

А сам гадкую: якщо йому таке новосілля та вхідчини зіграли до темної господи, то, либонь, я вже сам опинився поряд із ним. Але ж чому тоді під землею і небо таке синє, і полином пахне, і горобці щебечуть, і десь літак за спиною реве, і стежка сіріє?

Запахи пасльону та огірчаного гудиння так щипали в носі, що я, заплющившись, знову чхнув у чагарях із страшенними виляскаами, а коли розплющився й дим сльози розтанув — очі Петра Зосимовича зникли з куща бузини. І не просто зникли, а потупотіли через чортополох так, як могла гримкотіти ратицями перелякана наша телиця. Авжеж, телиця, яку я й побачив через мить, бігла, задерши хвоста в колючках та реп'яхах, тікаючи в світи, дивлячись перед собою живими очима покійного Петра Зосимовича Варави — лагідними й чистими, як після спожитого з раками пива.

І, оговтуючись та відмерзаючи душею, лайнувся я всмак,

що, клята, не маючи від Мартохи хазяйського догляду, знову вирвалася з хліва, никає без пристановиська...

Для поминальної тризни в жертву світлій пам'яті Петра Зосимовича було зарізано кілька півнів галаганів, а також був підданий закланню кабанчик степової української породи. Поминали в тій самій кімнаті й за тим самим столом, де ще недавно стояв із небіжчиком гроб, повитий чорним крепом і червоним кумачем. Пахло воском та ладаном, хоч ладанка ніде не горіла, а також зіллям, квітами, тушкованою капустою, курячою печенею і поросячими драглями. Гробарі, врочисті, як граки у лютневу пору на дубі, похмуро кінчали трапезувати — вони за цим столом чи не найдужче скидались на тих, що найближче стоять до таємниць загробного царства. Старенька мати Марфа, сива, як конопляна витіпана пачіска, зодягнена в чорну жалобну сукню й закутана в ткану начебто з мороку горобиної ночі хустку, запеченою вивіркою сновигала поміж поминальників, що пили горілку, їли страви, добрим, сердечним словом згадуючи її сина.

Спомини за столом то тліли, як мокра солома, то спалахували, мов суха губка, бо кожен намагався докинути до спільного багаття свою дещицю, аби горіло, аби не гасло, бо ж, як відомо, людина по смерті може жити в спогадах своїх ближніх, для того вони й збираються на тризну. Отже, хто докинув до багаття гілку, хто тріску, хто поліно — і вогнище жваво горіло, і в його полум'ї перед нами зримо поставав Петро Зосимович, його образ тремтів у полохких язиках багаття, ставав чіткішим, а то непевним, як мана, як марево.

— Людський вік такий, як у зайця хвіст,— гомонів за столом яблунівський листоноша Федір Горбатюк, і справді горбатий, з головою-печерицею на дугастому коромислі плечей. Він зажив слави тим, що районну газету читав од першої літери до останньої і міг цифра в цифру переказати зведення районного статистичного управління — хай там ішлось про хід збирання буряків, чи про хід вивезення гною на поля, чи про хід збирання колоскових.— А кому короткий вік, тому не поможе і лік.

Очі-павучки у Федора Горбатюка сполохано ворушились у павутинні зморщок, наче побоювались отого червоного півня за вікном на ворині, — а що, як півень, посурмивши лудженою горлянкою, забереться в хату й поскльовує їх на рябому обличчі-решеті?

Фуражир Ілько Дзюнька (місце за столом займав за двох,

пив за трьох, їв за чотирьох) сказав наздогад буряків, щоб дали капусти:

— Бо яке життя? Уродився, оженився та й помер.

— Тобі добре, Ільку,— озвався листоноша.— Ти жонатий помреш, діти по тобі зостануться. А Петро Зосимович помер нежонатим, нічого не зосталось від людини.

— Цифру залишив на рахівниці,— нагадав голова колгоспу Дим.— Дві тисячі триста дев'яносто один... І що він хотів сказати цією цифрою? Наче заповіт... От що тільки він заповів нам усім цією цифрою? Дві тисячі триста дев'яносто один!

— Після нас не буде нас, будуть люди, та не ми,— сказав своє мудре слово і дід Гапличок, якого де не посій — він там і вродиться.

Михайлом Григоровичем тіпнуло, правцем поставило: чарка в руці здригається, як яєчна шкаралупка, кинута на річкову хвилю:

— Нас, може, й не буде, але наші діти зостануться по нас! І не годиться не жити, а світом нудити, наче смерть чигає за вухом!

— Не вмирає віковий, тільки часовий,— знай бубонить дід Гапличок.

— Треба так жити, щоб усі часові стали віковими! Авжеж, кожного зів'яне квіт у зеленочку, але весь час діло роби — діло й дасть безсмертя.

— Раніше,— докинув слово Ілько Дзюнька,— люди сподівались, що по смерті їхня душа в світі житиме. Отож людина й здавалася сама собі безсмертною, було їй інтересніше йти по землі від колиски до домовини. Та й про душу свою намагалися дбати, піклувались про неї, жили для душі. А як зліквідували душу, то не так інтересно живеться, як перше: всі вже добре знають, що як помруть — і кості зотліють у могилі, порохно зостанеться.

— Не допетраю твоїх балачок,— розгнівався голова колгоспу.— Чи тобі хтось заважає вірити в свою душу? А чи хтось ліквідував твою душу? Га? Щось я не чув про таке.

— Мою душу, може, й не брались ліквідувати, це правда, але якось так вийшло, що вже ніхто не вірить у неї, от і я не вірю.

— А ти, Ільку, вір, коли кортить!

Фуражир завовтузився за столом, як ситий кіт у макітрах на миснику.

— Якось невдобно... Як люди, так і я...

— Бач, сам не хочеш вірити, а кажеш, начебто є вказівка ліквідувати твою душу. Може, я, голова колгоспу, давав таку вказівку? Чи голова сільради? Районна міліція відмінила чи прокурор?

— Та я ж такого не кажу...

— От і справді не кажи! А то... Вір — дозволено вірити, ніхто не забороняє. Хай твоя душа живе, коли хочеш. А я інше знаю, Ільку. Знаю, що по людині зостається діло. По тому, дивися, сім'я славна лишилась, по другому, коли він, скажімо, тесля, лишились хати в селі, по бондареві зостається його бондарство, по шевцю його шевство, по кравцю кравецтво. Ось де живе їхня душа, та ще у вдячній пам'яті людській.

— Од мертвих бджіл меду не їсти,— сказав листоноша Федір Горбатюк.— Ось раніше як було? Неспроста ж говорилося, що душа переселяється в пташку чи в квітку. Значить, людина й далі житиме, тільки вже як квітка чи як пташка.

— Ви, Федоре Трохимовичу, грамотний чоловік. Здається, вже розумні від того, що газети й журнали не перший рік розносите передплатникам. І вірите в отаке.

— Вірю чи не вірю, а чувати доводилось.

— Хіба ви не знаєте, що тільки помер чоловік — і вже й неживий?

— Та знаю, що не поможе во́рону мило, а мертвому кадило.

— То якою ж це пташкою ви б хотіли стати? Ґавою чи павою?

— Може, й не пташкою, Михайле Григоровичу...

— То, значить, квіткою? Настурцією чи півонією?

— Може, й не квіткою...

— А ви, Хомо Хомовичу,— на мене перекинувся Дим і глипнув очима так, наче не тільки зайвих кілька трудоднів записав, а й видав ягничку у премію,— якою квіткою хотіли б стати — ромашкою чи волошкою? А може, у якесь дерево хотіли б переселитись?

— Хіба вгадаєш? — одказую.— Може, мені хотілося б в орла обернутись по своїй кончині, та хіба вдасться?

— А чому не вдасться?

— Охочих обернутись на орлів багато — на всіх, може, й не вистачить цієї геройської птиці.

— А кому вистачить?

— Ну, може, вам вистачить, Михайле Григоровичу.

— І ще кому?

— Ну й іншому колгоспному начальству,— не скліпну, прямо дивлюсь на нього.

— Чому саме начальству?

— Бо в начальства ближчий доступ до орлів.

— Ясно,— всміхнувся Дим. Тільки тепер уже дивився своїми очима так, наче передумав мені записувати кілька зайвих трудоднів і ягничку в премію теж передумав давати.— А ті, в кого нема близького доступу до орлів, на кого б могли обернутись?

— На кого ж,— кажу,— Михайле Григоровичу, як не на ту птицю, на яку завжди й обертались у нашому краї.

— Кажіть прямо, Хомо Хомовичу, а то набалакаєте, що на вербі груші ростуть!

— На горобців, Михайле Григоровичу! А як жінки, то, може, на ластівок.

— На горобців і ластівок, значить?

— А хто може вмудритись, на зозуль і качок, на півнів чи індиків.

— Інтер-р-ресно! Ще й як інтересно, мордував би чорт мою маму! — голова колгоспу, видно, був моєю балачкою дозолений до живих печінок, бо, здавалося, зараз почне шпетити на всю губу.— А на яку птаху, вважаєте, міг би обернутись дід Гапличок? Теж на горобця?

Ну, бачу, пристав до мене Дим із короткими гужами, ну, міркую, мокрою онучею очі забиває, ну, гадкую, без вогню хоче зварити мене. А дід Гапличок перелякано позиркує — у яку ж саме птицю я збираюсь вдихнути душу його?!

— Язичок мельне та й у кут, а губу натовчуть,— кажу загадкою.

— А Ілько Дзюнька якої птиці достоїн? — накриває Дим мокрим рядном, та ще й помелом.

— Не пиляйте мене тупим,— кажу,— краще ріжте гострим.

— Щось ви, Хомо Хомовичу, здається, приплітаєте коляду, щоб дали капусти!

— Значить, так! — зірвався мій язик із припону, як собака з ланцюга. — Я людина маленька, так? Я старший куди пошлють, так? А ви, Михайле Григоровичу, голова колгоспу! Ви хазяїн у Яблунівці! Вас і в районі знають, і в області. Ви людям наряди всякі розписуєте, відпускаєте мед чи олію рапсову, яблука чи молоко. Отож вам треба мізками мізкувати, кому з колгоспників у другому їхньому житті на яку пташку обернутись. І вже загодя слід спланувати, щоб тоді ніякого базару не було. Щоб уже тепер знали, хто якою птицею стане!

— Щоб зарані вже заготовляли пір'я та крила? — питає Дим.

— Ага, зарані, бо на пір'я та крила тепер дефіцит, то щоб яка пташка з яблунівського колгоспу не була обскубана. Щоб на неї пальцями не тицяли й не казали: ота безхвоста зозуля з колгоспу «Барвінок», де головою сидить Михайло Григорович Дим, він і не потурбувався вчасно про свої кадри, як до вирію спроваджував.

— Інтер-р-ресно! — бурмоче Дим.— Умієте ви, батьку, пеню на мене волокти!

— А чого маю бути отією вороною, що за море полетіла й дурною повернулась?

— Гаразд, Хомо Хомовичу, не сваритись тут зібрались,— скривився Дим, як циган на ярмарку,— а добру людину добрим словом пом'янути... Якою ж то пташкою літає тепер наш шановний Петро Зосимович?

— Голубом,— кажу,— літає сизим.

— Ви, Хомо Хомовичу, впевнені? — спитав таким голосом, наче хотів носа мені вкрутити.

— На сто й один процент,— кажу,— впевнений.

У шибку в цю мить щось ударилось, і всі поминальники за столом повернулись до вікна. И серце моє затріпотіло, як заячий хвіст, а поза сорочкою по шкірі таким морозцем сипнуло, що весь я стужавів, задригонів. І краєм ока помічаю, як сполотнів голова колгоспу Дим, і в листоноші обличчя від здивування витяглося, ставши схожим на квашений огірок, а в фуражира Ілька Дзюньки губи обернулись на твердий дерев'яний бублик, у якому на півдорозі застряло півняче стегенце. І решта поминальників теж поставали хто чим: той остовпів; хто з білого став рябим, а хто з рябого білим; в кого очі стали великими й круглими, як мідні п'ятаки.

Та й як було тетерями не стетеріти, коли в шибку вдарився саме отой сизий голуб, який сьогодні кружляв над цвинтарем! На мить учепившись пазурами за перехрестя рами, припавши грудьми, розпанахавши-розпростерши крила, голуб цілився в хатчину напіврозтуленим дзьобом, у якому тремтів клинець рожевого язичка, й дивився двома порськими, гарячими намистинками очей. Здавалось, він приглядався до кожного з поминальників, здавалось, він хотів почути поминальні слова, які ще мали б звучати за столом.

— Свят-свят-свят! — сказала стара Марфа, кладучи на груди хресне знамення.

І голуб тієї ж миті відірвався од шибки, відринув од неї з сухим тріском крил так, як міг відринути клубок вогню. По-

летів поміж вишеньок, які вже красувалися першими призолоченими листочками, й зник, розтанув у густому попелястому вирі яблунівського повітря...

XXVII. ПОБАЧИШ, ЩО БУДЕ З НАС,— ЧИ ТОРБА, ЧИ МІШОК!

Без розуму, як мовиться, ні сокирою рубати, ні личака в'язати. Отож і верзеться мені верзиця, поки верзеться моїй верзиці, всяка мариться чортівня,— може, наяву, а може, вві сні (трудно розшолопати, а намагатимешся розшолопати, то, дивися, ум за розум зайде, змакоцвітнієш на пшик). Наче день не день, і ніч не ніч, а тільки ж сонце зовсім низько висить над головою, можна, либонь, рукою досягнути; до того ж сонце по-жіночому перев'язане терновою хустиною, вушка якісь чудні в нього, а в тих вушках золоті ковточки світяться, і такі ж вони чудні — наче в їхню скляну прозорість сонячного іскристого меду налито. Неподалік од сонця видніє місяць-молодик, і не посеред неба світиться, а наче лежить у верболозовій колисці, вистеленій свіжим сіном, і личком своїм схожий не на когось, а на Хомка ж таки Хомовича, навіть ніжки срібні так задер і чеберяє ними моторно, аж із колиски на землю іскристе місячне порохно сиплеться. А поміж сонця й місяця рясніє повно зірок, і вони так низько, як вишні чи сливи на гіллі, можна було б і торкнутись пучкою, а то й зірвати яку зірку, покласти на зуб і покуштувати, мов ягоду.

Отож все діється просто неба і наче в хаті, наче в хаті і водночас просто неба. Стоїть стіл у якомусь густому очереті, дикі качки літають над лепехою та рогозою; я сиджу за столом на лаві, й мені нижче колін вода хлюпає і, чую, до литок та до п'ят риба підпливає, треться слизькими боками, а деяка то й цілує холодними поцілунками в пальці і в підошви. Селезень прохурчав перед моїм обличчям, далі став кружляти довкола голови, сів на плече, почистив дзьоба — і геть собі здимів. А чудно ще й те, що хата плаває, мов велике корито, стіни погойдуються на воді, а також усяке домашнє начиння хлюпочеться в зелених хвильках, наче тобі гусята чи качата: і віник із коцюбою то пірнуть, то виринуть, і порожнє відро вигойдується туди-сюди на воді, і макітри з горщиками та полумиски зібралися зграєю і так уже схожі на диких птахів, що, дивлячись на чирків чи шилохвостів, і собі зараз позриваються з води, що в хаті

встоялась, і чи в комин шурнуть із відьомською спритністю, чи в двері дременуть.

Сиджу, значить, за столом у цьому чи то хатньому, чи то світовому вирі-стовпотворінні, а під одною стіною, поміж куширу, в якому ложки викупуються, пливе не човен, а широкий дерев'яний тапчан, і на тому тапчані сидить моя рідна жінка Мартоха з разками голубого та рожевого намиста на шиї (яке, добре знаю, виміняла в якоїсь там сусідки ще в молодості), а в руках тримає червоного півня, гребенястого, вогненноокого, мало не завбільшки з колгоспного бугая Імперіалізма... А вже попід другою стіною на безмежному дерев'яному ліжку, вимощеному периною та подушками з орлиного пір'я, випливає Одарка Дармограїха — й начебто не вона, бо чому ж тоді з-під блузки на місці грудей ростуть і грають сурми гарбузового цвіту, замість губ у неї розквітлий соняшник у віночку променистих пелюсток, а замість очей в Дармограїхи палахкотять два чорнобривці у зернистій пахучій росі, а над двома розбуялими її чорнобривцями не брови летять, а дві голосисті ластівки, і так же вони рвуться в різні боки, так напружено мають крильми — і не годні зринути з того самого місця, бо судилось їм вічно в польоті вічному творити живу красу над Одарчиними чорнобривцями.

І, за столом сидячи та двох жінок — із лівої руки та з правої руки — на водах у хаті, відкритій у білий світ, перед собою бачачи, беруся розмовляти з ними. А голос у мене з вітру тканий, шелестом очерету підбитий, плюсканням хвиль перевитий і, хоч беззвучно лунає, чутний, либонь, і місяцю-молодику, що, схожий на Хомка Хомовича, ген-ген у небесах у верболозовій колисці лежить, і сонечку чутний — ласкавому сонечку, що по-жіночому щиро запечалилось, річ мою слухаючи. Та й чом би не журитись, коли я, при тямі й при пам'яті міцній будучи, заповідаю Мартосі та Одарці, як то мене поховати мають,— і поховати, звичайно, мають тоді, як помру, а не живцем, та ще й живосилом у могилу класти. Домовину прошу збити з дубових дощок, позаторік у лісника з Малої Дубової Гряди куплених і на горищі під гречаною соломою схованих, а домовину хай зіб'є дід Бенеря, він мастак із мастаків, сокиру в руці тримає, мов писар перо, а молоток у нього б'є з таким точним прицілом, як наша «катюша» по німцях колись била. Як баби змиють моє тіло (хай у водичці тепленькій миють, щоб не простудитись, і лугу неодмінно добавлять, а спину хай Мартоха натре, славно вона терла в молодості!), то зодягнути мене слід у те вбрання, що

задля цієї нагоди вже куплено, а черевики ваксувати не треба, щоб духу їхнього не чути було, а тільки суконкою добре надраїти, хай би блищали. Попа не кликати, ніяких нічних молитов наді мною не читати, але хай би діти поприходили з яблунівської школи, багато-багато дітей із піонерськими галстуками, й одне за одним довгою вервечкою пройшли повз домовину, в якій я лежатиму зі схрещеними на грудях руками. Ага, свічку в руки можна встромити, бо я запах воску люблю, цей запах завжди нагадує мені про пасіку, бджіл і мед. Оркестр духовий можна було б узяти і свій, яблунівський, але ж барабанщик наш Федір Карамаш завжди встигає упитися ще до цвинтаря і до поминок, то так уже, холера, тарахкає і тарілками барабанними брязкає, що ніякої музики не чути, а тільки оте глухе ревіння, наче хтось швайкою лоскоче колгоспного бугая Імперіалізма, а бугай пельку надриває. То можна було б найняти духовий оркестр із Липівки, там хлопці сумлінні й молоді, а барабанщик тамтешній грає на барабані з комсомольською відповідальністю, він учорашній десятикласник і працьовитих батьків син. І добре було б, якби на цвинтарі слово за мене сказав директор школи Діодор Кастальський, у нього дияконський бас і такі оксамитові переливи в грудях, як у трофейного німецького акордеона, якого я колись був привіз із Німеччини, а потім продав на районному товчку. А місце вже для мене цвинтарним сторожем дядьком Опанасом вибрано, славне місце, серед рідні, я там притулюсь гілочкою до крислатого та розлогого дерева. А на поминки хай сходяться всі яблунівські і з навколишніх сіл, бо мене скрізь добре знають, і чим більше поминальників збереться — тим кращих слів зможуть набалакати, а мені, Хомі Прищепі, так би хотілось почути добре слово від людей! До поминок слід готуватися загодя, хай би риби хтось наловив у яблунівських ставах — чи не дід Гапличок, га, він і ятери має надійні, і місця рибні йому відкриті, як власна долоня. А як драглі ви, Мартохо та Одарко, готуватимете, не пошкодуйте кількох когутиків добавити до свинячої голови. Горілки казьонної не настарчите, то треба було б прикупити самогону, тільки найліпше, либонь, прикупити у Вівді Оберемок, ця тітка совісна, в неї весь самогон — мов первак, та й ніколи, навіть у скрутніші часи, не добавляла в своє зілля ні товченої махорки, ні гашеного вапна і — головне! — так ні разу зі своїм апаратом не попалась до рук ні сільраді, ні міліції!

Отак я, сидячи за столом, гомоню, а стіл мій на хвилях гойдається, і лавка зі мною гойдається, і риба поміж литками

плаває, цілуючи в пальці та п'яти, й крижні над моїми плечима літають, і рогіз та очерет шелестить-шушукається, і місяченько, схожий на Хомка Хомовича, ген у небесах вилежується у верболозовій колисці, і сонечко журиться, і Мартоха попід однією стіною пливе на дерев'яному тапчані, а попід другою стіною Дармограїха на широкому, як козацька лодія-чайка, ліжку вигойдується...

Й тут уже начебто я не за столом сиджу, а на столі лежу. І цей стіл зовсім не стіл, а квітник, у якому гудуть бджоли і мерехтять метелики, й наближається до мене Мартоха з півнем у руках. Приглядаюсь — а в галагана й не дзьоб і не гребінь, а людське обличчя, й це обличчя чистісінько моє! І Мартоха говорить: «Ось маєш півня, то твоїй душі є куди переселитись».— «А чого, кажу, в півня, Мартохо? Півень — свійська птиця, його й дрючком ударити можуть, і машина переїхати може, й хтось у борщ зарізати зугарен!» — «А якої ж пташки тобі кортить?» — «Вільної, щоб літала в повітрі, сідала на дерева і, дивись, навіть до вирію могла б податись».— «О, до вирію забаглось йому з Яблунівки! Глянь на себе, хіба такому до вирію літати!» — «Такому, може, й не літати, а як стану пташкою, то чом не полетіти».— «І без документів?» — «А які птахам документи потрібні, коли для них і доріг ніяких не треба, літають вільно».— «Як ти такий перебірливий, Хомо, і вередливий, то сам собі шукай пташку для душі, а я цього півня обміняю на роки своєї молодості».

І тільки так сказала Мартоха, як умить не стало червоного півня в її руках, і вже вона стала зовсім іншою — молодою та вродливою. Саме такою колись побачив я Мартоху давно перед війною в колгоспі на буряках, коли привіз на поле бочку води. Привіз бочку води полільницям, вони позбиралися закропитися свіженькою, і Мартоха, п'ючи з кухля, раптом глянула на мене! Та глянула так глибоко своїми бездонними карими колодязями, що моє серце потонуло в них, як сокира, і вже з того дня так і не виринуло, так і лежало, німе й болісне.

Отож, обмінявши червоного півня на роки своєї молодості, знову стала Мартоха звабливою яблунівською дівкою, а я тим часом уже не на столі лежав, чи то пак не в пахучому квітнику вилежувався,— шугнув під стелю, м'яку, мов туман, і через мало не шовкову стріху виринув надвір. Зграя горобців з лящанням сипонула геть із вишні, та я не полетів за горобцями — дрібна й галаслива пташка! — а полинув до саду. З черешні зірвався великий строкатий дятел, чорно-білий, гостродзьобий, і я вже намірився наздоганяти дятла,

та вчасно передумав: не хотілось цілорічно стукати по корі, добуваючи собі мурах на спожиток. Ген майнув сорокопуд-жулан, попелясто-сірий, спробував сховатись у чашоподібному гнізді в чагарнику, я вже носом у гніздо мало не тицьнувся, хотів схопити сорокопуда руками — й знову передумав: хоч і трохи більший за горобця жулан, але ж харчі якісь не такі — їсть ящірочок, гусінь, комах, мишей і пташенята. Хе, а чи не ліпше душу свою в дрозда співочого перемістити? Дрозд хоч і не красень, та все-таки з строкатих і примітних пташок, та й хазяїн він старатливий, ліпить гніздо із гілочок та стебелець, вимазує всередині порохнявою трухлявого дерева, склеюючи слиною. Ого, хатка-гніздечко в дрозда охайне й чисте, сухе й тепле. І хоч поїдає комах, переводить силу-силенну шкідників, але восени він любить і вміє поласувати ожиною, лісовими ягодами, калиною, горобиною, та й до смаку йому шовковиці, вишні. Та вже про співочих дроздів мені перестало думатись, бо саме налетіла зграя журавлів.

Це була зграя сірих журавлів, у народі званих віщунами, вони дивовижною хмарою-хурделицею заполонили Яблунівку, наче хотіли взяти з собою на крила й понести у світи все — хати, криниці, ясени біля воріт, вулиці і садки. Віщуни творили живе маєво, поривчасте й барвисте, і я опинився в шпаркому вирі, в струменях вітру, гнаного їхніми тулубами й крильми, в тривожному шамранні пір'я, серед летючої завії їхніх перцево-червоних дзьобів і вохристо палаючих лапок, підігнутих у польоті. Я опинився в тому кружлянні, у ворушкому бушовиську гострих поглядів їхніх очиць, я одірваним листочком пурхав серед них, і здавалось подеколи, що вже ось-ось наздогнав гордого красеня, ось-ось уже вхопився рукою за шию чи за хвіст. Але жодна з пташок не давалася! Сірі по тулубу, з чорними рульовими перами, з білими, як сніжок, смужками по боках голови, з продовгастою плямкою-вогником від дзьоба вгорі по голові, віщуни раптом почали стиха курликати — так курликати, як ото при весняному прильоті й при осінньому відльоті. Й мені защеміло в єстві, бо знав, що зараз ось їхня зграя-хмара, оце велетенське колесо між небом і землею, саме прощається при відльоті з Яблунівки. Попрощаються — й геть полетять до вирію, й спорожніє небо рідне над Яблунівкою, стане голе, як пустеля. І душа моя, не поселившись у вільну, горду птицю, зостанеться бездольною блукачкою, неприхищеною сиротою. Й тоді ще палкіше запраглося зловити бодай одного сірого віщуна, і я

ще моторніше закрутився у їхньому вирі, мріючи... авжеж, мріючи себе вгледіти ось таким сірим журавлем, мріючи про політ до спекотної Африки, про оази й пальми, а найдужче, мабуть, мріючи про своє майбутнє повернення з вирію до рідної Яблунівки, про весняну повінь на ставках і про весняне токування журавлів, коли вони, творячи шлюбні грища, покрикують збудженими голосами, збираються до кола, пострибують один перед одним, а крила їхні теж не зостаються в спокої, птахи то кланяються, то плигають, то присідають, то зриваються до куцого шпаркого польоту, вгамовуються, знову спалахують в азарті, й повсякчас чується їхня горлова, переривчаста весільна пісня... Ширяв я, значить, із журавлями, силкуючись зловити бодай одного, щоб згодом душа моя в світі цьому жила отаким журавлем, і ще в тому сквапливому польоті-наздоганянні марилось про дуже дивні речі, в яких і зізнаватись чудно. Бо хіба зізнаєшся в тому, як уже ввижалось мені гніздо моє на болотах, на зеленій купині, бачилась молода журавка, схожа чимось то на Мартоху в дівоцтві, то на Дармограїху в жіноцтві, то на доярку Христю в її солодкому материнстві. Та ще ж і мріялось мені про поживу журавлину, тільки не про змій і ящірок, не про жаб і комах, а про гіркувату болотяну ягоду журавлину, про зерна пшениці та вівса, гороху та гречки... Так мріючи про майбутнє пташине життя своєї душі, я марно ганявся за журавлями в яблунівському небі, й брав розпач тим дужчий, що прощальний спів журавлів ставав усе тужливіший, тоскний щем чувся в їхньому прозорому курликанні — і це був щем за яблунівськими луками і полями, сіножатями і болотами. І, зрештою, попрощавшись, журавлина зграя спалахнула так, як спалахує хмара при обрії в промінні вечірнього сонця, і кожна пір'їнка заблищала живим, розплавленим золотом, що мало густий винний відблиск, і так само звуки їхнього прощального курликання теж наче засвітилися золотом, вони мерехтіли насиченим винним мерехтінням,— а вже скоро не стало жоднісінького журавля, наче й не було, тільки сизі небеса віяли пустелею, і в цій пустелі не було мені пристановиська.

Та вже незабаром картина одмінилась, і на цій одміненій картині смарагдом світився луг, на якому буйно цвіла калина, а над її пишними кетягами та над високою травою літали чудні птахи. Поки пильніше не приглянувся, то видалось, що то просто галки і граки, що то пурхають малинівки чи лугові щеврики. Співали, виловлюючи мурашву. Та раптом вівча-

рик-ковалик, дрібнесенька пташка з тонким дзьобиком-шилом, сидячи переді мною на стеблі кропиви, почав виростати в розмірах, мінятись — і вже скоро став з горобця, далі з ворону, далі з сіру гуску, і був це вже не вівчарик-ковалик, а хтось чудний, неймовірний: замість пташиної голівки несподівано стала в нього людська! І, знизу зостаючись птахою, вівчарик-ковалик подивився на мене карими очима й сказав по-людськи:

— Ой їхав я серед моря драбинястим возом, оглянувся перед себе — повна люлька раків!

Ну, думаю, цей вівчарик-ковалик зараз забалакає зі мною про Химині кури, що пішли в череду недоєні. А, либонь, таки заговорить, бо обличчя в вівчарика-ковалика дуже нагадує обличчя покійного яблунівського коваля Тереня Саковича Довбню, що помер позаторік, на Водохреща,— простудився чоловік, і не помогли ні ліки, ні лікарі. Та це ж таки сам Терень Довбня і є — шкіра на лиці посічена, поцяткована гарячими присками біля горна.

— Як поживаєте,— питаю, зрадівши несподіваній зустрічі,— Тереню Саковичу?

— А як живу? Живу не доходя минаючи, де рябі ворота, а новий собака.

— Чи впізнали мене, Тереню Саковичу, на тому світі? — допитуюсь.

— Толкуємо про ялові гуси, що на псарню літають та потроху молока носять,— відказує.

— Та тут,— кажу,— не так і кепсько. Багато яблунівських людей. Сонечко світить. Весна!

— Авжеж,— відказує вівчарик-ковалик, чи то пак колишній яблунівський коваль Довбня, з яким ми колись і по чарчині перехиляли. — Курочка бичка народила, порося крашанку знесло.

Сказав загадково, підстрибнув на галузинках-ніжках, крильцятами гойднув, хвостиком вильнув — і геть собі полетів понад ромашками в лузі. Й пропав у верболозах!

Не встиг іще я оговтатись від цієї чудасії, аж глядь — сойка появилась на калині, з калини моторно перепурхнула на бузину. Звичайнісінька сойка, яких повно скрізь: буруваточервоне оперення пухнасте, а по крилах світяться дзеркальця блакиті, що мають чорну облямівочку. На посмугованій чорними поздовжніми стрічками голові в сойки видніє, як і годиться, віхтик червонястого чубчика. Сойка як сойка, тільки ж і від неї можна всього сподіватись!

Та й справді — приглянувся пильніше й застеріг, що, мо-

же, ця птаха і сойка, але якось непомітно голова її обернулася з пташиної на людську: веселі очі дивляться весело, переповнені вщерть весняним хмелем, щоки ситі, рум'яні, тремтять від усміху, губи здригаються лукаво. Еге, думаю, і ми люди добрі, і наша мати не синиця!

— Правда ваша, Хомо Хомовичу, що раки, бо юшка красна,— хитро так озивається сойка жіночим голосом, що видається мені дуже знайомим.

— Я спокійний, мов порося у мішку,— відказую, все приглядаючись та приглядаючись.

— То чого ж ви, Хомо Хомовичу, ні живий ні мертвий? — питає сойка.

— У страху очі по яблуку, то я й сам не втямлю: живий чи мертвий.

— Не впізнаєте, Хомо Хомовичу? Я ота баба Гандзя, що ви колись криницю мені викопали за ворітьми, ох, славну водичку добули.

І справді — баба Гандзя! І справді — копав колись, ще до війни. Баба Гандзя обіцяла могорич, а не встигла, бо за якийсь тиждень і переставилась. То, може, не забулась і ниньки віддасть свій борг. Добре було б випити для хоробрості!

І тільки так подумалося-запраглося, як сойчині крила тріпнулись, як вона вже зірвалась, полетіла — й не стало баби Гандзі, а як не стало баби Гандзі, то й разом із нею не стало могоричу, і — о жах! — удруге не стало: раз у бутті, а раз у небутті!

Далі я побачив чепурних чаєчок, що походжали бережком лугового озерця, жалібно кигикаючи, і в кожної чаєчки була не пташина голівка, а дитяча. Здибався мені табунець куцохвостих, рудувато-сірих перепелів, що, йдучи по траві, труднувато перевалювалися з лапки на лапку, й серед перепелів побачились мені як чоловічі, так і жіночі голови. Під березовим гайком, що світився святковою білістю стовбурів, стрілось кілька червонобрових, темних тетеруків з загнутими на хвостах, наче ліра, перами,— то в цих тетеруків були похмурі обличчя звитяжців-воїнів, котрі щойно повернулися з бойової січі й знову готові йти на жорстоку битву. Натрапив і на сову — сиділа на вербовій сухій гілляці, міцно вчепившись за неї гострими зігнутими кігтями, по чотири на кожній нозі. Круглий череп, малий гачкуватий дзьоб, вилупкуваті очі, наче повні охололого жовтого воску,— ця сова подивилась невидющим зором так, як колись дивився на людей у Яблунівці розкур-

кулений Демид Жеребило, він помер десь на холодних островах. А ще в густій кроні дуба привидівся мені яструб-тетерев'ятник, чорно-бурий, із чорнявим тім'ям, поривний, мов живе срібло,— то в цього яструба теж було якесь дуже знайоме обличчя, нашого ж таки яблунівського чоловіка, що вже призабувся іменем своїм. Яструб-тетерев'ятник, чи мене злякавшись, чи здобич помітивши, зірвався, прошелестів поміж дубового листя, пропав удалині... Й тут два щиглі майнули в шелюзі, барвами яскравими засвітилися — горлечко, тім'я і лоб червоні в них, оперення біле та чорне, а що вже веселі й голосисті! За якусь одну-другу мить і личка їхні дитячі вдалось розгледіти — були це личка двох дівчаток-близняток, правнучок діда Бенері, померлих разом на третьому місяці життя.

Ще траплялись мені всякі яблунівські та з сусідніх сіл люди, а також і ті, що здибались на фронті чи по чужих землях. Хто з них прибрав вигляд іволги, шпака рожевого чи зяблика, хто був крижнем, скопою чи шулікою, а інші дятлом, сиворакшею чи сорокопудом. І, маючи людські душі, вони водночас мали душі пташині, говорили й щебетали по-людському й по-пташиному, гніздечка ж мостили так, як птахи, і в усьому поводились так, як мають поводитися іволги, крижні, дятли чи будь-яка інша перната живність, на яку така багата наша Яблунівка.

І ще мені в тому лузі стрівся вовк-сіроманець з дебелими, як дубові дрючки, лапами, з дебелим дубовим хвостом, та ще з твердим дубовим лобом, на якому двома дубовими жолудями вогко поблимували очі. Вищиривши пащу, вовк іклами клацнув, наче на бухгалтерській рахівниці кісточками кинув, і озвався пропитим і прокуреним голосом:

— Не спиться вовку під селом, не спиться, отож і крадусь, як вовк!

— Ти вовк,— говорю до сіроманця,— то про вовче й думаєш.

— А так,— згодився з похмурою гордістю і ледь ошкірився.— Вовча натура в ліс тягне.

— Якби ж тільки в ліс!.. А чи не буваєш ти часом таким сторожем при вівцях, як коза при капусті?

— Га-га-га! — булькнуло сміхом у вовчій горлянці, й він переступив із лапи на лапу, підім'явши жовтий вогник кульбабки.— Правду кажеш, що всякий чорт на своє коло воду тягне! Але ж вовк ситий і вівця ціла бути не можуть. І кого тільки у вовчому житті не трапляється!

— Трапляється,— кажу,— коли вовка замикають межи вівці, щоб тюрму знав.

— Га-га-га! А то ще, було колись, призначили мене воєводою над вівцями!

— А хіба не розказують, який ти жалісливий? Був колись од'їв ніжки поросяті — й плакав, що мало.

— Га-га-га! — Вовк і зовсім повеселішав, радий, що зажив такої слави, що такий поголос котиться про нього.— А хіба серце у вовка не добре? Якось у яру за Яблунівкою зібрались тічкою, з'їли кобилу, зате голоблі зоставили цілі! Та в людей злі язики, мов оси. Бо хіба не буває, що на вовка помовка, а зайці з'їдять кобилу?

— Либонь, зайці із вовчими хвостами, еге?

— Га-га-га! — зареготав вовк на кутні й ступив ближче, а як ступив, то страхом війнуло на мене, так і вступив переляк у п'яти.— Ось ти говориш, що вовк гладкий та ситий, а я, може, тиждень не їв!

— Еге, приміряй на себе овечу шкуру, так і повірю тобі!

— І правильно, бо вовкові барана з горла не видереш! А тільки чого ти лаєшся, чого дмешся на вовка, як миша на крупу? Ти, Хомо Хомовичу, недалеко втік од мене, можна сказати, що ми одного поля ягоди. Вовчі ягоди, га-га-га!

Тю, чого цей сіроманець братається зі мною, чого лізе цілуватися, наставляє морду ощирену?

— Біс бісові ока не виколе, га-га-га!

— Не міряй всіх на свій аршин,— кажу,— бо, чужу кучу віючи, і свої очі запорошиш. Ти — вовк вовком, а я колгоспник із артілі «Барвінок».

— Був колгоспником, а став позичкою! За телицю обміняли, га-га-га! А що буде, як я телицю ось цими пазурами заріжу? Ти, Хомо Хомовичу, наварив юшки без петрушки, договорився до синього пороху, аж вуха пожовкли, га-га-га! Ото за свої страшні гріхи й нема душі твоїй ніякого пристановиська, мусить вештатись неприкаяною.

— Вовк ти вовком,— кажу,— і язик твій вовчий, і слова твої вовчі, і діла вовчі.

— Правда очі коле? Якщо слова мої вовчі, то чого ж тоді всі журавлі одкинулись од тебе, всі від твоєї душі відмовились? Може, брешу? Може, моя мати-вовчиха на кладці прала, то там і чула?

— Бо... бо... бо...— белькочу, а мови ніякої з уст, так мені заціпило від вовчих речей.

— Отож, не дорікай мені, чесному сіроманцеві, бо ти не кращий, бо й ти як ота верша, яка в болоті гомоніла, а й сама

там сиділа.— І знову сіроманець ближче ступив, іклами клацнув, язиком червоним шорстким до щоки моєї потягнувся, щоб поцілуватись.— Не відбрикуйся, бо ми таки з тобою побратими.

— Сам у гріхах, як у реп'яхах, а ще й людей судиш!

— Бо таки побратими, га-га-га! А як побратими, то поділюся з тобою найдорожчим, ось тобі моя вовча шкура від щирого серця, бери, зодягай, та нехай твоя душа теж має якесь пристановисько, не никає, мов циганська кобила.

— Мені? Твоя вовча шкура? Таж інші яблунівці...

— Інші яблунівці на старість не доживались до такого сорому. Отож їхнім душам і дістались усякі птахи — лелеки та зозулі, чаплі та чижі. А як хочеш знати, то, може, й вовчої шкури твоя душа не заслужила. Бери, поки не передумав, бо передумаю...

І сіроманець упритул наблизився, і з пащі йому війнуло полум'ям, із ніздрів синюватий димок снувався, очі палали пекельною смолою. Страшний був вовк, а що вже ненажерливий! І душа моя, злякавшись (от би зараз дав драла, дав дмухача, дав драпака), стала маленькою, зіщулилася, згорбатіла. Здавалося, ще якась мить — і під тим вовчим поглядом зневолиться, зниціє, знікчемніє, та й слухняно-приречено сама скочить у вовчу пащу. Скочить схарапуджена душа у вовчу пащу — й умить не стане Хоми Прищепи, а буде вовк, буде сіроманець, по хащах шастатиме, по лігвах барложитиметься, що біля колгоспних обор вештатиметься, й не за те битимуть Хому Хомовича, що сірий, а за те, що овечку з'їв! Ловить вовк, це правда, але й вовка ловлять, а як і вовка зловлять, то шкуру здеруть, а як шкуру здеруть, то знову душа не матиме пристановиська в світі!

Е-е ні, гадаю, може, тобі, вовче, й кортить ухопити місяця зубами, та вдасться тобі поживитись так, як сіркові паскою. Витріщайся, вовче, ще страшніше, а я ось плюсну, лусну — й не стане мене. Тільки ж слід розумно та хитро, щоб, тікаючи від вовка, не наскочити на ведмедя, як мовиться.

Закинув ноги за плечі — і як водою мене змило. Біжу й радію: ага, сіроманцю, перевівся ти на циганський пшик та ще на руді миші, зійшов на пси і з'їхав нінащо! І зненацька грім гримнув такий, що хоч тури гони, то не почують,— ну, думаю, за тим громом вовк не розчує, як мої босі п'яти по землі лопотять. І так хутко дріботів, що сонце стало коробом у небі, а ситом дощ посіявся. Я вже такий був меткий та проворний, що між дощовими краплями блискавкою проскакував, і чуба не замочивши, і ніг не забруд-

нивший. Оглядаюсь коло Яблунівки — а й вовк слідом за мною так само прудко женеться не вженеться, й теж сухесенький, бо між краплями проскакує, а в зубах щось тримає. Що ж він тримає, приглядаюсь, а то ж — диво дивне! — такий лютий, що від блискавки відбатував золотий шматок, і той вогненний уламок у пащі його полуменить, злості й завзяття додає.

Ага, міркую, доженеш на Івана Купала! Ага, міркую, швидше нездоженеш торішній сніг, що давно розтанув у чистому полі! Ага, зловтішаюсь, доженеш ти мене на другу Пречисту, коли візьме комара нечиста! Так-так, вовче, стрінемося з тобою на Спас, коли треба буде держати рукавички про запас! І до того додумався, що по дорозі соломина трапилася — я в ту соломину з одного боку шусть, а з другого боку й вибрався благополучно. То що вовк? І вовк ухитрився пролізти через соломину. Бачу — голку хтось загубив, то я й через вушко голки проліз. І вовк так само вмудрився! Тут павутинка тонесенька в'ється від кущa черемхи на вершок тополі, я чкурнув угору до павутинці, вже, гадаю, порятувався, аж глядь — вовк дереться слідом по павутинці, жаром дихає.

Ну, думаю, треба закричати, щоб вовк налякався. Силкуюсь крикнути — рот занімів, наче там ластівки гніздечко звили й ластовенятк висиджують. А може, думаю, купити вовкові ярку на базарі, хай уп'ється її теплою кров'ю й забуде за мене? В ту ж мить купую в районі ярку для вовка, сіроманець виймає з-за халяви гостру бритву й ріже бідну тварину. І вже цей вовк стає начебто не вовк, а учасник художньої нашої яблунівської самодіяльності, вже він у вишитій сорочці, в зелених шароварах, підперезаних старовинним парубоцьким поясом, озутий у шеврові чобітки на срібних підківках, ходить по сцені клубу й співає.

Сіроманець співає так, начебто й не він, а патефон у його пащі, і платівку-язик заїло, гостра голка повзе й повзе по тій самій борозні, а тому вовк починає від болю завивати людським голосом, а я, радіючи, що порятував свою душу від вовчої шкури і від вовчого життя, не можу чомусь чкурнути галасвіта, а слухаю вовчу сумну пісню, й кортить завити від співчуття, й сльози навертаються на очі!

XXVIII. ВОНО Б ДУЖЕ ДОБРЕ, ТА НІКУДИ НЕ ГОДИТЬСЯ

Отож, значить, снилися мені після смерті головного бухгалтера яблунівського колгоспу «Барвінок» та після поминок по його душі отакі дивовижні сни. Ввижалось по ночах оте село густо заселене, в якому півні не співають і люди не встають, бо там завжди невесело, бо там ні кутка, ні вулиці, ні півня, ні курниці. А вовк-сіроманець унадився в мій сон, наче в кошару до овець, підморгував хижими очима, щирив ікласту пащу і гомонів зі мною, як із рівнею собі, наче я теж обернувся на вовка. «Нами, вовками, не орати!» — хвастався він, і, здавалося, ось зараз своєю пазуристою лапою роздере губоньки аж до вух, щоб іще дужче хвалили. «Нас, вовків, за вухо не втримаєш, га-га-га! Нам, вовкам, довіряти череду не можна! Га-га-га, ми з тобою попросимось у пастухи, а свиня хай проситься в огородники!» Мене брав гнів за те панібратство, і я кричав у його люту пельку-вершу: «Не надійся, як на три тузи, вовче, що ми з тобою вовчого поля та й вовчі ягоди! До твого вовчого м'ясива та потрібна собача підлива — отоді баран кісткою в горлі став би! І затям, що моя перкалева сорочка краще личить моїй душі, як твоя вовча шкура!» Шерсть на сіроманцеві ставала дротом: «А зараз побачимо, що найліпшим фасоном для твоєї душі є моя шуба, в яку я тебе й зодягну за всяку ціну!» Вовк плигав із чотирьох лап — і знову починалася дика гонитва, в якій я чув за спиною звіряче сапання, пашіння висолопленого язика, залізне двигкотіння пазурів. І знову, рятуючи свою душу від вовчої шкури, я долав силу-силенну перешкод, курів, як ото мовиться, мов чорт від кукуріку, і повсякчас, даючи навripливому вовку дулі через кишені, нарешті — невпійманий, цілий! — прокидався вдосвіта в холодному поту. Заморений, наче мене відьми у воза запрягали, щоб гурмою-кагалою на свій відьомський шабаш туди-сюди гайнути, я дригонів руками й ногами, а перед очима довго ще потойбічною маячнею бовваніла ошкірена вовча паща, з якої віяло духом сірки, смоли й чаду.

Е-е, годилося б порятуватись від таких снів, од перегонів із вовком у нічних мареннях, бо так вві сні недовго й дуба дати, тоді сіроманець без ножа й ложки з'їсть мою бездиханну душу, оближеться — і спасибі не скаже.

Та й удень став нудити світом — як не свій розмовляю з Дармограїхою; на фермі колгоспній руки не квапляться до вил та згрель, наче курча впустили; у буфеті яблунівському

замість пити й жагу гасити зітхаю тяжко та важко, мов ковальський міх, аж від мого зітхання дохлі мухи з липучок обвалюються на підлогу.

Якось дід Бенеря (який ото збирався переїхати до онуки у Вінницю, та так і не переїхав, зостався сторожувати яблунівську крамницю) підсів у буфеті й питає:

— Чого ти, Хомо, нудьгу годуєш, журбу сповиваєш, а сум колишеш? Хіба ти не знаєш, що від розкошів кучері в'ються, а від журби січуться? Ще, дивися, й заплачеш, аж цей буфет ходором ходитиме!

Ага, побоюється, видать, дід Бенеря, що від моїх сліз чайна почне ходором ходити, а в чайній ходитимуть ходором бочки з пивом, пляшки з напоями.

— Та от,— кажу,— на гладенькій дорозі здибала напасть мене. І так на душі, наче в тісну діру впав.

— Від напасті не пропасти,— хитро відказує дід Бенеря.— Від напасті і полу вріж, а тікай.

— Утік би,— кажу,— та з хороби моторна бестія, ганяється слідом.

У діда Бенері обличчя дрібне й тверде, мов міцно стулений кулачок дитячий. І шкіра суха павутиниться, і стільки рисок-борозенок на щоках та на лобі, наче їх циганською голкою проскороджено. Губи в діда Бенері ворушаться двома голодними п'явками, що давно не пили крові.

— А яка, Хомо, бестія? — питає, приставляючи жовтий коржик долоньки до білого коржика вуха.

— Вовк сниться щоночі,— кажу.— Тому й журюся так, наче пси мій обід з'їдають щодня.

— Хоч плач і не втирайся, а в тугу не вдавайся,— радить дід Бенеря. — Бо не увірвався ти басом, як мовиться, і маком не сів. Можна врятуватись.

— Еге, врятуюсь, як той медвідь...

— Ось цей горішок бачиш? — Дід Бенеря з широкої, мов небо над Яблунівкою, кишені дістав волоський горіх з пооораною шкаралупкою. Поклав у рот, розкусив зубами і, обібравши ядро, знову питає, наче про найбільшу дивовижу: — А тепер бачиш?

— Та бачу,— кажу. — Чому ж не бачу! Волоський горіх...

— Ти гадаєш, Хомо, чому я на старість маю стільки розуму, хоч лопатою горни? Чому я такий мудрий, наче всі розуми поїв?

— Либонь, тому, що вчились розуму цілий вік.

— Дудки! — як ножем одрізав дід Бенеря.— І не тому, що

лавку сторожую. І не тому, що, може, з доброго коня падав, а на поганому не їздив. І не тому, може, що піч мене не тучила, а дорога вчила. А тому, Хомо...— Й дід Бенеря втупився очі в очі, наче два зашморги накинув, сказав пошепки: — А тому, що волоські горіхи їм!

— Але ж інші в Яблунівці їдять — і ніякого знаку,— заперечую теж пошепки.

— Одне діло їсти й не знати, навіщо їсиш, а друге діло — їсти й знати, навіщо їсиш. Ото, Хомо, споживай волоські горіхи — вмить порозумнішаєш, ворохобня в голові вляжеться, і ніякий вовк більше не снитиметься... Ось тільки поглянь на горіх.— Дід Бенеря тримав на шкарубкій долоні облущене ядро.— Е-е, неспроста схожий на людську голову, коли її черепа позбавити, коли її розчерепити, як цей горіх!

Ну, міркую по тій нашій балачці з дідом Бенерею у чайній, рятуватись од вовка треба, й то мерщій, бо він таки зодягне мою душу у свою вовчу шкуру! Горіхами, то й горіхами, бо пожива ця й справді смачна, який простак од неї відмовиться. У Дармограїхи в коморі для продажу поміж усякої іншої всячини й горіхів волоських було мішок-два припасено. То я, на завтра чи післязавтра не відкладаючи, після чайної прямо в комору, прямо до мішків і допався до горіхів, як дурень до мила. Першого тут-таки, в коморі, з'їв, наче за себе кинув: другого строщив, аж ніс зігнувся; третього стеребив, аж ніс став уже гайдука скакати. І чим завзятіше жую, тим дужче кортить,— вже, здається, в такому голодному завзятті міг би на їжакові й пух об'їсти. Гребу горіхи, як кінь копитом, наминаю, аж за вухами лящить, допавсь до добра, як віл до браги. Вже, здавалось, можна було б і вхекатись, і засапатись, і охлянути від такої роботи, бо ж напузався, як линок, але руки самі тягнуться до горіхів, але ж рот сам роззявляється. Ну, гадаю, ще як оцю пригорщу умережу, то й піч перележу, ну, думаю, допався до коша, то й сам не рад!

Гаразд, хай скільки їм — не розбагатію, а тільки попузію, та негоже піддаватись вовкові на поталу, треба попіклуватись про порятунок душі!

І що б ви думали — тієї ночі вовк не приснився... Спалось так солодко й хутко, наче голою сідницею зі скляної гори котився. Прокинувся вдосвіта, й чую легкий смуток на серці. Ой смутку мій, кажу подумки, посиди, смутку, в кутку, бо від тебе більше печалі, ніж радості. І знаєте, чого ото смуток синіми чебрецевими квіточками засинів-задимів у моєму

єстві? Либонь, не повірите, коли зізнаюся: за вовком! За вовком смуток зацвів, що снився стільки ночей підряд, що так ми зріднилися в тих нічних погонях-утечах, як голка з ниткою. А тут він уперше не появився вві сні — й ревнощі почали кусати: може, когось іншого в Яблунівці вподобав собі, щоб ганятись по долах і горах, намагаючись свою вовчу шкуру надіти на людську душу?

Двадцять красних, тридцять сильних, п'ятдесят мудрих, а сто дурних! Угадаєте чи не вгадаєте, що засекречено в цій загадці? Роки людського життя! А вони й справді такі: двадцять шумних, тридцять мудрих, шістдесят блазнів, а сто глупих. У когось, може, й не такі ті роки людського життя, не знаю, та в мене, Хоми Прищепи, саме такісінькі — й хіба мій неспогаданий смуток за вовком, котрий ганявся за мною вві сні й від котрого я відборонився горіхами, не слушний доказ людської суперечливості та непослідовності?

Однак, поснідавши, горіхів наричив у пазуху і, на ферму йдучи, розлуплюю й смакую. І, відчуваю, правду казав дід Бенеря, що розуму додають: ниньки я куди вже розумніший проти вчорашнього! Раніше б я не помітив, може, а тепер навіч бачу, як осінь по Яблунівці на строкатому коні їде, причому немає для осені та для її коня якоїсь одної дороги чи вулиці — по городах та садках ступає кінь, по обійстях та левадах. І, що дивно, той самий кінь десь у вишняку видається багряно-золотавим, під гіллям дубів той кінь уже густо-гнідий, а на городі він стає чорний, ряхтить лискучою шерстю, й ген-ген у полі, при самому обрії, де мево снується, кінь уже видається білим, як сніг, і такий він статурний, такий дзвінконогий!

Раніше, поки горіхи не їв, то не помітив би, шо восени й горобець багатий, а зараз ось стрівся мені такий багач: на кущі бузини сидить, ягід клювати не хоче, а що вже веселий, а що вже пишні груди випинає, хвоста роздимає і хвастає не нахвастається своїм голосом, наче то голос Анатолія Солов'яненка! Тішишся, думаю, бо восени і в тебе, горобця, є питво; тішишся, думаю, бо скоро поважні та шановні пташки повідлітають до вирію, а тобі, сірому задаваці, зоставлять весь урожай по гаях та дібровах, по чагарниках — ото побенкетуєш і порозкошуєш!

Раніше, може б, не помітив, а нині бачу: так сонечко світить, як цигана мати жалує. Тілом раніше б не почув, а тепер ось добре чую, що як не сьогодні, то завтра в Яблунівці сім погод настане: сіятиме, віятиме, сипатиме, туманітиме, шумітиме, густиме і зверху йтиме!

А ще дивно: крізь стіни бачити почав! За стіною в комірчині у тітки Вівді Оберемок, бачу, мішком закушкана стоїть така сулія самогону, що й собака не перескочить, а недавно ж казала, що запаси вийшли і варитиме не скоро! А в її сусідки в погрібнику, притрушені ячмінною соломкою, лежать цукрові бурячки — де ж вони могли взятись, як не з цукрової плантації? Ох ти ж холера, відвернутися годилося б, та очі самі дивляться: тракторист Максим Діхтяр у хлівці на вико-вівсяній мішанці обіймає свою жінку Марію, а та чогось одбивається, блискаючи наливними яблуками колін, і лікті літають, мов ситі стрепети, й очі блищать, як перші проліски.

Еге, ноги мої самі приросли до землі, бо чого ж це вони борюкаються? Чи не тому, може, що вчора звечора Максим Діхтяр пересидів зайву годинку в яблунівській чайній, тепер лиха Марія, циганської вдачі і вроди, мстить чоловікові, навідріз відмовляючи в солодощах своєї жіночої знади?

Хутенько розлущую горіха, щоб іще ліпше бачити, та в цю мить Марія таки вирвалась від чоловіка, вигулькнула з дверей, відьмою на помелі поринула до хати. Перегодя появився на порозі й Максим Діхтяр — одяг у мішанці вико-вівсяній, під оком садно свіженьке садніє, з роздертої на грудях сорочки серце ось-ось вискочить.

— Ото ще біда,— вгледівши мене за воротьми, сказав сердито.— Кабанчик зовсім здурів у сажі, то дрота зашилювали йому в рило, так і не зашилили.

— Не зашилив? — питаю, а лице саме починає сміятись, мов сонях на сонці.

— Та норов же вредний у клятущого,— стенає плечима високими, як хура соломи, а тоді питає підозріливо: — Чого смієшся?

— Сміюсь, бо мені ні холодно, ні душно: мов на святках у сіряках.

Йду поміж ясенів, а на гілляках два круки — чорні, як старорежимні ченці,— перемовляються між собою тріскучим карканням:

— Кар-р! Кар-р! Нікому сама птаха в руки не вскочить!

— Кар-р! Кар-р! Не штука вбити крука, злови-но живого!

— Кар-р! Б'ють сороку і ворону, а думають добитися до ясного сокола!

— Кар-р! Цілять у ворону, а попадають у корову!

Тоді я, Хома Прищепа, старший куди пошлють у колгоспі «Барвінок», спинився під ясенами і, дожувавши волоського горіха, двигонув звуки з горла:

— Кар-р! Кар-р! Що пук — гривня з рук! Кар-р! Дим густий, борщ пустий, м'ясо вгору, пір'я вниз!

Лишенько, що сталося з круками! Стріпнули крильми так різко, наче шмаття дерли на клапті, й геть полетіли клубками чорного перестраху. А я їм услід:

— Кар-р! Кар-р! Чортове пір'я і м'ясо занесло!

На березі яблунівського ставу сидів директор школи Діодор Кастальський, вудкою рибу ловив. У капроновому брилику, футбольній майці гравця київського «Динамо», зігнувшись навкарачки, він, даруйте, нагадував зосередженого собаку навприсядки. Прошилений за зябра, на вербовому прутику сухим слизом узявся окунець завбільшки з мізинний палець.

— Вудка мокне, а рибак сохне,— кажу.— Здрастуйте, Діодоре Дормидонтовичу! Що, ловиться хоч дрібна, та свіжа?

— Ні ока ні луски,— зітхає Кастальський.

Ге-ге, думаю, хороший рибак по кльову мусить знати, як рибку звати, а ви, Діодоре Дормидонтовичу, з отих, що поперед невода рибу ловлять. А мені ж у ставу видно кожну рибу, мов на долоні! Забрів я між куширу, встромив руки під вербовий пеньок, дістав зі сховку отаkенного лина! Далі з муляки навигрібав карасів таких, як сковороди. Там, де вода сягала по коліна, виямок намацав, а в тому виямку ляща хапнув з тритижневе поросятко вагою. Бачив і сома, ген-ген ворушив вусами, покліпуючи одутлуватими, наче на похмілля, очицями, та чи подужав би, чи не затягнув би мене сом десь на глибину?

— Беріть цей улов, Діодоре Дормидонтовичу, й додому йдіть. Бо всяке діло хоче, щоб коло нього панькали.

— Голими руками? — бубонів той здивовано.— Це ви, Хомо Хомовичу? Вмієте?.. Знаєте?..

— А чого ж, навіть знаю, де раки зимують.

— Охо-хо-хо! А я ж знаю тільки п'ять своїх пальців.

— І то добре,— похвалив.— Не всім, як мені, знати, на чому світ стоїть. Я вам таке мовлю, Діодоре Дормидонтовичу: якби чоловік знав, що не знає, то б і мав, що не має!

На ферму простую, а шлях до мене своїм голосом озивається: «На битім шляху трава не росте». Ячмінна бубка, на узбіччі загублена, тихесенько прошепотіла: «Кинь ячмінь у болото, вбере тебе у золото». А неподалік вівсяне зернятко гомонить посірілими губенятами: «Овес у трьох кожухах, та вітру боїться».

Чи не годі горіхи волоські їсти, чи не годі розумнішати?

Бо вже зараз мені відкриваються замки від білого світу, вже зараз усяка всячина відмикає свою душу, свою сокровенну таїну, а що далі буде? Аж страшно й подумати, що далі буде!

О, кукіль шепче: «Нема жита без куколю, а кукіль — то польового дідька робота». Чую, стебло тимофіївки до стебла романцю кличе: «На одній сіножаті і віл пасеться, і бузько жаби ловить». Шкоринку хліба якийсь недбайливець ситий загубив, а вона бубонить скривджено: «У хліба ноги коротенькі, а як побіжить, то й довгими не наженеш».

О лишенько, весь світ у моєму єстві шарудить так, як ото шарудять травневі хрущі, коли їх у відро наловити. Звуки звучать, запахи пахнуть, барви леліють, і все до душі проситься, наче притулку й захисту шукає в ній, наче звіряється, як ото могла б мала дитина звірятись рідній матері!

На фермі лиш одним оком глянув на бугая, званого Імперіалізмом, і вмить прочитав його потаємне думання. Хоч дід Гапличок і побивався, що бугай губить силу, та як же він губить, коли — думання його читаю! — стоїть у загорожі й мріє про нашу ж таки телицю, що має очі покійного Петра Зосимовича Варави. І якби то він тільки про одну телицю мріяв, але ж ні, триклятий Імперіалізм, як і кожний бугай при силі, стоїть і мріє про свою колгоспну чергу, о!

Заходжу на корівник, іще ранкове доїння не закінчилось, хоч, здавалося б, пора. Худоба, стоячи біля жолобів та пашу наминаючи, поміж собою перемовляється.

— Ммм-у-у-у! — реве ряба Резолюція, вперта скотиняка, якій пастухи ніяк роги не поскручують.— Без гарної доярки товар плаче.

— Ммм-у-у-у! — мукнула червоної масті Квитанція.— Хто має худобу, той не знає хворобу.

Так-так, міркую, пораючись біля гною, в ялової корови молока не випросиш, але чого тобі ревти, Резолюціє, чого на доярку скаржитись, коли маєш на себе нарікати? Авжеж, дійниця — коров'яча мука, але чого ви, Асамблеє та Квитанціє, ремствуєте на хазяїв, коли маєте ремствувати на свою малопродуктивну породистість, уже давно слід вибракувати вас!

— Ммм-у-у-у! — реве Резолюція.— В сусідньому колгоспі кобила здохла, а дивно, хто собакам у нашій Яблунівці про це сказав...

— Ммм-у-у-у! Мабуть, їздила та кобила й три дні не їла...

— Ммм-у-у-у! Либонь, добра була кобила: з гори біжить, а впаде — лежить.

Ну, хіба не скажеш, що й худоба схожа на яблунівських бабів-плетух, що й худоба здатна розбалакуватись, як свиня з гускою! Хоч звісно, оратор із рябої Резолюції такий, як із грака соловей, але ж реве на всю короварню, мов із гарячки. А чи не пора мені урвати діло з волоськими горіхами, бо нащо маю вислуховувати ще й скотинячі теревені? А чи куряче варзякання слухати по дворах, якому кінця-краю нема? А чи балачки бур'янів, кущів, дощу, вітру і всякої іншої хороби? Горе без розуму, та чи не чекає мене лихо з великого розуму?

XXIX. І, НАРЕШТІ, ВСЕ ВИЙШЛО, МОВ КАМІНЬ ІЗ ВОДИ

Сіроманець перестав снитись, як у воду канув, але ж волоські горіхи спричинились-таки до лиха, бо моя надмірна мудрість і ясновидіння — хіба не лихо? Найлуччий чин, як то мовиться, не бути нічим, так треба ж було мені, забувши, що добре і вперед дивитись, а ще краще назад оглядатися,— та й записатись у нештатні Соломони колгоспу «Барвінок»!

Ліпше б мене жаба лапою вбрикнула, ліпше б наді мною вітер грозу проніс, ліпше б на мене Одарка Дармограїха закоханим оком подивилась!

Бо стало зі мною щось несосвітенне коїтись!

Несосвітенне вперше приключилось того ж таки дня, коли я балачку граків на ясені підслухав, коли через стіну хліва підгледів, як механізатор Максим Діхтяр зі своєю жінкою Марією борюкався на соломі, коли голими руками наловив у ставку риби для директора школи Діодора Дормидонтовича Кастальського.

Здибались ми на фермі у червоному кутку з зоотехніком Невечерею, який останнім часом при зустрічах голову вбік так одвертав, наче йому в'язи скрутило. Паку якихось паперів переглядав, смикнувся з-за столика геть іти, ступив до порога, а я... А мене правцем поставило на порозі, витріщився на зоотехніка, мов чорт на кадило, й лупаю очима так, що, чую, ось мої очі з переляку повискакують і покотяться по обличчю, мов бульба з горбочка.

Аж у душі похолонуло від того видива, що знагла відкрилось. Ну, думаю, горіхів об'ївся так, наче дурний блекоти, тому й прийшло до мене сто бабів і принесло з собою сто лих.

— Чого ти, Хомо, дивишся так, наче оте шолудиве порося, що в петрівку мерзне?

— Я не дивлюсь,— брешу, а сам очей не годен одірвати від зоотехніка.

— Та й лице в тебе корчиться, мов у циганського батька.

— Не корчиться,— брешу, а лице й справді сіпається, як бубон під колотушкою.

— Важким духом дишеш і мало криком не кричиш, Хомо. То зізнавайся, що такого вгледів на мені, бо сам я нічого за собою не бачу.

А коли й скажу, що бачу, то хіба він повірить? Подумає, що очманів Хома Прищепа, старший куди пошлють у колгоспі «Барвінок». Судіть лишень... За плечима в Невечері відкрилось мені видиво, наче з павутинок бабиного літа зіткане, й це видиво скидалось на хатку. На поменшений зліпок тієї хати, в якій живе зоотехнік. А в поменшеному зліпку хати геть усе домашнє начиння, теж поменшене. І столи та скриня, і шафи та мисник, і піч та лежанка, й етажерка з книжками, і радіо на комоді. А ген, бачу, Явдоха, жінка зоотехніка, сама фершалка в яблунівській лікарні, посуд миє на ослоні, й волоссячко вибилося з-під хустки, і макові зернятка поту мерехтять на чолі. А над ослоном, де вона посуд по обіді миє, висить плакат на стіні: пузатий пшеничний сніпок, зодягнений у шаровари та вишиту сорочку, усміхається в пишні вуса, а внизу підпис — «Наш урожай».

— Свят-свят, Трохиме Трохимовичу,— белькочу.

Невечерю, здерев'янілого від здивування, зоставив у червоному кутку на фермі, а сам чкурнув на корівник. І тут назустріч Ілько Дзюнька, фуражир, суне, махру смалить, хоч махру й заборонено палити коло худоби. І що? Приглянувся до Ілька — і в нього теж за спиною, наче з волоконець бабиного літа виткана, хатинка видніє! Діти, поприходивши зі школи, такий гармидер зчинили, таку бучу, що курява до стелі стоїть, пір'я з подушок метелицею встелило долівку, череп'я розбитого гладущика валяється біля печі, воду розлито біля шафи. Вірите чи не вірите, наче живе кіно дивлюсь, тільки без звуку, тільки звук вимкнуто.

І хоч би хатка ця, ткана з павутиннячка бабиного літа, відірвалась од Ількових плечей, хоч би відринула — так ні: куди Дзюнька — туди й хатка.

— Чого ти, Хомо, дивишся, наче тобі вночі кислиці снились?

От що б ви сказали чоловікові, якби опинились на моєму місці? Ти йому бовкни, а Дзюнька й скаже, що я в дурної зимував, а не в моєї Мартохи, і по селу ославить, що, мов-

ляв, дурний, як сак, або ж розумний, як чобіт, або ж кебетливий, як довбня. То вже краще помовчати й геть податися своєю дорогою.

Гаразд, повернувся я до Дзюньки Ілька спиною і подався своєю дорогою, але що тільки стало стрічатись і бачитись мені на тій дорозі, хай Господь боронить! Наче заповзялись усі яблунівські колгоспники поставати переді мною саме в такій подобизні, а не в іншій!

Здибався листоноша Федір Горбатюк — і за головою-печерицею на дугастому коромислі плечей, якраз на чолопочку його горба, теж марево зриме постало. Мені б узяти й мимо пройти (бути б отим сліпцем, якому не треба ні дзеркала, щоб помилуватися собою, ні каганця, щоб присвічувати в дорозі), а я втелющився в оте видиво. Хатину бачу, в хатині хазяйка Фроська, нарядилась у квітчасте плаття, озулась у нові модельні туфлі, а на столі — пляшка горілки й закуска.

— Хомо, ти куди задивився? — хмариться листоноша.

— Та так,— викручуюся,— зизуватим стаю, косую... А що там, Федоре, по світах?

Горбатюк охоче гомонить, що там по світах діється, а я тим часом стежу, що в його хаті коїться. Невже сам листоноша, той телевізор-кіно за спиною своєю носячи, нічогісінько не бачить? Дивно, бо мав би знати, що ось поріг його хати переступив механізатор Максим Діхтяр, уже напідпитку, заточується і, розставивши руки-голоблі, до Фроськи йде, хазяйка відступає й не відступає перед гостем...

— Та що з тобою? — торопіє Горбатюк, тупцяючи на дорозі, й теж починає озиратись.— Що побачив, га? Лице в тебе таке, наче напився білого молока з-під чорної корови.

Фроська, зерна зубів скалячи, дзеркалами щік сяючи, все ближче до ліжка в горах подушок відступає, а Максим Діхтяр, який, либонь, і по нинішній день не помирився зі своєю жінкою Марією, насувається, мов чорна хмара на сонце, ось-ось заступить.

— Хомо,— бідкається листоноша,— ти при повній тямі?

— О,— бубоню абищо,— пішли наші їсти каші.

— Чи ти ото спиш на ходу солов'їним сном?

— Ага,— бубоню казна-що,— сплю на ходу, як полоханий заєць.

А самому знагла стало страх як цікаво додивитись пригоду, яку на своїх плечах та в своїй хатці носить листоноша Горбатюк, носить по Яблунівці, як пересувне кіно. Ось уже

Фроська (нею чоловік хвалиться скрізь: «Моя жона ладна, всюди зарадна», або: «При своїй небозі добре і в дорозі») присіла на край ліжка й звела звабні руки, здатні обійняти і вдарити водночас, а механізатор Максим Діхтяр уже й наплив на неї, мов сонце на хмару, лиш із-за тієї хмари війнулись дві руки, як білі голуби.

— Цур тобі й пек, Хомо! — скрикнув листоноша, даючи дьору.— Кат його батька зна, якими очима ти дивишся, ще наврочиш.

— Стривай, Федоре,— гукаю, слідом по дорозі йдучи, бо ж так додивитись кортить.— Не погомоніли з тобою, а погомоніти треба.

— Йди на штири вітри, а на п'ятий шум! — накивує п'ятами Горбатюк.

— Ще ж не погомоніли, Федоре,— простую назирці.

— А три вирви в шию і міх кулаччя тобі, Хомо, за таку балачку.

І як наддав зі своєю поштою — лиш смуга встала, зашелестіло золоте листя під ногами, й собаки завалували, як не перед добром. А я, один за одним кладучи до рота волоські горіхи й ще дужче розпалюючи свою ясновидющість, мало зубами не скрегочу від жалю, що не вдалось додивитися живу картину з Фроською та Максимом Діхтярем у головних ролях, що листоноша так рвонув, наче за ним скажена тічка гналась.

Ну й ну, як то кажуть: стриг чорт свиню в яблунівському колгоспному свинарнику — крику багато було, аж в обласних організаціях чулося, зате шерсті мало!

Не я був би, коли б свою рідну жінку Мартоху під таку нагоду не здибав. Ішла від ставу з праним шматтям у відрах на коромислі, а з обличчя була така, наче казала: і каші не хочу, і по воду не піду. Очі її — смутні й ліниві, як двоє сонних свинок у барлозі, а губи лежали на лиці, як два дерев'яних кружки на квашеній капусті у бочці.

— Мартохо! — покликав я, спиняючись на вулиці в смутному затінку осінніх яворів.

Очі вмить ожили в Мартохи — наче двоє куцих, що залежались у соломі, хтось наполохав, і тепер вони ладні бігти в світи, щоб солі їм на хвіст не насипали.

— Хомо!

І хоч досі йшла, як припутень чи як кручена курка, тепер у її ноги мовби смерчі вступили, й Мартоха вихором кинулась до мене.

— Мартохо! — тільки й годен мовити.

— Хомо! — лиш і здатна відказати Мартоха, бо, видно, язик у неї теж не повертається, а сидить, мов чорт на грошах у болоті.

— Чого ти йдеш так, наче тобі бабуся сниться? — питаю.

— Ой, не питай, Хомо! — колихається під коромислом туди-сюди Мартоха, мовби ведмідь у танці.— Сам добре відаєш! Жалко мені за тобою, страх! Ще трохи зосталось тобі в Дармограїхи бути, а здається — наче цілий вік попереду в розлуці! Думала: хитра я молодиця, що й без міри змелю, а насправді — отямилась, як дурень у ягодах.

Та й геть почвалала, неначе старорежимна ступа,— водилися такі в Яблунівці ще до колективізації і навіть після неї.

Глянув я вслід, а в Мартохи за спиною теж хатка-марево, з волоконець бабиного літа виткана, а в тій хатці зараз ні однісінької живої душі, пустельно, мов у зимовому полі. Стривай лишень, а що там на покуті? І я слідом за Мартохою подався, щоб роздивитись. Ішла вона, значить, як на завтра, несла відра з пранням на коромислі, а за плечима хатку, а в хатці на покуті — мій-таки, Хоми Прищепи, портрет, який там ніколи не висів, а досі в скрині валявся. Я був на тій картці при солдатських вусах, із зорею на пілотці, із такими чортами в очах, що живому гітлеряці й не показуйся — умре зо страху.

Таким мене сфотографовано на війні перед форсуванням Вісли.

Придивившись іще пильніше до Мартошиної хатки, під причілковим вікном застеріг я телицю, за яку відбував у Дармограїхи. Телиця, прив'язана до кілка, скубла траву під ясеном, і біля неї повільним колесом червоного вогню туди-сюди перекочувався півень. І дивно: хоч би тобі крихта любові до телиці ворухнулась у серці! Серце мовчало, мов сіре каміння понад берегами яблунівських ставів.

Мартоха, горблячись, геть ішла, химерна хатка на її плечах стала невидною, а я гірко міркував про своє життя: ні те, ні се, ні третє чортзна-що! Спасибі волоським горіхам, що хоч трохи додали розуму, та як цим розумом скористатись? А може, така сама хатка є і за моїми плечима? І я став крутитись, обертаючи голову назад, щоб угледіти, а хіба вгледиш, коли й та хатка, якщо є, теж крутиться, весь час зостаючись невидною...

XXX. ОЙ ТАМ НА ДОЛИНІ ЖУКИ БАБУ ПОВАЛИЛИ І СОРОЧКУ ЗНЯЛИ!

Авжеж, ніхто без пригоди не проживе, а що вже тоді казати про Хому Прищепу, на якого завжди пригоди самі сиплються, мов град на дурного голову! То, дивись, ускочив я в халепу якусь, мов жаба в жар. То, дивись, на районному ярмарку поживився я шуриками-муриками, як пес макогоном. А хіба з поминок, де добрим словом згадували бухгалтера артілі «Барвінок» Петра Зосимовича Вараву, я не пішов, як мовиться, без підошов? А хіба ото, з дідом Гапличком у чайній розмовляючи і двох шпигунів, що прибрали подобизну котів, алкоголем напуваючи, я не набрався життєвих мудрощів, як борщу на шило? І хоч від напасті не пропасти, та маю таку вдачу-звізду, що напасть і на гладкій дорозі здибле, що ж тоді казати про круту чи горбату!

Поширилась чутка по Яблунівці, що хоч я і рядовий член артілі, що хоч я і старший куди пошлють, і з вигляду майже нікудишній (ну, грибок маслючок, що крізь землю пройшов, червону шапочку знайшов), та начебто водиться за мною велика сила. Що начебто здатен я не те що на тракторі орати чи якимось іншим сучасним сільськогосподарським агрегатом землю обробляти, а запрягти чорта в ярмо (отого чорта, якого ліквідували разом із відьмами, релігією і попами), та й чортом землю плужити, й чортовим умінням ріллю зерном засівати. Що, мовляв, можу податись до чайної яблунівської — і не побоятися з самим дідьком горіхи гризти, вгамовуючи спрагу якщо не жигулівським пивом, то червоним міцним вином, а то й портвейном таврійським. Що, мовляв, я такий хитрий крутій, кручений-верчений, сіяний-шеретований, аж зумію самого чорта зі світу звести, зумію з рогатого наготувати солодкого м'яса, ще й у підливі, з білих грибочків та лаврового листя зметикованій, гостям-застольникам поставити!

До моїх вух доходили легенди й казки, а що легенди й казки споконівку мають звичай змінюватись до невпізнання, то, звісно, мені здавалось, що в побрехеньках яблунівців ідеться не про мене, а про якогось іншого Хому Прищепу. Не те що не з нашого села, а й з іншого району та іншої області.

Подейкували, що, тільки глянувши на першу-стрічну жінку, я міг сказати: «Ось іде вдова, в якої замість серця світить, та не гріє зимове сонце». Або: «Ось іде мачуха, бо від неї віє грудневим теплом». А чи: «Ото поїхала скупа

скупердяйка, бо губи в неї бринять, наче павутинки на вітрі».

І хоч я завжди славився господарським хистом і хазяйським умінням, але ж у своїй майстерності міри не перебирав. Скажімо, хоч і як би старався, та ликом, як говориться, пастернака не викопав би. Але ж пустили поголос, що я здатен,— об заклад побившись чи коли дуже закортить,— колгоспним волом Охламоном, кривим на задню ліву ногу, зайця наздогнати в чистому полі. Або ж що я здатен качку дику (на яку інші мисливці йдуть із рушницею та з добрим собакою) голими руками зловити, самим поглядом обскубти й зварити не в казані, а в пригорщі — й то без води! І, мовляв, я такий учений, що ліпше за щуку знаю щучу науку, можу навчити плавати й дрібну рибу ловити; що годен перевчити орла співати, солов'я щебетати, а жабу-ропуху кумкати помоєму.

Як би вам на світі велося, якби довкруг таке плелося та верзлося?!

Осінь — пора весіль, а в голови колгоспу Михайла Григоровича Дима якраз дівка стала на порі. А коли дівка дозріє, то треба дивитись, щоб не перезріла, бо дівка — це такий овоч, який не законсервуєш, бо дівка — це така ягода, яку не засушиш на зиму. Дівчина — це те літнє наливне яблуко, яке любить, щоб його зірвали саме впору. І хоч кажуть, що лакома вівця до солі, коза до волі, а дівка до нової любові, та то не про Катрю, не про головишину дочку: і вродлива, і розумна, і скромна, і шаноблива. Скінчила школу, за бібліотекарку стала в яблунівській бібліотеці, свої хлопці підсипатись до неї побоювались, то вона приманила собі жениха із Сухолужжя, поблизького села.

Сам чорт не пізна, яка з дівчини вийде молодиця, а тут усі в один голос: за Катрею й посагу ніякого не треба, вона сама — найкоштовніший скарб. А що жениха її в Яблунівці не знали, то всякі пересуди ходили. Мовляв, і підстаркуватий: тоді надумав женитись, коли по деяких колгоспах уже й бики почали телитися. Мовляв, і з виду не вельми лепський: йому, либонь, і посеред білого дня кислиці сняться. Мовляв, і не з мастаків, що хвоста зайцеві закрутять, що на парашуті під водою на дно морське спустяться, що в армії на танку літають, мов на літаку, а стріляють мимо молока в десятку!

І мене занесло на весілля, що грало духовою музикою, співало, танцювало й реготало в хаті й за хатою в голови колгоспу. Танцюрист із мене — як із соняшникової бадилини

мисливська рушниця, та, випивши гранчак пекельної, таки погойдався між гурту молоді і, не шукаючи пари, сам зі своєю тінню заходився танцювати. А що тінь моя була неповоротка й не вельми вправна, то я заточувався, шкопертався, бубонячи вголос:

— Може, й не хочу танцювати, так черевики дуже просяться.

І покрикував до музикантів:

— Утніть до гапликів, щоб гудзі сміялись!

І до хлопців, що з мене глузували:

— Сорочка моя ще не скоро цвинтарем засмердить, ото й танцюється!

Язикаті дурносміхи, рум'яні від горілки, як варені раки, кепкували з мене:

— Танцювала Ганька з Грицьком, вибила три зуби цицьком!

А я ходив вихилясом, і язик мій озивався тулумбасом:

— Отакої чеберячки! Отакої шкандибачки! — І приспівував собі під ніс, щоб ніхто не чув: — Оженився навісний та взяв біснувату, та не знали, що робити, підпалили хату.

Михайло Григорович Дим (циган циганом: чорні кільця волосся в'ються над чолом, як молоденькі гадючки в кублі, брови блищать двома добре наточеними ножами, а губи — наче ситі п'явки, що намертво присмоктались до червонястого, набряклого кров'ю обличчя) стояв під грушею, що світила хмарою жовтих грушок, наче свічками.

— Танцюйте, Хомо Хомовичу,— під'юджував.— Вам танець — мов ота диковина з некованою собакою, що біжить по льоду й не спотикається.

— Ага, танцюриста — наче глиста, ну а танець-вививанець! В славнім танці-вививанці я танцюю вдень і вранці, а як танець дотанцюю, то горілкою смакую!

Очі в Михайла Григоровича, як великодні писанки, світились, усе підхвалював мене:

— Танцюєте славно: одна ваша нога — в горох, друга — в сочевицю!

— Кажіть, що хочете, однаково між нами чорт межу не переоре!

— А так, Хомо Хомовичу! Не посваримося за отой міх, у якому порожньо.

— І за масляні вишкварки на вашому весіллі не погарикаємось.

— Свайба не свар, а свар не свайба.

Радість і хміль дзюрчали по моїх жилах, мов огонь по со-

ломі. Ліва рука викручувалась навиворіт, права лізла мені ж за шиворіт, ліва нога ходила стрепетом, а права нога плавала кречетом. У грудях полум'я жахкотіло, й у тому полум'ї серцю було так палко, мов на гарячій сковорідці свинячому кендюхові, начиненому гречаною крупою зі свіжою кров'ю.

А й молодь довкола давала лиха каблукам, закаблукам і передам. Хіба їм багато треба? Вип'є дві неповні, а третю недолиту, ліктем закусить, рукавом витреться — і вже язик у нього в роті скаче й січе, мов град по шибці, і вже йому ноги біснуються у польці-тропотянці, наче в грішної душі перед судним днем. А молода дівка, що й без браги хмільна, таку весільну веремію бачачи, займеться від чужого завзяття, шал терпкий пронизе її гінке тополине тіло, мов блискавка,— і вже, дивися, та блискавка скаженим життям живе в єстві її, вже палить її — й не спалює, вже солодкими корчами корчить її стан!

Тут і молодий із молодою на музику духового оркестру вийшли з хати — наречена в білому шумовинні фати, як водиться, а жених у чорному костюмі, мов грак у весняній борозні. Танцювальний вогонь пригас, наче рясною зливою залитий, хоч духовий оркестр і вшкварив шпаркіше. По вже прижухлій траві, по опалому вишневому та багряному листю пустились у танок молода з молодим. І навіть я, підтоптаний (отакий, що якби зараз оженився, то забувся б і пішов у солому спати), задивився на них.

І, горенько моє, краще б я не об'їдався волоськими горіхами, краще б не звідав ніколи сили своєї ясновидющої, а завжди зоставався у колгоспі «Барвінок» старшим куди пошлють, до того ж позиченим Одарці Дармограїсі за телицю!..

Бо за плечима в жениха, що добився до нашої Яблунівки аж із Сухолужжя, мерехтіла, ткана з срібних волоконець бабиного літа, химерна хатинка. І добре, якби в тій хатинці побачилось мені оце весілля, весільчани, хлопці з духового оркестру, що з однаковою майстерністю грають на весіллях і на похоронах, якби мені в такій хатці зараз побачилась Катря-наречена, що сяяла закоханістю, й щоки її, наче пелюстки ружі, палахкотіли рум'янцями. А то ж ні, а то ж зовсім інше відкрилось мені...

Зграбненька станом, схожа чимось на волошку в житі, з похватистими руками, сиділа за столом міської квартири молода дівчина-мати й годувала з ложечки хлопченя. А воно ж, видно, вродилось неньці на вовчі сльози: руками пацає, ногами хвицає, кочевряжиться, випендрюється, а язичок бельк котить у роті, мов чорт у болоті. Мати й так, мати й сяк до

дитини, припрошує до обіду, а воно ж таке норовливе й лихе, мов неоперений когутик, що й на батьковому смітнику воєвода!

Молода, в щасті та в радості, танцювала з женихом, а я приглядався до того, чого ніхто не бачив,— до химерної хатки, яка сяяла за плечима в хвацького молодика з Сухолужжя, що, либонь, уміє й дідькові очі прошити, коли вподобала його така дівчина, як дочка голови нашої артілі Катря. А в химерній хатці тим часом (чи то пак у поменшеній міській квартирі) вередливому дитинчаті, мабуть, того бажалося, чого дома не малося, бо бридилось проти страви в ложечці, мов кіт салом.

І було воно, те хлопченятко однорічне, і пампушечкою лобика, і варениччками вушок, і магокінчиком носа, і плескачиком підборіддя, і паляничками щічок, і квасолинками очей, і кавалочками губок краплина в краплину схоже на свого батька, себто на жениха із Сухолужжя! Бо якби не на нього було схоже, то чого б ото зараз кочевряжилося за його плечима в химерній хатці, таємницю якої міг бачити тільки я.

Ну, Хомо, чи не пощастило тобі побачити ялові гуси, що на псарню літають і потроху молока носять?

Ну, Хомо, довідався таке, що ні пришить, ні прилатати!

Так-таки, Хомо: сирено, маслено — корова ожеребилась!

А бодай мене курка вбрикнула, а рак урачив, ніж я діждався такої несосвітенної дивини сподобитися...

Зло — зненацька, знагла! — загриміло в моєму тілі, мов залізна бочка, що котиться з кремінної гори. А злий чоловік зліший од вовка, в нього від злості болять кості, на що гляне — те блідне. Й під моїм поглядом поблід батько молодої, циган циганом, Михайло Григорович Дим, і хлопці з духового оркестру сполотніли, жовті грушки на гіллі стали попелястими, й синє небо над Яблунівкою посизіло, мов крило голуба.

Молоду запросив до танцю весільний староста, вирядженний у стрічки та квіти, а мене якась нечиста сила повела прямісінько до жениха, і ця нечиста сила прохрипіла моїми губами:

— Давай одійдемо та поговоримо!

Його очі стали такі моторні, наче ось-ось зірвуться й на пожежу побіжать.

— Ти чуєш чи не чуєш?

Нижня губа йому сіпнулася туди-сюди, як жінка, що бігає без солі.

— Тобі вуха замурувало?

Язик йому безмовно рвонувся з рота, мов собака на ретязі, й назад заховався.

Бачачи, що я молодого за барки беру, що молодий не знає, як від мене боронитися, наспіли парубки, родичі молодої та молодого, розгніваний голова колгоспу Дим підоспів — і гуртом одтрутили мене від жениха, та ще руки назад викрутили, що й дуба так не змогли б скрутити. Й мене, Хому Прищепу,— єдиного на все весілля, що хотів постояти за честь молодої! — з ганьбою стали спроваджувати геть із саду, з танців, із весілля. І найкривдніше — відлучали від дармової весільної чарки-безтарки, від горілочки-дівочки, від вина-говоруна, від пивця-молодця...

Мене, Хому Прищепу, ясновидющого, у корінь зрющого, у розумі всемогущого! За моє добро — кадук же мені в ребро. Ну, як тут розкажеш Катрі, що не за пройдисвіта їй оддаватись треба, що гідна така дівчина чоловіка, який зможе для неї зорі з неба діставати, який не дасть собі на носі грати, якого й куля не візьме. А як розтолкувати Михайлові Григоровичу Диму, що родичається з дідьком, який уже давно грає в свою погану дудку, що зять його завтрашній такий ласий, як попівна заміж, що пускає в хату приблудну псяку, від якої не гоже сподіватись на дяку.

— Одпустіть, хлопці! — вивертаюсь із дебелих рук.— Я ж тільки погомоніти хочу...

— Не шелестіть, дядьку, мов віник по хаті! — регочуть.

— З женихом тільки двома словами перемовитись...

— Дядьку, аж на третій яр чути ваш базар!

— Може, я щастя хочу для молодої...

— Співаєте добре, а перестанете — ще краще! — регочуть і до воріт тягнуть.— Та ви, дядьку, і маму свою пропили б!

— Та не впився я, бо душа міру знає...

— Ага, ваша душа міру знає — надудлиться донесхочу, а потім лежить і барложиться. Залили собі очі, то гетьте за ворота, ген там поза машинами й оріть носом на здоров'я, а людям свято не перебаранчайте!

Й чи турнули щиро, чи сам зашкопертався, а тільки, порачкувавши ступінь-два, сидів я вже біля окоренка тополі. На узбіччі дороги, спиною опершись об стовбур, роззирався на осінню Яблунівку, вродливу, мов молодиця уповні літ, і така мене брала досада — хоч вовком вий, хоч скачи гопки, хоч на небо дерися!

Шолудивий песик, у реп'яхах та павутинні, з розумними, як у царя Соломона, очима всівся неподалік на спориші, молотив хвостиком, збиваючи догори куряву. І так мені за-

кортіло побалакати бодай із собачкою — мов у петрівку льоду забаглось! І ще не встиг я розтулити рота, як цуцик дивно так позіхнув, клацнувши гостренькими перлами зубів, війнув полум'янистим язиком і проказав:

— Гав-гав! Не потурайте, Хомо Хомовичу, журбі! Гав-гав! Журба вас ножем під серце, а ви їй під ніс перцю!

Душа моя так і зайшлася з утіхи від тієї собачої приязні. Кажу:

— Що той чоловік у Бога за звір — не знаю!

— Гав-гав! — згоджується шолудивий співбесідник, який мені вже тепер не таким і шолудивим здається.— Не бійся собаки, як говориться між собаками, бо хазяїн на прив'язі!

— Й коли вже люди порозуміються між собою!

— Гав-гав! Як бабак свисне,— гомонить зі мною цуцик.

— І щоб справедливі були одне з одним...

— Гав-гав! Як сова світ уздрить!

— І щоб не обманювали одне одного...

— Гав-гав! Тоді, як сорока побіліє!

— І щоб жили по щирості й по честі...

— Гав-гав! Як свиня на небо гляне!

— І щоб не ворогували, а тільки товаришували й сповідали закони дружби.

— Гав-гав! Не було в зайця хвоста і не буде...

З садка долинула весільна музика, а що я сидів під тополею, то ноги мої, поряд лежачи, не могли, окаянні, зостатись у спокої. Гемонська сила музики вселилась у жижки, зворохобила їх — і ноги мої самі стали соватись по спориші туди-сюди, а то й угору підлітали, наче з перелітними птахами поривались до вирію.

— Ой заграйте, цимбали, щоби ніженьки дримбали!

Я собі сидів сиднем, бо таки обважнів, а ноги — холери ясні, соколи небесні, демони пекельні! — знесамовитіли зовсім і вже так гасали біля мене, Хоми Прищепи, що віри не йнялось: це мої ноги чи, може, якийсь п'яниця загубив своїх п'яних дві, а тепер ось вони й колобродять?

— Танцювала риба з раком, а цибуля з пастернаком!

Е-е, міркую, либонь, таки ноги мої, таки слід утихомирити якось, бо що, як розтанцюються без міри й подадуться по дорозі гопаком діло, а мене зоставлять отут під тополею гомоніти з шолудивим собачкою, який, ох, і розумний з хороби!

— Цитьте, ноги, — кажу,— цитьте, дурні, ані ївши, ані пивши, не скачіть, дурні, ошалівши! Ви ж бо не голодранці,

щоб іти в такі дурисвітські танці, ви ж бо не голобоки, щоб іти в такі, як не на м'ясницю, скоки!

А нога біля ноги тирлується: ліва ось так ушкварила, що й небові жарко, а права вже так гасає, наче цап на городі.

— Танцювала Химка з Хомою, цілувалась губа з губою!

Хоч і вхоркались, а ще довго танцювали — поки пісня долинула весільна. А як весільна пісня шугнула хвиля за хвилею по садах та вулицях, тоді ноги вляглись на траві, мов два вірних побратими, лиш тремтіли дрібно, бо дрож їх бив. Але якби не онеє, то було б теє: груди стали ходором ходити, а з їхнього міха спів через горло поллявся, і горло забриніло, мов срібна сурма. Дівчата кували в саду, а я собі кував під тополею, і шолудивий песик, що мав розумні очі царя Соломона, став наслідувати мене, підтягуючи. І так добре було на душі, що ми з ним одним миром мазані, що від розчулення сльоза бриніла в моєму співі. Потай міркувалось: «Все один чорт, що собака, що Хома-хорт!»

І ще (поки ноги спочивали від танцю, горло співало, а я собі сидів під тополею і в небо дивився) міркувалось, що годі їсти горіхи, годі бути таким ясновидцем-розумакою. Бо чи самому є втіха з мимовільних, на дурничку надбаних мудрощів? Бо чи яблунівські колгоспники мають спокій і втіху? Е-е, хай собі живуть, як складається, не гоже заглядати ні в їхнє сьогоднішнє, ні в завтрашнє буття, треба вкоротити свій розум та ясновидющість.

XXXI. БУДЕ ЛИХО, ТО НАЙДЕТЬСЯ Й РОЗУМ

Отож, значить, набачившись за те літо й за ту осінь не тільки смалених зайців, а й смалених сов, нахапавшись усіляких стусанів долі не тільки в спину, а й у зуби, побувши на коні й під конем, пізнавши, почім ківш лиха, я нетерпляче очікував, коли вже, нарешті, розпрощаюся з Одаркою Дармограїхою. Не скажу, що був я в неї і товкачем, і помелом, як і не скажу того, що годувала вона мене лиш сіллю до оселедця чи калачем та ще в спину рогачем. Але ж надокучило так бути не самим собою, а за телицю позиченим. Уже мені та породиста телиця здавалась гіршою, ніж три вирви в шию і міх кулаччя на дорогу, про яку потай ночами мріялось.

Відраду в роботі знаходив. Колгоспний корівник став найріднішою домівкою, худоба — за сім'ю: корови здавалися сестрами рідними, бугай замінив брата, якого ніколи не мав,

а телята мало не дітьми були. Коли вичищав гній, то вила як прикипали до рук, а руки як прирастали до вил, і, забуваючись у праці, сам собі подеколи бачився не грибом маслючком, що крізь землю пройшов і червону шапочку знайшов, а людиною-вилами. А людиною-вилами, що здатна не тільки корівник очистити від гною, а й з усієї Яблунівки вигребти сміття, а й у всьому світі навести чистоту,— якщо, звісно, вчасно не зупинити мене!

Працюючи на фермі, радів потай, що пропала сатанинська хіть до поїдання волоських горіхів. А відтак зникла і їхня чародійницька сила, яка, прямо сказати можна, вділяла мені такого всемогуття, якого не мав ніхто не тільки у Яблунівці, а й, либонь, у районі. А на яку хоробу мені, колгоспнику з артілі «Барвінок», оте всемогуття здалось? Мало мені клопоту з Мартохою, з Одаркою і телицею? Мало вболівань за доярку Христю і незаконного Хомка Хомовича, то ще, значить, і всемогуття на мої плечі, ота ясновидющість? Е-е, краще вже хай люди живуть як живуть, а мені зась тицяти носа в чужий город. Хіба вгадаєш, звідає чи не звідає справжнього щастя красуня Катря, дочка-одиначка нашого голови колгоспу Михайла Григоровича Дима, саме з пройдисвітом із Сухолужжя, який з однією пошлюбився, а друга від нього дитину доглядає?

Не варто, либонь, і справді бути отим Хомою, що мріяв заробити на качалках: одну продав, а дев'ять на плечах баби побили! Ген як говорять? Говорять, що й чорт на старість подався в монахи, щоб у монастирі замолювати гріхи, то й мені, Хомі Прищепі, пора за розум братись, не набувати свіженьких гріхів, а скараскуватись їх.

Вік пройде, мов батогом лясне, а життя моє?.. Життя моє — мов ота квітка маку весною на городі: ще не встигла розцвісти й покрасуватись, як уже мають опасти пелюстки од вітру, негоди й часу. А що ж, Хомо, в саквах зостанеться для тієї останньої дороги, з якої вже немає ніякого вороття?..

Такі думки дедалі частіше опосідали мою голову. Бо, й справді, що? Здається, вибір широкий, бо стільки людині судиться за життя!

Судились їй подеколи і ті злидні, що просились до хати на три дні, а потім їх і вигнати не можна. А ще ж, як говориться, на всяку деревину птиця сідає, всяка людина своє лихо має. А хіба обмине ота біда, що на біді їде і бідою поганяє, а як одна біда наскучить, тоді друга до неї прилучить. А вже горе з бідою близькі сусіди, і стільки в світі горя, як піску у моря.

Отож-бо й воно, що в останню свою дорогу кому охота брати злидні чи горе, лихо чи біду! Не для них народжується і живе на землі людина.

Так-таки й не для них? То чому ж тоді зріднена-збратана, що хоч, може, не обнімається і не цілується, та ніколи не обходиться?

Не хочеться класти в сакви і турботу-мати, яка не давала тут і не дасть на тому світі спати. І вже ліпше обійтись без того непевного марення-сподівання, що начебто біля рота мичеться, а в рот не попаде. І не треба отих надій, що їх ні слихом слихати, ані видом видати. І хай западеться ота вдача, що лупиться тобі курчам, а дивись, вилуплюється чечіткою. І хай прахом підуть усі солоні сльози, що по морських берегах білими Сивашами поставали.

А що ж тоді людині треба? Яким плодом вона дозріває на схилі свого віку, а той плід увінчує все життя її? Що ж бо з того плодоносіння хотілося б узяти у свою останню дорогу?.. Гай-гай, які тільки думки обсідали!

Якось такий дощ уперіщив, наче порозв'язувались усі зав'язки в бездонного небесного рептуха, і з того рептуха линули на землю потоки води. Розв'язались десь ополудні, коли я на фермі порався, і хмари з кожною годиною все нижче налягали над Яблунівкою. Важкі, мов гандрабаті гарби, перевантажені буряковою гичкою, хмари не те що сунули над селом, а облягли згори неоглядним кочівницьким табором. І тепер кожна хмара-гарба витрушувала воду, що навіть і не краплями сіялась, а ручаями, струмками. Ці ручаї та струмки мережились у живі, рухливі неводи, в які було надійно зловлено весь видимий світ — колгоспне господарство з будівлями, поля, ставки, сади, хати й городи. Навіть листочки дерев не борсались у немеркнучих вічках дощових сітей, навіть рідкісні пташки поховались, не пробуючи перелетіти в повітрі. Зеленавий, під колір прив'ялої скошеної трави, морок оповив усе довкола і, глухий, безпросвітний, усьому надав гіркоти, все ввергнув у сіру безвихідь. Калюжі блищали не тільки на дорозі чи на стежках, а й на суцільну калюжу обернулось колгоспне подвір'я, на якому виднілись де плуг, де молотарка, де сівалка. Хлющало, капало, дзюркотіло, жебоніло, хляпало, чвакало, шубовскало, цяпотіло, творячи потужний шум зливи,— так, наче поблизу котився водоспад із гори, але ж він, той водоспад, котився не тільки з гори, а й немовби в душі ринув, і ринув із якоїсь кремінної височини. Й хоч усю Яблунівку залито першою в цьому році рясною зливою, і хоч, здається, вже ніде не пройдеш, а лише

на човні проб'ємся,— все ж не було кінця й краю цьому осінньому стовпотворінню, цій безнадії, дикому тирловиську негоди.

Тільки я намірився носа поткнути із ферми за поріг, як тієї ж миті обмок, як вовк, обкис, як лис, і змерз, як пес.

— Що? — сміялась доярка Христя, на мене дивлячись.— Узяло, мов багатого за живіт?

— Правду кажуть, що восени ложка води, а цебер грязі.

— Воно, Хомо Хомовичу, і грязі цебер, і води добряче корито. Уже починається осінній час, коли сім погод у нас: сіє, віє, сипле, туманіє, шумить, гуде і згори йде! То чого до Одарки Дармограїхи йти? Гайда на горище в теплу солому — там і переждете негоду. Інші, трапляється, перечікують на фермі — ось і ви перечекайте, щоб не простудитись.

— А хіба сам згрію́сь у соломі? — питаю.

— Чому сам? Там і миші водяться!

— Удвох із тобою не довелося б дрижаків їсти.

— Ой Хомо Хомовичу, такого наговорите, що й покласти нікуди.

Ще погомоніли з нею за Хомка Хомовича, що росте, наче ряст весняний, і послухався я доброї Христиної поради, драбиною подряпався на горище. Поки, гадаю, хлябі небесні вляжуться, то передрімаю в просянці та в горохвянці, у вівсянці та в гречанці. Вкублився в пахучій шелесткій соломі, а й, чую, таємна мисль завовтузилась у голові. Я ту мисль жену від себе, а вона, окаянна, так і летить пташкою назад до голови! І начебто я не з отих, що коло пупа чортів купа, що їм ото вольная воля та ще скажене поле... Але ж чому, га?.. Але ж чому солодко про Христю гадкується, що неспроста відраяла по негоді додому йти, що не без умислу послала на горище в корівнику?

Еге ж, міркую під шум дощу, гріх не личком зв'язати і під лавку сховати, й де ще той гріх, а я вже, можна сказати, якщо в горох чи в гречку не вскочив, то ось уже в гречаній соломі і в горохвянці вилежуюся, зогріваю кубельце.

Хе, й справді миші водяться, бач, якими тонесенькими скрипочками попискують зовсім близько, наче аж до мене добираються, по грудях ось-ось побіжать, по спині шелеснуть...

Суща істина, що з одного дерева — ікона і лопата, бо й сам я, Хома Прищепа, маю таку душу-комірчину, в якій, коли пильніше придивитись, десь на покуті ікона висить, святими барвами мерехтить, а в куточку під іконою й лопата стоїть, якою біля гною ходять, землю перегортають, зерно

перелопачують. Дедалі дужче вгріваючись у горохвянці і в гречаній соломі, склеплюючи сонні повіки та на чудо в образі доярки Христі потай сподіваючись, я раптом побачив ген-ген далеко за межі корівника. Повірите чи ні, а тільки десь позникали крокви і лати на горищі, не стало сніпків ушитих на латах, натомість одкрився мені далеко видимий білий світ. Одкрилась мені Яблунівка в полоні блакитних вод нинішнього потопу, що могутнім, нездоланним військом стояли довкола нашого подільського села, а вгорі над нею — прекрасні й водночас страшні в своїй судній погрозі небеса, ладні знову розверзтись, щоб пролитись на землю грізною силою смертельної зливи.

Води грали неживою синявою, по водах попелясто-чорні брижі зловісними зграями брижились, обрію ж не було видно — обрій потонув у ліловій млі. В повітрі ледь переблискували гострі молочні блискавки, супроводжувані не те що громом, а добре чутним дрижанням. Це дрижання вловлювалось не тільки вухами, грудьми і всім тілом, а й ним пронизані були саме безмежжя вод, погрозливе повітря, це дрижання прошпилювало кожен листочок, бадилинку і мене самого.

І відкрилось мені, Хомі Прищепі, моє месіанське покликання. Це месіанське покликання було таке просте й зрозуміле, як будь-який параграф із статуту нашої артілі. Й воно в передчутті потопу, який чомусь мав запопасти лише саменьку Яблунівку, наказувало мені мерщій будувати корабель, а в кораблі рятувати все те, що згодиться в майбутньому.

І тільки я, стоячи на березі несамовитого пінистого моря, що шорсткими язиками хвиль облизувало коліна, встиг подумати про рятівний корабель, як він уже стояв у яблунівській гавані під зеленими вербами з гордим написом на кормі «Барвінок». А сам я вмить опинився на капітанському містку, що вібрував у передчутті близької бурі. Й усвідомлюючи, що гаятись не слід, я взяв у руки мегафон і прокричав щодуху:

— Товариші колгоспники, а також баби і діти, активно прошу на корабель!

Голос мій громом покотився над пустельним лоном вод, і десь далеко у мороку відгукнулись громи небесні, від яких Яблунівка гойднулась, мов п'яна бадилина.

До корабля вилаштувалась черга (позбирались не чужі, звісно, а всі ж таки свої, яблунівські), і вмить за моїми плечима щось захурчало, війнуло холодком. Це витав чи дух якийсь, чи ангел, чи нечиста сила — і ця несподівана проява,

що мала подобизну сільського листоноші Федора Горбатюка (за ангельськими плечима в неї стримів горб), проказала гаркавим голосом листоноші ж таки:

— Треба пускати на корабель у порядку живої черги, але ж усі не вмістяться, Хомо! Дуже багато бажаючих, а судно не гумове.

Я замурував вуха на ту пораду, й на корабель дружно посунула вся Яблунівка — старі баби й старі діди, яким позоставалось три чисниці до смерті, підпираючи себе костурами, ковіньками, герлигами, почеберяли попереду; матері з дітьми та ще й з немовлятами на руках живою хмарою подались на корабель; дядьки й парубки товпились позаду, готові, здається, на свої спини й на свої плечі прийняти вагу невидимої загрози. Хто йшов із торбою харчів, хто з вузликом одягу, деякі діти несли книжки чи цяцьки, якийсь хлопчик пригортав отого шолудивого песика, з яким я зовсім недавно гомонів на весіллі в головишиної Катрі, а замурзана дівчинка-циганочка тулила до грудей руденьке, як випалена глина, кошеня. Потомственний яблунівський конюх Максим Грень, схожий своєю подобизною на добре вхорканого жеребця, у німому забутті ніс вуздечки й стремена. Потомственний яблунівський лавочник Петро Кандиба, нині своїм обличчям ще дужче нагадуючи заячий вид, захопив із собою двошалькові терези, а за пазуху наричив гирьок усяких розмірів. Дмитро Варченко — худий, мов крук, із лицем, що нагадувало виквацяну в дьогті халяву, і з гострою сокирою носа, наточеного на найтвердішому точилі,— йшов із важелезним молотом, який іще дихав розпеченим залізом і жаром розджохканого горна. Вчителька яблунівської школи Ганна Ксаверівна, що грає в клубі на концертах художньої самодіяльності, тримала в руці пучечок нотних паперів, на яких, здається, кожен музичний знак палав червоним розплавленим золотом. Буфетниця Настя, зодягнена в білий халат, покивуючи овечими кучерями на барилі-голові, тулила до грудей кухоль, на дні якого сіріла пивна піна.

За моєю спиною сухо зашаруділо повітря, розгойдане крильми прояви — нечистої сили в образі горбатого листоноші Федора Горбатюка, яка прошепотіла в самісіньке вухо:

— Ой Хомо, не вмістяться отаким гамузом, корабель на дно піде, сам не порятуєшся...

Я, замурувавши слух на таке застереження, й далі пропускав до могутнього черева судна, що погойдувалось на моторошній зеленавості вод, усіх тих, що прагли порятуватись од

повені. Доярка Христя з маленьким Хомком Хомовичем на руках... Жилавий, наче з сириці скручений, побатожений від голови до п'ят набубнявілими жилами дід Гапличок... Тракторист Максим Діхтяр однією рукою обіймав свою жорстокосерду жінку Марію, а в другій міцно тримав вузол із якимись запасними деталями до трактора... Кастальський, директор школи, наш глибокошанований Діодор Дормидонтович, ніс велетенський глобус, де було намальовано зеленаво-рудяві острови й материки з блакитними жилочками рік та з голубизною морів і океанів, а також, мабуть, іще значилась поки що наша Яблунівка.

— Хомо,— знову озвалось над вухом,— нехай Кастальський хоч глобуса викине!

Але велемудрий і гордий Діодор Дормидонтович уже зник у череві корабля.

Усіх умістило судно, пойменоване «Барвінком»: і механізаторів та шоферів, і фуражирів та доярок, і працівників торгівлі та колгоспної бухгалтерії. Прийняв корабель на свій борт не тільки передовиків, а й ледарів та окозамилювачів; не тільки дбайливих і старанних, а й марнотратів і безтурботних; не тільки добрих та щирих, а й симулянтів, ненажерливих, заздрісних. Бо Яблунівка, як і всякий інший шмат нашої землі, проростає не тільки людським повнозерним колосом, а й людським куколем та чортополохом. І хоч бур'янів менше, та не росли ще ніколи без них культурні злаки, отож на моєму кораблі мали вміститись і вони.

Одарка Дармограїха, ще звабливіша в таку страшносудну хвилину, ніж будь-коли (сама видавалася за пишний квітник, а серед того квітника вирізнялися груди — золоті соняхи, губи — криваві маки, очі — чорнобривці, та щоки — пелюстки маку), несла ярмаркову свою, з червоного верболозу в'язану велетенську корзину за спиною, а з війстя корзини виглядали якісь вузлики, пучечки, торбинки, віночки, голови півня та курки, писок кроля, свиняче рило...

— Дармограїху без довідки з міліції на корабель не пускай,— нашіптувала на вухо нечиста сила в образі крилатого, ангелоподібного листоноші Федора Горбатюка.

Але й Дармограїха з кошем своїх пристрастей зникла в череві судна.

— Хомо! — долинуло з суші чи з вод, із землі чи з-під землі. Кликано було мене голосом моєї рідної жінки Мартохи чи, може, тільки здалося? Либонь, не здалось, бо в гурті яблунівців начебто не майнула її постать, не засвітилось обличчя.

І, значить, наспіла пора брати всякої тварі по парі. Насамперед стали підступати до корабля, слідом за людьми, всякі домашні птахи — півень та курка, качка та качур, гуска та гусак, індичка та індик. І тільки за ними прохолов слід, як заквапилась усяка інша крилата пташина живність — горобці, ластівки, ворони, горихвістки, очеретянки, корольки, шпаки, сороки, вівчарики, славки, малинівки, жайворонки, оляпки, щиглики, пищухи...

Молоденьким вужиком уповз до мого вуха застережливий шепіт нечистої сили:

— Нащо брати ремезів чи повзиків? Ні зябликами, ні іволгами, ні сойками у майбутньому людей не нагодуєш, а на кораблі місця обмаль, дивись, щоб на дно не потягло.

Та хіба міг я, Хома Прищепа, закрити доступ на корабель зозулям, одудам, перепелам? Чи можна було б завтрашню — після потопу — Яблунівку уявити без віщого кукання щирих зозуль по левадах? А чи видавалися б колгоспні поля живими й одухотвореними без перепелиного підпадьомкання у пшеницях чи житах? А як би почувалися закохані без солов'їних переспівів у садах, без солов'їних солодких мук? Усім птахам моєю волею була відкрита дорога на корабель, що під живою вагою вже став помітно осідати у воді, а тому-то без страху, в палкій надії порятуватись і вижити над моєю головою пролітали чаплі, лелеки, лебеді, крижні, чирки-тріскунки, шуліки, яструби, журавлі, чайки, стрепети, деркачі, дрохви, сови, дрімлюги, сиворакші, плиски, сорокопуди, дрозди, корольки, синиці, щиглики, стрижі та безліч інших птахів, за якими я й не міг устежити своїм гострим оком. У повітрі стояло шурхотіння крил, тонке тріпотіння пір'я, приглушені посвисти пташиних горлечок, що нагадували щебетання чи спів. І я почувався так, наче вони перелітали через самісіньку мою душу, через тремтливе її війстя, відкрите для пташиного остраху за своє майбуття, відкрите для завтрашніх пташиних пісень.

— Хомо! — пролунало так, наче то озивалась до мене Яблунівка з обійстями, садами та городами, й знову причувся в тому поклику голос моєї рідної жінки Мартохи.

Майнули фазани, шугнули бджолоїдки, гайнули деркачі, ще якісь пернаті шаснули в рятівне черево корабля, як за ними поповзли вужі, змії, миші, їжаки, якесь чудне гаддя, якого, либонь, при денному світлі й не доводилось бачити. Далі показались єноти, борсуки, ондатри, видри, нутрії — яка тварина по воді пливла, а яка по суші добиралась. Не забарилися зайці, біляки та русаки, слідом за ними появи-

лись на березі хитроморді та вогненнохвості лисиці, дика кізонька прийшла з диким цапком із лісу, навіть гіллясторогий лось появився — де тільки такий красень вигулювався коло Яблунівки, адже нетрів і хащів тут нема...

— Рятуй колгоспну худобу, Хомо, бо не поздоровиться,— вповзав до вуха шовковим шнурком голос ангелоподібної нечистої сили в образі листоноші Федора Горбатюка, що витав на крилах за моєю душею.— Який тобі зиск із кротів та їжачків, із мишей-полівок та з руденьких білок? Після потопу їхнє поголів'я не розведеш так, щоб виконати план здачі м'яса, ось наш район і відстане в зведенні, тоді матимеш прочухана.

І коли на кораблі поховались навіть найдрібніші польові та лісові звірята, я таємною силою своєї волі наказав рушити до корабля коням, коровам, свиням, вівцям, козам, телятам. Застугоніла земля, й колгоспна череда з ревом по напівзатопленій греблі через став рвонула до корабля. З усієї череди я відібрав кілька найпородистіших, що давали молоко найвищої жирності, ходили в рекордистках, а доярки біля них ставали якщо не маяками, то, в усякому разі, мали премії й почесні грамоти.

— Хомо! — залебедів у вусі зляканий голос ангелоподібної нечистої сили, що схарапуджено лопотіла крильми за моєю спиною.— Матимеш строгача, Хомо! Треба рятувати все поголів'я худоби! Завтрашня Яблунівка завалить план здачі м'яса, доганою пахне!

Та що догана мені, Хомі Прищепі, старшому куди пошлють? Так само й посади не позбудусь, бо живу без неї. Отож, чинитиму так, як наказує глузд, а глузд так само велить відібрати для завтрашньої Яблунівки найкращі породи коней, найефективніші породи свиней, овець.

— Коні — сама заморока. Трактори й машини оброблятимуть землю, а коні вже сьогодні більше для шкуродерні годяться, ніж для діла. Ох і перепаде! Уже зараз можеш сам милити собі потилицю й не чекати, коли намилять після потопу... Де видано, щоб свині в усіх статистичних звітах не фігурували, як же завтра звіти обійдуться без свиней?

Тим часом довколишні води мовби з глибини своєї набрякли зловісним мороком, земля почорніла, хмари вгорі вкрай обважніли, ладні ось-ось обрушитись додолу смертельними потоками дощу. І коли можна було вже відчалювати від яблунівських розлогих верб, спрямовуючи корабель у шал стихії, у вир повені,— як знову лоно вод і лоно суші

наче розверзлось, озвавшись зболеним од муки голосом моєї рідної жінки Мартохи:

— А щоб ти, Хомо, пропав, щоб тебе пранці побили, щоб тобі довіку заціпило, коли ти не чуєш, як я тебе кличу й докликатись не годна. Щоб на тобі, Хомо, сорочка тряслась, щоб на тебе гриміло та блискало, щоб воно тебе по всіх світах розплескало!

Справді, гримнуло й блиснуло в небесах — і в неживому, моторошному світлі раптом угледів я Мартоху, мов з хреста зняту, простоволосу: стояла під шелюгою, по якій ішов хвиля за хвилею грізний пошелест, і в німому розпачі заломлювала руки.

— Мартохо, хутчій на корабель, бо ось-ось відчалюємо,— гримнув я громом голосу.

— Як то хутчій? Як то відчалюємо? — запитував сам біль її зсудомленими вустами.— Й кинеш мене саму напризволяще отут? Бач, він і лапки склав, діла нема до мене. З топленої хати їде — і двері кидає!

— Де ж ти, Мартохо, барилась, коли все живе поховалось у трюмах? Сідай мерщій, бо вже небо ген розперізується на наші голови, потоп суне!

— Я барилась!.. Я дармувала!.. Та в мене од діла голова біла!.. Я, Хомо, в лузі, а ти в переплузі... Бач, весь світ пригорнув до грудей — і радий.

— І радий! — відказав гордо над грізним лоном вод і грізним лоном суші.— Я, може, всю Яблунівку порятував!

— Яблунівку, може, й порятував собі на погибель!

— Як то на погибель?

— Бо на погибель! Бач, Яблунівку рятував, а за телицю забув.— У моторошному сяйві блискавок Мартоха стояла мов живий суд і жива кара. — Тобі Яблунівка дорожча чи наша телиця? А вона, рогата, збісилась, мов на зло, гасає галасвіта, а я за нею бігаю, язика висолопивши. Як же я без телиці, Хомо, та й на корабель піду? Вже краще загинути разом із телицею, ніж розкошувати без телиці. Ото кидай своє корито, гайда на берег та й удвох ловитимемо оглашенну!

— Де ж ти її зловиш, коли вже ось за комір ллється!

— Хомо, мені телиця дорожча за всі багатства світу! Я тобі жінка чи не жінка, що не слухаєшся?

— Але ж не забувай, Мартохо, що я позичений,— кричу в розпачі.

— Уже скоро будеш не позичений,— кричить у гніві,— бо за кілька тижнів весь строк тобі виходить бути в Одарки Дармограїхи: ти будеш мій, і телиця наша.

Ангелоподібна нечиста сила шарудить за плечима й нашіптує на вухо, сміючись:

— Навіть якщо знайдете свою телицю, однаково на корабель брати не можна, бо заповідано брати всякої тварі по парі, а худібчину вже взято!

Правду-таки нашіптує зловорожа сила, втішаючись із Мартошиного горя і моєї гіркої безвиході. Лишенько, що ж мені діяти: правити кораблем у море й зоставити Мартоху на вірну смерть чи й далі вмовляти? Але ж не вмовиш її, бо уперлась, як баран у сіно, бо вона така, що насподі лежатиме — і в вічі плюватиме, бо краще глухому проповідь прочитати, ніж Мартоху мою переконати.

А небо вже опустилось низько-низько, а хмари вже ось-ось по землі черкатимуть, а блискавки сіпаються біля мого чола, а громи не десь гримлять, а наче у вухах вибарложуються, а вода з глибини дихає синьою чорнотою, що дуже схожа на розпечену смолу в пекельних казанах, довкола яких порядкують чорти навіть без чорних окулярів.

— Що ж ти, Мартохо,— зі сльозами дорікаю,— стала, як окунь проти води? Я тобі печене, а ти мені — смажене! Я тобі про цибулю, а ти мені про часник! Гайда на корабель, Мартохо, поки ще є хоч найменша змога.

— Хомо, твої слова мене не беруть, вони з мене шкуру не здеруть. Нумо на берег та й станемо вдвох телицю ловити!

Трясця мене побила б: комусь, бачте, й на трісочці прядеться, а мені й веретенце не хоче! Мартохо, зла личино, ти ж без ножа ріжеш. Схаменися, отямся, стара шерепо, а як не отямишся — після потопу на розлучення до суду подам, хай навіть сміються оті кури, яких захопили на корабель для майбутнього розплоду.

І тут я вгледів над султанами будяків метелика з жовтими та бордовими цятками на крильцях. Метелик перелітав од стебла до стебла, крильцята мерехтіли, творячи живий строкатий вогонь. За такими метеликами у далекому дитинстві я бігав колись по яблунівських лугах, і ці метелики — на війні й після війни — зоставались найсолодшими моїми спогадами, щімко нагадуючи про здиміле юне життя. Невже наш корабель відчалить, так і не порятувавши від потопу це химерне диво, це наче з самої ніжності ткане чудо? І в завтрашніх яблунівських лугах мій Хомко Хомович, підрісши, гратиметься в квітах, над якими не літатимуть отакі сонечка, й він не бігатиме за ними, щоб зловити, щоб у долоньках угледіти дивну красу?

І я, мов із гілля зірвавшись, ступив із корабля на берег,

що клекотів пінявою хвилею. Моя рідна жінка Мартоха сплеснула з радості руками:

— Нарешті шубовснув, мов чорт у воду, а то хоч стріляй у нього — не слуха, все своїм трибом робити хоче. А твій триб, Хомо, це телиця!

Метелик — мрія мого дитинства, незбагненна музика, барвиста гра — сів на чубчику сивого полину, і я спрожогу кинувся туди, силкуючись зловити в пригорщ.

— Тю, окаянний,— стетеріла Мартоха.— Метелика надумав ловити... Авжеж, дурним бути — не дуби гнути...

Метелик моторно вивернувся і, тріпочучи крильцятами, полинув понад травою. Подеколи вітер прибивав його низько до землі, подеколи подих близької бурі збивав кволе тільце вбік, і мені здавалося, що метелик ось-ось дасться до рук.

— Хомо сердешний, не будь отим вухатим, що в нього вітру багато, схаменись! Навіщо решетом у воді зірки ловити, коли треба телицю шукати...

Метелик — живий дух мого дитинства, його невловна радість, його рожева мрія — не боявся ні потопу, ні віяння загибелі, метелик линув над спечаленою землею, ведучи мене за собою, наче на невидній ниточці.

— Хомо любенький, сім літ минуло, як музика грала, а ти ще й досі скачеш... Ой лишенько, навіщо все життя з тобою тягалася, чом вчасно не відцуралася, бо ж у голові твоїй — наче в пеклі пекельному — нічогісінько не видно.

Метелик, тручуваний туди-сюди вітром, пурхав і пурхав уздовж берега, де скипала смоляна вода, я намагався зловити це химерне чудо, наче від порятунку метелика залежала майбутня доля всієї Яблунівки, а тим часомринув дощ. І за його холодними батогами, і в його хистких лозах не стало видно корабля з ангелоподібною нечистою силою в образі листоноші Федора Горбатюка, в тенетах зливи пропала моя рідна жінка Мартоха, зблякла й погасла вся Яблунівка, ось тільки метелик не зникав, пурхав і пурхав, жеврів і світився, а я все квапився за метеликом, усе не втрачав надії порятувати його, нерозумного. Бо начебто він і був саме тим найдорожчим, що складало суть мого життя й що слід було неодмінно порятувати,— не так, може, для себе, як для Хомка Хомовича і для всіх інших маленьких дітей, що через сім днів після потопу гратимуться в яблунівських лугах. Притомлений, змокрілий, та з непогасними жаринками на крильцятах, метелик уже був зовсім близько, я побіг хутчій по мокрій шириці, по слизькій лободі — й ось він, нарешті, у курінці моїх долонь, в їхньому прихистку.

І я відчув, що опинився в морі води, якою хмари пролились на світ. Вода хутко прибувала — спершу по коліна, далі по пояс, згодом по груди — і я спробував плисти. Але як ти плистимеш, коли долоні, зімкнувшись, бережуть упійманого метелика, охороняють химерне диво, не відпустять нізащо. Я квапився туди, де в дощовому мороку мав стояти корабель, а вода вже сягала по плечі, далі по очі. І вже очі мої потонули у морі, що зімкнулось над головою, і вже я плив під водою, тримаючи в пригорщі метелика, диво з див, чудо з чудес, найзвабливішу мрію з усіх мрій свого дитинства...

Плюскіт дощу бився у вухах зграєю розтривожених бджіл, тяжким чадом пригнічував голову, в якій потроху розвиднилось, а коли добре скресли думки й почуття, знайшов я себе раптом у гречаній соломі та в горохвянці на горищі колгоспного корівника. Й мимоволі підніс до очей долоні, бажаючи поглянути на врятованого метелика.

Проте на шкарубких долівках моїх долонь метелика не було.

Зосталось відчуття доторків його крил, тріпотливого тільця, якесь вітряне відчуття його польоту, але самого метелика не було, наче лунь вхопила.

Навпомацки налапав драбину, спустився по щаблях із горища в корівник, де пахло гичкою, жомом, сіном і молоком. І найперше, що у напівмороку впало в очі,— це врятована мною від потопу худоба, що лежала на теплій підстилці, ремигаючи й зітхаючи. І з великої радості почуваючись старим дурнем, що дурніший од усіх молодих дурнів, я ступив до врятованої мною корівчини й поцілував межи кручені роги. А вона, рекордистка і ударниця, поглянула вдячними — у віночках довгих жіночих вій — очима й ніжно мукнула...

Яблунівка після потопу була ще краща, либонь, ніж до потопу. Вода майже вся зійшла, лиш подекуди великі калюжі дригоніли од вітру, й дерева стояли, мов хлющі. Трапився собака, що біг понад ставом, гуси пливли вервечкою по хвилях, табунець качок. Собака, вгледівши мене, вдячно гавкнув, гуси загелгали, качки закахкали. Я приглядався до ставу в темній рамі з рогози, очерету і верб — рятівного корабля вже ніде не було. Ось там же він стояв, під шелюгою, в леваді тітки Вівді Оберемок, нашої яблунівської самогонниці, а ген біля тієї верби в зловісному світлі блискавки явилась була мені Мартоха, кличучи шукати капосну телицю. А там он я біг за метеликом, що перелітав між трав та бур'яну...

Врятована Яблунівка була сумирна й по-осінньому пе-

чальна, мовби й досі переживала жаску гіркоту недавньої пригоди, що благополучно закінчилась.

Змучений і щасливий, я снував солодкі гадки про Яблунівку: ростіть, дерева і трави, розмножуйтесь, птахи, звірі, гаддя й колгоспна худобо, живіть у щасті, молоді й старі, розумні й дурні, щирі й улесливі, дурносміхи й насмішники! Живіть доброю волею свого рятівника Хоми Прищепи, який жодному з вас не пошкодував місця на своєму кораблі.

У вечірніх сутінках ішов назустріч листоноша Федір Горбатюк, зовсім не схожий на ангелоподібну нечисту силу зі святими крильми за плечима, і я чомусь, не бажаючи здибатися з ним і вступати в теревені, хутенько звернув у бічну вуличку.

XXXII. НЕ ПОГОВОРИВШИ З ГОЛОВОЮ, НЕ БЕРІТЬ РУКАМИ!

Стоять вила, на вилах короб, на коробі махали, на махалах зівали, на зівалах шмаркали, на шмаркалах зеркала, а на зеркалах єль.

Чи годні втямити, про що йдеться в цій загадці? Або інша загадка.

Стоять два стовпи, на стовпах діжа, коло діжі ручка, на діжі макітра, на макітрі ліс, а у лісі є кувіка, що кусає чоловіка.

За всіма цими маскуваннями першої і другої загадки криється дуже проста розгадка. Йдеться про людину — хай народилась вона в Яблунівці, у Малих Дубових Грядах чи в Сухолужжі. Й не тільки на нашій землі, а десь у Палестині чи в Японії. Але дивно: от про яблунівського колгоспника можна, либонь, сказати, що в нього не обличчя, а — густий ліс, чисте поле, два соколи, бомба, тромба і брехач. А вже так про японця, здається, не скажеш. І про його язик не скажеш, що — шотовило-мотовило попід небеса ходило, по-турецьки заводило. А от коли про Яблунівку йдеться, то тут про будь-чий язик так можна сказати — хай то буде Одарка Дармограїха, дід Гапличок чи фуражир Ілько Дзюнька. І про будь-чиї зуби можна сказати, що то — на червоній поличці білі курчата сидять. І про сивину яблунівського діда — упав сніг на гору й ніколи не згине.

Здається, розгадали загадку, тепер знаєте, що про людину мовиться, про її голову, обличчя, зуби, язик, рот, руки, ноги, але, розгадавши загадку про людину, чи розгадали при цьо-

му саму людину? Того ж самого яблунівця розгадали — хай це буде листоноша Федір Горбатюк, тракторист Максим Діхтяр чи буфетниця Настя? Я все своє життя розгадую свою рідну жінку Мартоху, вже, либонь, усі звички знаю, і норов знаю, хитрощі-мудрощі її вивчив, годен передбачити, якої вона завтра мені заспіває,— але завтра Мартоха знагла мені такої заспіває, що тільки об поли руками вдаришся: невже це моя знана-перезнана, вгадана-розгадана жіночка, а не якесь шереписько, проява, характерниця?

Та чи я, Хома Прищепа, розгадав сам себе? Знаю, чого від своєї вдачі можу сподіватись бодай сьогодні ввечері, не заглядаючи навіть у завтрашній день? Еге, не судилось, видно, відати, коли кудкудакнеш за п'ятак, а кукурікнеш за копійку! З тієї причини іноді й мусиш, як мовиться, пришивати кобилі хвіст, хоч у кобили і свій довгий...

Тільки осінь яблуком спілим спалахне, чорнобривцем запахне, зачорніє першими бороздами в полі, зораними під озимину,— Яблунівка і заміж виходить, і шлюб бере, і хлопців до армії проводжає. Воском палають груші-лимонки на гіллі, на стерниську велетенськими кораблями жовтіють ожереди соломи, на цукрових плантаціях буряки — лава за лавою, чота за чотою — складають свої буйні козацькі голови в нерівній боротьбі з колгоспницьким завзяттям, вітер перевертає золоті прокламації опалого яворового та березового листя на шляхах, перелітні птахи полетіли чи ще тільки збираються зграями відлетіти до вирію,— а в Яблунівці беруть шлюб за шлюбом, і грає музика, й лунають пісні, й не одне старече серце заниє, здригнеться в неясному смутку за відлетілою молодістю, за тією дивовижною птахою, що начебто поринула до вирію, та так чомусь і не повернулась назад, на поля й луги безмежної людської душі...

Отож, після потопу, коли я врятував Яблунівку й коли все живе й далі могло жити так, як заманеться, як Бог на душу покладе, а подеколи й так, як годиться за приписами статуту артілі,— отож, значить, у цю пору село святкувало весілля за весіллям. А коли грають весілля, то не без того, щоб і чарка десь перепала — і не тільки ота, що з неї по вусах тече, а в рот не попадає. І невдовзі після потопу так мені напопадалось у рот, що я, причмелений та пришалимонений, геть із дороги збився, не відаю, куди слід іти додому. Тільки притьопаю під ворота до Одарки Дармограїхи, як здається, що вже мушу йти до рідної жінки Мартохи. Тільки приваландаюсь до Мартошиного обійстя, як верзеться, що повинен іти до Одарки Дармограїхи, бо ще не відбув за телицю, то й

справді добро може пропасти. Отак снували мої ноги туди-сюди, отак блуд блудливий водив мене, отак я тинявся, як злодій по ярмарку, аж поки ляснув себе долонею й кажу: «Видно, зовсім хана тобі, Хомо, коли в тебе тями так багацько, як у голомозого чуприни. Хе-хе, якась одненька думка гуде в голові, як бджілка! Не верни від неї носа, Хомо, на мишачу бідницю, прислухайся. Стій, Хомо, стовпом та добряче думай, як пес за п'ятою ногою думає! Га? Отож-бо й воно, що нічого тобі приставати до Одарки, як циган пристає до точила, й не треба липнути до Мартохи, як липне шевська смола. А пряма твоя дорога в цій ситуації до названого синочка Хомка Хомовича і його мами доярки Христі».

Скільки в житті набачишся дивовиж, що вже годилося б не чудуватись, а воно зі свого міха, схожого на казкову лампу Алладіна, висипає ще паморочливіші: хотів би не чудуватись, а єство саме вражається.

Насамперед про те, кого я заскочив на Христиному подвір'ї, встеленому перлами осіннього сонця, червінцями опалого вишневого та яблуневого листя, золотими променями розтрушеної соломи.

Максим Грень, потомственний яблунівський конюх, схожий на охлялого жеребця (голова продовгаста, як диня; лоб розплескано не впоперек, а вподовж; щоки обвисають двома опалками, повними вівса; з носа, схожого на чималий пагорб, темніють заволохачені ніздрі, у яких могло б сховатись по мишеняті; верхня губа наче борюкалася з нижньою, вже, либонь, і подужала, бо нижня була зісподу й обвисла безнадійно; плескач підборіддя переходив у худе й кощаве підгорля, по якому лемешем плуга сновигав гострий борлак).

Петро Кандиба, потомственний яблунівський лавочник, схожий на зайця (голова скидається на пожовклий огірок; огірок цей згори засіяний сивим пушком волосся, і такий самий попелястий пушок в'ється на запалих щоках: двома недозрілими сливочками випнулись очі, які своїм поглядом умить навівають оскому; продовгасті лопаточки вух ось-ось, здається, сполохано здригнуться; з розклепаного сердечка губів, що мало не зав'язуються вузликом, а то розшморгуються широкою петлею, подеколи вискакують патички зубів, що стримлять урізнобіч).

Максим Діхтяр, майже знатний яблунівський механізатор, схожий тільки сам на себе (смолисте плетиво кучерів чорніє незаскородженою ріллею в полі; півмісяць білого лоба блідо світиться під тією ріллею; гострокрилими стрижами

урозліт кинулись брови; очі важко синіють двома перестиглими сливами-кобильохами; щоки — наче навпіл розкраяний, добре випечений на черені книш; тьмавої барви губи — мовби вогнисті перчини).

Отже, Максим Грень, Петро Кандиба і Максим Діхтяр, трійко яблунівських богатирів, сиділи під повіткою, на тлі змазаної жовтою глиною стіни (цю повітку не так давно я вшивав сніпками, а зоотехнік Невечеря ще приходив лаятися якоїсь хороби), а перед трьома богатирями на столі червонів полумисок із помідорами, біліли головки обчищеної цибулі, воском сяяв накраяний хліб і заломлювала сонячне проміння надпита сулія горілки.

Очі мої понишпорили, шукаючи Христю, проте господині на обійсті не було.

Конюх, лавочник і механізатор, поклавши перед собою пудове кулаччя, дивились на мене так, наче окропом хотіли попарити.

— О, й він летить, аж земля стугонить,— пробурчав конюх.

— Ага, біжить, аж Яблунівка дрижить,— докинув лавочник.

— З вискоком суне,— муркнув механізатор.

— Де Христя? — спитав я, чуючи, що язик у роті вмить замерз, як троянда на морозі.

— Ба, йому одразу Христю подавай! — стенувся Максим Грень.— Ми ось ждемо, то й ти пожди. Сідай до столу, не бійся нас, ми тільки з лиця страшні, а в душі добрі.

Обережно вмощуючись за столом, я чомусь уперше пошкодував, що конюха, лавочника й механізатора, серед усього яблунівського загалу, не так давно врятував од потопу.

— О, сів, як більмо на оці,— сказав один.

— О, сів, як чиряк на боці,— додав другий.

— О, сів, як квочка на яйцях,— не змовчав третій.

— А ви, бачу, дорогенькі мої,— не зостався я в боргу,— сидите, як на ножах.

Трійко богатирів глянули так, як шуліки на щойно вилуплене курча. Горілка з сулії сама забулькала в склянки, й що мені зоставалось чинити, як не пасти задніх!

— Молодець, утяв по саму зав'язку,— мовив конюх.

— Одчайдух, загнав чарчину на слизьке,— похвалив лавочник.

— Пропала оковита ні за цапову душу,— поспівчував механізатор.

А що чарка, як відомо, любить пару, то скоро наші горлянки знову причастилися.

— Хо, почервонів Хома, як мак,— сказав Максим Грень.

— Хе, позеленів Хома як моріг,— додав Петро Кандиба.

— Хи, посинів Хома, як курячий пуп,— увернув Максим Діхтяр.

Тоді язик мій, ворог і друг мій, поперся вперед, як віл на рогатину:

— Чого ви косуєте на мене, як середа на п'ятницю? Грень індиком надувся, Кандиба гірше сирої кваші дметься, а від фізії Діхтяря й молоко може скиснути аж на колгоспній фермі.

— О, вишкріб мову, як дяк панахиду...

— О, язиком молотить, як по шиї пиляє...

— О, словом керує, мов балагула добрий...

— Чого оце ви такі, наче впились бідою, а похмелилися сльозою? — став я в'їдатись, мов свиня в молот.— Ваша одвага повинна мед пити, а не сльози лити.

— А він правий, мов кочерга...

— Еге ж, правий, як вірьовка в мішку...

— Так, правий, як вуж у калачику...

Якби ж то я знав їх за дурносміхів, що зуби щирять, немов печене порося, а то ж ні, всі троє спокійні й статечні, знають, що по сміху плач наступає. То чому ж вони подерев'яніли, почманіли, потетеріли — і все, як то кажуть, кривлять писки біля чужої миски? Та й кожен язика розпустив, мов стара баба підтичку. Злістю закипівши, сліпим гнівом підстьобнутий, звівся за столом і сказав:

— Звісно, живому чоловікові ніхто не вгодить, а тим більше такому, що хоче до чиряків та ще й до болячки. Та спробую вам догодити.— І, склавши комбінацію із трьох пальців, мовив:

— Греню, оця дуля тобі!.. Кандибо, ця тобі!.. А ця тобі, Діхтярю!

Здоровий, як сторчма поставлене дишло від воза, конюх Максим Грень схопився з-за столу — й тільки п'яти мої побачив, які в мене завжди намазані салом. Прудко, мов ласочка, я бігав кругом Христиної хати, а важенний, мов битюг, конюх гупотів слідом і ревів у єрихонську трубу своєї горлянки:

— Хомо, стій! Хомо, стій, менше дам! Хомо, стій, матимеш менше духопеликів!

Я мов ошпарений бігав кругом хати, попереду себе гордо несучи дулю.

— Хомо, стій! — ревів конюх, мов поранений звір.— Дай помацати, чуєш!

— Що помацати? — вирвався клекіт із моїх грудей.

— Дулю дай помацати!...

— Еге, тобі тільки дай!

— Тільки помацаю, чуєш!

— Еге, набалакаєш... сім мішків... гречаної вовни...

— Я такий, що поки не помацаю, то не повірю!

— Говори, Греню, говори...

— Ти знаєш, я сім разів одміряю, а лиш раз відріжу!.. Чуєш, дай помацаю!

— Не дам, бо ти дулю разом зі мною з'їси.

— А раз не даєш помацати, Хомо, то, вважай, твоєї дулі й не було. Не дуля, вважай, а окозамилювання. Вважай, наче липовий звіт бухгалтерії.

Захорканий, у милі, з божевільно викоченими очима, схожими на черепахові мушлі, конюх усівся за столом під повіткою з одного краю, а я, про всяк випадок сховавши до кишені дулю, всівся за столом навпроти.

— Хай вам жаба, так добре ви бігаєте, хлопці,— похвалив лавочник Кандиба.

— А й справді, хай вам прасунок, так гасаєте,— похвалив і механізатор Діхтяр.

Вони, либонь, мої дулі проковтнули мовчки, а тепер заїдали помідорами й загризали цибулею. Горілка сама — як відьма в комині — булькнула в склянки. Відсапуючись, Грень сказав:

— Будеш знати, Хомо, почому коряк вітру!

— Отож-бо й воно,— відказую,— що кому змололось, а тобі скрутилось... А всім вам скажу: нещасні ви втрьох. Хіба не бачу, що прийшли до Христі женихатись — і тут побуцались лобами?

— Ти, Хомо, так бачиш, як сова вночі,— муркнув лавочник Кандиба, а в самого заячі губи засіпалися-завовтузилися, наче трясця їх почала трясти.

— І не крутіть носами, хлопці, бо Христя нікому з вас не дістанеться.

— Чи не тобі часом випаде цей виграш на облігацію? — весело спалахнули вогнисті перчини губ у механізатора Діхтяря.

Бачили б ви, як трійко яблунівських богатирів реготало! Обличчя в Греня ходило ходором, наче то кипіла й двиготіла смола в казані, й над тією чорною смолою двома сполоханими грішними душами нестямлено билось двоє очей. Обличчя

Кандиби нагадувало банячок із киплячим молоком, яке ось-ось має збігти за вінця й розіллятись. Тоді обличчя спорожніє, нагадуватиме пустелю, над якою двома напівживими горобчиками домліватимуть очі. Обличчя Дітяря в сміхові нагадувало бодню з бражкою, й навіть шпаркий хмільний дух ішов од нього, і той дух ударяв у ніздрі міцним градусом.

Переждавши їхній регіт, я задивився на них пильно-пильно, мов кіт на каганець.

— Бо нікудишні з вас женихи! Тепер Христя з дитиною — мов колгоспна Мати Божа з немовлям, а ви подивіться на себе. Та за пучок таких на базарі в неділю п'ятак дають!

— Чого ти в очі лізеш, мов оса? — хекнув конюх, що й досі сидів у милі.— Чи не ти кращий від нас? Та за тебе, Хомо, й ламаного шеляга не дадуть у будній день. А й теж по собачій стежці прибіг під Христину хату.

— Навіщо марно язиками батожити, величаючись і нахваляючись? Хто в кмітливості, спритності і розумі візьме гору — той і переможець. Бо навкулачки — хіба то діло? І кілком із-за рогу теж не діло.

— Що ж ти радиш, Хомо? — питають, досадливо почухуючи потилиці.

— Купу піску біля воріт бачите?

— Бачимо,— кивають головами, наче коні у спасівку.— То й що?

— Давайте спробуємо, хто більше накрутить мотузків із піску.

Взявся крутити мотузок із піску Максим Грень — уже так старається, аж жили на лобі випинаються, уже так дметься,. аж мало яка жила не ввірветься. В старанні очі під лоба запускає, мов паперових зміїв під хмари. А що? А те, що пісок йому між пальців дзюркотить, мов вода, ллється струмками на землю.

Потім лавочник Кандиба заячу свою силу показував, пісок у тугий мотузок зав'язував. Піт Кандибу поймав, страх аж до печінок проймав, бо клятий пісок — не клоччя чи якесь інше поторочча, з котрого, звісно, не в'язавсь ні мотузок, ні шнурок.

Механізатор Максим Діхтяр на долоні плюнув, пригорщі в пісок засунув, і з найглибшого глибу, наче найчарівнішу рибу, ловив пісок найвогкішого штибу. Далі крутим горбом став, пісок у жменях зім'яв, напружився, натужився,— і, либонь, уже б той мотузок і зсукав, та тільки і йому пісок поміж пальців задзюрчав, посотався, і вже скоро наврипливий яблунівський механізатор ні з чим і зостався.

— Ще вилами по воді писано, чи й тобі вдасться, Хомо,— буркнув червоними своїми перцями.

— Ну, хлопці, дивіться, як беруть вола за роги!

І припав по тих словах я до піску, мов муха до меду. Кожна піщинка в моїх долонях заспівала, а не стогоном застогнала, кожна піщинка душу мені відкрила, й душа та до мене солодко заговорила. Далі піщинка з піщинкою обнялася, міцно злилася,— і скоро з моїх рук почав сотатися мотузок. Спершу маленький, з овечу ріпичку, далі більший, із собаче мотовило, далі ще довший — із кінську мітлу.

У лавочника, механізатора і конюха очі стали дурнідурнісінькі від здивування. Поклавши своє перше мотузячча на траві біля воріт, я без передиху взявся ще одну вірьовку сукати з піску — і з найліпшого прядива таку, може, не вдалося б вигадати. А розплющившись, я ще один мотузочок зліпив — і був же він такий тоненький та міцний, що, приладнавши гачка, на таку снасть і сома можна було б упіймати!

— Хм,— багатозначно сказав Максим Грень.— Для дурня ні гори, ні низу.

— Кгм,— хитро примружився Петро Кандиба.— Дурень і м'яло вломить.

— М-м-м,— непевно промурчав Максим Діхтяр.— Кождий блазень своїм строєм... А тільки куди такі мотузки годні, де знадобляться?

— Скрізь знадобляться,— кажу, радий, що втер їм носа.— І вдома на хазяйстві.

— І в колгоспі?

— І в колгоспі, чого ж. А також згодилися б для розумних голів на оті посторонки, які не повинні зсовуватись.

— М'ясом хвалиться, а воно і юшки не їло,— вдався до кпинів конюх.

— Ще погана дівка так уміє себе похвалити,— отямившись, глузував лавочник.

— На гривеник роботи, а на карбованець крику,— оговтавшись, осудив механізатор.

Що ти скажеш таким? Плюнеш в обличчя — вони витруться,наче то Божа роса. Ну, гаразд, міркую, побачимо, у чийого козеняти хвіст куціший. Яблунівські — з гордого поріддя, ніколи в поразці не квапляться зізнатись, але ж бо і я сам яблунівський!

— Бачите оцю гайку? — питаю, знайшовши на подвір'ї іржаву гайку, що, либонь, пролежала у лопухах не одну зиму.— Ось візьми, лишень, Греню, й посади в землю.

— Хіба це картоплина, щоб садити? — басує той підозріливими очима. — Лепечеш, Хомо, казна-що.

Проте, сплюнувши спересердя, гайку таки встромив у скопану землю під вишнею.

— Тепер витягуй назад,— кажу.

Максим Грень витягнув гайку з землі, крутить у руках, питає:

— Чого посміхаєшся, Хомо? Ото роззявив пащу, що з колесами їдь — не зачепишся!

— Тепер ти, Кандибо, посади гайку в землю.

Лавочник (а він такий ловкач, що без вогню пече, без ножа ріже!) слухняно встромив гайку в землю, долонею згори поплескав, поплював і мало що хресне знамення не сотворив.

А коли за моїм наказом діставав, то очі так і горіли у сподіванні чуда! Але замість чуда лежала на його пухких долонях та сама іржава гайка.

— Ти, Хомо, наговорив такого, що і в шапку не позбираєш...

Звісно, краще, ніж Максим Діхтяр, наш яблунівський механізатор, ніхто б у землю гайку не посадив. Запихав її, мов артист, бо, мабуть, замислив якесь жартівливе ошуканство. Та хоч би яке ошуканство замислив, гайка, витягнута з землі, зосталась тією самою іржавою гайкою, хоч стій, хоч падай!

— Я чесний трудяга,— сказав, скривившись кисло.— Я не вмію перескочити там, де не можна перелізти. Не вмію так, щоб хитромудро та невеликим коштом.

Тепер усі троє дивились на мене як на пронозу, що й у мишачу дірку пролізе. Взяв я гайку (пахла вогким грунтом та іржею) і, поколупавши нігтем, поглянув через дрібне її горлечко в чисте осіннє небо. Далі, присівши навпочіпки, вказівними пальцями обох рук застромив гайку в пухку землю.

— Ось так, хлопці,— кажу не без натяку.— Щастя має ноги, біда має роги.

А вони, понадимавшись, мов кажани, в один голос забубоніли:

— Уже йому як везе, то везе!

— На нього доля робить, як трактор!

— Хома не купував лою, а купив собі долю!

Щебечіть, думаю, та витьохкуйте. Побачимо, якої ви через хвильку заспіваєте, женихи яблунівські, залицяльники, джигуни, а трясця вашій матері! Узяв біля тину забутого за-

ступця, копнув землю там, де недавно посадив гайку, вивернув.

— Ох! — зітхнуло троє грудей ковальським міхом.

Вдруге вивернув землю так, як вивертають, копаючи, картоплю.

— Ех! — знову ухнув ковальський міх.

Втретє копнув корча, щоб, бодай, нічого не зосталось у землі.

— Ух! — рвалося дружне сопіння з ковальського міха.

І ще б йому не рватись, тому сапкому сопінню, коли заступцем я викопав із землі не просто іржаву гайку, а зовсім іржаву гайку, геть сточену, геть струпішілу, що від неї мало порохно не зосталось: такою буває на осінь змертвіла картоплина, яку навесні посадили в корч тугою, всіяною вічками паростків бульбиною. Зате за першим, другим і третім разами я викопав із землі не бульби, зовсім ні, а змащені мастилом, до якого поналипали горошинки грунту, зі свіжою заводською окалиною, темноребрі, тьмаво блискучі гайки. Гайки були одна в одну, завбільшки з праматір-гайку, вони рясним сузір'ям лежали під стовбурцем вишеньки. Як могло б лежати рясне сузір'я молодої картоплі.

Знаєте, які поставали оці яблунівські женихи, що надумали глузувати з мене? З лиця конюх Максим Грень став не те що ні риба ні м'ясо, а якесь казна-що, яке і в раки не годилось. Заячий ніс у лавочника Петра Кандиби й зовсім у химерію вдарився, що, як мовиться, ні до чобота закаблук, ні до черевика рант. А Максим Діхтяр — прославлений яблунівський механізатор, окраса тракторної бригади, то й зовсім став ні Богу свічка, ні чорту рогачилно.

— Запчастини,— сказав нарешті Максим Діхтяр.— Де ти, Хомо, такого дефіциту нагріб, ще й у землю зарив од людського ока? Може, ти МТС пограбував?

— Чи РТС? — оговтався і лавочник.

— Чи «Сільгосптехніку»? — знайшовся і конюх.

— Може, тут у тебе зарито колінвали, муфти, шарикопідшипники та інше добро, що в сезон так і горить на машинах? — допитувався вражений Максим Діхтяр, крутячи в руках викопані з землі новенькі гайки.

— Хлопці, бачу, що вас ні пришити, ні приліпити, а ви ще надумали тягатися зі мною! Та ваші речі — ні до ладу, ні до прикладу.

— Зізнавайся, Хомо, сам, бо й голові колгоспу скажемо, й у районну міліцію подзвонимо самому начальнику райвідділу товаришеві Венеційському,— насідали з мокрим рядном.

— Хлопці, я ж хотів тільки доказати вам!..

— Накрав, може, по деталях — і зарив у землю цілісінький трактор.

— Хлопці, я ж по-чесному змагався з вами!..

— А то й украдений комбайн десь у землі гниє в тебе, Хомо, коли у нашому колгоспі такий голод на запчастини.

— Хлопці, як на духу кажу вам, що одвіку не крав і не крастиму!

— Ну, гаразд,— морщачи чоло, міркував здивований Максим Діхтяр,— ще ти мотузки з піску сучиш. Сучи, коли вмієш, мотузок — і є мотузок. Але запчастини!.. Коли треба, їх удень із вогнем не знайдеш, а ти заступом горнеш із землі. Шкідник ти, Хомо, ось хто ти!

— А ще з жениханням до Христі пристає!

— Женишок знайшовся, матері його ковінька!

— Хлопці, повірте,— молився,— що я такий самий жених, як ви.

— Такий, та не такий,— похмуро правив своєї механізатор Максим Діхтяр, у самісіньке серце вражений новенькими гайками.— Ти, Хомо, пройдисвіт, а може, злодій.— Пом'яшкорив цупкими пальцями чуприну, знову повторив: — Ну, мотузки з піску — нехай, та й куди ті мотузки годні, але стільки запчастин — це шахрайство.

— Хлопці, та я зовсім не шахрай! І не розкрадач соціалістичної власності! Не думайте, що я лисом підшитий, а псом підбитий, що я в житті вмію тільки по кривому шляху їздити... Від хисту все йде в мене! Бо кому який хист послала доля...

— Ану берімо цього спритника гуртом і доставимо, куди слід.

Ну ось, я їх медом мащу, а вони однаково чортами смердять. І не встиг я отямитись, як утрьох схопили мене, що ні дихнути, ні руку випростати,— і в шестеро дужих рук за ворота несуть. Я їх, женихів Христиних, у чесному бою переміг, то вони реванш надумали взяти підозрами й ошуканством. Совісті у них — мов у шолудивого волосся, ніхто з них від сорому голову, як мовиться, решетом не накрив.

Гаразд, що за ворітьми загавились вони — ось і вирвався з їхнього брану, а вирвавшись, дав такого дьору, що смуга лягла. Ну, думаю, продали вони псові очі, раз так. Але даремно ви, хлопці, з совками бігаєте, коли не ваше мелеться, ой, даремно! Зостануться ваші совки порожнісінькі, жодна пилиночка з чужого помолу вам не перепаде.

XXXIII. НАВЕЛИ СКАРБИ НА ГРІХ ТА Й ПОКИНУЛИ НА СМІХ

Одному кортить ріпи, другому гороху, а третьому хрону так хочеться, що мало криком не кричить. Одному сниться цукру кус, а соломи віз, другому верзеться ні сире, ні підпечене, а третьому не мариться ані юшка, ані петрушка. Одному подавай узвар на базар, а кутю став на покуттю, другому байдуже паска, аби порося, а третьому якщо й хрін — то все б ложкою.

І хоч говориться, що пес псові брат, але ж і братове не їднакі!

Я до того веду, що людина без химерії не живе, і та химерія вабить за собою людину, мов віхтик сіна, який ото чіпляють попереду осла на дишлі. Осел тягне повіз, бо сподівається сіно дістати, та чим дужче старається, тим прудкіш тікає приманка-зваба. Відміна між ослом і людиною та, що перед ослом чіпляють приманку, а людина й сама подеколи здатна перед собою почепити приманку і, в милі, захекана, все життя силкується наздогнати.

В Одарки Дармограїхи таким віхтиком сіна, такою приманкою завжди були гроші.

Я за пригодами не бігаю, пригоди самі за мною бігають, і саме наврипились вони тоді, як моя рідна жінка Мартоха за телицю позичила мене Одарці Дармограїсі. І, як то кажуть, чорт за чортом потягне, так і пригоди: одна пригода цупила за барки іншу, аби тільки мені спокою і передиху не було.

Ще давніше, відразу після потопу (не плутайте: не світового, а власне яблунівського), став я помічати, що з Одаркою Дармограїхою коїться щось. Раніше на базар збирається — наче Македонський на завоювання Персії, а з базару вертається додому — знову ж таки наче знаменитий полководець Македонський, що повоював Персію, загарбавши казкові багатства. А після потопу без видимої охоти в район чи область не їде, все норовить зайву хвилинку в хаті чи біля хати повештатись.

І з чудною підозрою поглядає на мене, мовби на якомусь злодійстві хоче зловити,— і вірить, що зловить, ось тільки хай підстереже. А ще дивніше те, що її собацюра завбільшки з теля (собацюра, що любив мене більше за свинячу кістку, що лащився до мене і в будень, і в свято), неспогадано почав ікла показувати, шерсть дротом здиблювати на холці, гарчати таким густим риком, наче йому їжак у горлі качався.

— Що з вами коїться? — спитав якось, коли терпіти стало

несила.— Раніше собака був добрий, наче ти, Одарко, а ти, Одарко, була добра, наче твій собака. Тепер обоє хоч і не дихаєте вогнем, та, либонь, завтра-післязавтра дихнете.

Сказав так уранці, коли на ферму йшов, і, на диво, Одарка змовчала, наче їй язика прищикнуло між зубами. Увечері, смачно повечерявши (і не дурним салом без хліба, і не найкращою птицею ковбасою, якій би крила — і вона літала б, і не борщем, який усьому голова, а пахучою курячою печенькою зі смаженими білими грибочками), ми з Одаркою Дармограїхою посідали рядком і стали гомоніти ладком.

— Хомо,— сказала Одарка, мов заполоччю вишила,— ось скоро вже минає твій строк.

— Що написано на роду,— кажу,— того не об'їдеш і на льоду.

— Я, Хомо, не хвалюся в сім день, лиш у сім літ: лепсько ж було тобі зі мною?

— Авжеж, лепсько, бо я не з тих, що хоч із-під нігтя виколупни та дай... І невже того дмешся разом зі своїм собакою, що мені скоро треба до Мартохи вертати?

— І тому, Хомо, й не тому.

— Відкрий причину, може, зараджу чим, у пригоді стану.

Й тут така печаль пойняла Дармограїху, що могла та печаль за якусь часинку-другу мовчки з'їсти серце не тільки їй, а й мені.

— Причина в грошах, Хомо,— каже.

— Якийсь жмикрут обдурив? Якийсь пройдисвіт кругом пальця обвів? Чи маєш збиток на спекуляції нейлоновими кофточками?

— Ой, не в тім причина, Хомо, а в тім, що маю більше грошей, ніж треба.

Хтось би оце почув Дармограїху — і собі забажав таких клопотів! Але вона й справді журилась так щиро, що, здавалося, почне скиглити, мов кривий цуцик.

— Якщо багато,— кажу,— то більше не вештайся по базарах та ярмарках, а йди на якусь роботу в колгосп. У колгоспі матимеш і не багато й не мало, а рівно стільки, скільки треба, щоб не сушити собі голови.

— Ти, Хомо, тямущий і добрий, як із курки молоко, а з верби петрушка! — загадково відказує Дармограїха.— А я не про те, Хомо, ой, не про те!.. Повіриш, сама собі здаюся отією, що за гони годна блоху вбити, а під носом у неї ведмідь реве.

— Нічого не втямлю, Одарко, скажи до пуття.

Дармограїха, заткавши своє обличчя таємничістю, спершу позачіплювала вікна ряднами та простирадлами. Від кого ж це вона ховається у Яблунівці? Потім прудко ходила до комори й приносила звідти якісь навдивовижу старі горщики-корчаги. Цей посуд був такий вутлий на вигляд, що до нього й пучкою страшно торкнутись. Горщики-корчаги Дармограїха поставила не на лаві й не на столі, а прямісінько на долівці. Далі перевірила сінешні двері, поторгала засув на хатніх дверях, уважно понишпорила біля вікон, щоб не було й найдрібнішої шпарки ніде.

Обличчя в Дармограїхи сяяло, як у погідну днину сяють над Яблунівкою безкраї небеса, й на небесах її обличчя в цю мить очі цвіли та палахкотіли двома сонцями. Їхнє проміння було таке палке, що, либонь, зараз усе могло б спалити в хаті, й мене також обернуло б на купку попільцю.

— Може, в цих горщиках ряжанка іще козацьких часів? — спробував пожартувати я.

Ліва брова в Дармограїхи злетіла догори й потремтіла, мов безжальний ятаган, занесений для рвучкого, смертельного удару.

— А може, в корчагах закваска, з якої козаки так і не встигли вигнати оковиту?

Права брова в Дармограїхи так само свавільно пурхнула вгору, дрібно затремтіла, полискуючи хижою синявою дамаської криці, яка ось-ось у хмільному натхненні рине вниз.

По якійсь паморочливо бентежній хвилі обидві брови без жаского посвисту опустились над Одарчиними сонцями, й вона сказала-забриніла сипким голосом:

— Авжеж, Хомо, в корчагах зілля ще козацької пори, а то й давніше.

Хоч би й що там казали на теперішні часи про сатану (і досі є насправді чи згинув разом із церквою та попами), здавалось мені в ту хвилю, що сатана таки є, що ось зараз хитромудро, недорогим коштом заліз він у Дармограїшину шкуру. І не просто заліз, а ходить її ногами, рухає її руками, її вустами говорить, через джерельця її очей дивиться її поглядом, що ллється двома сатанинської магії струмочками!

Ставши навколішки, Дармограїха зняла чорну шматину з пузатенького горняти, що мало вузьку горловинку. В ту горловинку занурила долоню — й раптом у хаті пролунав ніжний дзвін, срібне бриніння, схоже на солодке зітхання: так, либонь, ангели могли б співати, пробуючи свої голоси перед небесною молитвою. Загадково обпаливши мене сатанинсь-

ким вогнем розпашілих очей, Дармограїха взяла горнець обома руками, перевернула... Й коли перевернула, тоді на долівку заструмував живий потік, наче з мерехтливої луски зітканий, і кожна кругла лусочка, відбиваючи світло, мерехтіла приглушеними спалахами. Й хоч потік цей був короткий, чомусь видався безмежним, наділеним незбагненною чарівною силою.

Дармограїха, відставивши горнець, тепер занурила обидві долоні в те зачаєне мерехтіння, набирала повними пригорщами, підносила до обличчя, милувалася (здавалось, що зараз ось у божевільній спразі піднесе до вуст, щоб напитись), потім розмикала зчеплені пальці — і з її долонь проливались два потічки срібного передзвону, два струмки шарудливого мерехтіння.

— Що це, Одарко? — спромігся я на слово, тихе, мов проростання зерна.

— Гроші, Хомо,— шелеснуло їй із горла.

— Гроші?

— А так, гроші.

На наших радянських грошах я трохи знався, бо вже так складається людське життя, що гроші супроводжують від колиски до домовини, вони такі самі нерозлучні та вірні, як вода, хліб, одяг, повітря. Це не були ні післяреволюційні срібні монети (найдужче мені впам'ятку карбованець, де вибито сонце, робітника та селянина). Не було серед Дармограїшиного скарбу ні срібного полтиника, ні мідної півкопійки, ні нікелевого карбованця. Марно було б тут шукати нікелеві двадцять чи п'ятдесят копійок, а також не було й бронзових — п'ять, три, дві, одна копійки. І не заблищав жодний ювілейний карбованець, яким можна було б похвалитися.

Знавав я у війну й польські злоті, з алюмінію чи з міді й нікелю литі, знавав я чеські гелери та крони, німецькі пфеніги та марки, угорські форинти і філери, румунські леї та бані, болгарські стотинки та леви, югославські динари, але серед Дармограїшиного скарбу, який ось зараз вона голубила руками, як рідну дитину, всього цього не було. Натомість поблискували дрібні монетки, литі з міді, на яких із одного боку було вибито якогось короля чи імператора з хижим оком і люто стиснутими губами, а з другого боку — чи не Георгія Побідоносця, що сидить із занесеним угору мечем на добрячому огирі, який топче поверженого змія. На інших монетках теж було вибито не менш лихого коронованого правителя та ще двоголового орла, що розчепірив

войовничі, зажерливі крила й не менш войовничі та зажерливі пазурі.

Наче вчаділа від щастя, наче зачмелена від утіхи, наче знетямлена від невситимої жадоби, Одарка Дармограїха і з другої корчажки на окрему купу линула струменем старовинних монет, що зблиснули тьмавістю пригаслого світла,— важко втямити, що написано вздовж обідків чужою мовою, ось тільки добре можна було роздивитись у високій шапці лобатого й довгоносого чи то ченця, чи то царя, що, либонь, пишався пещеною, окладистою бородою. Зате з третьої й четвертої корчаг Дармограїха хлюпнула на глиняну долівку великі кругляки срібла, помережані незрозумілими словами, поцятковані коронами, хрестиками, покарбовані химерними малюнками. Наче вперше бачачи, Одарка з поштивою побожністю брала ці важкі монети, підносила до очей так, як можна було б піднести найдорожчу святиню,— але в цю мить, на диво, отой сатана, що вселився в її жіноче єство, мало з очей їй не вистрибував, мало з грудей не вискакував, щоб найтісніше обійнятися з грішми, щоб, може, свою загребущу душу зараз воєдино злити з холодною бездушністю срібних кругляків.

— Як усе це потрапило до твоїх рук, Одарко?

Вона, заворожена висипаним на долівку скарбом, стояла навколішки, мало не молитовно склавши руки. А може, склала так, щоб у першу-ліпшу мить зуміти захистити своє добро від нападника-грабіжника? Здавалося, ось зараз опукою впаде на гроші, накриє своїм дорідним тілом, яке здатне всмоктати в себе це багатство так, як пісок засмоктує воду.

— У спадщину дісталось чи, може, випадком натрапила на тайник?

Дармограїха наче прокидалася зі сну — й не хотіла прокидатись. Туман хмільного зачудування поволі сповзав із її обличчя, оголюючи пустку очей, що зараз блимали скупістю, та знімаючи марево-машкару з губів, що наче знекровіли, стали пісні й зів'ялі.

— Які гроші, Хомо! — прошепотіла.— Яке багатство!

— Де ти бачиш багатство, Одарко?

— Ось,— простерла крила рук над висипаним із корчажок скарбом.

— Колись, Одарко, це збіжжя й справді було багатством, а тепер казна-що.

Дармограїха дивилась так, наче я силоміць одбирав скарби, наче грабував серед широкого шляху, наче без ножа

різав. Очі її стьмяніли й спопеліли, мовби всотали стьмянілу й спопелілу мертву силу чужинецьких грошей, що кучугурками темного граду лежали на долівці.

— Пам'ятаєш, Хомо, як недавно в колгоспі рили котлован під фундамент для нової майстерні? Якось навпростець удосвіта на ярмарок кваплюсь, аж глядь під ноги — розсипано грошви, наче снігу! Я на коліна, гребу руками, в корзину сиплю. Дай, думаю, в буртовисько загляну. І заглянула, й порилася залізякою в землі — і надибала, бо не могла не надибати, маю нюх на гроші... Видно, в старовину там купець жив чи упир якийсь заможний. Так довго скарб у землі пролежав, а тепер дістався мені. Скільки багатства!

— Отямся, Одарко, яке багатство? За ці гроші й сірників у лавці не купиш...

— Ой Хомо, не кажи! Багатство!.. Шовки, єдваби, сап'ян, смушок, худоба, ліс, пасовисько, земля... За ці гроші, чуєш, Хомо? Яка сила в них, яка влада могутня!

— Схаменись, Одарко! Яка сила, яка влада? Пропала їхня сила, як давно попропадали сап'ян і єдваби. Тепер їхнє місце в музеї, як і всьому життю минулому.

Одарка, мовби вуха воском залила на мої слова, а чи сатана їй тяму відняв, бо не чула, бо знову крила рук сторожко простирала над скарбом, добутим із корчажок.

— От якби я колись жила, а не тепер.

— То й що?

— Якби жила колись, тоді б уже ці гроші не пропали намарне. Тоді б уже я зуміла пустити їх в оборот, і майна всякого надбала б! — Печаль невимовна бриніла в голосі, печаль посікла їй дихання, печаль згорбила її постать. У болісному благанні Дармограїха порівалась, мабуть, до жорстокої долі, що не квапилася зглянутись над її плачем.— Були б у мене десятки моргів поля, воли й корови, коні і вівці, було б що їсти, пити й дорого походити!

— Одарко, отямся,— хаменав її, навертаючи до глузду.— Якби жила не тепер, а в давнину, то не мала б цих грошей, як маєш тепер.

— Як то не мала б? — присками гніву дихнули жіночі вуста.

— Бо знайшла цей скарб не колись, а тепер. А в давнину хіба ти на такі гроші спромоглася б? У давнину хіба хтось подарував би тобі такий скарб?

Жорстока слушність мого казання поволі, здається, доходила до її тями.

— Аж не віриться! — зойкнула, і в сивій кризі її очей той зойк на мить застиг іскорками дзеркальної гостроти.— Не віриться, що безсилі. Що не можна піти до банку і обміняти на нові. Що не можна покласти на ощадкнижку. Адже гроші, Хомо, справжні гроші!

В наглому безпам'ятстві Дармограїха набирала в пригорщі мідних та срібних монет, сипала на долівку, слухаючи глухий металевий подзвін, знову гребла долонями, приглядаючись до зловісно тьмавого мерехтіння, і вся вона була не жінка, а біль і розпач.

— Чуєш, Хомо, невже й справді я вхопила шилом патоки? — ніяк не вірила.

— Еге ж, удалося тобі, як старій бабі дитина.

— А ніяк не йметься віри, що сіла, мов рак на мілкому.

— Буває, Одарко, що поставиш сім ятерів — і ні одної рибки не зловиш.

— Але ж, Хомо, комусь і пощастити має? Ось мені такий скарб лучився у колгоспному котловані, а комусь і щире золото могло потрапити до рук.

— Хоч і немає тієї курочки, що несе золоті яєчка, та всяке буває...

— Чуєш, Хомо, адже не всі скарби вже викопано з землі, правда? Значить, десь вони ще лежать закопані, тільки треба натрапити на них. От якби знаття, де лежать, от якби могли відкриватись! Ти, Хомо, вушлий, до всякої всячини сприт маєш, слизький, як в'юн, гнучкий, як шелюг, де й не посієш — скрізь поспієш. То, може, тобі скарби відкриваються?

— Одарко, не вмію я ходити по бритвах, не вмію з-під землі видирати.

— Ось питався ти, Хомо, чого я та собака моя стали зизом дивитись на тебе... Перше, за оцей скарб побоювались, щоб ти не поцупив, як ітимеш до Мартохи. Друге, здається нам, що раз ти годен в ліве вухо влізти, а з правого вилізти, то й скарби тобі відкриваються, тільки ти ховаєшся зі своєю таємницею. Третє, Хомо, що ти скоро до Мартохи маєш повертатись...

Так ми погомоніли тієї вересневої ночі з Дармограїхою, що сторожко по шибках поглипувала — чи не підглядає знадвору чуже око? Свої корчажки з старовинними монетами вона, звісно, до музею здавати не стала, а поховала в комірчині поміж сулій та діжечок, накривши лахміттям. І здавалось мені, що Дармограїха якусь потаємну мисль плекає, голубить, щоб якось скористатися з того скарбу.

Подеколи закрадалась підозра: якщо ниньки й завтра скарб не має ціни, то чи не мріє Дармограїха опинитись у минувшині, коли цим грошам ціни не було, і все-таки мати зиск зі скарбу?

XXXIV. ТАКИЙ Я ДОБРИЙ ГОЛИЙ, ЯК ВІН БЕЗ СОРОЧКИ

Правду кажуть, що життя біжить, мов музика дзвенить.

Але та музика звучить не однаково. Коли ще тільки зазорілось воно, то, пригадується, начебто грали мені свищики з бузини та бугили, дудочки верболозові та горіхові, сопілочки калинові. А ще до тієї музики раннього дитинства вплiталось дудніння сухого очерету й рогози, посвист осіннього бадилля на городі та в полі, шорстке шарудіння снігу по картопляній загаті за шибкою, замурованою мережаними квітами криги.

А ще — музика війни, хай би її не згадувати, але ж не забувається, нуртує в пам'яті такими музичними інструментами, що й досі мороз дере по спині. Бо музичні інструменти не які-небудь, а танки й гармати, «катюші» й міномети, гвинтівки й автомати. Наш оркестр проти оркестру німецького, наш музичний слух і музичний хист проти фашистського слуху та хисту. Весь світ тепер знає, що немає обдарованіших у музиці людей, ніж у нашій землі, бо таланти наші щедро оплачені кров'ю, ранами, хоробрістю.

І по війні літа, спливаючи водою, теж дзвеніли мені музикою: то німецького трофейного акордеона в супроводі барабана, на виготовлення якого пішла собача шкура та розклепані калатальця із снаряда; то дзвеніли саморобною триструнною балалайкою, на струни до якої годився і дріт із кабелю; а то ще дзвеніли тримбою не тримбою, а прикладеним до губів роговим гребінцем, на якому з пронизливою жалістю бринів цигарковий папірець.

Ех, музика життя, яка ж бо ти солодка буваєш і яка подеколи буваєш гірка!

А думки ці навіяні пригодою, про яку гріх не розповісти...

Другодні по розмові з Дармограїхою про гроші та скарби здибався мені біля яблунівської лавки, в якій споконвіку заправляє Петро Кандиба, дивний та чудний знайомець. Той дивний та чудний знайомець жваво гомонів із листоношею Федором Горбатюком, котрий, угледівши мене, чомусь чкурнув, мов чорт од ладану. А його співбесідник (очі-шильця жи-

вим сріблом мерехтять, брови двома сивими чаєчками літають над ними, губи в полум'ї усмішки роздимаються, посічений чуб кострицею костричиться) моторно кинувся назустріч:

— Хомо!

Гандрабаті руки обійняли і, здавалось, не випустять до судного дня. Його неголена щока свинячим наритником колола мене десь у шию. Він плакав, і теплі сльози збігали мені за комір сорочки, лоскотали плече.

— Хомо! — схлипуючи, проказував.— Ось коли нарешті здибалися з тобою.

Хто ж це такий, лебеділа думка сполоханою пташкою, й не міг пригадати, хоч ти вбий! А що він обіймав залізними обручами, а що теплі сльози й далі котились мені за комір, то я теж спроквола заходився обіймати його тверде, мов дубовий одземок, тіло, теж тулився щокою до колючого свинячого наритника його щоки.

— Я тебе відразу впізнав, Хомо,— дихав гарячою парою в самісіньке вухо.— Яким був на бойовому фронті, таким зостався на фронті трудовому, нітрохи не змінився.

Тепер він дивився на мене порскими, як просо, очима й репаною дошкою своєї долоні витирав радісні сльози на лиці. Лишенько, хто ж це такий, який фронтовий побратим? За війну чимало доріг сходив, із багатьма доводилось ділити воєнні злигодні, статки й нестатки, то, звісно, міг цей чоловік призабутись. А він наче вгадав думки мої, питає гірко:

— Що, Хомо, не впізнаєш?

— Пам'ять слабка стала,— кажу сумно.— Іноді забуваєш, чим вранці поснідав.

— Не впізнаєш мене, Дмитра Волосюка? — Й знову сльози сяйнули в очах.— Значить, що то роки зі мною накоїли! Та ще фронтові рани, Хомо, хай їм грець...

— Авжеж, Дмитре,— кажу,— роки нікого не милують, а війну й досі вихаркуємо грудьми.

— А клялися ж колись у дружбі по гроб жизні, клялись бути вірними фронтовому товаришуванню, бо хіба ще є десь міцніша дружба, ніж у солдатів-фронтовиків!

Забув, не згадаю цього Дмитра Волосюка. Може, й справді клялися колись у дружбі, й тепер ось виходить, наче я клятву зламав. І так обпекла провина, й такий сором узяв, що сльози стали мені клубком, а потім і з очей бризнули.

— Не плач, Хомо,— заспокоював Дмитро Волосюк, поклавши важку долоню на плече.— Війна-лиходійка винувата.

Хіба вона тільки в цьому винувата? Добре, що живі зосталися з тобою, а скільки ж бо наших побратимів головами наклали, в сирій землі тліють їхні кості. Добре, що ниньки через багато літ здибалися з тобою! Давай же, друже, ще раз почоломкаємося, давай іще раз припаду до твоїх могутніх грудей!

Почоломкались, обнялись, як вірні побратими.

— А тепер, Хомо, веди додому, хвалися сім'єю та хазяйством. Пригадуєш, як ми з тобою в окопах мріяли про мирне життя? Як ти хотів по рідному яблунівському полю пройтися за чепігами плуга? Як хотів у землю, яку війна засівала снарядами та кулями, висіяти добірне зерно, щоб зросло стоколосом, щоб удався цар-урожай на славу?

А й справді, міркую, думалось про таке, гомоніли в роті про мирний труд. Це ж треба мати таку чіпку пам'ять, як у Дмитра Волосюка, щоб не забулося!

Подалися з бойовим побратимом до рідної жінки Мартохи. Тільки довідалась, якого бачить гостя перед собою,— на столі вмить де що і взялося: горілка така міцна, що від неї — тільки від її духу — можна було захмеліти на другому кутку Яблунівки; а ще перець, начинений м'ясом, а ще свинячі січеники, солоні баклажани, малосольні огірочки, терта на тертушці редька і синій, мов весняна фіалка, хрін. Мартоха ласочкою вилась довкола нас, припрохуючи вгощатись і частуватись, а нас і впрохувати не тра було, ми взялись до напоїв та наїдків, мов огонь до сухої соломи.

Я й сам неабиякий мастак випити й попоїсти, але такого мастака, як Дмитро Волосюк, мій міцно забутий і тепер наново віднайдений фронтовий побратим, іще бачити не доводилось. Горілка йому сама лилась у пельку, як вода в лотоки, а закуску він молотив, як молотарка снопи молотить. При цьому не переставав усміхатись на кутні й гомонів:

— А пам'ятаєш, Хомо, як ти на фронті журився за своєю Мартохою?

Ще б пак не пам'ятати, коли в сни приходила, в нічних мареннях марилась!

— А вона в тебе красуня, правду ти казав у перерві між боями.

Такі речі чуючи, Мартоха танула від утіхи, мов грудка масла на сонці, й щебетала:

— Який у нас, Хомо, ниньки славний гість! Пийте ж, дорогенький, та їжте. Хома багато розказував про вас усякої всячини.

Мій несподіваний фронтовий побратим, либонь, належав своїм рукам. Гандрабаті, в сув'яззі жил, схожі в стрімкому

польоті на шулік, вони, мовби шуліки, брали ножа чи ложку, хапали кусень хліба чи шмат м'яса, налітали на повну чарку. Вони владарювали на столі, й гостеві, либонь, більше нічого не зоставалось, як покірно скорятись їм, як слухняно їсти, пити й пережовувати все те, що вони моторно лили, клали чи кидали до рота. Але ж, належачи рукам, мій фронтовий побратим іще, либонь, душею й тілом належав своєму ротові, який і на хвильку не затулявся, а плямкав, чавкав, сьорбав; і губи звивались, як дві моторні хазяєчки, яким багато клопоту, які з усім повинні впоратись, які аж упрівають, аж мліють, аж із ніг падають; і язик у роті скидався на похватного ціпа, який геть усе перемолотить, що покладеш на току: ячмінь — так ячмінь, будяки — так будяки, залізо — так залізо.

— Мартохо, якби ж то ви знали, як у перерві між боями Хома розхвалював ваше вміння варити, смажити, парити, солити й квасити. Знаєте, Мартохо, ваші пундики з маком снились мені по ночах, а що вже було казано про ваші вареники з вишнями та з сиром.

Ну й пам'ять у чоловіка, чудувався я потай, хоч, здається, ніколи в землянці чи на марші не хвалився своєю господинею. Але ж не вигадує, правду каже — і про пундики з маком, і про вареники з вишнями та з сиром!..

— Їжте, чоловіче добрий,— сокоріла Мартоха, квітнучи полудневою ружею в щедрій хвилі сонячного світла.— Дуже люблю, коли чоловіки їдять. Мій Хома їсть як не в себе, але куди йому проти вас!.. Покуштуйте паляницю — вона хлібові сестриця... Скажіть, хіба то хазяйка, що поставить у піч чотири горшки — і все галушки? А то хазяйка, що з води та з муки випікає шулики? А то хазяйка, що готує соломаху-затираху, затре — сім'я все поїсть?.. Е-е, в усяке діло треба вкладати душу. Тоді їдці вкладуть душу у твою страву.

— А так,— згоджувався мій фронтовий побратим.— Нема риби над линину, м'яса над свинину. А в мене, скажу вам, Мартохо, по щирості, пузо не мішок: що не всип — не випаде. Та й чого випадати, коли в кожній страві-потраві, справді, ваша душа чується. І душа ваша, видно, солодка та смачна!

— Хомо,— аж мало барвінком не стелилась Мартоха перед гостем,— і чому раніше не запрошував цього чоловіка до хати? Нема тобі ні стиду ні бриду! Та він же тобі рідніший рідного брата, якого в тебе ніколи не було... Це ж у вас, чоловіче добрий, і жіночка є, і дітки? То, може, перебирайтесь

у Яблунівку, спершу в нашій хаті поживете, а потім свою поставите. Жили б гуртом, як рідня!

Добре підкріпившись, стали обоє такі кріпкі, що в чотири руки змогли б дюжину намилених милом чортів утримати. Стали такі кріпкі, що, як вийшли з хати надвір,— земля нашої сили не витримувала, а розгойдувалась на всі боки, а разом із землею розгойдувалась уся Яблунівка з обійстями, городами, левадами і ставами. Я, може, старався ступати обережніше, так мій фронтовий побратим на силі й завзятті не чувся, так гупав ножиськами, що, дивись, то верба здригнулась, то криниця хитнулась біля воріт, а то навіть якась молодиця з немовлям на руках віднулась убік і каже:

— Оце налюрились, що й тяму їм відібрало... Еж кулик кулика бачить здалека.

І хіба я міг утриматись, щоб перед Дмитром Волосюком — вірним побратимом бойовим, який так несправедливо звітрився був із моєї пам'яті,— та не похвастався своїм названим сином Хомком Хомовичем! Плетучи кренделі ногами, заточуючись морською хвилею від одних воріт до протилежних, якось таки доплуганились до доярки Христі, яка зраділа нам так, як міг би зрадіти пес, уздрівши здоровенну пугу. Але виду не виказала і — чемна та поштива — не стала перед нами крутитись, як у млині медведик (себто наливне колесо), а навіть за поріг пустила, навіть сісти запросила.

Сиділи ми там, як убогі за дверима, чи сиділи, як на помості,— річ не в тім. А річ у тім, що фронтовий побратим як побачив у дерев'яному ліжечку Хомка Хомовича, що красувався голічерева, світячи очима-волошками, так і звівся у захваті:

— Синок — викапаний ти, Хомо! Чи не про такого колись мріяв на фронті в перерві між боями, коли ми загоювали та зализували страшні рани?

Ну й пам'ять у чоловіка! Я сам не згадаю, щоб колись уголос — над казанком солдатської каші чи перемотуючи скров'янілі бинти,— мріялося саме про такого Хомка Хомовича, але раз бойовий побратим каже,— значить, так і було, треба вірити, бо хіба ж він вигадуватиме!

А Христя, приглядаюсь, і зовсім стала молодиця, мов тихеє літо, відірвати очей від неї не можна. Отак відірвеш силоміць, а вони, вар'яти іскаріотські, назад повертаються, щоб попасом пастись чи по Христиних клубах, що під спідницею округлилися звабно, чи до стану верболозового, перехопленого шовковою шнурівкою, чи до грудей, що за кофтиною наче два ворожих дзоти, так і дивися, що зараз ізвідти вигулькнуть со-

лодкі кулі, щоб наповал убити. А ще ж очі мої пасуться по Христиній шиї, наче з білого мармуру тесаній, по сміхотливих ямочках на паляничках її щічок (а якої ж вони славної випічки, ті палянички, так і кортить припасти губами, щоб скуштувати на смак!), а ще ж очі пасуться по Христиних губах, які щебечуть жайворонком, не подавшись, на щастя, до вирію з іншими птахами.

— Ще молодий ти батько, Хомо,— гримів бойовий побратим,— коли таких юних дітей маєш!

Він собі гомонить, а на мене якесь наслання наслано, що сиджу бевзь бевзем, як отой чудний, який, однак, чудніший від бублика не буде, і очима своїми — розхристаними, розпанаханими, розчиненими як ворота,— на Христю видивляюсь. Може, думаю, сказати, як то Христя подобається мені, може, міркую, треба вдарити по всіх ступах, щоб далеко було чути? А хазяйка, наче думки мої вгадавши, й питає лукаво від печі:

— То що, Хомо Хомовичу, батальні баталії під моїми вікнами зчиняєте, таку веремію на всю Яблунівку збиваєте, що горобці аж по сусідніх селах регочуться з мене та з вас?

— Які баталії, які веремії? — напускаю туману, бо, видно, говорить без ласки.

— А з Кандибою? А з Діхтярем? А з Гренем? Усі доярки регочуть з мене, бо на таке посміховисько виставили. Бачте, Хомо Хомовичу, вам смішки з чужої лемішки, а ви своєї наколотіть — і реготіть!

— Даруй, Христе,— каюся,— за сміх та реготи, бо пішов Хома в переверти.

— Наче й забули, що я не сама, а маю Хомка Хомовича, малу дитину.

— Даруй, Христе, ярмарковому дурневі, що живе від дошки до дошки, а всередину не надбав розуму анітрошки. Правда твоя: ти мені образи, а я тобі луб'я.

— А ниньки хіба ліпше?.. В пляшку по самісіньку шийку наливають горілку, й то не п'яніє, а ви? Та й чоловіка нетверезого в хату привели, що люди подумають, що казатимуть?

— У перерві між боями,— озвався бойовий побратим, що вже закуняв за столом,— Хома славні слова казав про вас, Христе, і мріяв про маленького синочка Хомка!

— Говоріть-балакайте, дядьку. Авжеж, ви не п'єте, тільки з хлібом їсте. Авжеж, стільки й вашого, що з'їсте й вип'єте! — ледь не батькувала Христя, хоч голосок у неї зостався шовковий, гаптований лагідністю.— Та мене ще й на білому світі

не було, коли у вас траплялися на фронті оті перерви між боями.

— Отож і кажу, що Хома виборював для вас своїм життям мирне щастя!

— Мені треба дитину годувати, то йдіть куди-небудь зі своїм мирним щастям, раз намогоричилися до самого підборіддя. Тільки на вулиці, глядіть, із копит не збийтесь!

Воно й правда, що можна пропити світ за три гроші, але як не випити, коли така зустріч! Сором од Христиних дошкульних докорів недовго й допікав — одразу за її порогом і прочах. Яблунівка вже міцніше стояла на ногах, менше вигойдувалась туди-сюди, коли ми опинилися за воротями. Бойовий побратим Дмитро Волосюк дав язикові волю, бо мав такого рота, що не приставиш ворота,— і тепер язик його, мов багатозарядна «катюша», товк німця на локшину по всіх фронтах Великої Вітчизняної війни. А вулиця вела нас по нічному селу, то мала кудись і вивести, до ладу й до пуття, авжеж, бо ми ж не бігли, мов із шибениці зірвались, ми ж не гнались, як вітрів батько, а майже статечно посувались, як і личить ветеранам другої світової.

Кожна голова свою мудрість має, всяка птиця не без розуму, але й вулиця яблунівська, яку хмільними ногами міряли, теж не без хитрощів, бо, гадаєте, куди привела? До Одарки Дармограїхи, до кого ж іще! Бойовий побратим кинувся обіймати молодицю, яка поночі повернулася з районної торговиці, і спершу з п'яних очей назвав Мартохою, наче й зовсім кебету втратив, а тоді Христею, наче за більмами нічого не бачив. Дармограїха не дуже й розгнівалася, хутенько зібрала на стіл, до якого ми вмить пристали, як воші до кожуха, і, либонь, ніяка гемонська сила не одірвала б нас.

— А я не думав і не гадав, що ви така гарна,— гомонів зчервонілий мов рак Дмитро Волосюк.— Розказував Хома про вас на фронті у перерві між боями — й аж тепер пощастило здибатись. Усякого жіноцтва випадало нам побачити по світах, але немає жіноцтва над наше жіноцтво! Що вже лагідне й співоче, воно тобі попорає біля свині, біля корови і біля чоловіка. Не збрешу, коли скажу, що недарма Хома проливав кров за вас, вошей годував, мерзнув і мокнув, голодував і страждав.

— Як славно говорить! — похвалила Дармограїха.— З виду тихенький, але у вухо вміє влізти. Видно, добрий чоловік, видно, собакою не підшитий. Либонь, не той п'яниця, що пропив штани та й хвалиться, а той п'яниця, що проспиться та ще й до діла згодиться!

— Та який я п'яниця, хазяйко? Брехня, бо я не п'ю, я просто ковтаю. Отож і не вмію обпиватись, мов павук.

Славно гомонілося за вечерею, а догомонілись до того, що, мовляв, скоро мій строк у Дармограїхи виходить, маю повертатись до рідної жінки Мартохи і до законної телиці, що вже знудьгувалися за господарем. Гаразд, я піду з обійстя, але ж Дармограїсі однаково потрібні якісь чоловічі штани в хаті, щоб очі сільраді замилювати, щоб сільрада гадала, що живе Одарка не з базарів та спекуляції, а з чоловікових чесних заробітків. То, може, мій бойовий побратим захоче на якийсь час пристати в прийми? А за Одаркою не пропаде, вона зуміє щедро віддячити.

— На Дармограїху де не глянь,— розхвалював я,— вона з усіх боків жінка: що спереду, що ззаду. Здорова, як вода. Хоч і буває така, що не вступить нікому п'ятака, але ж і в обидві руки вміє набрати, аж сиплеться. Буде тобі так, як тому млинцеві, що в маслі катається з ранку до вечора. Довго не роздумуй, Дмитре, бо знайдуться ласі на Одарку.

— А знайдуться,— загадково всміхнулась господиня.— Вже й зараз крутяться всякі біля мене, як сміття в ополонці, вичікують, коли з Хомою розлучимось.

— І я не лопуцьком роблений, і я не з тих, що вміють лиш савити, грізно варварити та ще сорочку сурганити,— став хвалитись бойовий побратим, розсівшись на покуті за столом.— Не впертюх, який не вступить ні кінному, ні пішому, а як приїду в гості, то галушкою не вдавлюсь. І не бовван похмурий, що сичем серед людей відбуває! Уже мені не до солі, коли грають на басолі!

Хвалився — і на очах кращав: очі вже не здавались гострими шильцями, що наскрізь пропікають, а пом'якшали й пошовковішали, як губка, здатна спалахнути від найменшої іскри; і років, либонь, поменшало, наче щойно ось хитрим якимось способом мій бойовий побратим узяв і дещицю свого віку сховав за пазуху; усмішечка здавалася схожою на пшеничний марципан, зготовлений, скажімо, не на мелясі чи воді, а на липовому медку, на вершках та курячих жовтках! І в плечах видимо роздався, і груди крутіше випнулись, і голову тримав гордовитіше — чудеса в решеті, та й годі...

— Знаєте, Дмитре,— гомонів я,— якесь казна-що тобі настренчувати не стану. Хай іншим дістається нікудишнє одоробло чи городнє опудало, а ми з тобою на фронтах заслужили найкращі нагороди, такі, може, як Одарка Дармограїха.

На господиню любо-дорого було глянути: видавалась покірною й лагідною, наче з воску ліпленою, тільки підступиться ближче до вогню — й не стане Дармограїхи, розтопиться віск, зостануться калюжка тепленька і туфлі, спідниця, блузка, намисто! Не танула б воском, звісно, якби гість прийшовся не до шмиги. А раз так, то я й зовсім розперезався: бойовому побратимові своєму на всі заставки розхвалюю Одарку Дармограїху, а Одарці Дармограїсі, аж на пуп надриваючись, розмальовую достоїнства свого бойового побратима. Так сватаю, так женихаю, так силкуюся закохати їх одне в одного, що аж самому від розчуленості плакати кортить.

Буває, як у приказці мовиться, що ти даєш йому вівса, а він дивиться на тебе, як на пса. Е-е ні, мій бойовий побратим був не з таких, він раз у раз кидався цілуватись, обіймаючи лещатами залізних рук, приказуючи:

— Е-е, Хомо, хоч і в літах з тобою, та такі слабкі, як мотуз учетверо. Пожили славно, а шкура наша й досі говорить, аж на сусідньому кутку чути. І хоч пішки пройшли шляхами Європи, ноги збили на пухирі та мозолі криваві, а й досі жваві, мов чортяче кодло вночі. Моторні та швидкі до всякого діла, що нам і пуги не треба.

— Справді, хлопці,— похвалила Дармограїха.— І прудкі, як мотилі, і ходите мов на шурупах, і на льоту хапаєте все. Одним словом — трудоспособні, а мене хлібом не годуй, тільки дай хоч постояти біля трудоспособного, дай кахикнути до нього.

І Дармограїха — жвава, мов розворушканий мурашник, вертка, як миша в пастці,— повернулась до мене і, пекельним огнем очей палячи, кахикнула:

— Кахи! Кахи!

Далі обернулась до мого бойового побратима, обсипаючи з ніг до голови іскорками палкого сміху:

— Кахи! Кахи!

Як мовиться, що в серці вариться — те на лиці не таїться, а на лиці в Одарки Дармограїхи виказувалась любов. Любов до мене й до мого бойового побратима, якого вона, либонь, уподобала з першого погляду, хоч зовсім не іконописної вроди був той, зовсім навпаки. Але ж хто милий, той красен. Я ж бо теж грибок маслючок, який крізь землю пройшов, червону шапочку знайшов, але доля не обділила ні химерною любов'ю рідної жінки Мартохи, ні ще химернішою любов'ю Одарки Дармограїхи!..

Десь опівночі постелились, повкладалися спати — я на лежанці, бойовий побратим на тапчані, а Одарка в ліжку. І хоч

сон миліший батька-матері, і хоч очі ховалися в мішечки, а не спалось нікому: те крекче, те вовтузиться, а те зітхає тяжко, мовби його хороба мордує. Зрештою, терпець у гостя обірвався, задзвенів струною:

— Хомо, ти ж бо знаєш, що ніч своє право має?

— Звісно, має, та хто спить — той не грішить.

— Правда, що більше спиш — менше грішиш, та йди вже до Одарки, бач, як зітхає.

— Справді зітхає, та чи не за тобою часом?

— За мною, може, через тиждень зітхатиме, як ти подасися до Мартохи, а зараз по тобі.

— Помиляєшся, Дмитре, може, по тобі все-таки, бо сильно вподобала!

Дармограїха ж ні пари з уст, заткала собі вуста мовчанням, лиш зітхає так трудно, що душа з розпуки рветься. Треба якось рятувати молодицю, бо хоч жаль ваги не має, то може так Одарку висушити до ранку — тільки тінь од її дорідних розкошів зостанеться.

— Дмитре,— кажу благально,— журба гірша, як хвороба, то, бойовий побратиме, порятуй Одарку, вже ниньки пригорни її так, як збираєшся через тиждень пригортати.

— Хомо,— озивається бойовий побратим,— чого маю квапитись поперед батька в пекло, чому маю ганяти, як сірко в ярмарку? Може, такий верткий і моторний я Одарці й не сподобаюсь. От хай вийде твій строк через тиждень — тоді й підсиплюсь до неї.

— Але ж, Дмитре, вона вже зараз по тобі зітхає, не жде, коли той тиждень мине. Хто біжить, друже, той і добіжиться. Не будь упертий, мов цап!

— Та й ти, Хомо, затявсь у волову шкуру.

— І чого ти, побратиме, ні тпру ні ну?

— Та й тобі, побратиме, хоч тюкай, а ти все своє.

Так ми сперечались опівночі, один другого посилаючи до Дармограїхи, що й далі тяжко зітхала, один другому вступаючи біля неї нагріте місце, і, либонь, так ніхто й не переміг би в цій боротьбі моєї гостинності з його чемністю і повагою. Як знагла Дармограїху вихором завихрило в ліжку, поставило примарою білою (бо в білій сорочці) посеред хати, й ця примара гуркнула голосом, наче громом із-за хмар.

— Чи не чули ви часом про отого ведмедя, якого тягли до меду — й урвали вуха, а як потім тягли від меду — то урвали хвіст?.. Кат вас, хлопці, розбере, чого ви розходились, що й хата тісна. Піду собі спати до сусідів, раз таке діло, а ви й далі чубтесь, гризіться, мов собаки за кістку!

— Одарко, ми ж добром та ладком,— кажу,— догодити хотіли тобі.

— Уже світатиме скоро, а він: догодити хотіли!.. Е-е, не заходитиму з дідьками в заклад.

І за мить здиміла з хати, повіялася досипати ніч у сусідів. А хрін би нас побрав, коли Дармограїху з її таки хати викурили!

— Дала нам цибульки під ніс понюхати,— зітхає мій бойовий побратим.

— Самі винуваті, їли б нас мухи! Чого воловодились? Таку жінку скривдили!

— А й справді, причинні: і так і сяк, а все не так.

І раптом на тапчані, де лежав мій бойовий побратим Дмитро Волосюк, якась пташина тихесенько скрикнула раз і вдруге, сійнувши в мою душу шпарким морозцем. Далі та пташина озвалась голосніше, наче її мордувала нечиста сила.

— Ти плачеш? — здивувався я, Хома Прищепа, який нічому не дивувався.

Запалив світло — й не впізнав гостя. Горе, яке тільки рака красить, скрутило зараз мого бойового побратима в три погибелі, сидів у розпачі, наче на березі моря, яке мусив переплисти в ночвах.

— Чого ти, Дмитре, такий, наче тобі чорний віл на ногу наступив?

— Ой, гад я, Хомо,— скрегоче зубами бойовий побратим і аж корчиться в корчах.

— Угамуйся, Дмитре,— прошу,— бо який же з тебе гад!

— А не гад, то бура сучка, що любить вовче м'ясо з лисячою підливою.

Ну, чули таке? Звівся з лежанки, обіймаю, заспокоюючи, а він відтручує мої руки, й лице його палає жовтим огнем, як осінній місяць ген у вікні над Яблунівкою.

— Не обнімай, Хомо, бо не знаєш, кого до серця горнеш!

— Як то не знаю? Стільки фронтів спільно пройшли, крові пролили, нужди звідали, перебалакали в перервах між боями, а ти верзеш казна-що: не знаю тебе!

— Не знаєш,— зубами скрипить, наче товчене скло перетирає.— Бо ти змію гримучу горнеш до грудей.

Ну, думаю, либонь, контужений на фронті, а тут іще перебрав на радощах — ось і зсунувся з глузду, збився з плигу, докотився до білої гарячки.

— Я, Хомо, такий пройдисвіт, що й мертвий із шибениці зірвусь. Думав ошукати й тебе, пошити в дурні, а не можу! — Мій бойовий побратим звівся на тапчані, вдарив себе кула-

ком у груди, аж кавкнуло. — Купив ти мене своєю щедрістю. Повіриш, ніхто ще мене так не приймав. О, ти навіть такої жінки, як Дармограїха, не пожалів!..

І завив із болю так, як ото виє голодний вовк у степу біля колгоспної кошари.

— Отямся,— бубонів я,— приступ скінчиться, ум із-за розуму назад повернеться.

— Вже повернувся, бо в мене совість прокинулася. Досі спала, а ти збудив! Тепер утямив, що батьком-матір'ю не хвались, а хвались честю. Так знай, Хомо, що ти зі мною на фронті не воював!

— Як то я не воював?— наче навідліг ударив мене.— Брешеш ти, чоловіче, мов собака на висівки. Воював! Ось поглянь тільки мої рани — й крижі побито під Вінницею, й груди посічено на Дніпрі, й ліва нога пошрамована під Дрезденом. То чого ж ти такі кулі одливаєш? І нагороди всякі маю, й документи до нагород. Ой Дмитре, десь ти глек чорної брехні назбирав, а прийшов сюди той глек розбити.

— Та воював ти, Хомо, і вдень, і вночі, і взимку, і навесні! — вирячився люто.

— Авжеж, воював, то навіщо плещеш, начебто ні?

— Я про те кажу, що ми вдвох ув одному взводі не воювали.

— То, може, хоч в одній роті?

— Навіть не в одному батальйоні!

— Може, в одній дивізії?

— Навіть не в одній армії!

— То звідки ж ти мене знаєш і мої бойові пригоди?

— А ваш яблунівський листоноша Федір Горбатюк розказав.

— А звідки ти листоношу знаєш?

— В автобусі познайомилися, він якраз повертався з району, от і розбалакались. Він і розказав про тебе і твої фронтові пригоди, про жінку рідну Мартоху та Одарку Дармограїху, про Христю з Хомком Хомовичем її, навіть про телицю.

— І про телицю? — зачудувався, починаючи потроху вірити.

— Аякже!.. Зійшли з автобуса, гомонимо з листоношею біля лавки, а тут і ти йдеш. Ну, хитрий Горбатюк п'яти змастив і дьору дав, а я кинувся обійматися з тобою. І ти, Хомо, кинувся в обійми, наче брата рідного здибав.

— А якби я не став обійматися та цілуватися? — питаю.

— Як то б не став? — із диявольською гордістю здивувався

мій уже колишній бойовий побратим.— Так не було й не може бути.

Либонь, із ним не виведе справи й той, що в болоті любить сидіти. Наказав такого, що на воловій шкурі не спишеш, та й спробуй втямити щось із тих казань. Хоч і перепив, та хміль уже мав минутись, Бог помилував од білої гарячки. Може, любить покепкувати й поглузувати — твоє життя скрутить якнайкривіше, щоб самому повеселитись якнайсмішніше!

А мій уже колишній бойовий побратим реготи зі свого лиця прибрав, очі від злого сміху насухо висушив і сповідатися став, як могла б сповідатися грішна баба перед попом.

— Так не було й не може бути,— повторив із гіркою полиновою радістю на худому, як березова тріска, обличчі.— Всі мене признають, Хомо, й ти так само признав, бо ти совісний, а я підлесливим навчився бути, мов ота гадюка під квітками. Я де пройду — там золоті грушки за мною ростуть, так навчився жити. Наша Україна велика, їжджу від села до села, від району до району — сьогодні в Погребищі, а завтра, дивись, уже в степу під Херсоном. Чесних і щирих, як ти, Хомо, що на фронтах воювали, в наших краях не переводиться й не скоро переведеться, а я вже вмію біля них пектися, як ото лисиця жука пекла. З шахраями та злодіями, з ледарями та ловкачами не знаюсь, Хомо, бо, може, сам ловкач і пройдисвіт. А тільки я чесний пройдисвіт, чуєш, чесний! Адже грошей не виманюю, добра не краду, так? Просто вивідую від базік усе про хорошу людину, що воювала на фронті, всі її пригоди вивідую, про товаришів, рани, контузії, а потім являюсь у двір, у хату — і в обійми! Мовляв, здрастуй, бойовий побратиме, як довго з тобою не бачились. Що, не впізнаєш ніяк? Еге ж, роки не жаліють, і життя не милує, вбавило віку, красу вкрало, поскородило чоло, а ти, друже, й досі не змінився, а ти, друже, й досі такий, яким ми тебе проводжали до госпіталю, коли дуже поранило... Знаєш, Хомо, ветерани найдужче люблять розказувати про госпіталі, які хірурги і як лікували їх там, — то цей номер із госпіталем завжди проходить на сто процентів. Якихось півгодини побалакаємо — і вже мене чи впізнали, чи визнали, і вже садовлять за стіл, пригощають, починаються спогади, сльози, обійми. Й так мені добре стає на душі, Хомо, наче ми і справді з цим чоловіком удвох воювали в одному батальйоні, пройшли від Волги до Одеру, а не зустрілися годину-другу тому!

Біда не спить, вона по людях ходить, і її, біду, ніякий грім не розіб'є, бо вона в душі людській гніздечко звиває, куди

громи не часто залітають... Мій колишній бойовий побратим розказував про свої хитрі пригоди, а мені ж так ставало на серці, наче воно щирим горем зорано, а ще щирішою бідою заволочено.

Бо, знаєте, не хотілось вірити в те, що Дмитро Волосюк ошукав мене на рівній дорозі, а хотілось вірити в те, що й справді таки воювали разом, що ділилися цвілим сухарем, накривались однією шинелькою, ось тільки обличчя його призабулося за пеленою часу, стуманіло, шашелем забуття поточене.

Так і хотілось крикнути йому в лице: не жартуй, Дмитре, що набрехав і мені, так само, як іншим брехав, бо повівся ти в мене в гостях як вірний побратим, і я тебе зустрів, мов найближчого фронтового друга!

— А як побачив я, Хомо, що твої очі — міра, душа — віра, а совість — порука твого життя, то сором у мені обізвався, хай би він краще мовчав, і цей сором примусив висповідатись перед тобою, як іще ні перед ким я не сповідався.

— Я так скажу, Дмитре,— озвався я розважливо, жаліючи небораку.— Гаразд, хай в одній роті не воювали чи в одній дивізії, але якщо навіть на різних фронтах — я, к приміру, на Дніпрі, а ти під Волховом,— то однаково бойові побратими з тобою, бо земля наша хоч і безмежна, та вся своя, рідна від моря до моря.

— У тім-то й річ, Хомо, що я зовсім не воював,— зітхнув Дмитро Волосюк.

— Не воював? Але ж роками своїми ти годився для війни!

— Не воював, бо комісували лікарі, навіть до армії ні разу не призивався: стільки болячок мав, що на десятьох вистачило б.— Стемнівши з худого лиця, що від переживань стало схоже на шмат бурого кам'яного вугілля, він стиснув кулаки й скрикнув: — З кожним днем совість усе дужче пече, що не воював! І чорно заздрю всім тим, що кров проливали!

— Хіба можна заздрити? Вбити ж могли б...

— Убили б — так не за понюх табаки, правда? Краще бути вбитим за землю свою рідну, аніж болячки бавити цілий вік — і здохнути від болячок... Знаєш, Хомо, я вже не дивуюсь, коли мені вірять. Спершу дивувався, а тепер перестав.— Умовк на мить, подивився прямо, наче поглядом під самісіньке дихало заганяв багнета мені.— А буває, що подеколи здається, наче і я воював із ними.— Благальні іскорки спалахнули на денці посизілих од болю очей, скрикнув: — Бо міг же воювати — з усіма разом, і з тобою! То ж не моя провина, правда, що комісували, що не взяли?

— Авжеж, не твоя провина...

Вже світало, осінній досвіток стояв за вікнами, як скаламучена вода ставкова. Мій колишній бойовий побратим довго мовчав, а потім озвався глухим голосом — наче голос той із-під жорнового каменя діставав:

— Люблю слухати про війну, про подвиги... Розкажи мені, Хомо, про доброго свого знайомого — і про те, як воював, про його сім'ю розкажи...

І, ожившли та повеселішавши, розказав я про славного чоловіка з Малих Дубових Гряд — із цим чоловіком багато судилось на нашу долю під Лоєвом на Дніпрі, коли наших без числа загинуло, коли в річці вода кривава текла, а ми якось зуміли порятуватись. Він там тепер у своїх Малих Дубових Грядах не тільки дітьми обріс, а й онуками, робить без просипу в колгоспній конторі, в білих світах не буває, то...

... то хай із білого світу навідається і до нього бойовий побратим Дмитро Волосюк, хай обіймуться та почоломкаються, хай вип'ють добрячу чарку і згадають, як їм мріялось про мирне життя, мріялось на фронті, в коротких перервах між боями.

XXXV. МЕЖИ ДВОМА СВОЇМИ СОКИРА ПРОПАЛА

Ще не встиг слід прохолонути за моїм колишнім бойовим побратимом, ще сонце й не думало підбиватись над землею, як до хати вступила Одарка Дармограїха, що спала в сусідів. Глянув — і очам не повірив: з лиця стала така, як великодня писанка, очі весняними солов'ями тьохкають, на устах маніжиться усміх, мов кіт на призьбі. Така зваблива, що і в мертвого жижки затрусяться, коли б до нього підступила.

— Як вам спалося, як лежалося? — спитала ніжно, мов ладаном із лампадки війнула.

— Ні на волос не спав, ні на макове зерно, хоч очі заший,— кажу.

— А де ж наші гості? — сокорить курочкою-чубарочкою.

— Поїхали наші гості,— відповідаю сумно.

— Хомо, не вір своїй губі, бо вона часом бреше! Та й язик твій без кісток!

— Авжеж, язик без кісток, що хоче — те й лопоче, але ж гості справді поїхали.

— Як то поїхали? Не кидай, Хомо, словами, як пес хвостом. Дивися, ген твій язик до вух дістає й поза вухами літає!

— Поки ми тут із тобою сваримось, то він уже подолав сім верст до небес — і все пішки.

І вмить де й поділась Дармограїшина врода: ще хвильку тому була свіжа, урочиста й святкова, мов яблунівський клуб, прибраний на першотравень, а тут із лиця змарніла, вже очі весняними солов'ями не тьохкають, а мокрими горобцями сіріють, вже на устах, мов на призьбі, не ситий кіт маніжиться, а мокрі кури мерзнуть у негоду!

— Брехнею та мотнею далеко не зайде! — скрикнула пораненою дикою качечкою.— Хай би йому Бог не дав дихнути, як він любить брехнути!

— Та чого ти, Одарко, колотишся, наче грім рака вбив?

— Й ти, Хомо, теж добрий — навіщо відпустив? Надумали вдвох обдурити мене? І сам, Хомо, через якийсь тиждень злиняєш, і свого товариша відпустив за здорово живеш? Так чого ж він у женихи набивався, га, безсовісний?! Ой, правду кажуть, що не треба сподіватись дяки від приблудної псяки.

Дармограїха з наглого горя передумала й на ярмарок до району їхати, й ні за холодну воду не бралась. Можна було подумати: стільки горя тяжкого має, що й сокирою не врубаєш. Ге, думаю, так стерялась на тямі, що здатна втопитись у вчорашньому борщі. І справді, либонь, слід було затримати на день-другий для Одарчиної втіхи, а там хай би вже на попутній машині добирався до Малих Дубових Гряд.

— Ще знайдеш своє щастя,— розраюю,— бо не тільки світу, що у вікні.

— Мала вже синицю в жмені, то нащо мені журавель у небі!..

Так говорила Дармограїха, яка за мною душі не чула, яка любила, мов собаки редьку, любила, мов порох в оці. Але ж минуло ось майже півроку, пішло, як вітри круг світу, значить, і любов її мала минутись. Та все ж таки дивно: ще не встигли з церкви Одарчиного серця винести ікону з моєю парсуною, як, дивись, там уже має бути ікона з парсуною мого колишнього бойового побратима!

Що ж: коли ведеться, то й півень несеться, а коли не ведеться, то й курка не квокче!

— Кому як на роду написано,— сказала Дармограїха.— При нещасті й розумний подурнішає, а нам, Хомо, дурнішати не з руки, накладно обійдеться. З таким зухом, як твій бойовий побратим, і самій слід бути зухом. Але ж і брехун, хай би його кат сіконув перед великими вікнами! А хто, Хомо, бреше, той уміє й красти...

— Він же тебе не вкрав,— кажу.

— Е-е, якби мене вкрав — невелика була б пропажа.

Полізла до ліжка, де в матраці гроші свої тримала, порпалась там, важко дихаючи, сопла, зітхала, подушки перевертала, ковдрою та простирадлом жбурляла, перину мало зубами не кусала, а коли обернулась до мене — й зовсім я не впізнав Одарки.

Та й як її було впізнати, якщо хвильку тому була жінкою при вроді та при здоров'ї, а тут обернулась на страшну мару, яка тільки вві сні може приснитись, а як приснiться, то потім із тиждень заїкатимешся з переляку. Здається, і половини її не стало, тільки тінь од неї, тільки жива та тепла, пусти за вітром — і покотиться, мов сухий вербовий листок. Очі її погасли, немов зорі за хмарами, а найдивніше — посивіла, наче борошном її запорошило, наче снігом обвіяло.

— Одарко,— озиваюсь,— тобі гейби сім баб пошептало.

Дармограїха щось сказати силкується, та тільки ротом зіпає, мов риба на березі.

— Нема в тебе сили,— дивуюсь,— і на комарову ніжечку.

Зрештою, голос їй зашарудів у горлі, як гадючка в осінній зів'ялій траві:

— Через того ката я вже не молода й зелена, як гарбуз у спасівку... Через того гультіпаку стала моя силка маленька, а жилка тоненька...

Голос їй подужчав, тепер уже бринів бадилиною на холодному вітрі:

— Це ж той гаспид хоче, щоб я не горіла, не боліла — зразу околіла...

І вже за якусь мить голос її зашумів, як вода в лотоках:

— Здирця той хоче, щоб я жила, мов без лою каганець!..

Великі й круглі, мов квасоля, сльози викотилися з очей. Дармограїха стала клясти — кляла горлом і грудьми, кляла очима й бровами, кляла сивими посіченими косами:

— А матері твоїй індик печений, волоцюго і пройдисвіте! А нехай тобі, іроде, повні груди здоров'я, щоб нікуди було й дихнути! Бодай тобі віку, як у кози хвіст, щоб тебе понесло по нетрях та по болотах, щоб тебе різачка попорізала, щоб ти за язик свій укусився!

Лаючи й проклинаючи, Дармограїха нечебто знову ставала сама собою, до неї по крихті поверталося вроди і здоров'я, відступала примара передчасної старості.

— Кожному своя губа ближча, і пазуха ближча, й сорочка, але ж зазіхати на чуже, коли чуже стає за рідне!.. Чуже і пахне чужим, з чужого не зробиш свого, а він зробив!.. І це, Хомо, твій бойовий побратим? Значить, одного ви поля

ягоди — він чорт, а ти біс: чорт чорний і думки його чорні, мов сажа, а біс рябенький, і діла його пранцюваті. А може, ви змовилися з ним?

Дармограїха хмарою підступала ближче, і ось-ось із її очей мала блиснути блискавка, а з губів гримнути грім.

— Зізнавайся, Хомо, що собака собаці хвоста не відкусить!

— Схаменись, Одарко, і скажи, що сталось? Чому від прокльонів аж ізгорбатіла?

— Не звивайся жвавіш гадюки, Хомо, не прикидайся святим та божим.

— Одарко, перестань мені по носі грати, що приключилось?

— А те приключилось, що твій бойовий побратим усі мої нетрудові заощадження викрав із матраца, хай би його грець спалив у діжі!

Значить, зумів-таки підвести нас під монастир, прикинувшись на хвильку совісним та щирим, дурнішим од попа!.. Усяких чудодіїв доводилось бачити на життєвій ниві, а щоб отакого, як мій колишній бойовий побратим Дмитро Волосюк,— то вперше!.. Але ж, здається, не підступав він до Дармограїшиного ліжка, не порпався там, адже я в хаті не зоставляв самого, вгледів би. А чи в мене голова ялова або ж треба вставити третю клепку в дотепку, щоб допетрати пригоду-придибенцію?

— Хомо, не витріщайся козлом на нові ворота, а щось роби!

— Може, в сільраду заявити?

— А коли сільрада зловить його, відбере гроші й спитає, якою працею назбирала таку суму?

От би мені зараз оту ясновидющість, коли я, дякуючи волоським горіхам, через стіни бачив, розумів мову пташки, зерна і стеблини, навіч бачив не тільки видиме, а й потаємне людське життя! Але ж уміння моє димом пішло, злинуло, як березневий сніг. Бо сам захотів, щоб хруснуло, як горіх, і шуснуло, як у міх...

— Може, й гарно,— кажу,— що гроші твої пропали, мов сіль у воді?

— Бовкнув — мов камінь у воду,— попрікнула Дармограїха.— Де ж це видано, щоб доброю волею злодіям потакати?

— Я не за злодіїв, Одарко... Я за те, що гроші — наче ярмо твоє на шиї. Не гроші при тобі, а ти при грошах, чи є тяжча неволя? То й гаразд, що розтеклося добро, як слина по воді, тепер ти вільна.

Дармограїха мовчала, наче її моторний язик десь зараз по Яблунівці вигулював та роздебендював, а вона тим часом мала німувати. Але недовго язик її орудував десь по селі, мов чортяка грішними душами, хутко повернувся до своєї прив'язі й каже:

— Ти такий розумний, Хомо, неначе по коліна в Біблії! Бачиш, радий-радісінький, що пропали карбованці ні за копійку. Не хочу я бути такою вільною, як ти радиш, втяв? Ото перехрести свій ніс, щоб більший ріс, і йди лови свого бойового побратима, може, він іще в яблунівській чайній похмеляється.

— Еге ж, зловиш вітра в полі...

Став я нишпорити в матраці, в перині, на яку пішло, коли не забулись, орлине пір'я та орлиний пух, у подушках порпався — ніде нічогісінько, наче хтось ті гроші собаці в зуби сунув. Заліз рачки під ліжко, а тут чимало всякого мотлоху назбиралось од продажу й перепродажу, од спекуляцій та шахерів-махерів, і цей промтоварний та ширпотребний мотлох іще чекав на свою зоряну годину, щоб потрапити на базар і бути проданим якщо не втридорога, то бодай за пригорщу ламаних копійок. Порохно ковтаючи, павутинням лице собі павутинячи, лаявся я покрадьки (а щоб родимець побив мою лиху долю, а щоб мої напасті об суху землю кидало, а щоб моє горювання коти медом годували!). І тут із найтемнішого закапелка щось порське прямісінько в долоні шуснуло — хай би воно скисло на путрю! — і, в долонях пововтузившись, із гострим писком вирвалось, пробігло по руці, по спині, по нозі, й за мить почувся наполоханий скрик Дармограїхи:

— Миша!..

Значить, десь тут серед промтоварів має бути гніздо мишаче, міркую. Запалив сірника, розсовую якісь гумові чоботи, галоші, валянки, а потім сам собі й кажу, не надибавши ніякого мишачого гнізда: «А чи не в битому валянку, га?»

Побачили б ви, людоньки, ту славну картину, коли в порохні та павутинні вибрався я з-під Одарчиного ліжка, мов рогатий із пекла від гарячого казана.

— Ще ж бо не зима надворі, що ти вже биті валянки зібрався взувати, — попрікнула Дармограїха, що з виду була така, наче впустила рака з рота.

Лівим валянком труснув — марно, валянком правим труснув — і раптом ізвідти посипались гроші! Вони вилітали, мов горобці зі стріхи, й осіннім падолистом застеляли долівку.

— Торох діда в кашу,— змертвілими від радості губами шепотів я,— та слава Богу, що не в нашу.

Дармограїсі як заціпило, як мурованим бовдуром поставило. Гроші сипалися з битого валянка, мов із рога достатку, й здавалось, що краю не буде цій хурделиці.

— Так, наче мені з ока випало, еге ж, Одарко?

Отямившись, Дармограїха кинулася згортати гроші, лічити (так хутко, мабуть, здатен лиш осінній вітрюган полічити опале листя в діброві), а полічивши, блимнула недовірливим світлом очей, питає:

— Хомо, а хто ж їх переховав до валянка?

— Все твоє багатство на місці чи вкрадено щось?

— Карбованець у карбованець! Тільки хто ж це догадався так зле пожартувати?

— Хіба не бачила миші, що вискочила з-під ліжка? Ось вона й пожартувала, сподіваючись, що ми годні зрозуміти її жарти.

— Хомо, тут душа і так ледь жива в тілі, а ти ще глузуєш зі своєю мишею. Чи в миші руки є?

— Одарко, то все мишачі витівки. Вона перенесла твої гроші з матраца у валянок, щоб гніздо звити з них.

— Здрастуйте, я ваша дядина! — не вірила спантеличена Дармограїха. — Гніздечко з моїх грошей? Дуже дороге гніздечко!

— Та миша хіба розбирає, твої гроші чи мої? Та миша хіба тямить, що то гроші? У мишачому світі гроші не ходять, мишам усе без грошей дістається, так що її в злодійстві чи в крадіжці трудно звинуватити.

— Авжеж, суду на мишу не знайдеш,— зітхнула.— Хіба що кіт — єдиний суд на неї, хай би йому попалась, як сучка в дучку.

Ще хвильку тому Дармограїха на каліку виглядала (мало не тією славнозвісною гадюкою, що хоч і помирає, а зілля хватає). А тепер, коли сипнулись із валянка вже оплакані гроші, мов манна з небес, не сказав би про неї, що треба свічки та води, бо вже очі не туди, що їй уже й кадило не поможе. Бо віднайдені гроші повернули і вроду, і здоров'я, і вік. А сивина, що білим саваном покрила була її галчиного крила волосся, розтанула, як тане паморозь, як іній на землі тане.

Й раптом Дармограїха зареготала: наче штири безпритульних вітри знайшли жаданий притулок у безмежних її грудях, і тепер без прив'язі гасали по диких просторах, а що й просторів тих Одарчиних було замало, то мусили вириватись з горла та з рота. Вириваючись, штири вітри оглашенного сміху трусили молодицею так, як грім трусить небесами, гойдали нею, мов деревом, і очі, здавалось, від того роз-

гойдування спадуть зараз двома переспілими яблуками, кругло покотяться по рум'яному обличчю.

Сміялась так, що й мені мало б стати весело, та я злякався чомусь, а що, як не перестане, а що, коли реготатиме доти, поки в регіт і вийде всім духом? І — наче Дармограїха горошиною сміху похлинулась — став дзвонити кулаком по її кряжистій спині, щоб угамувалась.

— Може, смішних галушок об'їлась?

— Добре, що миша!..— виривається Одарці булькання з горла.

— Що ж тут доброго? — питаю.

— Добре, що миша!..— бризки їй бризкають із рота, а доказати через сміх не година.

— Та чому ти так ту мишу хвалиш?

— Добре, що миша, а не сорока,— зрештою повернувся дар мови.— У Великому Вербчому з моєю рідною тіткою що сталось? Прала вона шмаття біля річки ну й перстень срібний зняла з пальця, поклала на видному місці на березі. А сорока вгледіла блискучу річ, підкралась — і хапнула дзьобом. Побачив би ти, Хомо, тітку мою тоді! Сорока до верби — й тітка до верби, сорока понад лугом полетіла — й тітка моя слідом за сорокою полетіла, сорока до лісу — й тітка до лісу. Десь у лісі й загубила сороку, що вкрала перстень. Повернулась на берег, а річка і шмаття її позмивала хвилею. З тих пір як тітка бачила де сороку, то нею тіпало, кричала: «Віддай перстень!» Отож я кажу: добре, що миша покрала гроші, а не сорока. Бо якби сорока, то довелося б кожній пташці кричати в лузі чи в лісі: «Віддай гроші!»

— От бач, Одарко, не було щастя, та нещастя помогло,— тішусь і я жіночою радістю.— Добре й справді, що миша, а не сорока чи сірий вовк, що нехотя може порося з'їсти.

— А чи якийсь вужака, що море молока висуслить.

— То що, Одарко, будемо в сільраду заявляти?

— На мишу?

— Бо хоч і маленька, та злодійка.

— На мишу заявляти не станемо, Хомо, бо до неї ні міліцію не викличеш із району, щоб із собакою по сліду пішла, ні протокола путнього не складеш.— І, гріючи долоні на грошах, наче на вогні, стала Дармограїха замріяна з обличчя й щаслива, мовби тримала повні жмені козирних карт, на які могла б виграти і сонце, і місяць, і зорі.— Аж дивно, що так зле подумалось про твого бойового побратима!

— От бач, він усе-таки чесніший за твою хатню мишу,— попрікнув.

— І не тільки чесніший, Хомо, не тільки... Звісно, чужа людина — темний ліс, і чужа душа темна всередині, але ж твій побратим бойовий і справді не боїться ні тучі, ні грому.

— Ага, він такий: чи пан, чи пропав — двічі не вмирати. Бувало, на фронті першим в атаку кидався, попереду командира і всієї роти.

— А делікатний який, навіть за тебе делікатніший, Хомо, не став крутитись, як собака на вірьовці... Знаєш, про що мріється? За тиждень твій строк минає, то я оце, мов дурень, думкою багатію: навідається, либонь, твій бойовий побратим, не може не навідатись, адже так обіцяв, адже вподобав мене, так і пас очима весь вечір! — сказала Дармограїха — й раків не стала пекти від сорому, й вуха її не зів'яли від стиду, й крізь землю не провалилась. Лишенько, до чого тільки може довести сіренька хатня мишка!

XXXVI. І ЛІД ДАСТЬ ІСКРУ, ЯК ДУЖЕ ПОТЕРТИ

Чи є в людини щось вільніше, ніж очі її?

Можеш сісти каменем на околиці Яблунівки на тернистому горбку, і з горбка цього очі твої, мов нестриножені коні (та куди коням!), чи мов смалені хорти (та куди там хортам!), а чи мов хмільні думки (та куди там думкам!), за якусь невловну мить облетять весь видимий простір і в цьому просторі побачать усю Яблунівку, схожу на розкриту двостулчасту перламутрову мушлю, побачать повиті сивим туманцем поля і набубнявілі жили доріг у полях, побачать принишклі гаї на обрії та бліді обриси ближчих і дальших сіл. Очі твої вільні легким злетом шугонуть у небо, що вічним дзвоном накриває цю вічну землю, й ти не подивуєшся навіть із їхньої всемożності, всевладності, не подивуєшся з їхньої чарівної магії, що просто, як належне, бере цей світ у великій його сукупності, бере у кольорах і запахах, у звуках, у плині часу й віддає тобі. І ти не дивуєшся, що цей безмежний світ спроможен уміститись у тобі,— яким чином він уміщається, де саме, адже людина видається такою маленькою порівняно з нескінченністю світу! Але, мабуть, не така вона маленька, якщо здатна стільки в собі вмістити, але, мабуть, не менша від світу, а рівна йому.

Щедрість очей, як і їхня воля вільна, така великодушна, така могутня та щедрість, що чудуєшся потай, що подеколи остерігаєшся за їхню невичерпність, бо й справді: щедрі в будь-яку мить, у будь-яку пору дня і року, вділяють радощів

і прикрощів, доброго й лихого. Я й не прошу в них, в очей, щоб дали мені сонце в небі, а вони дарують, я не благаю в них павутинки бабиного літа над сивим костомаччям будяків, а вони вділяють, я не молю в них срібного усміху роси на стебельці трави, а вони дарують!

І все ж таки хай не такі вільні були б вони подеколи.

Хай би, скажімо, не бачили того, чого бачити не хочеться.

Хай би заплющились на того, кого кортить десятою дорогою обійти. Вгадаєте чи ні, хто саме так спротивився, що став гіркіший від печеної редьки? Наш-таки яблунівський зоотехнік Трохим Трохимович Невечеря! Віщувало серце, що маю остерігатись цього чоловіка, але якби ж то я вмів слухатись... А тепер — хай би очі не бачили його, якщо він таки є на цьому світі, а не бачитимуть очі, то здаватиметься — наче й нема зоотехніка, болото ковтнуло.

Але ж очі не слухаються — бачать триклятого Невечерю то на корівнику, то на артільному господарстві, то біля колгоспної контори. А раз бачать, значить, є наш яблунівський зоотехнік, а заодно є все те горе, що ним завдане.

Очі мої щедрі, очі мої вільнорожденні, хай для вас усе зостанеться в цьому світі таким, як є, ось тільки не дивіться на зоотехніка, не бачте його, не помічайте!

Але ж нема ніякої принуки моїм очам, управи нема й примусу — вільні бачити Яблунівку, то бачать і зоотехніка у Яблунівці, а раз бачать його, ошуканця, багатоженця й гульвісу, то горе моє не вигадане, а справжнє...

Отого дня, коли сталась пригода з мишею, відбулась розмова з Невечерею,— ох, очі мої не бачили б зоотехніка, то не було б такої розмови!.. Знаю добре, що годі лаяти й проклинати, що пора все до ладу розказати, а чомусь здається: раз не оповідаю притичини — мовби й не було її... Краще б я забудьків наївся, краще б ударив себе в губу й забув рахубу, краще б сам собі забив баки,— але ж ні, пам'ятається, само на язик проситься!

Значить, після пригоди з мишею стрівся я на колгоспній фермі з зоотехніком Невечерею і впізнати не годен чоловіка. Никав останнім часом похмурим роззявлякою, якому голоблею можна прямо в рот заїхати, а тут знову сяє новою копійкою, засміється — дрібушки реготу сиплються з грудей, наче горох об стінку. То ходив неохайний (на шиї хоч гречку сій, під нігтями хоч капусту сади, мало не по вуха у смолі), а тут і вмився, й причепурився. Годинник почепив на руку — так і поглядає на циферблат, наче на поїзд має квапитись.

— Трохиме Трохимовичу,— звертаюсь,— чого це ти женихом біля худоби? Так, наче задумав залицятись до перистої Маньки.

Кумачевий вид його вмить іще дужче почервонів, обернувшись на переспілу полуницю, а дивовижно лукаві перепели очей крилато затріпотіли під кущуватими пшеничними бровами. Сміх бризнув, видзвонюючи чистим кришталем.

— Правда твоя, Хомо! Бо перше я мав кров бурякову і душу часникову, не годний ні до діла, ні до роботи, а тепер знову став людиною, вже, як ото кажеться, не поведу коня кувати, коли кузня згорить!

— Та видно, що не схожий на того, котрий ні Богу свічка, ні чорту надовбень!

— Бо нарешті з бабою своєю розлучився. Важкий ворог, як у себе вдома та у своєму роді, а вона ж мені була за хатнього ворога. Не було між нами ніколи ні солом'яної згоди, ні золотої звади. Била словами більше, ніж дубиною.

— Нежонатому пху,— кажу,— а жонатому й жінка в очі наплює.

— Вона ні пава й ні гава, ні до села й ні до города, ні до ліса й ні до біса, то хай тепер сама спробує покалантарити на цьому світі, хай сама себе кусає та горлянку перегризає.

— Тепер, Трохиме Трохимовичу, можеш і попарубкувати,— сміюся.— Бо хороший вус, як то говориться, знайде собі кус.

— А тобі, Хомо, хочу могорич поставити. Гайда в червоний куток, там дещо маю...

В червоному кутку мав стару солдатську планшетку, а в планшетці — пляшку сивенького самограю, хліб і шматок сала. Я й не питаю, за що могорич, бо могорич — полюбовна річ, що до рота попало — те не пропало. З горла пляшки смикнули, хекнули, загризли, тоді зоотехнік обіймає мене, цілує й каже:

— Велике тобі спасибі, Хомо Хомовичу!

— За віщо дякуєш, Трохиме Трохимовичу? — торопію.— Хоч із доброї губи добрі й слова твої, та до тями ніяк не візьму.

— Що по правді живеш, не з отих, що брешуть, мов шовком шиють, не слизькоязикий. На тебе дивлячись, і самому закортіло не собачими стежками ходити, де сто ведмідь щебече, а на пряму дорогу вибратись.

— Хіба ти, Трохиме Трохимовичу, не на прямій дорозі? — дивуюсь.

— Я весь час у тому краю, де курей доять, а вони яйця несуть.

Не інакше, міркую, як процвітає якесь окозамилювання на фермі, зоотехнік причетний і тепер хоче покаятись.

— Все, годі! — розпалювався зоотехнік, і ситі перепели його очей пурхали під пшеничними бровами.— Брехень багато, а правда одна, хочу по правді, а не ото правити три копійки за решето бруньок. Давай, Хомо, вип'ємо цієї проклятої, бо пробудив мою совість.

— Значить,— кажу,— якби не збудив твоєї совісті, то й не розлучався б зі своєю жінкою?

— Суща істина,— радісно гримнув Невечеря,— на своє щастя.

— Авжеж, тобі тепер таке щастя, що ти й на кії випливеш... Тільки, Трохиме Трохимовичу, нащо приплітати мене? Ще гадатимуть, що насовітував.

— А ще тобі, Хомо Хомовичу, спасибі за Христю!

Й знову лізе цілуватись, наче я дівка чи бодай біля дівки вилежувався вночі.

— За яку Христю? — питаю.— За нашу яблунівську доярку?

— Ага, за нашу яблунівську доярку.

— А чому,— питаю,— ти, Трохиме Трохимовичу, дякуєш за неї?

— Кинь, Хомо Хомовичу, прикидатись отим, що голосний, як дзвін, а дурний, як довбня. Дякую за те, що чоловічою своєю роботою часто помагав Христі. Хіба я не здибав тебе на її хлівці, пам'ятаєш, коли сніпки вшивав? Совісна ти людина, ох і совісна, помагав Христі, як рідній, а вона ж тобі чужа-чужаниця. Ось твоя совість і збудила мою, що задрімала та закуняла.

— Зовсім не чужа-чужаниця,— кажу, наминаючи хліб із салом.

— Еге, говори-балакай... І не кум, і не сват, і не дядько рідний. Її рід і твій рід, може, тільки ночували поряд.

— Не забувай, Трохиме Трохимовичу, як її сина звати.

— А як звати? Хомком!

— Отож-бо й воно, що Хомком та ще й Хомовичем, а на прізвище записаний Борозенний, як і в матері.

— То й що?

— Виходить, наче й сином доводиться мені.

— То й що?

— Значить, Христя не чужа-чужаниця, раз маю від неї названого сина.

— Повтори, Хомо, а то я щось недочувати став.

— Раз маю від Христі названого сина, то, можна сказати, вона теж начебто кимось доводиться мені.

— Ким же має доводитись Христя, коли маєш рідну жінку Мартоху, а живеш на позичках в Одарки Дармограїхи?

— Трудно сказати, Трохиме Трохимовичу, а тільки доводжусь якоюсь незареєстрованоюріднею. Бо сам добренько подумай: для Хомка Хомовича я названий батько, а для його матері вже ніхто? Е-е, для матері мого названого синка я, либонь, маю доводитись названим чоловіком.

— А хто ж тебе називає Христиним названим чоловіком? Сам називаєш?

— На перших порах, може, й сам.

— Ти, Хомо Хомовичу, як ота ворона: хоч мала, а рот має великий.

— Чому так?

— Чому? Тому що ворона великий шмат м'яса ковтає.

Зоотехнік Невечеря знову випустив на волю вільну свій розсипчастий сміх, схожий на скаженого в своїх веселощах дракона, й той дракон-громобій стрясав червоний куток так, що стіни розсідались, що стеля могла впасти на голови.

— Ха-ха-ха! Ти, Хомо Хомовичу, говориш, мов на лопаті вивозиш. Та годі городити теревені.— Обличчя в зоотехніка спершу звечоріло, далі споночіло, перепели очей повтихомирювались, наче в гніздечках повсідались.— Маю сказати тобі, шановний, що твій названий синок Хомко Хомович зовсім ніякий не Хомович, правда?

— Воно правда, але так Христя забажала записати в метриці.

— А ще маю тобі сказати, що твій названий синок доводиться мені рідним сином.

— Га?

— І ніякий він не Хомович, а справжній Трохимович.

— Що?

— І не бажаючи, щоб мій рідний син при живому батькові та й ріс форменим безбатченком, я, Хомо Хомовичу, таке надумав. Я надумав одкинутись од своєї баби, з якою не надбали дітей, як ото й ти не надбав із Мартохою, і переметнутись до Христі й до своєї рідної крові.

Спершу мені гадкувалось, що зоотехнік наговорив сім міхів горіхів та сім міхів гречаної вовни — і всі неповні. Бо як чоловіки вип'ють по чарці, то, буває, й до діброви чути їхні розмови, і нащо їм музики, коли в них довгі язики! Але чи додумався б Невечеря сам себе оббріхувати? Й стало на

душі так, наче ось щойно зоотехнік,— який і шилом уміє поголити, який бачив лози і верболози, був на коні й під конем,— обікрав мене, обшахраював, та ще й досі тримає обидві руки в моїх кишенях.

— Сина тобі, Трохиме Трохимовичу, не віддам,— сказав так, наче печатку поставив.

— О, пилюгу пускає в очі! Як це ти можеш мені й не віддати мого сина?

— У метриці не ти записаний, а я, то чого мав би вступатись?

— Хомо Хомовичу, але я ж справжній батько, віриш?

— Може, й вірю, то що з того? А документ на мене! А проти документа ні з якою правдою не попреш.

— Доможусь через суд!

— Спробуй — не ти мене затягаєш по судах, а я тебе, Трохиме Трохимовичу.

— Значить, ти не хочеш дитині повернути живого батька? Волієш, щоб дитина була безбатченком? Не Трохимовичем, а Хомовичем?

— Ага, Хомовичем,— кажу вперто.

— Значить, сам не годен спромогтись на дитину, то хочеш крадене привласнити.

— Ти де раніше був, га? Чому не признавався батьком зразу? Тоді, коли документ оформлявся? Навіщо Христі життя збавив, га? А тепер, бач, від своєї ялової баби та надумав перекинутись до Христі, бо та з приплодом. Не віддам Хомка!

— Слухай,— побілівши, мов крейда, сказав зоотехнік.— Хто в мені совість розбудив, що я надумав перед усією Яблунівкою батьком зголоситись,— ти чи не ти розбудив?

— Може, я розбудив, то що?

— А те, що совість мені не потрібна, раз ти так за Хомка Хомовича тримаєшся. Нащо мені совість без малого Хомка! Раз немає Хомка, то краще б я й далі зоставався безсовісним — отим, що любить у крадені черевики взуватись, не в свої штани вбиратись і в чужих санях їздити. Хомо! — скрикнув, і в голосі забриніло ридання.— Каюся в усьому содіяному — і в тому, що в Христину гречку скакав, і що пізно схаменувся, і що бабу свою дурив. У всьому каюся, тільки не стовбич на заваді, коли я знову хочу стати людиною. Сам винен, що розбудив совість, хай, може, й справді б краще спала. Хочеш, на коліна впаду перед тобою? Хочеш, могорич ставитиму щодня?

— Горілка — всьому доброму злодійка,— сумно кажу, наче мені тепер тільки й ходу, що з мосту та в воду.

— Але згляньсь, Хомо Хомовичу, бо мені — як отій сові: хоч пень об сову, хоч сова об пень, а все сові лихо. Адже душа в тебе не чорна, мов у слюсаря комбінезон, що його й милом не одмиєш. Адже око твоє не таке лихе, що від його погляду й дуб зів'яне. У тебе якщо на язиці мед, то й на думці мед, а не отрута.

— Правду кажеш, Трохиме Трохимовичу, що не вмію в очі світити, а позаочі болячки зичити,— згоджуюся з зоотехніком. Бо хоч він і любить мене, як вовк порося, а все ж таки кому не кортить добре слово почути про себе, нехай і лукаве.

— У нашому колгоспі «Барвінок» ти, Хомо Хомовичу, не брехач-деркач, що все дирчить, твоя правда ніколи не схожа на брехню, а чиста, мов сонце в небесах.

Ну, бачили такого? І знаю, що підлещується, з кривої рушниці стріляє, курзю-верзю кошелі плете, а однаково приємно, душа починає танути, мов віск.

— Ти, Хомо Хомовичу, правдоборець, ти такий добрий, що надійніший від кам'яного мосту, твої добрі діла по Яблунівці шумно ходять і всім видзвонюють, як мідні дзвони.

Ну, чули такого? Знаю ж бо, що в зоотехніка нема правди на язиці й душу свою не кладе на долоні, що він правду скаже мені лиш тоді, як на той світ переставиться,— а душа й зовсім розтанула від підлещувань.

— Ти, Хомо Хомовичу, такий справедливий, що матиму за високу честь перед тобою стати на коліна!

І що б ви думали? Зоотехнік Невечеря, наче куль із борошном, тут-таки, в червоному кутку, бухнувся на коліна не перед старорежимним Богом, а переді мною, старшим куди пошлють!

— Встань, Трохиме Трохимовичу,— беру зоотехніка за плечі.

— Нікóли! — схлипує.

— Встань, бо доярка якась зайде..

— Вік стоятиму на колінах. І сьогодні стоятиму, й завтра, й післязавтра!..

— Якби ж я Саваоф...

— Ти дужчий від Саваофа, бо в руках своїх тримаєш мою долю, а вона зараз у мене така, мов у тієї курки, що качата водить.

Скаржиться, що пішлось на лихо, а як поміркувати — на мене лихо та ще з лихом хмарою впало, коли ж воно перемелеться й добром стане, коли вже те лихо натанцюється донесхочу, коли вже пригоди-злигодні насміються по зав'язку?

Ой лишенько, гомоню потай зі своїм лихом, поки зоотехнік на колінах стоїть, чи ще довго водитимеш мене на вірьовці, чи ще довго через тебе чухатимусь і там, де не свербить?

— Гаразд, Трохиме Трохимовичу,— кажу, вдаривши своїм лихом об землю, аж шибка забряжчала в червоному кутку,— зводься, не треба стояти. Раз у тебе прокинулася совість, то що ж удієш, із твого лиха втішатись негоже. Приставай у прийми до доярки Христі, всиновляй свого законного сина Хомка Хомовича.

— Не Хомовича, а Трохимовича,— звівся з колін зоотехнік.— Відтепер ми з тобою, як риба з водою. Колись і серця свого вколупну тобі, як тра буде.

— А тому,— кажу,— Хомович, а не Трохимович, що так записано в документах, а документи завірені печаткою. Отож, віддаю тобі Хомовича, а ти вже маєш шануватись, щоб я не передумав. Хомко повинен мати славного батька, який і виростить, і до розуму доведе. Тримайся Христі, хоч, може, ти їй так потрібен, як болячка на лоб, забудь і думати про чужу гречку, щоб та чужа гречка не стала тобі кісткою в горлі. Зі своєю бабою офармся через сільраду чи суд, через районного нотаріуса чи ще там як, а з дояркою Христею розпишись по-людському.

— А може,— питає зоотехнік,— і весілля справити, а тебе покликати весільним старостою? А я вже тебе пошаную і вклонюсь!

— Еге ж, кланяйтесь, голово з вухами, а потилиця сама схилиться! З мене такий весільний староста, як із кулика соловей. Та й не з руки мені йти на твоє весілля. Як мовиться: оце тобі, дідуню, наука — не ходи заміж за внуку. А що я тобі ще побажаю, Трохиме Трохимовичу? Навіть молодий місяць не всю ніч світить, а хай би ти світив Христі з вечора й до ранку, щоб були ви нерозлийводою, а в тій нерозлийводі вправно любую-милую рибку ловили, щоб була з вас парочка, як баран та ярочка.

— Спасибі на доброму слові, Хомо Хомовичу, й твердо обіцяю, що Христя в ліжко лягатиме не клята, а вставатиме добре м'ята, а ти вже в наші сімейні діла не встрявай, бо встрявати — однаково, що на кривому веретені прясти.

Ось якої згоди дійшли ми з зоотехніком Невечерею. Добре, що я не з ревнивих, добре, що за онучу не збили бучу, добре, що не повелись так, мов окунь з раком, котрі ніяк не помиряться.

Але з тих пір не хотілось бачити зоотехніка Невечерю, та очі мої — вільні, як орли піднебесні,— хіба послухаються?

Вперті — ані вбий, ані влий! — чомусь неминуче находили зоотехніка, і я вже так гнівався на очі свої, так гарячкував, що, либонь, од мене гарячі приски розлітались, мало не варом обдаючи все те, що здибалось. Ось, здавалося, вже вкоськав їх, норовистих, уже й не повертаються в бік зоотехніка, а то знагла схарапудилися, вирвалися з покори, знову пасуть Невечерю.

І я гнівався на них, немов пес мені ковбасу з'їв, а я до того ж ніяк не знайду дрюка, щоб ударити ненажерливого псюку.

XXXVII. ХО-ХО, ЛИЗЬ-ЛИЗЬ, ТА Й ДАЛІ

Ото вже як піде доля прясти, ото як поснується в нитку, лиш гірко згадуєш той добрий час, коли плигалось тобі, як пампухові в олію, та мрієш про завтра, коли, може, й півень твій нестись почне.

Після балачки із зоотехніком подався я полуднувати, й так на душі чувся, наче пропала моя доля ні за нюх табаки, наче моє щастя як прахом пішло поза оту хмару, що ген пливе в сивому яблунівському небі.

Тільки ступив за ворота на подвір'я, тільки до ганку доплуганююсь якимись чужими, чавунними ногами, як відриваю погляд від землі, дивлюсь перед собою і...

Ага, відриваю, значить, погляд від землі, дивлюсь прямо перед собою на яблуню, обнизану рум'янобокими яблуками, а під шатром обвислого гілля бачу...

Отож, відриваю погляд від землі, очі самі, як хорти, біжать до старої яблуні, а під яблунею бачать...

Чи не дивно, що мені, Хомі Прищепі, у якого що на губі, те й на язиці, а губа ж у нього од вуха до вуха, який уміє пересипати із порожнього та в нізчимне,— отож, чи не дивно, що йому ось заціплює, язик сам проситься на припон, і не торохтить його рот, мов порожня бочка?

А коли німію, як камінь, а коли нема прямих слів, то, може, спробувати обійтись кривими словами, а ви ж бо втямите, а ви ж бо не з отих дурнів, які скачуть, коли батько вмре.

Значить, смаленими хортами гайнули мої очі до яблуні, що світить рум'яними вогнями яблук, але ж ті яблука у цю хвилю не дуже й світять, а наче пригасли, приблякли. Та й як не пригаснути, не приблякнути, коли внизу під яблунею наче місяць уповні зійшов, дорідний та пишний, так і палає

густою білою барвою, так і сліпить, що очі хочеться примружити, що аж кліпається мимоволі. Цей срібний місяць уповні я б упізнав серед тисячі тисяч схожих місяців, бо вже ж ось майже півроку сходить він мені в хаті Одарки Дармограїхи, і це саме той місяць, який не тільки світить, а й гріє під ковдрою.

— Одарко,— озиваюся, стетерівши,— це ти чи не ти?

— Хіба не впізнаєш? — лунає голос Дармограїхи, що сховалася за своїм місяцем, зігнувшись у попереку так, що водоспад її кіс по опалому листю розіллявся.

— Впізнаю,— кажу,— бо як не впізнати. А від чого ж ти так страшно згорбатіла, яка хороба тебе цапки поставила?

— Ота хороба поставила, яка й сама цапки стоїть.

Повертаюсь я до кущів агрусу, а в кущах агрусу, над самісінькою землею, другий місяць зійшов, і той другий місяць анітрохи не гірший від першого, такий самий дорідний, такий самий пишний та срібнопромінний. І світить так яскраво, що й сонце від нього в небі пригасло та приблідло. І цей другий місяць я так само впізнав би серед тисячі тисяч інших, бо коли той, під яблунею, світив мені щоночі вже скоро ось півроку, то вже той, що серед агрусу, світив мені все свідоме життя (хіба що з невеличкою перервою, коли я ходив на війну), і, треба сказати, не тільки світив, а й щиро грів, бо запаси тепла мав невичерпні. І цей місяць серед агрусу приховував мою рідну жінку Мартоху, яка притаковилася за своїм сяйвом, теж зігнувшись у попереку так, що рясний водоспад її волосся чорними потоками проллявся до землі, чорним озером розтікся по золотих дукачах опалого листя.

— Мартохо,— кажу,— це ти чи не ти?

— Що, вже забувся, не впізнаєш? — пролунав голос моєї рідної жінки Мартохи, яка сховалася за своїм розкішним місяцем.

— Я б тебе із заплющеними очима впізнав,— кажу.— Тільки яка хороба поставила тебе горбом і ніяк не випростає?

— Ота хороба, що Дармограїхою зветься.

— І давно стоїте? — питаю.

— А вже давненько.

— А як простудишся?

— Хто в роботі, той у турботі, чого ж маю простуджуватись.

— Навіщо ви так поставали — одна до одної місяцями своїми?

— Посварилися за тебе, Хомо. Якраз ниньки минуло твоїх півроку в Дармограїхи, то я й прийшла забрати позичку. А Дармограїха що? Каже, що ти вештався два тижні без прив'язі по Яблунівці, то маєш іще відбути два тижні, інакше забере телицю назад.

Одарка від дерева озивається:

— Бач, хоче, щоб я їй два тижні подарувала, коли телиця не трималась хліва, а ти не тримався подолу! Правду кажуть: не зробиш людині добра — не побачиш од неї лиха.

— То про тебе кажуть, Одарко: ти її обороиш од собак, а вона тобі покаже кулак.

— Ні, Мартохо, то ти як нап'єшся — зразу ж до криниці задки обернешся.

— А ти, Одарко, як ота паршива курка, що своє гніздо паскудить.

Обидві молодиці затіяли таку сварку, що куди там псам. Дармограїха січе й руба, як терниця, як сокира голодна, а Мартоха випускає з горла не слова, а стріли, не стріли, а смертельні кулі, що так і свистять понад землею, так і дзизкають. Дармограїсі дістається на добрячі горіхи, а Мартосі перепадає на кабачки. Мартоха частує свою супротивницю залізним бобом, а Дармограїха своїй суперниці від щирої душі підносить тертого хрону. Мартоха так дає, що Дармограїсі й дідуньо може приснитись, і світ за овечу вичинку здатись, а Дармограїха, звісно, в боргу не зостається, так язиком орудує, що в Мартохи аж п'яти мають стигнути, аж ногами ось-ось має вкритись. А що, лаючись, чортів згадують і на поміч кличуть, то навколо одної та другої, бачу, чи то мухи осінні в'ються, чи то стонадцять бісів, чорти ярої баби, чортові дженджики, чортові хрещеники і заодно чортове насіння!

І так вони сповідають одна одну, так майстерно, так натхненно, що й мертвий прокинувся б, аби послухати й потішитись вправними жіночими язиками, то що ж тоді з мене дивуватися? Але ж голод — не тітка, нагадав, чого я сюди навідався, ось я й кажу:

— Годі, Одарко, так тобі стояти, зготуй мені щось пополуднувати.

— А я й стоятиму отак, Хомо!

— Навіщо стояти, коли чоловік їсти просить?

— Бо що вийде, Хомо? Я подамся з тобою до хати, а Мартоха залишиться стояти в агрусі, еге?

— Хай стоїть, що нам до того?

— Хомо, совість маєш? Таке говориш — що нам до того? Як же це я до хати піду? Значить, Мартоха мене перестоїть? Значить, Мартошине буде зверху?

— То хай буде Мартошине зверху,— кажу безпечно.

— А ніколи! — скрикнула Дармограїха.— Я ще ні перед ким у Яблунівці не відступала. Та ще така не народилась у Яблунівці, щоб я перед нею здалася. Та мені, Хомо, честь моя жіноча дорожча, ніж твій голодний живіт!

Немає більш глухого від такого, що не хоче слухати. Може, вдасться мою рідну жінку Мартоху вмовити?..

— І не вмовляй, Хомо,— чесонула язиком, наче косою,— бо вмовити не вдасться. Де ж це бачено, щоб я здалась? На мені не покатаєшся, як і на їжаку.

І хоч би одна одній поступилась — так ні ж, надибала коса каменюку, а каменюка надибала косу, от вони й цілуються одне з одним, аж щерблять, аж іскрами брязкають! Вперту бабу і дідько не переконає, з упертою бабою й дідько справу програє, а щось же треба діяти, га? Став у садку, міркую, а ніякі думки не кладуться голови, порожнісінько там, як на долоні. Морщу чоло, тру пальцями перенісся, а потім спересердя трах сам себе по потилиці, що аж замакітрилось, чмелі закружляли під чубом, попливла кудись хата, садок поплив, і, бачу, Дармограїха з Мартохою теж наче попливли, й то ж чудно так привиділось... Наче листя геть облетіло з дерев, сльота осіння хлющить, а вони й далі перестоюють одна одну, а вони, вперті, ніяк не поступляться одна одній... А то вже наче не осінь, а зима настала, сніжок порошить, позамітав кущі, тільки Мартоху з Дармограїхою й зима не налякала, й місяці їхні не померзли, теплом пашать, так що всяке дрібне й велике птаство, прихистку шукаючи, в'ється хмарами над ними, щебече радісно... А то й зовсім глибокі сніги лягли, морози тріщать йорданські, хурделиці люті хурделяться, а Дармограїха з Мартохою як поставали в садку, як повиставляли дорідні свої безсоромні місяці, то й досі стоять, ніяк одна одну не перестоять, і трясця таких запеклих не бере, і не лякають вовки-сіроманці голодні, що в Яблунівку тічками понаходили. А то вже бачу, як сніги почали водою сходити, як блиснуло в небесах весняне сонечко, як поприлітали з вирію птахи, трава зазеленіла, ряст зацвів, а Дармограїха з Мартохою стоять, як і стояли, не поступляться.

От що може трапитися з чоловіком, коли в голові нема жоднісінької думки, й він, аби порятуватись, щиро вдарить себе по потилиці рукою, звиклою до всякої роботи.

Коли збаламучена олія в голові моїй благополучно встоялась, коли повернулась тяма, вгледів я несподівано телицю нашу червону з тугими качанчиками ріжок та з біленькою латочкою поміж них, із розумними та лукавими очима покійного головного бухгалтера нашого колгоспу Петра Зосимовича Варави. Без догляду, забайдебурена, телиця знову била байдики по Яблунівці. Підминала ратичками рахманну землю перекопаного городу, цікаво роззиралась довкруг. Мабуть, отой Дармограїшин місяць, який щирим сріблом горів під яблунею, тягнув телицю до себе магнітом, бо хутенько побігла на його сяйво, як метелик на вогонь, і лизнула.

Ех, людоньки, що сталося тут із молодицею! Уявіть собі, що вступив чорт у неї, що цей чорт крутнув нею, мов вихором на дорозі, і цей вихор (себто Дармограїха) закружеляв з переляку на місці, всім своїм тілом намагаючись витягнутись догори, мало не до вершка яблуні. І не просто закружеляла Одарка, а й закричала перестраханим сатанинським голосом, а й із лиця стала дуже страшна: очі — мов два мокрі та голодні коти навприсядки, руки подовшали, наче обернулись на пирятинські верстви, губи порозтягувались у широчінь, наче батьківське подвір'я.

Звісно, руки Дармограїшині з того лоскоту-перестраху впустили поділ спідниці, і розкішний місяць її безславно зник, наче за хмарою. Вгледівши бестію-телицю, перестала верещати, проте обличчя її зосталось таким, наче його розмалювала нечиста сила напідпитку, до того ж позбавлена малярського хисту.

А моя рідна жінка Мартоха, втямивши, що завдяки телиці гідно перемогла в цьому затяжному поєдинку, де на карб поставлено було так багато жіночої честі, випросталась поміж кущів агрусу.

— Що, Одарко, зосталась на цідилці, еге? Обіцяла перестояти, подужати обіцяла! Оце така правда була, начебто вкусив заєць вола за хвоста!

Дармограїха мовчала, наче їй брехня зуби переточила, наче їй шашіль гніву язика струбив, наче в горлі їй умостився їжак колючої образи. Моя ж рідна жінка Мартоха статечно й погордливо підступила до телиці, взяла наший-ник у руку.

— Я така, як хліб, м'яка,— сказала.— Останню сорочку зніму й оддам, то нехай, Одарко, мій Хома відбуде в тебе два незаплановані тижні, раз така рахуба. Тільки два тижні, як і просила, але затям: на чужий коровай очей не поривай!

Смикнула телицю за нашийник, та й подалися вдвох за ворота, а Дармограїха все стояла мовчки, аж страшно стало мені: а чи не розступиться зараз під її ногами земна твердь і чи не провалиться в те провалля так осоромлена Дармограїха?

XXXVIII. А ЯКБИ Я ЗАПИШАВСЯ, ЯК КОБИЛА ДО БУДЯКА?..

Кожного знаю в Яблунівці — і того підсліпуватого, що не побачить, то вигадає; і навіть кожне коростяве порося, яке дарма чесати, бо від корости не відчешеш; і тих молодиць, що молодяться, як садяться, а як встають, то крекчуть; і знаю оту стару кобилу, якій не брикатись, так само, як старій бабі не цілуватись.

Але хто ж то суне попереду, коли я оце увечері повертаюсь із роботи на фермі?

Хе, сказав — суне! Та не суне, а йде, мов картину по дорозі малює, й зі спини, ох, і гарна, що, либонь, таку красу можна покласти на велику розцяцьковану таріль — і скрізь на тарелі носити. Гарній дівці, як говориться, гарно і в ганчірці, але ж ця проява-халамидниця причепурилась так, що, присійбо, хустка на її голові чималеньким козирем дивиться, спідниця на ній малиновим дзвоном видзвонює, а що вже ноги... а ноги, мов у молоденької лошиці — так і стрижуть, так і стрижуть, аж співати кортить, із їхнього завзяття милуючись.

Я, Хома Прищепа, як ви вже знаєте, хоч і не бабій і не джигун, хоч і не гульвіса й не гультіпака, а на гарну молодицю чи на гарну дівку люблю подивиться. Бо коли дівчина в красі, мов горох на полосі, то гріх пройти мимо й бодай поглядом її не вщипнути. Бо де ж є такий чоловік у Яблунівці чи поза нашою славною Яблунівкою, щоб на вродливу жінку та не поклав свого ока, щоб хоча в думках не примірився — як то вона цілується та обнімається: адже брови в неї достеменно до любові, а вустонька до грайливої розмови. Е-е, всякі бажання за день снуються в душі, серце за день стільки налітає, стільки навигадує собі солодких вигадок, що тих солодких вигадок і в три торби-опалки не вбереш!

Але хто ж то, міркую, по вечірній дорозі біжить віхтем палаючої соломи, що душа моя на той вогонь лине?

І хоч я не той роззявляка забудькуватий, яким і вовки без

труднощів можуть полакомитись-повечеряти, і хоч не метушливий, мов чорт у болоті, а наслання якесь, а мана якась найшла на мене, змусила поминути Дармограїшине обійстя і, осідлавши моє згарячіле від солодкої тривоги тіло, погнала слідом за отим вогнем, що посувався попереду в звабливих жіночих строях.

Ось і хата знайома, де ми з рідною жінкою Мартохою мало не весь вік свій звікували, то люблячись, то сварячись,— і вона, ота проява-халамидниця, прямісінько до нашого двору звертає! Хто ж це? Кидаюсь уперед, мов сторчголов з мосту у воду, вже біля самісіньких воріт наздоганяю, за плечі хапаю — і раптом бачу перед собою...

...повірите чи не повірите, що раптом бачу перед собою...

...мені й слів забракло правду сказати, заціпило, та й не повірите...

...гаразд, можете не вірити, діло ваше, а я вже слова якось постараюся знайти, щоб сказати: обертається до мене не якась проява-халамидниця, не чудо в решеті, а натуральна моя рідна жінка Мартоха. Я сам вірю — й не вірю собі... Очі, губи, ніс, щоки, чоло, усмішка начебто Мартошині — й водночас не Мартошині, значно ліпші, якими, либонь, і в дівоцтві не щодня були.

— Мартохо! — злетіло з язика, мов заклинання.

— Хомо! — прозвучало заклинання у відповідь.

— Це ти? — питаю недовірливо.

— Авжеж, я,— чується ніжний шепіт.

— Аж не віриться, що ти така.

— А ти повір, Хомо.

Мені б далі милуватись моєю рідною жінкою Мартохою, що так несподівано зуміла обернутись на яблунівську жарптицю, не пошкодувати б найдорожчих слів зі своєї сердечної скарбниці, як раптом страшна підозра... Як ізнагла чорна підозра шулікою впала в мою душу, вп'ялася гострими пазурами в груди, і мною затіпало, як осиковим листочком на вітрі.

— А від кого це ти, Мартохо, така виряджена, така дженджуриста повертаєшся?

— Як то від кого? — грає вона бровами, наче ластів'їними крильми. — Хіба нема звідки?

— Мартохо,— шаліючи, ледь повертаючи бруском здерев'янілого язика, грізно кажу,— ти на свою погибель із вогнем граєшся! Зізнавайся, від кого повертаєшся о цій порі?

— Пора не така вже й пізня,— задзеленчала дзвоником

сміху.— Та й чому маю тобі зізнаватись, коли ти ще не мій, а Дармограїшин? Ревнуй Одарку, а не мене.

Чи я ще ниньки ополудні сказав би, що здатен так ревнувати мою рідну жінку Мартоху, що ревнощі чорною пеленою спеленають розум, затуманять, засліплять, зіб'ють з пантелику? А вона, й справді знущаючись, вителенькує срібними брязкальцями сміху, питає лукаво:

— Хіба в Яблунівці вже справжні чоловіки перевелись? Вистачить на мій вік!

— Чи не від Федора Горбатюка шльондраєш? — питаю про листоношу, від якого, либонь, усього можна сподіватись.

— Чолом, тату, я ваша хрещена мати!.. Теж знайшов мені кавалера!..

— То, може, від Максима Діхтяря? — питаю про нашого знатного механізатора, що має чоловічу силу не меншу, мабуть, ніж бугай Імперіалізм — скотинячу.

— Максим помирився вчора чи позавчора зі своєю жінкою Марією, то в них після нового замирення вже сотий чи тисячний медовий місяць.

— То, може, від Петра Кандиби? — питаю про сільського лавочника, який дефіцитними промтоварами з-під прилавка хіба ж не заб'є памороки яблунівським молодицям.

— Добридень на Великдень, будьте здорові з Новим роком! — кепкує. — Та він же такий, що стань подивися — плюнь та й одступися.

— Отож, запевняєш, вони тобі треба, як собаці чоботи влітку? А як не вони, то хто? Від кого повертаєшся? Невже від когось молодшого?

— Та що з молодшого візьмеш? Хіба що шерсті пучок!

— Значить, від старіших, безсоромнице безсовісна? Від діда Гапличка чи від діда Бенері? Та куди їм до галушок, коли вони юшки не вкусять! Може, й був колись у них горіх, та звівся на сміх. Вони, Мартохо, сто літ живуть, а двісті конають.

— Е-е, Хомо, не кажи! Правду кажуть, що старого собаку важко до ланцюга привчити.

— Значить, нехай буде бридкий, як поплюга, хай буде гидкий, як поплазка, аби тільки штани носив?

І тут моя рідна жінка Мартоха як зарегоче, як задзвонить рясним намистом дзвінкого сміху.

— Сказано, Хомо, на глум, а ти бери собі на ум! Як то справедливо говориться, не вір губі — поклади на зуби.

Бачу, безсовісна, осаджує мене, мов горщик од жару одставляє.

— Мартохо,— благаю,— не глумись, бо душа крається.

Тут вінком своїх рук обвила мою шию, квіткою-півонією своїх губ припала до моєї щоки, голосом-струмочком зажебоніла в моєму вусі:

— Хомо, ради тебе так зодягнулась!

— Ради мене? — торопію, не вірячи.

— Ради тебе накупила обновок, ради тебе зодяглась. І побігла тобі назустріч, щоб здибатися, як вертатимеш із колгоспу. А як угледіла — засоромилася і стала тікати. А ти побіг за мною, як голка за ниткою.

— А ради кого так помолоділа, що й не впізнаєш?

— Від любові до тебе, Хомо, помолоділа й покращала, аж самій не віриться. Якби знав, як тужу й чекаю,— кожна хвилинка тягнеться, як вічність, плуганиться, як п'яний з буфету.

— А не дуриш? — питаю.— Думаєш, що рак не риба, а на велелюдді Хома не чоловік?

— Коли не віриш у мою любов, то гайда в хату, а в хаті повіриш.

І таким жаром війнуло від Мартохи, що, либонь, мав пильнувати, аби не попектись біля неї, аби не обсмалитись. Хитрує, змішуючи горох із капустою, а чи й направду діжа не здіжилась, а хазяйка не сказилась?

У сіни вступили, а з сіней Мартоха відчиняє двері не в чисту хату, де ще майже півроку тому жили душа в душу з нею, а береться за клямку до комірчини.

— Чого це ти в комору ведеш? — дивуюсь.

— Ей, Хомо, не до комори йдеш, а до святині моєї.

— З яких пір, Мартохо, святиню свою не при собі носиш, а в коморі тримаєш?

— Тобі все жартувати, а мені, Хомо, не до жартів.

І ввімкнула електрику, якої раніше в коморі не було (значить, хтось із яблунівських умільців-електриків пособив). Очі від несподіванки самі заплющились, а коли розплющились, то мов не повірили очам моїм. А не повіривши, знову заплющились, вражені несподіванкою. Вони — дві синиці на полиці, куди хотять,туди й полетять,— знагла самі на себе стали не схожі, та й була ж причина для того!

Зрештою, очі — мов під горою в черепочку дзікузієві яйця — отямились, а отямившись — розплющились, а розплющившись — побачили...

...побачили в кутку комори Хому Прищепу на повен зріст...

Щоправда, на повен зріст він був не такий і високий, та

чи це так багато важить? Важить те, що бачив я перед собою гриба маслюка, який крізь землю пройшов і червону шапочку знайшов, тобто самого себе. Той, другий Хома Прищепа, що стояв навпроти в кутку комори, міцно стис губи й дивився з якоюсь веселою й водночас суворою вимогливістю. А що був зодягнений у новеньку військову форму, то рука моя мимоволі тяглась до скроні, щоб по-армійському відкозиряти, а губи шепотіли нечутно: «Здравія бажаю, товаришу рядовий!»

— Хто це? — мовив я дерев'яним язиком.

— Ти, Хомо, хіба не впізнав себе? — сяяла Мартоха.

— Хто намалював такий великий портрет із моєї солдатської картки?

— А-а, хто ж іще міг намалювати, як не директор школи Діодор Дормидонтович! — заторохтіла жінка.— Ти ж тут як живий, правда? Чоботи хоч і кирзові, зате добре наваксовані. І ремінь блищить, і погони сяють.

— А навіщо зайву медаль почеплено на груди? — питаю.— Медаллю «За відвагу» командування ніколи не нагороджувало мене.

— Хомонько дорогий,— залебеділа ніжністю Мартоха,— то я впросила Кастальського, щоб домалював, дуже славна медаль, така є в нашого голови колгоспу.

— Бо голова колгоспу заслужив.

— То, вважай, я тебе нагородила цією медаллю, бо хіба ти не геройський чоловік?

— За віщо така честь від тебе?

— Бо відважний! Може, хоча б за те, що не побоявся позичитись Одарці Дармограїсі!

— Хіба що,— кажу примирливо.

— Як змикитила твій портрет, Хомо, то наче й на світі легше стало жити. Бо що виходить? Виходить, що ти завжди вдома, захочу — вголос побалакаю, захочу — в губи поцілую.

З комірчини винесено геть усе — діжки та кадубці, торби та мішки, решета й підрешітки, баняки й горщики, макітри й гладущики, а також столярний і теслярський інструмент, всякі там свердла, долота, струганки, фуганки, ножівки, всяке моє швецьке та кравецьке причандалля. Від порога до мого портрета на повен зріст, що належав пензлю незрівнянного Діодора Дормидонтовича, простелено хоч і дешевеньку, зате добротну барвисту доріжку. В моєму намальованому підніжжі стояла карафка, в яку наллято води і встромлено чималий пучок осінніх рожевих айстр.

Угорі над портретом прикріплено вишиваний рушник, на якому горіли квіти і стебла, ткані руками моєї рідної жінки Мартохи. Бачачи всю цю величну, сповнену поваги до моєї особи картину, я мимоволі переймався гордістю за себе, а ще якоюсь трепетною любов'ю.

— А тепер, Хомо, подивися на стенди,— тамуючи дихання, попросила Мартоха.

Бо в комірчині, що тепер зовсім не здавалася комірчиною, вправними її руками, турботливим її хистом було також обладнано стенди. А на тих стендах (вірте чи не вірте, але розказував досі правду, то чому маю теревені-белевені правити, то чому маю вилами писати, а граблями скородити) старанно зібрано все моє, так би мовити, чоловіче майно...

Яке саме? Легко запитати і, здається, просто відповісти, але не так просто...

На стендах акуратно розкладено випрані й випрасувані мої штани, сорочки, сподні, виставлено намазані дьогтем чоботи, а також підлатані черевики, чорні гумові чоботи в червоних гумових латках. На окремій лавчині — дерев'яна й алюмінієва ложки, якими я їв, а також миска, полумисок, чашка, склянка, виделка, ніж.

— Твої, Хомо, натуральні,— шепотіла жінка.

Вишиваний кисет, якого я давно не носив, бо кинув чадити махрою, перейшов на фабричні цигарки. Платівка з піснею «Розпрягайте, хлопці, коні» — цю платівку десь по війні я купив у Вінниці, хоч патефона на було тоді, немає й тепер. Кілька моїх листів ще з фронту, ці пожовклі трикутнички дивом збереглись у прискринку. Книжка про штучне запліднення свиней, яку я колись підібрав, загублену, під лавою у вагоні. Недогризок хімічного олівця, яким я колись писав.

І ще на лавочках-стендах викладено всяке добро, чимало назбиралось. А ще в куточку, біля дверей, поставлено граблі, вила-трійчата, косу, пужално, сапу, сокиру, рибальські снасті — вудлиська, ятір, сажалку, хватку-рогелю.

— Все твоє, Хомо, справжнє,— урочистим шепотом бубоніла жінка.

Біля кожної речі наклеєно папірець, а на папірці Мартошиною рукою виведено сухоребрі літери, що складались у наїжачені слова. Долаючи склади, я з трудом прочитав: «Піджак чорного рубчика, улюблений одяг Х. Х. Прищепи в такі-то роки. В цьому піджаку трудівник ходив на загальні колгоспні збори». Або: «Черевики свинячої шкіри Х. Х. При-

щепи. В цих черевиках трудівник перевиконував норми в такі-то й такі-то роки». А чи: «Глиняний полумисок роботи яблунівських гончарів. Із цього полумиска Х. Х. Прищепа любив їсти пшеничні галушки, локшину в молоці, а також гречану кашу, засмачену свинячими шкварками».

Я довго мовчав, бо мені перехопило подих, а коли віддихнув, то сказав:

— А чи не смієшся ти з мене, Мартохо? Як сміялось оте барило, що саме кухвою стало?

— Хомо, та чи я ота, що ні в тин ні в ворота судариня криворота?

— А що в тебе тут у комірчині?

— Музейний куточок,— відказує поштиво.

— Музейний? Куточок?

— Авжеж, музейний куточок твого імені.

— Себто імені Хоми?

— Так, імені Хо Хо Прищепи.

— Мартохо,— кажу спантеличено,— то ж для великих людей музеї по містах і селах. Усі знають їх, вони заслужили — Суворов, чи Кутузов, чи граф Лев Толстой. А я ж не фельдмаршал Кутузов, це всі знають добре у Яблунівці, я тільки старший куди пошлють у колгоспі «Барвінок». А що, коли довідається сільрада?

— А чому це сільрада мені має заборонити порядкувати в своїй хаті? А може, ти для мене, Хомо, й справді великий чоловік? Ти для мене більший і за фельдмаршала, й за графа.

— Але ж сільрада точно знає, що вони більші за мене.

— То для інших вони більші, а для мене, Хомо, ти великий.

Мартоха вмовкла, і в музейному куточку запанувала урочиста тиша і — так мені здалось — нічим була не відмінна від тієї тиші, яка западає навіть не по таких дрібних музейних куточках, а по великих музеях великих людей.

— Я так тобі скажу, Хомо,— озвалася жінка, наче з трибуни,— що про такі музеї треба ще за життя думати, а не по смерті. Бо по смерті поки схаменуться — вже й забули людину, вже добро її порозтягали, вже й не знайдеш тієї ложки, якою їв, чи того ліжка, на якому спав. Хіба іноді не обманюють по музеях? Поставлять крісло, кажуть, що в цьому кріслі чоловік той писав і думав. А насправді то зовсім інше крісло, десь на звалиську знайдене. А в мене тут, Хомо, все справжнісіньке. От скажи, хоч маленький обман є? Кисет не твій, чи пужално, чи коса з грабками?

— Усе моє, Мартохо, правду кажеш.

— Отож-бо й воно! — зраділа жінка, засяяла, й на лиці її наче місяченько зійшов.— І скажу по секрету, тільки обіцяй не сердитись, бо гніватись ти не повинен.

— Обіцяю, Мартохо, кажи.

Рідна моя жінка й зовсім стала урочиста, а по хвильці — знову ж таки наче з трибуни — сказала:

— Мріється мені, Хомо, бо мріяти не заказано... Ось начебто для мене самісінької цей музейний куточок поки що... Поки що!.. А через якийсь рік-другий, дивись, одкриються двері ширше — й сюди почнуть навідуватися сусіди, яблунівські колгоспники. А далі, дивись, не тільки з Яблунівки, а й із сусідніх сіл — Малих Дубових Гряд, із Сухолужжя, з Великого Вербчого, так? Хто машиною, хто автобусом... А ще яблунівських дітей прийматимуть у піонери, скликатимуться їхні урочисті лінійки.

— А хто галстуки червоні пов'язуватиме їм? — питаю.

— Хто ж іще, як не ти сам, Хомо! Хіба не зумієш?

— Не штука навчитись,— міркую вголос.— І значки піонерські приколювати навчився б. Але де ж ти, Мартохо, совісного екскурсовода знайдеш?

— Правда твоя, тут потрібна людина совісна, бо пост серйозний,— замислилась жінка.— Не кожному й довіриш, бо як раптом на експонат зазіхне, поцупить штани чи сокиру... Де потім такий експонат ще знайдеш?.. Либонь, найкращим екскурсоводом у музейному куточку твого імені могла б бути тільки я, правда, Хомо?

А що я не поквапився згодитись, то на Мартошиному лиці майнула тінь чорної підозри:

— Чи, може, на екскурсовода ти мітиш Одарку Дармограїху?

— Краще за тебе ніхто не справиться,— кажу.— Ось тільки як з квитками, га? Продаватимеш квитки чи безплатно пускатимеш?

— Спершу, може, й безплатно, а як почнуть валом валити, то доведеться й гроші за квитки правити. Бо безплатно — не дуже цікаво, а цікавіше — коли платитимуть за твою славу й за свою пошану до тебе.

— Еге ж,— згоджуюсь,— слава моя велика.

— А велика! Де ще знайдеш такого трудівника, як ти? Скоро вдень зі свічкою не знайдеш такого, що робить круглу добу, як віл. Е-е, Хомо, вже ниньки ти маєш бути в музейному куточку, вже ниньки мають гурмами ходити, щоб дивуватись і захоплюватись. Знаєш, за якийсь десяток

років ніхто не віритиме, як ти тяжко трудився, отож, почнуть казки складати, легенди розказувати, пісні співати!.. Ось подумай тільки: зібралась уся яблунівська художня самодіяльність — і хором співають величальну тобі, Хомо, а голоси ж які славні в селі!

— Либонь, весь хор,— кажу застережливо,— в музейному куточку не поміститься.

— Біля хати співатимуть, просто неба.

— Ой Мартохо,— кажу,— роботи ж як багато в музеї, чи впораєшся?

— А як мій куточок стане державним музеєм, то фонди виділять, штати наберуть, а я посяду місце завідувачки... О, держава грошей не пошкодує, бо хіба не на таких, як ти, й тримається?

Ну, хіба в моєї рідної жінки Мартохи не палата ума, хіба вона ликом зшита! Їй не треба йти на сусідній куток, щоб дрібку мудрості позичити, бо своєї має по саму зав'язку. Коли слід — така покірна, що сметана на голові встоялася б, а коли невикрут — навіть межи чужі щипці покладе свої пальці, коли халепа — хоч прив'яжи, то відгризеться.

— Хто б іще до такого догадався, як ти? — кажу вголос.

— А ніхто,— відповідає.— То тепер, Хомо, як подивився музейний куточок свого імені, віриш, задля кого так вирядилась, чому так помолодшала? Віриш, що ніхто мені в Яблунівці не потрібен, навіть якби до нього старими облігаціями доплачували в додачу.

Й ось тут, у музейному куточку, спокушений отим дідьком, що сіє полову, так я запрагнув Мартошиної гречки, що хоч вовком вий! І, неборака, сапнувши сапко, спершу взяв я несміливо свою рідну жінку за руку, далі поглядом потонув у безбережних морях її очей, далі безтямно потягнувся губами до полумінких її губів.

І зненацька Мартошин вид повила темна хмара, безбережні моря наче посліпли.

— Не забувайся, Хомо! — сказала осудливо.— Ти поки що не мій, а Дармограїшин, і я не хочу краденого, бо я жінка чесна.

— Хіба ж тобі не кортить обійняти мене? — питаю.

— Ще й як кортить, Хомо! Дужче, ніж у сімнадцять літ... Але нащо мені завтра чути лихі плітки та обмови? Знаєш, що завтра присягатимуться сліпці, наче своїми очима бачили. Сорока сороці, ворона вороні, грак гракові, дурак дуракові, а мені, Хомо, честь моя жіноча понад усе. Так що потерпи...

— Але ж ніхто не бачить, ніхто не довідається, Мартохо, змилуйся,— благаю.

— Як то ніхто не бачить? А він очей не спускає!

Й тицьнула пальцем на Хому Прищепу, намальованого на портреті на повен зріст, при всіх солдатських регаліях і навіть при одній не своїй нагороді — медалі «За відвагу». Молодий солдат дивився чесними, правдивими очима так осудливо, що вмить прокинулось моє сумління, прокинулася чоловіча честь, і я, палаючи любов'ю до своєї рідної жінки Мартохи, яка так само палала любов'ю до мене, мусив у гіркому розпачі повертатись до Одарки Дармограїхи добувати свій строк.

І так мені кепсько було на душі, як у тій примовці: прийшов хтось, та взяв щось, та пішов кудись, а я за ним, та не знаю, за ким!

XXXIX. А ЯКБИ НАС ГРІМ УБИВ ТА БЛИСКАВКА СПАЛИЛА?

Отож, як мовиться в народі, ухопивши місяця зубами, причвалав у хату до Дармограїхи, що вже спала в ліжку. Спала, розкинувши руки, і груди її легко здіймались і опускались, як два живих книші, й голова її наче лежала в чорному розіллятому озері пишного волосся. Засвітивши гасову лампу й мало не до найдрібнішої ріпички вкрутивши вогонь, поклався я на лежанці й тяжко замислився над своїм життям. Бо чи не годі мені величатись так, як величається порося на орчику, чи не годі мені так надимати морду, що й граблями носа не дістанеш, чи не годі мені чванитись, мов дурень латкою? Пора за розум братись, пора,— хоча б за той, що подеколи, чую, ще збовтується в голові, наче олія з рапсу чи з кользи.

Ото, значить, надуваюся сам на себе, мов жаба під пеньком, як зненацька причувається брязкання клямки на ганку, далі брязнула клямка в сінях, щось човгнуло. Я, звісно, не з тих боягузів, які побоюються, щоб заєць часом дороги не розбив, але мимоволі принишкнув, і серце в грудях раз і вдруге вдарилось, як телячий хвіст.

Щось по дверях прошаруділо, наче мишка шкрябнула пазурцями, й невдовзі почулося скрипіння незмащених завісів, двері зі зловісною повільністю відчинились, і з сіней потягнуло густим вогким духом осені й листопаду. Мені б, може, ско-

чити на ноги, вхопити качалку чи рогач про всяк випадок — натомість я здерев'янів: анічичирк, анітелень!

Човгнуло, шеберхнуло, шелеснуло — і хатній поріг переступив...

...переступив мій колишній бойовий побратим Дмитро Волосюк!

Я, відтанувши душею, вже хотів озватись, та спинило щось. Спинило, мабуть, те, що бойовий побратим був схожий на сновиду,— такі, розказують, будучи кучеряві розумом, у повній владі місяця, такими химородними місяць командує, водить їх по дорогах і без доріг. Очі у Дмитра Волосюка були хоч і розплющені, та якісь невидющі, осклілі, наче повні осіннього туману. Лице знерухоміло, ніби прибитий морозом цвіт, а губи скидались на дві полинові бадилинки, загублені на польовій стежці.

П'яний? Чи злодійська стежка привела до знайомої хати, в якій його недавно частували, зустрівши як гостя найдорожчого?

Затаївши подих, я стежив за несподіваним нічним відвідувачем, що спинився біля ослона. Постоявши хвильку-другу, він сів на ослін і зігнувся, розшнуровуючи черевики. Спершу розшнурував на правій нозі, далі на лівій, зняв взуття й поставив під ослоном. Потім стягнув білі вовняні шкарпетки й позасовував у черевики. Звівся, стягнув із плечей побатоженого бурими смугами піджака, далі такі самі рябі штани, зцупив шерстяного светра і все це акуратно склав на ослоні.

Ха-ха, з веселим сміхом здогадався я, та це він за старою пам'яттю добився до цієї хати, щоб переночувати. Тільки де ж ночуватиме, коли постіль не зготовлено? Годилося б збудити Дармограїху, раз такий гість, гадкую, та й по чарчині перехилили б від радості, що справжнім злодієм, який зазіхнув на Одарчині гроші, виявився не бойовий побратим, а дрібна руда миша!

Зоставшись у самих трусах та майці, пізній гість завмер, як мовиться, індиком переяславським. Далі, постатечнішавши на обличчі (еге ж, наче кажучи: роздайся, море,— жаба лізе!), він упевнено рушив до ліжка, на якому спала Дармограїха.

Невже таки намірився вкрасти гроші, які вона знову, либонь, заховала в матраці? Але навіщо ж тоді роздягався до трусів і майки? Е-е, тут задумана така афера, якої мені не розшолопати, хоч би й дер я голову, як колгоспна кобила.

Тим часом мій бойовий побратим узяв за ріжок ковдру, відхилив — і проворно шуснув під ковдру, до теплого жіночого боку. Вклавшись поряд, правою рукою став перебирати шовкове Одарчине волосся, що розіллялось по подушці, й пальці його тонули в косах, наче в розтопленій смолі, а то виринали з їхніх хвиль, мов дикі качки-нирки.

Що ж він замислив, га, які чорні думки плекає, що так лащиться до Дармограїхи? Хитра бестія, неспроста вернувся в Яблунівку зі своїх кручених шляхів, неспроста опівночі приплентав сюди в хату і тепер ось лежить біля Дармограїхи, пестить, голубить коси.

От тільки чому уклався біля неї, що саме замислив?!

Скоро ліва рука мого колишнього бойового побратима пучками пальців торкала чоло сонної жінки, торкала, як пух, як рідкісну коштовність. І, мабуть, ті доторки були такі солодкі, що дійшли до Одарчиної свідомості, вона ворухнула могутнім і прекрасним своїм тілом, зітхнула й ледь чутно проказала:

— Коханий мій... Хомо ненаглядний...

Чоловіча рука пестила вже не чоло й не скроню, а торкалась живих пелюсток рум'янцю на щоці, й Дармограїха шепнула в забутті:

— Ой Хомо зоряний...

Чоловіча рука торкнулась підборіддя, вказівний палець полоскотав ямочку біля відкопиленої, припухлої вві сні нижньої губи.

— Ой Хомо мій могутній... Хомо всеможний...

Пучки пальців чоловічої руки свіжоопереними пташенятами пурхнули нижче, пролетіли вітерцем понад білим лебединим пухом Дармограїшиної шиї й м'яко вгніздились на звабливому виямку, що наче голубів у підніжжі шиї, у тому виямку, де в Одарки б'ються, пульсують голубі жилочки, творячи якусь незбагненну, якусь таємничу красу жіночої зваби.

І — сонна, але вже сповнена бажань, уже в їхньому чаду — Одарка ледь повернула голову вбік. Заплющені повіки здригались, наче під ними починала клекотіти вулканічна лава, губи ледь-ледь тріпотіли, як пелюстки польового маку на свіженькому вітрі.

— Ой Хомонько, дай мені губи свої... хай уп'юся вогнем твоїм...

І рука її крилом білопінного лебедя випурхнула з-під ковдри, м'яко опустилась на щоку мого колишнього бойового

побратима, пальці її язичками кволого полум'я стали пестити й зігрівати, стали ніжити й голубити.

Я зачаївся на лежанці, мов ховрашок у нірці, й однісінька думка билась у голові: що затіяв, га, яку аферу, яке ошуканство? Стривай-стривай, таки вистежу, попадешся, зловлю на гарячому — вже не викрутишся. А таки зловлю на гарячому, не я буду! Хоч ти там, біля Дармограїхи, і в'єшся, мов гадина, хоч ти й здатен продати, й викупити, й гроші полічити, хоч тебе і в ступі товкачем не влучиш, а все ж таки зловлю на гарячому, бо і я хитрий, мов старого лісу кочерга.

Рука Дармограїхи лягла на плече мого колишнього бойового побратима, й ось уся знада її розкішного тіла, наче піднята могутньою невиданою хвилею, гойднулась на ліжку, підсунулась до чоловічого боку, завмерла в глухій знемозі, а губи її — пелюстки маку польового на теплому вітерці! — затріпотіли, заколихались, наче аж рожевим переблиском пойнявшись, і потяглись уві сні до чоловічих губів.

Ось уже зараз наспіє слушна мить, коли ти, урвителю, таки попадешся на гарячому, й тоді вже я тебе, як воду, освячу в три батоги, матимеш почубеньки, буде хребту і череву, висповідаю від п'ят до вуха!

Такими мріями нишком я тішився, стежачи за ними в ліжку, як зненацька Дармограїха відкинулась від мого колишнього бойового побратима, який уже й другою рукою пригортав її з-за спини, а відкинувшись до стіни — й очі розплющила, і, либонь, повільно стала просинатись, оговтуючись, вертаючись до тями. Очі її від здивування так швидко росли й більшали на обличчі, як не годні й опеньки рости після теплого весняного дощу, а губи склались чи то бубликом, чи то кренделем.

— О!..— зрештою викотилось їй із горла круглим бубликом нагле здивування.— О!..— вихопилось круглим кренделем.

А тоді обличчя її перекосилось від страху,— наче гурма чортів потягла за ліву щоку, а за праву тягнути забулись. Очі Дармограїшині вже скидались на двох совеняток, які раніше не видали сокола, а як уздріли, аж умліли.

— Хто це? — хотіла закричати, а їй тільки шепіт задуднів у горлі.

Ага, міркую потайки, ти, мій колишній бойовий побратиме, заховався в закапелку, а хвостика твого вже й видко. Як то станеш викручуватись, заскочений на гарячому?

— А-а-а...— зіпнула злякано молодиця.— Як ти опинився тут?.. Хто тебе підсунув під мій бік?..

Дмитро Волосюк спокійно, мов покійник десятирічної кондиції, лежав на білому простирадлі, а Дармограїха, ставши навколішки й сахнувшись у куток, була наче з хреста знята.

— Геть! — закричала, наче громом ляснула, бо голос ярмаркової хазяйки повернувся до неї.— Геть із мого сімейного ложа, харцизяко!

Й що б ви гадали? Мовчки й покірно, як сновида, несподіваний нічний гість звівся з ліжка й подався через усю хату до ослона. Тут нацупив штани, вовняний светр, убрався в піджак, озувся в черевики. І поки зодягався, був схожий на величезного побитого пса, який перелякано підібрав, ховаючи, хвоста, наче той хвіст — найцінніший скарб, втілена гідність його собача.

Взувшись і зодягнувшись, мій колишній бойовий побратим Дмитро Волосюк якусь хвилю постояв неживою жердиною біля ослона, а далі як заведений попростував до дверей. Ноги переставляв так, наче йшов по кризі й остерігався впасти, а в попереку був прямий, як багнета проковтнув. Переступив поріг, клямцнув клямкою, зачиняючи двері, далі почулось човгання в сінях, на ганку теж скрипнули двері, похмура тінь майнула за вікном.

— Горенько! — прошелестіла шепотом, наче сухим листом, Дармограїха в ліжку.— А не інакше, як ота клята Мартоха підсунула цього пройдисвіта, а Хому забрала.

Й тільки по цьому глянула в мій бік, а глянувши, заціпеніла, мов бовван у степу.

— Не бійся, Одарко,— озвався, зрештою, вперше за всю цю пригоду.— Це таки я... Хома...

— Хомович? — питає недовірливо.

— Еге ж, Хома Хомович,— не таю правди, а січу прямісінько у вічі.

— Насправді чи, може, снишся? Бо звечора ти десь забарився.

— Справжнісінький, хоч помацай.

Дармограїха наблизилася, стала слухняно обмацувати мене, приказуючи пошепки:

— Вухо твоє, і потилиця, і плече, і лікоть. І сорочка твоя, ось під пахвою латочка, я сама латочку ставила. Наче справжнісінький, а не снишся.— Умовкла, дивилась пильно, мов кицька на пташку, яку хоче, а не може дістати, й далі спитала: — Скажи, Хомонько, ти нічого не бачив?

— Де? — цікавлюсь.— На колгоспній фермі чи, може, в яблунівському буфеті?

— Не в буфеті й не на фермі, а тут, у нашій хаті.

Спробуй зізнайся Дармограїсі, що все бачив — од початку до кінця! Навіть те, чого вона бачити не могла, бо спала! Та вона в помсту без ножа заріже, без солі посолить, без вогню засмажить і без ложки з'їсть, а що ж тоді залишиться моїй рідній жінці Мартосі?

— Коли? — причворяюся дурень дурнем, у якого в бороді гречка цвіте, а в голові й на зяб не орано.— Вранці чи ополудні?

— Та зовсім недавно, опівночі.

— Спав я опівночі,— вперто прикидаюся тим, у кого не всі дома — дехто поїхав по дрова.

— Нічого не бачив і не чув, так міцно спав?

— Як немовля у сповитку.

— Може, крізь сон причулось?.. Може, приснилося щось?..

— Та верзлась якась верзиця.

— А яка? — зраділа Дармограїха.

— Наче здибався біля чайної з покійним бухгалтером колгоспу Петром Зосимовичем Варавою. Як живий! Ну, звісно, погомоніли. Я йому, знаєш, так і так, так і так, а він мені теє і теє, теє-то як його... А більше нічогісінько не верзлось... Прокинувся, либонь, тому, що лампу забув погасити, світло не давало спати...

— Я біля тебе, Хомо, приляжу, бо страшнувато чомусь,— мовила Дармограїха, вмощуючи розкішне своє, розімліле зі сну тіло побіля мене. Видно, переляк іще не прочах, надаючи її очам полохливої, неспокійної глибини.— А мені ж бо така мара марилась...

— Яка мара, Одарко? Мара в наші часи — забобони чистої води.

— Та наче ти, Хомо... Сниться, що лежимо з тобою в моєму ліжку, й ти ось так поклав руку на моє волосся, перебираєш, мов коноплі. Ось поклади лишень...

І я поклав на хвилю її чорного волосся свою праву руку, став пальцями перебирати тугі волоконця — достеменно так, як мій колишній бойовий побратим, а може, й ніжніше. Дармограїха завмерла, всотуючи, вбираючи спалах моєї ніжності. Далі вже лівою рукою, тверденькими пучками пальців, торкнувся чола, торкнувся чуйно, як до пуху, як до рідкісної коштовності,— і з уст Одарчиних злетіло те саме, що недавно злетіло в ліжку, де вона, сонна, лежала з несподіваним нічним гостем:

— Коханий мій... Хомо ненаглядний...

А коли моя рука знайшла живі пелюстки рум'янцю на її щоках і погладила пестливо, то Дармограїха назвала мене Хомою зоряним і Хомою ненаситним; а коли вказівний мій палець полоскотав ямочку біля відкопиленої, припухлої губи, то став я Хомою могутнім і Хомою всеможним; а коли пальці ясними соколами шугнули до виямку біля шиї, де наче дихали голубі жилочки під оксамитовою шкірою, то вже обернувся я на Хому-короля; а коли пальці опинились поміж теплими, наче щойно з печі, двома книшами грудей, то став я Хомою-віртуозом.

Губи Одарчині пелюстками-вогниками польового маку, що похлюпують на лагідному вітерці, потягнулись до мене, немов кажучи, щоб уділив я їм свого вогню, бо вони бажають упитись вогнем моїм. А коли рука її крилом сніжнобілого лебедя злетіла, щоб опуститись на щоку мою, щоб пестити й зігрівати, щоб голубити й ніжити, почув я про те, що Дармограїсі страх як кортить упитись вогнем моїм.

І нарешті губи наші злилися — так, як зливається хвиля з хвилею, як поєднується язик вогню з іншим язиком вогню, а тому вже нічого не могли сказати вголос. Вголос не могли, зате говорили без слів тією мовою, яка мені завжди, ой, як була зрозуміла, й ой же яка це мова інтересна й багата, невичерпна й солодка,— віку б не вистачило, щоб колись переслухати її! Усе в Одарки горіло, полум'ям охоплене: щоки й губи, шия і груди... А треба ж було якось рятувати жінку від пожежі, щоб і справді на попілець не обернулась...

Змучені й виснажені, лежали ми з Дармограїхою, важко віддихуючись, і нарешті знову озвалась вона:

— Згоріла вся, а здається, що й досі горю...

І тоді саме зірвалося з мого язика:

— Тепер я знаю, що він хотів украсти в тебе... Тепер я знаю, де я мав заскочити його на гарячому!

— Про кого ти, Хомо? Про яких злодіїв говориш?

Та я вчасно схаменувся — адже повинен мовчати, вдаючи, що ніякий злодій не навідувався опівночі до цієї хати, що то Дармограїсі верзлась усяка сонна марниця.

XL. МЕНЕ, ВИННОГО-НЕВИННОГО, ДВОМА БАТОГАМИ БИТО

Неспроста, либонь, тієї ночі приверзлось мені вві сні, що на мене якась нечиста сила всіх яблунівських собак хотіла почепити. Нечиста сила чомусь була схожа на горбатого листоношу Федора Горбатюка. Собаки самі чудно так опинялись у його руках, а листоноша вже чіпляв їх на мене, чіпляв маленьких цуциків, миршавих щенят, поросних сучок, дебелих кобелів. Собаки були з короткою і довгою шерстю, хвостаті й майже безхвості. Здебільшого безпородні, дворняги, що не знають ні ланцюга, ні вірьовки, а то раптом стали траплятись і породисті вівчарки, доберманпінчери, доги та бульдоги,— видно, набігли з усього світу, прочувши, що листоноша в такому ражі, що він годен геть усіх собак почепити на мені. Вже висіло їх, тварюк скажених, повно-повнісінько, а нечистій силі в образі Федора Горбатюка все мало було, й він, злістю обуянний, усе чіпляв і чіпляв, а я нічогісінько вдіяти не годен був, лиш дивувався вві сні: лишенько, хто б міг подумати, що їх стільки може вміститись! І якби ж почеплені просто висіли, а то ж ні, а то ж крутили обрубками, цурупалками чи герлигами своїх хвостів, дряпали мене й самі себе хижими пазуристими лапами, ощирювали пащеки, в яких стриміли білі ікла, кривавились — наче довгі шматки волячого м'яса на пательнях — ворушкі язики, та ще різнобарвне сузір'я очей палахкотіло злістю, блимало кровожерним гнівом. І чулось завивання, скімлення, дзявкання, гавкання, від яких мої вуха в'яли, мов лопухи в спеку... Вже, здавалось, усіх собак почеплено, вже б можна і стомитись, а нечиста сила в образі яблунівського листоноші Федора Горбатюка ніяк, холера ясна, не стомлювалась, а в нелюдському натхненні та захопленні чіпляла собак і чіпляла, вішала собак і вішала!..

Прокинувся вдосвіта, поникав по городу, по обійстю, а клятий сон чадом стоїть у голові — неспроста ж таке верзлося! Сів на лавчині під грушею, дихаю, дихаю, цідячи запашне осіннє повітря крізь зуби, міркую. Тут якесь шолудиве щеня забігло в двір і ну лащитись до мене. Ну, думаю, саме прибігло вішатись на мені, та взяв пугу, та тією пугою й нагнав. Далі міркую над знаменним сном своїм — і задрімав під грушею, бо хіба ж після такої ночі не спатиметься: адже вхоркався, Дармограїшину пожежу гасячи!

Прокинувся від поцілунку — біля лавчини стояла Одарка з клумаками, зготовленими на районний базар. Якоюсь чудною здалася: лиха й добра водночас, жорстока й ніжна, сердита й весела. Розказав їй сон свій, попросив розтлумачити, а Дармограїха:

— Коли собак уві сні стільки начіпляли — значить, поговори, обмови, плітки, дорогенький Хомо, ширяться про тебе по Яблунівці. Та що тобі поговорів боятись, коли твоє життя — страшніше найстрашнішої обмови! Отож не бійся, Хомо, яблунівського народу. Бо народ наш який? Ще ниньки не встигла за ворота виглянути — як сорока на хвості вістку принесла, що ти вчора звечора навідувався до Мартохи. А як ти смів навідуватись до неї, коли твій строк не минув у мене? На базар іду, а тебе, Хомо, я прив'язала, щоб ти більше не вештався, як той бичок без прив'язі. Посидь та отямся, бо Мартоха позичала тебе не для того, щоб соромив перед людьми і її, і мене!

Отак любенько погомонівши, Дармограїха з клумаками на спині й на грудях подибцяла за ворота, кваплячись на автобус, а я...

...а я побачив кільця залізного ланцюга, що лускатою змією поблискував біля моєї лівої ноги. Металеве кільце лежало на щиколотці, в те кільце було вправлено маленький замочок, звісно, замкнений. Мовби громом прибитий, звівся я з лавчини під грушею, міркуючи: до чого прив'язано другий кінець ланцюга?

Ішов по опалому листю, по вогкій ранковій землі, а важкий ланцюг тягнувся слідом і зловісно подзенькував. І справді, звивався, мов змія, тільки цю змію не можна було ні задушити, ні вбити, ні відкинути геть — ця змія була невмируща й безсмертна. Мовби турецький галерник чи царський колодник, а не вільний колгоспник із артілі «Барвінок», я приречено брязкотів ланцями залізного ланцюга, якого, либонь, Дармограїха вже давненько наготувала на мою погибель, тільки ж бо очікувала слушної миті.

Другий кінець ланцюга замкнено на коловороті колодязя, залізні стояки якого, грубі й червоні від іржі, навічно вмуровано в цементну тумбу. Заглянувши в колодязь, наче збираючись у розпачі кинутись туди сторчголов, я зітхнув так лунко, що колодязь відповів густою луною-стогоном, і від того подесятереного на силі стогону зірвалися на вишні кілька золотих листочків і впали на мої плечі.

Може, ланцюга вистачить, щоб сховатись бодай у сінях? Гримкочучи своїми кайданами, я дочвалав тільки до ганку й

мало не завив од болю. Така несправедливість! Адже до рідної жінки Мартохи я навідався, щоб тільки подивитись музейний куточок свого імені, а все своє чоловіче завзяття насправді ж віддав їй, Дармограїсі.

Гримнувши ланцюгом, з будки вибрався кудлатий, завбільшки з теля, собацюра. Блимнув очима-блюдечками, клацнув іклами-ножами, блиснув язиком-терпугом. І, окаянний, хоч би хвостиком крутнув запобігливо, а то ж ні, а то ж визвірився на мене по-звірячому, шерсть на холці здибив дротом, вуха прищулив, хвостом задригонів-завібрував. Очі-блюдечка наллялись кров'ю, а з горлянки зашелестів такий колючий, шерехатий і шорсткий рик, що мертвий би злякався.

Звісно, заодно зі своєю хазяйкою Дармограїхою, в спільній супрязі, то, вгледівши мене на ланцюгу, чом би й не рикнути! Ох ти ж, думаю, собако, який начебто доводиться другом людині! І, повірте, щось зі мною скоїлося незбагненне... Авжеж, незбагненне, бо знагла на мені, грибку маслючку, який усю землю пройшов і червону шапочку знайшов, не те що заворушилось волосся, а стало сторчма, стужавіло, збучавіло, очі мої набубнявіли гнівом, волосся — спершу на потилиці, далі на маківці, потім і над моїм сократівським чолом — стало дротом, а з горла мого... а з горла мого раптом поцибенів такий рик, як ото, знаєте, гуркіт надзвукового реактивного літака... і від мого рику листя зів'яле з дерев посипалось рясно-рясно, опало геть до останнього листочка... а Дармограїшин собацюра, вмить ставши вдвічі меншим, винувато підібгавши хвоста, вигнувши хребет мало не до самісінької землі, поповзом кинувся до своєї собачої будки, й так само перелякано слідом за собацюрою потягнувся настраханий його собачий ланцюг!

Так рикнувши й так налякавши пса та ще бачачи пудові кайдани на своїх ногах, замість плакати й журитись, несподівано зареготав. І здивовано помітив, що від мого сміху опале листя на землі дрібно затремтіло, наче пронизливим вітерцем колошкане, а ворона, що сиділа на бовдурі хати, сполохано каркнула й полетіла геть.

— Чого маю журитись? — розмовляв сам із собою, сидячи на лавчині під грушею.— Ну, вп'яли, ну, посиджу. Бо хіба мало поникав по світу? Як треба — закладав ноги на плечі і мандрував, як говориться, на довгі лози. І на коні й під конем, і на возі й під возом, і на гарматному лафеті й на броні танка, і в теплушці й на даху вагона — випадало по-всякому. А в широкому світі навчився багато всякої всячини, знаю, що

сонця в мішок і справді не вловиш, що шила в мішку не сховаєш утишку. А також затямив, що раз назвався грибом — лізь у кіш, знаю, що зі своїм уставом у чужу церкву ходити не слід... То чом би тепер спокійненько не посидіти на цепу? Адже, коли подумати, припнули мене до колодязя, а колодязь — яблунівський, а Яблунівка — в Україні, а Україна — на Землі. Отож, припнуто до планети Земля. А хіба я до неї і так не припнутий? Припнутий всеньке своє життя, а Дармограїха хіба що ланцюга вкоротила, от і всі діла. Захочу — й посиджу трохи, спочину, а не захочу — смикну за ланцюга, щоб вирватись, і таки ж безпремінно вирвусь, бо дужий, бо ще на силі чуюсь.

І, так подумавши, відчув, як тіло моє стало наливатись ще більшою силою, руки задзвеніли від моці, груди загули здоров'ям, як лаврські дзвони у Києві. Я взяв у руки ланцюг, що тепер видався легким, як павутинка бабиного літа, міцно намотав на кулаці і вже намірився смикнути... та стримався в останню мить, заскочений зненацька побоюванням: гаразд, коли одірву ланцюг із коловоротом, а коли не вдасться? А якщо коловорот так надійно вбито в тумбу, а колодязь навічно вріс у яблунівську землю? Тоді — лихо! Тоді можна, смикнувши за ланцюг і не тямлячись на силі, не тільки всю Яблунівку зірвати з місця, а й сусідні села, а й далі, далі... всю Землю! Поперевертаю міста й села, гори й долини, річки з кораблями й моря з підводними човнами, понищу заводи й аеродроми, шахти й полігони, курорти на південних узбережжях. Кинуться шукати винуватця трагедії, а сліди й приведуть до Яблунівки, тут мене за шкірку, товариський суд влаштують. Добре, як іще правління колгоспу «Барвінок» візьме на поруки, а як не візьме?!

Ні, спокійніше, либонь, трохи посидіти на ланцюгу, подихати на повну губу свіжим осіннім повітрям, пофілософствувати над життям... Та й, мабуть, не для того я колись порятував Яблунівку від потопу, щоб тепер задля своєї шкури перевернути її догори дном!

Отож сиджу на лавчині під грушею, припнутий на ланцюгу, й філософствую на всі заставки, пишаюся своєю людською силою, спроможною перевернути всю землю, от тільки до пори ця сила погуляє на припоні.

— Хомо! — Голос зоотехніка Невечері долинув із вулиці, з-за сливового та вишневого гілля.— Скільки можна під грушею сидіти? Їхав я на велосипеді на ферму — ти сидів. Повертаюся з ферми — ти сидиш! Чим так заклопотаний, якщо не секрет?

— Живу, значить, як у батька за пазухою, го надумав посидіти трохи надворі та слинки вволю поковтати.

— Видать, багато слини запасся.

— Ага, тьма-тьмуща: кучугура й три оберемки.

— А за колгоспною худобою не скучаєш?

— Ага, скучаю, як собака за києм... І чого ти, Трохиме Трохимовичу, пристав, як горбатий до стіни? Крути педалі — й гайда до Христі, доглядай мого названого синочка Хомка Хомовича... О, бач, надувся, мов на вітер!

Зоотехнік зозла головою через гілля ник, мов сучка в глек, і давай присками прискати:

— І не Хомович, а Трохимович, уже свою дитину переписав на себе, так що ніякий він не названий твій синочок!

— Але ж на мене був записаний, був моїм названим!

— Що було — те загуло, Хомо Хомовичу, а зайве патякатимеш — пізнаєш, відкіль гримить! Я, може, за день-другий і розпишуся з Христею, бо зі своєю бабою глека побив на друзки, й того розбитого глека навіть законно оформив!

І, підлатавшись із моєї балачки, мов май грушами, Невечеря крутнув педалями — і мов нечиста сила вхопила. Сиджу на лавчині під грушею, філософствую, аж пара з мене йде, сам собі покивую головою, мов сухим опеньком, на своє філософствування. Бо, знаєте ж, думок маю — що й на воловій шкурі не списав би за все довге воляче життя.

Але неспроста снились мені собаки, яких начебто вві сні листоноша Федір Горбатюк начіпляв на груди й плечі видимо-невидимо, усякої масті й статі, своїх, яблунівських, і чужих, вселенських, бо ж собак чіпляти, то, як відомо, плітки та поговори...

Ох і шкода, що не здогадався прогнати оту наврипливу сороку!

З верха осокора біля воріт сорока злетіла на подвір'я і, подзьобавши якесь насіння, поскакала ближче до колодязя. Тут, угледівши ланцюга що звисав із коловороту, застрекотала так, наче її чорти лоскотали. Далі, мало не по ланцюгу пострибуючи, моторно побігла до мене під грушу, спинилась на півдорозі і, супостатка, застрекотала знову, що собацюра з будки у відповідь заскавулів жалібно. Тоді сорока зірвалась — і полетіла геть...

І коли сорока летіла над садком, придивився я до хвоста її довгого, а на хвості побачив те, що вона вкрала на Дармо-

граїшиному обійсті, щоб негайно рознести по всьому селу. А роздивившись сорочого хвоста, я вже наперед знав, що яблунівці повірять сороці, а взнає якась кума — взнає півсела, а люди, як мовиться, і смоляну кобилу зложать, і навіть сліпець присягнеться, що своїми очима бачив!

І лише сороку побачивши та її довгий хвіст роздивившись, я пошкодував, що мій ланцюг такий короткий — не дасть і в хаті заховатись.

А вже якраз сонечко зійшло над Яблунівкою, ясне проміння золотило стовбури дерев, осінні айстри та чорнобривці всміхались, пахло махоркою, пасльоном і гіркотою зів'ялої м'яти. По обійстях скрикували свійські гуси, чуючи передзимову тривогу, на шляху гули автомобілі, на стовпі біля колгоспної контори гомонів репродуктор, оповідаючи про події на Близькому Сході, а я сидів на вогкій лавчині під горбатою грушею й очікував на свою неминучу долю так, як віл очікує обуха.

Спершу налетіли сороки, повсідались на гіллі дерев, застрекотали, за сороками наринули ворони, заграяли-закаркали; горобці сипнули хмарою, зацвірінчали. А далі почав усякий люд сунути яблунівський — хто відірвався в полі від трактора, хто з ланки від буряків, хто з ферми чи колгоспної контори. Дехто прийшов напівроздягнений, дехто напівозутий. Хтось іще дожовував сніданок — і в одного з рота було видно кістку від курячого стегенця, в другого вареник із капустою, в третього велику, завбільшки з кулак, пшеничну галушку. Яка молодиця не могла кинути вдома дрібненьку дитину, то прийшла з дитиною на руках. І навіть старі діди, що по кілька років уже не злазили з печі (сиди, грибе, поки тебе лихо здибле!), покинули влежану черінь і притюпачили сюди. Був один знаменитий глушман на всю Яблунівку (ну, глухий же, як тетеря, ти до нього говори — мов до гори, ти йому про Тараса — а він тобі про півтораста!), то навіть оцей глушман, якому й обідні не треба правити, теж пришкопертався, напоумив його хтось! І з острахом подумалось про те, що коли пришкандибало старе луб'я, такі молоді, як у спасівку яглиця, оті, що світові не раді, то чом би з такого дива не поприходили й інші... А саме ті, що вчора чи позавчора дуба дали, кого вода змила, хто пішов на дно раків ловити, кого правцем поставило, кого підкосило, мов косою, кого взяв дідько за старий борг, чия свічка догоріла до палички! А серед них, звісно, батько та мати, дід і баба, прадід і прабаба, рать пращурів. А також, зосібна подумалось мені, й колишній головний бухгалтер нашої артілі Петро Зосимо-

вич Варава, неперевершений мастак пити пиво до раків і їсти раки до пива.

І, нарешті, прийшла моя рідна жінка Мартоха.

Лихо нікого не прикрашає, суща істина. В жалобному одязі, який Мартоха надівала на похорони та поминки, передчасно посивіла та згорбатіла, з поораним зморшками обличчям, із очима-болотами, в яких перестали бити замулені джерела радості, вона йшла по опалому листю, мов примара, а яблунівські колгоспники розступались перед нею, даючи дорогу.

Наче тут і не зібралось мало не всеньке село, моя рідна жінка Мартоха розв'язала вузлика, припасеного з собою, дістала з вузлика пляшку молока, шматок сала та окраєць хліба.

— Давно, либонь, сидиш на цепу, Хомонько мій дорогий,— озвалась голосом плюсклим, як витіпаний негодою колосок.— То закропися молоком, то поїж трохи сала з хлібом.

І сіла поряд зі мною на лавчині під грушею. Я накинувся на їжу, бо й справді на цепу зголоднів од безвиході й думок, а жінка, сумно дивлячись, тільки головою співчутливо гойдала.

— За віщо ж Дармограїха тебе, наче нелюда, вп'яла на посміховисько на цепу?

— Бо хтось іще вдосвіта плітку їй приніс, начебто нас разом з тобою бачили.

— Та ми чисті перед людьми і Дармограїхою, як ті голубенята сизі, які ще тільки завтра мають із яєчок вилупитись!

— Видно, обмова була така чорна, що повірила, ось підступно й посадила на цеп.

— Що ж, Хомо, страшно буває тому, в кого совість нечиста, а ти маєш чисте сумління. Хай хтось і не повірить, а ми добре знаємо, що це правда. Отож, Хомо, й соромитись нема чого, бо сором хліба не дасть! Соромота вийти за ворота, а сидіти перед усією Яблунівкою, мов на покуті,— таке не кожному випадало. Значить, пишатись треба, а не топтатись чобітьми по своїй гордості.

— Еге ж, Мартохо, казав колись у давнину сліпий до глухого: «Слухай, як безрукий голого обдирає».

— Зосталось тобі в Дармограїхи якийсь, може, тиждень перекапарити. Ото було колись не вернути морду від неї — вже б додому повернувся, а не сидів на цепу.

— А якщо доведеться на цепу й просидіти решту строку?

— Що ж, Хомо, ще й не в таких бувальцях доводилось бувати — й то виходив із честю. Помагатиму всім, чим треба: від дощу долонею захищу, од вітру прикрию хусткою. Але й на ланцюгу слід відсидіти честь по честі, бо добре ім'я — краще багатства.

— А як там телиця? — питаю розчулено, зі сльозою в голосі.

— Добре, ой, добре! Може, тоді, як ти на волю вийдеш, наша телиця до бугая попроситься, ото свято буде!

— Поведемо до бугая Імперіалізма, не повинен відмовити, та й у знайомстві з ним.

І я, підкріпившись і на ланцюгу сидячи та перед усією Яблунівкою до моєї вірної та незрадливої жінки Мартохи тулячись, замріявся про той щасливий день у своєму житті, коли поведу телицю до бугая. І Мартосі, либонь, теж примарилась така сама картина, бо навіть у мріях вона завжди зоставалась вірна й незрадлива.

А сонце вже під полудень підбилось, а днина — гожа, мов дівка на виданні! Розмріявшись, усміхаємось одне одному, й так нам добре, як ніколи!

І хоч кажуть, що кому щастя — того не бере трясця, та... Скоро на вулиці загуркотів автомобіль, далі через одчинені ворота в'їхав на обійстя. З кузова було знято двотумбовий стіл — і поставлено на землю якраз перед квітником, де росли айстри, чорнобривці і темно-зелені кущі посіченого лапатими квіточками морозу. Стіл застелено полотнищем червоного кумачу, заплямованого фіолетовим та чорним чорнилом, а також притаковлено склянку і чималу карафу з водою. З кузова також було знесено до столу п'ять-шість заяложених табуреток.

— Тю,— чудно так тюкнула Мартоха,— а чи не переплутали вони грішне з праведним, що приперли сюди канцелярського стола?

І тоді з кабіни, хряснувши лунко дверцятами, вийшов голова колгоспу «Барвінок» Михайло Григорович Дим.

Спокійний, як монумент (монумент цей був у чорному костюмі, на грудях мав фронтові нагородні колодочки, а також ордени та медалі за трудові звитяги), Михайло Григорович упевненою керівною ходою наблизився до столу. Виструнчився, очікуючи на тишу (а коли він постукав нігтем по карафі, то вмовкли не тільки колгоспники, а й ворони та сороки на деревах), а тоді в запалій тиші мовив урочистим, хрипкуватим голосом:

— Товариші, починаємо виїзне засідання товариського суду нашої артілі.

— Тю! — знову тихенько тюкнула моя рідна жінка Мартоха, горнучись до мене, мов чорт до грішної душі.— А кого ж вони збираються судити, та ще й по-товариському?

— Членів товариського суду,— вів далі голова колгоспу,— прошу зайняти свої місця за цим столом.— І коли з моря яблунівського люду хлюпнуло кількома членами суду, що поквапливо повсідались на табуретках, Михайло Григорович мовив: — Отже, товариші колгоспники, а також діти, баби і трудова інтелігенція, засідання виїзного суду оголошую відкритим!

У цю мить засурмили сурми, забарабанили барабани — й піонерська дружина Яблунівської середньої школи в повному складі вступила на подвір'я. Голова колгоспу виждав, поки піонери, на чиїх грудях маяв кумач галстуків, вилаштуються стрункою лінійкою, а потім відкашлявся й сказав:

— Товариші, слухається персональна справа старшого куди пошлють колгоспу «Барвінок» Хоми Хомовича Прищепи!

— Ти ж бач! — зраділа моя рідна жінка Мартоха.— Персональна! Чи ще хто домагався такої честі в Яблунівці? Ти тільки поглянь, скільки людей прийшло! Геть-чисто всі поприбігали, бо таке ж тільки раз на віку трапляється.

— І не в клубі де-небудь, Мартохо,— тішуся,— а на лоні природи, на свіжому повітрі.

— Товариші! — гримкотів густим басом Михайло Григорович, хоч досі, може, з басом знався так, як цап зі скрипкою.— Де це бачено, щоб одна яблунівська молодиця та другій яблунівській молодиці та позичала свого чоловіка?

Голова колгоспу вмовк, наче очікуючи на відповідь, і тоді мою рідну жінку Мартоху звело з лавчини. Заломивши руки, мовила в розпачі:

— Людоньки, але я ж його не дурно позичила, а за телицю, ви добре знаєте!

— Ага,— підтакую,— за таку телицю іще одного Хому можна було б на додачу позичити...

— Значить, обоє зізнаєтеся, що за телицю?

— Авжеж, не дурно, бо хто б дурно позичався? Тільки дурень! — каже Мартоха.

— Та Дармограїха така, що їй душа дешевша гроша,— мовив голова колгоспу,— а тут не пошкодувала телиці?

— Людоньки, ви тільки послухайте! — образилась Мартоха, звертаючись до безмежного моря яблунівського люду.— Авжеж, про Дармограїху кажуть, що в неї і чорт ладану не

дістане, що вона й каменя не дасть, аби голову провалити, але ж телицю не дурно віддала, а за Хому.

— А як Хома, то що?

— Як то що? Може, мій Хома вартий не однієї телиці, а двох! А десяти!

— Може, цілої колгоспної череди?

— Череди не череди, а тільки вартий, і чого б це ми продешевити мали у вигідному ділі?

— То, може, Мартохо, ви збираєтесь іще кому-небудь позичити свого чоловіка?

— А чом би й ні? Чи ви думаєте, що ніхто більше не поласує? Знайдуться охочі!

— За віщо мінятимеш? За свиню степової української породи? За дійну козу? За мотоцикл із коляскою?

— Як буде треба, то й за машину з причепом! І позичу, бо добрій людині чом не позичити? Я не з отих, що дають, а з рук не пускають, я не така скупа, що за мною і слід смердить, я щедра щедриця, ось хто я така!

— Товариші! — мовив Михайло Григорович, напившись нахильці води з карафи.— Значить, ніхто не заперечує факту позички колгоспника артілі «Барвінок». Такий факт має місце. Хто бажає висловитися про цей факт?

Над обійстям, над верхами дерев, над головами людського натовпу снували сороки — одні прилітали, другі відлітали. І в кожної на хвості можна було помітити ту нову вістку з виїзного засідання товариського суду,— з цими вістями сороки квапились у білий світ, щоб по сусідніх селах, по всьому району знали, що чинять із Хомою Прищепою.

— А що тут роздебендювати? — Буфетниця Настя випхнулась до столу.— От посудіть, якби я, в буфеті роблячи, та стала товар позичати, а не продавати за гроші! Вмить ОБХСС знайшло б розтрату — й загриміла б я в тюрягу в розквіті літ.

Слідом за буфетницею став до столу дід Гапличок, а що він говорив тихо й скрипливо, то сороки, знаючи про цей гандж, вихоплювали слова — неголосні, скрипливі, теплі — прямісінько з бублика дідового рота:

— Кхе, кхе... Роблю в колгоспі біля Імперіалізма, себто при бугаєві. Звір, а не бугай, під ним худобина в ногах зламується, аж хребет тріщить. Значить, подумаймо, позичив я колгоспного бугая. Кому? Ну, не кому, а за що? Ну, за півлітру. Що виходить? Півлітру випив — і нема. А бугай у хазяйстві потрібен завжди, вдень і вночі, бо в нього діло та-

ке, а також робота. Подумаймо, чи маю право позичати бугая?.. Я все сказав, спасибі.

Далі до столу пробився яблунівський лавочник Кандиба Петро і, привселюдно попивши води з карафи (вчора, либонь, переїв оселедців у чайній), сказав:

— А якби я ось захотів зняти свої штани й добровільно віддати Федорові Горбатюкові, га? Чи останню сорочку віддати Ількові Дзюньці, га?

— Що він говорить, мов клоччя жує? — тіпнуло Мартохою.— Він своє віддавати такий жвавий, як рак на греблі! Швидше ледачий свекор пелюшки випере, ніж він сорочку зніме для Дзюньки!

— Та я хочу добре слово сказати про твого Хому! — отетерів лавочник.

— Хому захищати не треба, він кругом чесний. Ха, який! Ми ждали, ждали твоєї помочі — та й жданики поїли!

Лавочник Петро Кандиба, допивши воду з карафи, бовтнув у натовп, мов лин у вершу. Сороки снували туди-сюди, розносячи найсвіжіші вісті з виїзного товариського суду. Деякі молодиці з великого жалю до мене схлипували й витирали сльози; якесь немовля ревно плакало, а мати зацитькувала й голосно казала, що віддасть дідові з торбою. Були такі, що сміялись. Дехто, прийшовши з наїдками та напоями, пригощався біля причілку хати. Золотим вітрильником у небі пливло сонце поміж островами білих хмар, повівало смутком опалого листя.

— Може, дід Бенеря скаже слово? — озвався голова колгоспу до старого сторожа біля яблунівської лавки, якому за лежнею ніколи й посидіти.

— Сказав би мудре слово, авжеж,— затупцювався той на місці, мов півень на курці. — Але... Хай принесуть карафу води, бо Кандиба Петро висуслив.

— Чи не збираєтеся своє слово мудре та й розбавляти водою?

— Інші, як виступають, воду п'ють, еге? А мені вже не можна? Я теж хочу води.

— Резонно,— згодився Дим і віддав порожню карафу, щоб набрали води.— А тим часом слово надається директорові Яблунівської середньої школи товаришеві Кастальському.

— Ви всі мої школярі,— сказав Діодор Дормидонтович.— Якщо не вчорашні, то сьогоднішні, якщо не сьогоднішні, то завтрашні. Хома Хомович — мій учень. У нього який зріст — така й сила, які літа — такий розум.

— Говорить — наче пензлем фарби кладе,— розчулилась моя рідна жінка Мартоха.

— Хому Хомовича, може, десь і по одежі стрічають, зате скрізь по уму випроводжають.

— Ви, Діодоре Дормидонтовичу, ближче до діла,— попросив голова колгоспу, знімаючи з вилоги піджака червоненьке сонечко й пускаючи за вітром.— Чи не хочете ви сказати, що персональна яблунівська спекулянтка Одарка Дармограїха зустріла по одежі Хому Хомовича, а випроводжає по палаті великого ума? А чи не здається вам, шановний, що якби справді так проводжала, то він би зараз не сидів отут, уп'ятий на ланцюгу?

Натовп яблунівців, що досі мовчав, гримнув реготом.

Знаєте, якби ото вдарило кілька батарей на вузенькій ділянці фронту — й то ревисько гармат було б не таке лунке. Якби небо раптом розкололось і блакитними уламками впало на землю, трощачись і двигкотячи,— й то, либонь, не мало б такої сили. Бо яблунівський колгоспник уміє і любить сміятись, а коли його мобілізувати отаким чином докупи, а коли кожному з грудей вирветься веселий клекіт, а коли кожна горлянка загуде, мов ревучий літак у небі,— то цей колективний регіт, спільний буй-тур сміх має вселенську силу. Й від цієї сили перелякано позривались із дерев сороки та ворони, посипалось додолу всохле галуззя, поопадали з гілля пізні сорти яблук, які довго тримаються і в найдошкульніші морози. Колективний сміх яблунівців долинув до найближчого лісу на сільській околиці, й лісова гущавінь відповіла тисячократною луною, що смертельно загнаною птахою билась поміж землею і небом.

Зрештою, вляглась тиша, й Діодор Дормидонтович сказав:

— Товариші, у тому, що сталось, є і моя велика вина.

Люд яблунівський і зовсім умовк, наче облизня ковтнув, а Дим поспитав зачудовано:

— Яка ж ваша вина, Діодоре Дормидонтовичу?

— Ти ж бач,— прошепотіла моя жінка,— та Дармограїха така, що навіть чесну людину занапастила, що навіть директор школи мусив злигатися зі спекулянткою.

— Бо вчив я в школі Хому Хомовича,— провинно казав змарнілий від горя Кастальський,— та не довчив до пуття. Школа багато винувата! Не буду перекладати відповідальність на плечі інших вчителів, а візьму на себе, адже я був і є директором, за все відповідаю сам. Отож, товариші, відповідаю й за Хому Хомовича, який зараз сидить на ланцюгу. Значить, школа щось прогледіла, значить, і я колись прогавив.

— Коли прогавили? — здивувався Дим.— Ще до війни? Та чи можна було тоді вгадати, що сьогодні Прищепа сидітиме на ланцюгу в Дармограїхи?

— Ми — вчителі, отже, повинні були передбачити!

— Вже тоді мали бачити сьогоднішнього Хому Хомовича на ланцюгу?

— Тільки так! Принциповість — насамперед! А тому, товариші, моє законне місце сьогодні поряд із Хомою Хомовичем, маєте й мене судити з усією суворістю й нещадністю, маєте мене покарати за всіма справедливими нормами нашої високої суспільної моралі!

— Хто відає, може, й правду каже,— шепнула Мартоха,— бо вчений чоловік хіба марно став би плескати казна-що?

— Діодоре Дормидонтовичу, отямтеся! — зблід голова колгоспу й так розгнівався, що, здавалось, тепер із того гніву сам собі три дні їсти не дасть.— І краще скажіть, яка муха вас укусила за вухо?

— Та муха,— в директора школи дрібно тремтіли губи, наче їх пропасниця тіпала,— та муха, Михайле Григоровичу, споконвіку в народі називається совістю!

— Послухайте лишень!.. Дармограїха, яка, либонь, тільки на Богові не їздила, про совість не говорить. Хома Хомович, погляньте лишень, ясними очима грає, зуби його скакають, чортові думки плигають — він про совість анічичирк. Усі лихі, що поли відріж та тікай од них, як води в рот набрали, забувши про совість, а ви, Діодоре Дормидонтовичу, золотої душі чоловік, маєте каратись їхніми гріхами? Славне у вас сумління, та не передавайте куті меду!

Нарешті принесли карафу свіжої води, й проворним їжачком дід Бенеря викотився до столу, всмак попив із шийки, граючи гострим, як тригранний багнет, борлаком на зморшкуватій шиї, далі рукавом витер губи, засяяв незабудками — наївною синню дрібненьких очиць.

— Усі тут мене знають чи не всі? — забриніла павутинка його хрипкенького голосу.

— Хто ж не знає діда Бенерю! — долинуло з натовпу.— Тільки хай кіномеханік вам звуку додасть, бо кепсько чути.

Пнучись, наче зі своєї шкури силкуючись вилузатись, дід Бенеря закричав осіннім півником:

— Я всі війни пройшов, нехай би їх узяла завійниця-різачка! А хто скаже, що я був такий до діла, наче свиня штани наділа? Але ж вік людський минає, і для мене цей

світ, як маків цвіт: удень ще цвів, а вночі опаде. Моя ніч не сьогодні, то завтра...

— Батьку,— всміхнувся Дим од столу, за яким поважно сиділи члени товариського суду,— та би, либонь, уп'яте чи вшосте молодий!

— Так ось я й кажу,— кукурікав півнячим голоском дід Бенеря, потомственний сторож яблунівської лавки,— що хоч і не мірошникував, а голова борошном припала, що не живу, а тільки дні тру, що давно вже на мене чекає хурдига, то, може, я за Хому відсиджу? Хома ще моложавий, він іще такий кіт, який бачить сало і має немало, в нього є Дармограїха, рідна жінка Мартоха, а тепер ще й породиста телиця. То хай би він гуляв на волі, а я відсидів би за нього скільки треба, га? Бо мені однаково, бо був кінь, та з'їздився.

— А й справді,— шепнула на вухо моя рідна жінка Мартоха,— вже скоро дідкові затягне кінець дратви, вже невзабарі старому саксаган — кінець...

— Батьку,— заграв баскими очима, наче огирами, голова колгоспу Дим,— а хто ж вам сказав, що Хому Хомовича неодмінно маємо посадити?

— Раз суд,— мудро мовив Бенеря,— то суд має посадити, як же інакше!

— Але в нас тут товариський суд!

— Товариський? А чого ж, буває, що й товариші судять і саджають, щоб сидів чоловік.

— Батьку, як на те пішло, то Хома Хомович уже сидить міцно й надійно, і посадили його на ланцюг не ми, товариський суд, а Дармограїха. Мета нашого суду зовсім інша — осудити негідну поведінку Хоми Хомовича, бо ця поведінка привела його на ланцюг. Це — по-перше. А по-друге, збудити совість нашого колгоспника, щоб надалі більше ніколи не потрапляв на ланцюг. Може, Хома Хомович зганьбив нас перед усім світом...

— Де Яблунівка, а де той світ весь...

— Е-е, батьку, не будьте благодушні! Хіба сліпі, не бачите?

Й мовчки показав на сорок, які так і снували над яблунівським людом. Підхоплювали кожне слово, кожну свіжу вістку — й на хвостах умить несли, бо в білому світі аж лускались із нетерпіння, щоб довідатись про хід товариського суду в Яблунівці наді мною, Хомою Прищепою... І дід Бенеря, дотумкавши слушність Димового казання, мудро почухав потилицю:

— Ну, коли так... ну, коли суд товариський... ну, коли тільки побалакають...

І, мов краплина, зіллявся з морем яблунівського люду, став його плоттю, став його костю.

Після виступу діда Бенері запало мовчання, тільки щебет горобців лунав — наче й вони щось казали на суді. Тоді моя рідна жінка Мартоха (поправила складки спідниці, бгає пальцем торочки хустки на грудях, сяє щасливою усмішечкою) зводиться з лавчини й каже:

— Може, ще хтось виступить і скаже? Нема охочих? То я скажу...

Хе-хе, що сталось!.. А далі сталось те, в що важко повірити, коли своїми очима не бачиш. Сороки, які перепурхували над головами чи вмощувались на гіллі, тепер метнулись до груші, до нас із Мартохою. Вони літали перед нашими носами, а то й на плечі сідали, намагались одна поперед другої якнайближче дорватись до Мартошиного рота, бо знали, бестії, що не можна прогавити, що плохесеньке її слово ждуть скрізь у білому світі. А Мартоха — де ще знайдеш таку майстриню поговорити, такого вмільця побазікати, такого ловкача потеревенити! — проворно брала своє кучеряве казання в одну руку, сороку хапала в другу руку, миттю пов'язувала те казання сороці на хвості розкішним бантиком. І сорока прожогом виривалася з жіночих рук, ринучи понад головами остовпілих од здивування яблунівців, кваплячись у білий світ з тією вістю-новиною, прив'язаною до хвоста. І так одна сорока, друга, третя... двадцята сорока... сорокова сорока... й бантики були один від одного кращі. А яблунівський люд, слухаючи мою рідну жінку Мартоху, та чудуючись неперевершеною майстерністю її рук, та захоплено проводжаючи поглядами довгохвостих сорок, тільки охкав, тільки стогнав, тільки схлипував розчулено. А Мартоха такого насікла-нарубала, що шерть-верть, бери чверть — вийшло рокове; такого наказала й наговорила, що вибий об пліт, щоб було, як дріт: такого нагула-надудніла, як вода в лотоках, як вітер у порожнім димарі, як гола відьма з обсмаленим хвостом у холодному бовдурі! І ще б, мабуть, орудувала язиком, як циган пужалном, та хмара сорок розтанула, бо всім Мартоха пов'язала на хвости своє казання, всі поринули в білий світ, а назад повернутись не встигли. А що назад повернутись не встигли, а що не було сорок, то Мартоха вмовкла, бо якось не звикла, щоб під рукою не було бодай поганенької сороки.

І тоді яблунівці — дружно, в один голос — стали вихваляти Мартошине ораторське вміння:

— Ну й Мартоха, ну й циркачка, ну й уміє: балу-балу, а пси в крупах!

— Ну й Мартоха! Нема чого їй говорити, зате є що балакати. Співала добре, а перестала — ще краще!

Голова колгоспу Дим звівся за столом, струснув чубом так, що кільця чорного циганського волосся заворушились, наче розколошкане кубло п'явок, і кинув слова в народне бушовисько:

— Може, те, що сказала Мартоха, комусь не до цуги, чи не до шмиги, ані до ради, ані до звади, ні в тин ні в ворота, ні те ні се, ні кукуріку. Авжеж, так може здатись, бо в нашому колгоспі «Барвінок» народ усякий, кожному не вгодиш. Проте з усією сміливістю можна сказати, що Мартоха не знімає вини з себе, а це дуже важливий факт. Цей факт свідчить про те, що вона не стане шукати рукавиці, які носить за пазухою, що вона не наварить борщу такого — аж туман із моря покотиться. Цей факт також свідчить, що вона не стане схожа на оту ворону, яка вціпляла рака, та й возилася з ним цілий рік, неборака!

— Правильно! — схвально загув яблунівський люд і захвилювався хвилями, як сизе жито на вітрі.

— А тепер, товариші, вислухаємо покаянне слово підсудного колгоспника Хоми Хомовича.

Яблунівці вмовкли, наче наглий град вибив усе живісіньке до ноги. Я, гримнувши ланцюгом, звівся із лавчини під грушею. Свіжий вітерець, пестячи мої щоки, пахнув зів'ялою гіркотою осіннього збіжжя. Сонце на черені неба лежало, як дорідний книш, палахкотіло срібною усмішкою, від якої весь світ здавався посрібленим дрібненькими ошурками. І коли я звівся, то вмить сонце пропало, а також згасла його срібна усмішка, і вся Яблунівка перестала бути срібною, бо не так, може, споночіло, як звечоріло. А звечоріло тому, що повернулись назад сороки, причому наші сільські сороки привели з собою сорок із сусідніх сіл, гаїв та лугів, щоб гуртом легше було впоратися з вістями, які слід було рознести по всіх усюдах із нашого товариського суду, де чинили суд праведний наді мною. Й тільки я мовив перше слово, як моя рідна жінка Мартоха вмить прийшла на допомогу. Чудо-руками своїми (навіть у руки не беручи, а на льоту в повітрі) пов'язала мовлену вістку сороці до хвоста — й сорока з радісним стрекотанням шугнула над головами членів товариського суду, над вербами та осокорами. Моє казання — щойно з губів злетіло ще тепле! — хапала, вмить пов'язувала до верткого хвоста шов-

ковим бантиком, і вже, дивись, наступна птаха вигулькувала в осіннє безмежжя над Яблунівкою, щоб не забаритися з новиною, щоб ця новина в дорозі не постаріла, щоб її міль не поїла чи шашіль не поточив. Отак ми з рідною моєю жінкою Мартохою трудились душа в душу на цьому засіданні виїзного товариського суду: язик мій молотив ціпком, зуби поклямцували терницею, губи цямкали, мов чорти в багні тирлувались, а Мартоха, скачучи поряд, мов теля на мотузку, вже, либонь, сорок сороків попорала, вже, либонь, сорока сорокам сорок пов'язала вісті на хвости. І птахи проносились над зачарованим натовпом яблунівців, мов буря, тільки лунали похапливий шелест і лопотіння крил, тільки розрізане крильми повітря посвистувало, мов соловей у маю. Я б, може, й далі говорив, як із рукава сипав, бо чом би й перед народом не намолоти, як порожній млин, бо чом би й не договоритись до того, що на осиці кислиці, а на вербі груші ростуть! Але й на мою долю забракло сорок, усі порозлітались із перев'язаними хвостами. Цієї халепи я вчасно не помітив, але ж Мартоха застерегла, бо її рукам роботи забракло. Стала смикати за полу піджака, а я так розговорився, що ніяк замовкнути не можу, таке мелю, що й купи не держиться, кажу навіть чортзна-що, аби даром пара з рота не йшла, а то іноді так шепочу, що за моїм шепотом ніхто й бугаячого реву не почув би. Та, зрештою, Мартоха долонею рота затулила мені, бо як же інакше хаменати! Але, навіть маючи замурований рот, я городив ні се ні те, теревені гнув, курзюверзю — горохова каша!

Гримнувши залізними кайданами, нарешті поштиво вклонився на чотири боки й гордо сів на лавчині.

— Два хитрих бухгалтери з колгоспної контори не переважать мудрого Хому Прищепу!

— Він у землю дивиться, а на сім сажень бачить, аж десь до Америки!

— Еге ж, око його бачить далеко, а розум іще далі! Бачить своїм розумом і в часи князя Ярослава Мудрого, і в часи царя Петра Першого, бачить у завтрашній день і післязавтрашнє століття!

Так гомонів, як очерет у бурю, яблунівський люд, і моє ім'я, наче сонячний зайчик, перепурхувало з уст на вуста, і воно — моє ім'я! — дзвеніло, мов коштовний кришталь, своїм мелодійним співом чаруючи, звісно, мене з Мартохою, та насамперед втішаючи музикою колгоспну трудову масу. Так би, здається, вічність просидів отут на дубовій лавчині

під грушею, щоб слухати — і впиватись від дзвону свого імені, щоб слухати — і хмеліти, і чамріти, і чадіти!

Тут знову звівся з-за столу голова товариського суду Михайло Григорович Дим. Замислений і наче аж опечалений великим тягарем своїх думок, насупив кущуваті брови. Постояв... Далі нахилився над черідкою рожевих айстр і табунцем чорнобривців, привселюдно понюхав. Випростався...

— Товариші! — озвався зворушено.— Либонь, тут не знайдеться жодної душі, яку б глибоко не схвилювало покаянне слово підсудного Хоми Хомовича на виїзному засіданні товариського суду. Велике й щире тобі наше колгоспне спасибі! Ваша промова засвідчує, що ви глибоко усвідомили свої помилки, засудили свій хибний шлях від рідної жінки Мартохи до уславленої спекулянтки Одарки Дармограїхи, але також засвідчує і те, що ви остаточно не потонули в шахрайському болоті, що навіть в умовах індивідуалістського багна ви зуміли зберегти рештки своєї честі й совісті. Ще раз велике вам наше колгоспне спасибі за рештки вашої совісті! Сподіваємось, що ці прекрасні рештки сумління вирвуть вас із палких обіймів Дармограїхи, приведуть у лоно законної сім'ї. Хай же вам, Хомо Хомовичу, щастить на цій нелегкій, всипаній тернами, але такій благородній путі! Не забувайте, що на цій путі ви не самі, а з нами, трудовим яблунівським людом, і хай вас зігріває тепло нашого довір'я.

Не встиг іще голова колгоспу Дим скінчити промову, як Мартоха стала дякувати голові товариського суду, рядовим членам суду, а також яблунівцям — чоловікам і жінкам, бабам і дідам, дітям і молоді. Причім кожного називала поіменно, бо не було в селі такої душі, якої б не знала, й імена сипалися з її рота, як горох. Народ, може, й почав би розходитись, але не розходився, бо кожному ж було цікаво: назве його ім'я Мартоха чи не назве, подякує чи не подякує за відвідини суду. Мартоха довше дякувала, ніж тривало все засідання виїзного суду, а коли вона назвала останнє ім'я (це було ім'я знаменитої яблунівської самогонниці Вівді Оберемок, яка, либонь, уже й не сподівалась на таку ласку), могутній натовп дружно зітхнув од полегшення, аж листя від того зітхання завихорилось вихорами по землі. І моторно стали розходитись по домівках. Члени товариського суду самі повантажили двотумбовий канцелярський стіл у кузов автомашини і, очолювані головою колгоспу Димом, подались останніми.

— Яке щастя, Хомо, яке щастя! — мало не плакала від розчулення моя рідна жінка Мартоха.— Ще нікого в нашій Яблунівці не судили так славно, як тебе! Та й, либонь, по сусідніх селах про таке не чувано... Всі поприходили, як на найбільше свято. А скільки сорок налетіло, а які промови говорились. І ми з тобою, Хомо, теж лицем у калюжу не вдарили, бо не з лопуцька. Е-е, вдався суд на славу! Це ж тепер і заздрісники познаходяться, що заздритимуть тобі чорною заздрістю, бо їм же немає щастя без заздрості. Що ж, Хомо, хай цей суд комусь буде на зависть, а нам на користь.

— Заздренному боком вилізе,— кажу.

— Отож, Хомо, тепер повинен шануватись,— радить Мартоха.

— Шануватись на оцьому ланцюгу? — питаю, посмикуючи рукою по залізній ланці, виграючи ними цокітливу таку, моторошну кайданну музику.

— Авжеж, шануватись треба завжди й скрізь, навіть на ланцюгу. Знаєш, Хомо, людську гідність можна загубити на волі вольній, а на ланцюгу можна зберегти і честь, і совість. Ото посадила тебе Дармограїха — сиди, бо тепер, ой же, як слід бути обережним з нею, щоб не схибити і в дрібниці. Скільки тобі зосталось перекапарити в Одарки? Якийсь тиждень!

— А якщо цей тиждень так і доведеться просидіти вп'ятим?

— То й що, Хомо! Згадай, людям ще не таке випадає перетерпіти... Сиди на ланцюгу — і згадуй щось добре зі свого життя, так хутчіше час мине.

— Тебе згадувати, Мартохо?

— Ага, як ми з тобою здибались у молодості, як цілувались на сінокосі, в клуні мого діда покійного... А всяких шльондр, які тобі на шию чіплялись по світах, можеш не згадувати, бо не вони ж тебе довели до цього ланцюга, а я з Дармограїхою. І, звісно, ще тиждень можеш думати про Дармограїху, бо як додому вернешся — зась! Головне, Хомо, що наші яблунівські колгоспники вірять у тебе, вірять, що ти станеш на правильну дорогу, по якій безпремінно від Дармограїхи повернешся до рідного обійстя, до мене. А поки що сиди, Хомо, сиди отут, як чиряк на носі, і шануйся, як тільки можеш! Обіцяєш?

— Обіцяю. І нехай мені кіт яйця знесе, як слово порушу.

Мартоха, навхрест поцілувавши мене в щоки та в чоло, попрощалась і прудко почимчикувала додому, а я всівся на

лавчині під грушею. Вечоріло, в садку снувалася синя прохолода. Ой добре ж бо, що, чуючись на нелюдській силі, не смикнув за ланцюга так, що вирвав би із землі колодязь разом із джерелами, що не зрушив із місця Яблунівку, яку колись порятував од потопу. Бо якби надумав так рятуватись од неволі, якби зчинив руйнацію, то, звісно, про такий прекрасний товариський суд і мріяти не довелося б. А не було б такого суду, то не сидів би я зараз перевиховання і сповнений надій на світле майбутнє, яке мені ой як потрібне! Значить, коли глибоко поміркувати, маю ще й радіти з того, що сиджу на ланцюгу, маю дякувати оцим кайданам, що спонукали людей повернути мені віру в себе.

XLI. БОДАЙ НЕ КАЗАТИ, А ГОВОРИТИ МОЖНА

В останній тиждень мріялось про те, що, йдучи від Дармограїхи, випрошу в неї чарівний ланцюг, а вдома почеплю на покуті замість ікони. І хоч, може, й не молитимусь на ланцюг, бо де ж бачено, щоб у наш час до ланцюгів молились, але вранці і ввечері дякуватиму своєму рятівникові-благодійникові, який славно прислужився в моєму навернені на путь істини.

Але ж не так сталось, як гадалось: напасть моя не спить, бо, як мовиться, хати не має. І довелося мені покидати Дармограїшин двір не з ланцюгом і не на ланцюгу, а зовсім по-іншому. Хтось, може, й не захоче слухати мою розповідь з огляду на її надмірну делікатність, то що ж, хай не слухає. Але така вже моя доля-пісня, з якої слова не викинеш, то я мушу все розказувати, не втаюючи ні титли, ніже тії коми, як учив великий Кобзар. І хоч, звісно, я не набиваюсь до нього в учні, бо тепер багато розвелося всяких самозваних учнів, але мудре те казання пам'ятаю й при нагоді згадую.

Отож після виїзного засідання товариського суду повернулась Дармограїха додому, хутенько звільнила мене від ланцюга, з яким ми уже зріднились душа в душу, й каже весело:

— Хоч я з біса розумна, та зрідка буваю ні шень-пень, ні горохова каша. А щоб не згадувати про підкови тоді, коли на слизьке заженуть, то я, Хомо, ось що надумала...

Зняла з коша пов'язану картату пілку — і з коша скочила на підлогу якась химерна тварюка, схожа на кота. Лапи —

дрючками, хвіст — трубою, очі — смолоскипами. А з тих смолоскипів зелені іскри скачуть, наче від розпеченого заліза на ковальському ковадлі, коли молотом гахнути по залізу. А то вмить зелені іскри обернулись на рої золотавих мурах, що люто рояться-кубляться. А то вже раптом стали рогатенькими, олійної барви, жуками.

— Сіамський кіт,— сказала Дармограїха.— Тепер нам ніяка миша не страшна. Тепер ніяка миша не зазіхне на мої гроші. Славний песиголовець, правда?

Сіамський кіт никав по хаті, наче шукав п'ятого кутка, і нявчав так противно, мовби йому якась холера кишки витягувала через дірочку під стрімко задертим хвостом. Щоб угамувати кота, Дармограїха кинула на підлогу клубок шерстяних ниток. Смикала за кінчик, клубок бігав по хаті, а сіамський кіт, переставши нявчати, гасав слідом за клубком, хапав лапами, ощирював ікласту пащеку, грався.

— Скачи, чорте, пшона дам! — сміялась Дармограїха.— Бігай тудою-сюдою, поза околицею!

Та варто їй було перестати качати клубок, як сіамський кіт знову починав нявчати так, наче по гарячій сковороді подушечками лапок своїх мусив ходити. Дармограїха кинула клубочок, смикнула за нитку — й сіамський пройдисвіт, вмовкнувши, знову бавився.

— Бачиш, як кидається на клубочок,— тішилась молодиця,— значить, і на мишей опукою падатиме.

От і не могла Дармограїха взятись ні до якої роботи, бо мусила бавитися з котом. Тільки вночі повкладалися спати, як сіамський кіт знову нявчати — та так противно, що спершу почули собаки на ближчому кутку, далі на яблунівській околиці, зчинили гавкіт, валування, що спасу ніякого! Отож, мусила Дармограїха всю ніч із котом бавитись, а як тільки пробувала заснути — він нявчав, і в селі зчинялася страшенна собача веремія.

Вранці подався до колгоспу, повертаюся — сидить Дармограїха, змарніла й сумна, смикає клубок шерстяних ниток, а сіамський кіт бавиться, зате мовчить.

Уночі теж мусила бавитися з котом, щоб не нявчав, щоб не дратував яблунівських собак.

Наступного дня Одарка знов не подалась на ярмарок, мусила забавляти сіамського гидола.

— Може,— кажу,— віднесла б його в район і відпродала комусь?

— Еге,— каже,— відпродати не штука, а хто ж тоді на мишей чигатиме, щоб грошей не крали?

— Не хочеш продавати — подаруй сусідам, а вони тобі на тому світі віддадуть пиріжками.

— Авжеж, а як не пиріжками, то вугіллям, щоб було чим палити вогонь під казаном, у якому в смолі горітимеш.

— Але ж якось із цим котом виходить, наче вскочила ти, як жаба в жар.

— Твої казання — мов пугою по воді, Хомо. Ось ти вже йдеш до Мартохи, а мені з ким зоставатися, самій? Ліпше з котом, хоч буде обізватись до кого.

— То думаєш упасти в гаразд, як муха в сметану?

— Або ж хочу упасти в гаразд, як слива в болото,— прикро так відказує Дармограїха, якій із тим сіамським котом стільки мороки, що й попоїсти ніколи, що й угору глянути нема як. Ще один-другий день такий — і переведеться жінка на марницю, тільки тінь від молодиці тинятиметься по селу, а самої молодиці не стане. Сказала висушеним од страждань голосом: — Бач, Хомо, що не сиджу руки склавши, що не вбоїсько, якого й биндюгом не виважиш на роботу. То що попрошу? Попрошу, аби не був такий спритний, як Матвій до куропаток, а візьми відро води, ганчірку в штандарах і змий підлогу в хаті, бо наслідили та находили.

Чи мене хто попросить двічі? Змити підлогу — значить, змити підлогу. Приніс води від колодязя, дістав ганчірку зі штандарів, роздягнувся, зоставшись у самісіньких сімейних трусах. Мию підлогу, а в самого настрій — землю круглу в такому настрої взяв би на руки й носив би, як пушинку. Та й чом не радіти, коли так вдало товариський суд закінчився, коли вже завтра до рідної жінки Мартохи повертатись. Нічого не проситиму в Дармограїхи, ото що хіба попрошу ланцюг, який так прислужився, коли мене громадою навертали на путь істини, путь праведний.

Настрій гарний, тож само собою й мугикалось під ніс.

— Не вмію робити, як мокре горить, не вмію робити, як мерзле курить, не вмію робити за пухлого душу, не вмію робити, наче у воловім вусі... В роботі я жвавий, як ведмідь за перепелицями, швидкий, як віл у плузі, моторний, як опецьок... В роботі я проворний, як собака чорний, звиваюсь, як муха в окропі, мудруюсь, як сучка перед перевозом... Я словами за горами, а ділом у запічку.

Так я хвалився-величався, миючи підлогу, так самовихвалявся та чванився, як випотрошений карась на розпеченій сковороді, як раптом...

...як ізненацька...

...як ізнагла...

...гострий біль опалив моє тіло, що й слова тоді я не зміг би мовити, й нині при спомині про ту оказію слова так само пропадають. Бо, здається, якби хоч одне зродилось, то від нього попеклося б горло, язик і піднебіння попеклися б, і так само губи могли б на вугіль обернутись від жару найтихшого слова...

Відкинувши відро з водою та ганчірку, став я в нелюдських корчах корчитись на мокрій підлозі, бо той біль не згасав, а горів огнем, і його іскри-приски розносились по всьому тілу, підпалювали мозок і серце, й мені здавалось, що я палаю на велетенському багатті, яке не гасне, в якому все дужчає полум'я.

Таж боліло, що спершу й не розчув сміху, а коли розчув, то вухам своїм не повірив: Дармограїха реготала! Рот її розтягнувся від вуха до вуха, наче вірьовка, на якій сушать випране шмаття, й тепер на вірьовці її губів сушилися зуби — великі й білі, як зубці часнику. А за зубцями часнику сікався й сікався гавкучим цуциком язик, причому цуциком зінської породи.

— Що сталось, Одарко? — питаю.— Ти така, наче була в горосі, а в тому горосі бачила залізну бабу.

— Ти, Хомо!..— реготала Дармограїха, руками за боки беручись, і слова тонули в бурхливому бурчакові сміху.

— О, ревеш, як ведмідь, і не знаєш чого.

— Ой, у тебе ж, Хомо!..

— Та не будь ти, Одарко, отією злою травою, з якої навіть сіно лихе!

Дармограїха все реготала, наче смішної лемішки об'їлась, та скоро бурчак її сміху став обертатись на булькання, на горлове двигтіння. Очі гасли, обличчя білілo, губи синіли — жінка сама на себе ставала не схожа, а на якусь мару. І що найчудніше — від сміху напала гикавка, й тепер раптові звуки гикавки диким щебетом виривалися з грудей молодиці, затьмарюючи її твар миготливими хмаринками судоми.

— Хомо!.. Гик!..

В пригорщі затискуючи біль, я порадив:

— Скажи замовляння проти гикавки, ось вона й пропаде.

— Гикавко, гикавко, гик-гик... піди до води, гик-гик... кого схочеш, того й напади, гик...

Либонь, не дуже подіяло, бо гикавка й далі мордувала Дармограїху, то молодиця вдалась до чарівної сили іншого замовляння:

— Гикота, гикота, гик-гик... зійди до кота, гик-гик... а з кота на Якова, гик-гик... щоб минала всякого, гик...

А що й за другим разом не одпустило й не попустило, то Дармограїха дістала з комори своєї пам'яті чи не найгрізніше замовляння:

— Гикавко, гикавко, піди на дошку, гик... нападн Явдошку, піди на кладку та нападн Гапку, гик... піди на могилу, нападн хоч на попа, хоч на кота, хоч на рябу кобилу!

Й не встигла ще Дармограїха доказати своє мовби чорною магією навіяне замовляння, як гикавка не тільки попустила, а й одпустила, і тепер поволеньки молодиця знову ставала схожа сама на себе: до обличчя поверталась кров, очі розцвітали, наче нечуйвітри, а губи вже не скидались на вірьовку, на якій сушиться випране шмаття.

— Ото бач, як зле сміятися з Хоми,— повчально зауважив я.

— Навіть якби знала, що гикавка нападе, однаково не змогла б утриматись од сміху.

— Та з якої хвороби так сміятись, що мало до каліцтва себе не довела? А якби гикавка на все життя так і зосталась?

— І мертвий засміявся б із такого... Миєш ти підлогу, а я, значить, бавлю сіамського кота клубком ниток, щоб не нявчав. Коли кіт ізненацька...

— Тільки не смійся, бо гикавка знов нападе!

— ...побачив твої чоловічі іграшки, що виглядали з трусів. От і приловчився, ірод, бо подумав, що ти граєшся з ним. Приловчився, значить, і стрибнув, і пазурами своїми пацнув, а пазурі гострі в нього, наче на точилі наточені.

Сіамський кіт, гніваючись, що позбувся такої забавки, муркотів-вуркотів під столом, блимаючи своїми очима великими, наче два золоті місяці вповні в одних небесах.

— Чує моя душа, що інвалідом стати можу через цього кота-посіпаку... Бач, мишей не став ловити, а знайшов сокирку під лавкою!

— Ти мого кота не гудь, Хомо, бо що робиться — ік луччому коїться. Не супся, як чорна хмара, не дмись, як сич на погоду, і не визвіряйся, як на батька. Бо якби серце мав у грудях, а не камінь, то, може, й щедрість прокинулася б у тобі.

— То ти так сердишся, що скоро від злості й коліна стануть гострі.

— А якби не скупець, то дав би, хай котик погрався б. А то раз лапкою пацнув — і він уже в крик. Що, хай нявчить сіамський кіт, хай спокою не знає?

— Одарко! — нажахано скрикнув я, схоплюючись із підлоги і проворно залазячи в штани, мовби від ворога-супостата у фортецю ховаючись.

— Не забувайся, Хомо, що то не простий яблунівський кіт, а сіамський!

— Не хочу такої честі навіть від сіамського кота.

— А я ж то думала!.. Чого очі витріщив, як жировий туз?.. Правду кажуть люди, що квач притикою не буде, так і ти... Скупий скупердяй! Якби тонув, то, мабуть, і сокиру пообіцяв би, а як із води витягнуть — і топорища пошкодуєш. А мені, Хомо, так жаль, що кіт ось, щастя моє сіамське, розрада і втіха мої сіамські, надривається, мов на пупа. Все віддала б, аби тільки догодити і вдовольнити.

— Не можу ні в службу, ні в дружбу. Як кажуть? Кажуть, що ситник берднику не товариш, так само як ситник не сват коробейнику.

— Бачу, Хомо, що з тобою жити, як із туром водитись.

І, лівою рукою витираючи сльози, правою рукою Дармограїха стала смикати за клубок ниток. Сіамський кіт поволеньки, лінивим перевальцем вибрався з-під столу, неохоче цапнув лапою клубок — і відвернувся з лиховісним нявчанням.

— Ось бач, Хомо, бач,— схлипувала Дармограїха,— як ти знущаєшся з мене та з кота. А міг би й догодити, бо скільки тобі вже зосталось у мене? Останній день! І в цей останній день ти такий... ти такий, Хомо... що не треба ані лопати, ані мотики, щоб нас розлучити. Що ж, чоловіче, візьмеш свої цяцьки, віддаси мої ляльки — і будемо квити.

Той, останній день мого перебування в Дармограїхи запам'ятався більше, ніж попередніх цілих півроку. І якщо справді кінець — ділу вінець, то тут таким вінцем був мій страх перед сіамським котом, перед цим сіамським одороблом. Хоч він і бавився клубком ниток, яким його забавляла Дармограїха, та й на хвильку, либонь, не спускав із мене хижих своїх загребущих очей.

— Хомо, бачить Бог, що я хотіла тобі славні проводи справити,— сумно гомоніла Дармограїха,— хотіла людей покликати. Але ж зв'язана по руках і ногах, не можу відірватись від клубка. Чи не змилостивишся, не вволиш волю сіамського кота?

— Благодареники тобі, Одарко, за всі вареники, які я з'їв у твоїй хаті, спасибі за ту закуску, коли я з'їв курку та гуску, спасибі за полудень, коли я наївся і був голоден, а тільки ниньки і без проводів обійдусь, бо не хочу вволю-

вати волю сіамського кота, бо не хочу повертатись інвалідом до Мартохи.

Хвилина за хвилиною цяпали, мов краплі дощової води зі стріхи. Капали спочатку сірі краплини сльотавого осіннього дня, далі попелясто-гливі краплини вогкого вечора, далі темні, як дьоготь, краплини ночі. Вже скоро мала настати остання хвилина мого перебування в Дармограїхи — мала капнути в небуття важка краплина часу, булькнувши в минуле, і я чуйно налаштовував струни своєї душі на ту краплину, щоб не прогавити, щоб почути її благовісну музику.

— Віриш, Хомо, як би я хотіла тебе пригостити на прощання? Щоб ти пив до дна — аж очі позападали, щоб на сльозу не зоставалось. Щоб ти, Хомо, випив із череп'яної — і не був п'яний, щоб ти випив по повній — аби твій вік був довгий.

— Ага, щоб ти казала: тікай, душа, на плече, бо горілка потече. Щоб я здоров пив, ніс потопив, через поріг упав, з чорнявою спав.

— Бо де ж це видано, щоб чоловіка пускати з хати без од'їзного й не накачати його так, щоб старі вороги рачки лазили, а молодим очі повилазили! Але, Хомо, не до вгощань-частувань, не до проводжань-примовлянь, бо хоч думки на волі, зате руки в неволі, укоськують сіамське щастя моє, щоб не заграло на сіамській своїй бридкій басолі.

Час — краплина за краплиною — скапував гіркими сльозами. Дармограїха, клубком вовняних ниток бавлячись, снувала нитку своєї прощальної бесіди.

— Грошам лиця нема для того, хто в чіпці уродився, а на посторонку згине. Я, може, й не така, але з такими знаюся. По ярмарках та по магазинах до мене й залицялись оті... його на шибеницю поведуть, а він казатиме, що неправда. Або ті, що в них навіть ребра повилазили за крадене чуже добро. А чи ті, що шапка на ньому давно горить, а вони й гасити не збираються, бо однаково не вдасться. Ти, Хомо, не рівня їм, ти не родич їм навіть через дорогу навприсядки. Спасибі ж тобі, чоловіче, за те, що ти ніколи ні в кого поросят не крав — тому і в вухах твоїх не пищить. Спасибі тобі за те, що не хапав у хапиці й хапиця не дала тобі по пиці. Спасибі й за те, що не був надміру богомільний і під церкву не підкопувався, щоб таки влізти. Знаєш, Хомо... Всякі думки заснували голову, мов павутиння, а в тому павутинні павучок борсається. Дивний павучок, балакучий, гомонить зі мною. Каже, що, може, не тією дорогою в житті йду, чуєш?

Каже, що маю йти такою дорогою, як усі чесні люди. Не було раніше цього павучка, не снував таких думок у моїй голові. Недавно взявся, а все через тебе, Хомо, бо наче не хтось, а саме ти павучка того під шкіру пустив мені. Вже б і вимела мітлою, та не вимітається, окаянний, от чудно!

Дармограїха гомоніла, сіамський кіт мовчав, граючись, краплини часу в моїх вухах починали скапувати так лунко, наче олов'яні були, наче мисливський шріт по бляшаному даху б'є. А в цю повечірню годину біль, завданий підступним нападом, не вщухав і, не вщухаючи, розпалював буйну мою фантазію. Уявилось, що по мене з району у Яблунівку примчала, мов на пожежу, карета «швидкої допомоги», причому не беззвучно, а саме з таким страшним ревиськом, із яким гасають червоні пожежні машини. Вскочило кілька санітарів у білих халатах та з ношами в руках, поклали напівпритомного Хому Прищепу на ноші, мерщій до машини, машина знову заревла, наче її чорти стали в карбюратор чи в мотор лоскотати.

Ось привезли в район, ось санітари несуть на ношах до лікарні і, звісно, гомонять між собою, якого хворого доставили та яка притичина приключилася з ним, що такий переполох повсюдно. Розказавши одне одному, якого хворого привезли та яка притичина приключилась у нього з котом сіамським, санітари зупиняються на крутих сходах, тримаючи ноші зі мною в руках, і регочуть. Вони регочуть так завзято, як ото недавно реготала Дармограїха, коли на неї гикавка напала, і я починаю побоюватись, що санітари теж можуть довести себе до гикавки. Від сміху вони тремтять, руки їхні здригаються, а в руках гойдаються ноші, на яких гойдаюсь і я. З лікарняних кабінетів повиходили хірурги й терапевти, невропатологи й медсестри, приманені тим реготом. Навіть не знаючи причини сміху, а тільки дивлячись на розвеселених санітарів, вони теж регочуть. Позривались з ліжок і пацієнти — хто з грижею чи виразкою шлунка, хто заїка чи недоріка, хто недобачає чи недочуває, кого не носить права нога чи в кого шарудить у коліні лівої ноги. Отже, посхоплювалися з ліжок, висипали в коридор і, тут веселу страшносудну картину бачачи, теж регочуть, хоч, може, в цю хвилю ні одне не перестає думати про стару примарну каргу, що занесла косу над їхніми головами. Сміються хворі, сміється лікарський персонал, сміються санітари, тільки мені одному не смішно, бо знаю, що від реготу санітари ослабнуть, хтось відпустить держак від нош — і я звалюся на сходи. А коли звалюсь на сходи,

то вивихну руку в лікті, і потім найкращі спеціалісти накладуть гіпс на руку, але то, я вам зізнаюсь, дуже слабкенька втіха, що найкращі спеціалісти! Я не з вередливих, які тільки воду варять, я, будучи яловим, не стану телитись, щоб молоко давати, мені не треба годити, мов лихій болячці, але ж самі поміркуйте: чи так мені вже потрібні оті найкращі спеціалісти, аби гіпс на руку накладати, коли звалюся з нош, коли з вини санітарів у лікарні руку собі вивихну?!

Приголомшений картиною, намальованою в уяві, я мимоволі зронив скупу свою чоловічу сльозу. Ця скупа чоловіча сльоза була така важка, мов чавунне ядро, і, впавши на підлогу, влучила на кінчик хвоста сіамському котові. Пролунав залізний гуркіт, од якого забряжчали шибки у вікнах, і на миснику тонко та срібно задзеленчав посуд, і навіть світло електричної лампочки злякано кліпнуло.

Сіамський кіт, зненацька заскочений мало не смертельним ударом моєї скупої чоловічої сльози (а якби її чавунне ядро влучило по голові?!), умить забув про клубок вовняних ниток. Завивши від страшного болю так, що й мертві мали б прокинутись на яблунівському цвинтарі, цей сіамський пройдисвіт спершу пушинкою злетів на скриню, зі скрині на стіл, а зі столу диким метеором шугонув ув одчинене віконце.

Виючи від смертельного болю, заподіяного моєю скупою чоловічою сльозою, сіамський змій-горинич побіг по нічній Яблунівці, і там, де він біг, особливо запекло валували собаки. Голоси їхні злі зливались у велетенське ревисько, яке вщерть заполонило напівсонне село, й хвилі цього біснуватого ревиська хлюпали через вінця, докочуючись не тільки до сусідніх сіл, де також із солідарності роздратувались пси, а й до небес!

— Хомо,— сполотнілими вустами прошепотіла Дармограїха,— що з ним скоїлось?

— Бо я йому не вродився на вовчі сльози,— відповів загадково.— І прощавай, Одарко, бо мій строк вийшов, я вже відбув за телицю сповна. По сій мові та бувай здорова, не поминай лихом, а добром, як хочеш.

— Лишенько! — шепотіла Дармограїха, прислухаючись до собачого валування й палко заломлюючи руки.— Ото життя тепер маю капарити: ні Хоми, ні телиці, ні сіамського кота!

XLII. ЗІТХНИ ТА ОХНИ, ПОЛЮБИ ТА Й СОХНИ

Іще не встиг я тієї пам'ятної ночі вийти за ворота з обійстя Дармограїхи, як усе стало мінятись довкола. Шарварок собачого гвалту прочахав — і вже скоро мала тиша запасти священно ласкава. Мокрі хмари з неба зникали, мовби хто граблями згортав покоси сіна, й тепер під тими покосами відкривались неосяжні луги темної блакиті — такої темної, як вода у виру. І, увінчуючи всю картину, зрештою появився місяць і глянув на Яблунівку так, начебто лисий віл через ворота. І такий був славний у своїй красі, що мимоволі згадалися — з веселого чортограю дитинства! — материні слова про місяць: «Виросла верба посеред села, розпустила гілля на все Поділля». А батько їй відказував, чукикаючи мене, малого, на колінах: «Над бабиною хатою стоїть байда хліба, собаки гавкають, не можуть дістати». Мати не хотіла зоставатись у боргу і, миючи босі ноги криничною водою (недавно повернулася від землі, з городу), весело говорила: «Без рук, без ніг, тільки з рогами, а ходить попід небесами». Я ще вище злітав на батькових колінах, стогнучи від солодкої втіхи, а батько моргав на місяць і казав: «Ой за током, за притоком стоїть свиня з одним оком». І вони обоє починали сміятись у якійсь вечірній сумовитій злагоді, й мені здавалось, що їхній сміх, приглушений, пахне м'ятою, любистком, канупером, усією тією свіжою гіркотою весняного зілля, яке так гостро звістує народження нового життя. І сміх їхній іще був такий іскристий, начебто в його шовкових хвилях переблискували геть зовсім малесенькі зірочки, ну, якщо навіть не зірочки, то мерехтливі їхні скалки-уламки...

Все відійшло в небуття, ось тільки місяць зостався такий, як і колись... Він і тепер стоїть серед моря-моря, мовби червона комора, він і тепер парубком у золоті виходить із-за гір, він і тепер попід лісом-лісом котиться діжею з тістом... Чому саме в цю ніч згадались батько-мати, дитинство? Мабуть, місяць і наворожив...

Рідна хата блимнула з-за голого гілля саду білими стінами, ось тільки причілкове вікно, яке завжди підморгувало світлом, зараз темніло сліпим більмом. Невже Мартоха забула, який нинішній день святковий, невже спить без задніх ніг чи по сусідках повіялась?..

Моя рідна жінка Мартоха в найфасонистіших своїх жіночих строях, зі щасливою дівочою усмішкою на помолоділому від радості обличчі, з пишним букетом осінніх квітів у руці

стояла на порозі комірчини, з якої лллялося світло в сіни, кланялась мало не в пояс:

— Ласкаво прошу тебе, Хомо, в музейний куточок імені Хо Хо Прищепи.

І замакітреною від радості головою (блудний муж після півріч них яблунівських мандрів повернувся додому, до родинного вогнища!) я слухняно ступив слідом за Мартохою до музейного куточка мого імені. Тут усе сяяло. Мій портрет (на повен зріст, при всіх солдатських регаліях і навіть з однією зайвою нагородою, домальованою щедрою рукою директора школи Діодора Дормидонтовича) був прикрашений вишитими рушниками, а перед портретом на долівці палахкотів у глечику пишний букет квітів, серед яких сузір'ями червоних ягід сяяли кетяги калини. Молодий Прищепа-солдат, учасник Вітчизняної війни, найкровопролитнішої війни в історії людства, з проникливою пильністю дивився на бувалого в бувальцях Прищепу-колгоспника, старшого куди пошлють в артілі «Барвінок», і мимоволі моя рука потяглась до скроні, щоб віддати йому заслужену честь і привітатися за статутом: «Здравія бажаю, товаришу рядовий!..»

Музейний куточок охайно побілено глиною; рядюжка, простелена від порога до портрета, випрана, попрасована й залатана барвистими латками. Мені здалось, що Мартошина рука не обминула своєю ласкою жодного із експонатів. Так, наприклад, мої чоботи й черевики було намащено маззю й щіткою надраєно до антрацитового блиску; штани та сорочку випрано й попрасовано; вишита квітка на кисеті була поновлена чорно-білою заполоччю; обух сокири змащено тавотом і так само тавотом змащено (аби не іржавіли в музейній тиші музейного куточка мого імені) вила-трійчата, вила-згрелі, заступ, лопату. Рибальські снасті (ятір, хватка, невід) вабили своєю охайністю та справністю, аж просились до рук, щоб разом зі своїм хазяїном іти на яблунівські стави по рибу.

— Мартохо,— кажу розчулено,— та я радий небо тобі прихилити за таку любов. Либонь, жоден музей так не доглядається, як оцей музейний куточок мого імені.

Та й цілуватись лізу, бо ж давно затужила моя душа за Мартохою, мов куряна в степу сухому за благодатним дощиком. Але моя рідна жінка наставила проти мене лікті, наче залізні рогатки проти німецького танка, й говорить:

— Не вертись, Хомо, під руками, як швець у ярмарку! Не сягай ото, як мовиться, через крупи до пшона, бо швидка робота — як нагла смерть.

— Мартохо! — дивуюсь.— Авжеж, швидка робота — животу скорбота, але ж я не хапаюсь, як попівна заміж, не кваплюся поперед батька в пекло!

— І хапаєшся, як попівна заміж, і квапишся поперед батька. Не відаєш того, що спершу має бути офіційна частина, а тоді вже неофіційна. Бач, яка його нетерплячка бере, бач, як гострить ножа, хоч іще не зловив барана,— зразу норовить до неофіційної частини!

— Яка офіційна частина? — торопію.— І яка неофіційна?

Моя рідна жінка Мартоха стала з обличчя строга, як солдатський багнет. Завмерши в негнучкій, дерев'яній позі, дістала з-за вилоги синього жакета аркуш паперу і, сухо кашлянувши в кулак, приступила до читання. Голос її лунав так, наче тут, у комірчині, себто в музейному куточку мого імені, зібралось чимало люду й треба перекричати гамір.

— Товариші, попрошу загальної уваги!..

Й завченим тоном (і де він тільки міг узятись у Мартохи, либонь, позичила в когось, бо вічно любила позичати й перепозичати!) стала розказувати, в який час ми вдвох із нею живемо. І слід щиро визнати, що, поки я був на позичках, вона в міжнародному становищі собаку з'їла, могла б і за пояс заткнути. Вона говорила і про діяльність Організації Об'єднаних Націй, і про Раду Безпеки, й про роботу Всесвітнього комітету захисту миру. Впоравшись із внутрішнім становищем та з міжнародним, вона взялась на цьому тлі показувати стан справ у яблунівському колгоспі «Барвінок», а я, захоплюючись Мартошиним красномовством, думав про її рот: «Еге ж, повнісінький хлівець білих овець, а між ними телесується червоний баранець!» І подобались мені в цю мить її чорні брови — цих двоє ластовенят, які завжди поруч сидять; а також милувався її точеними вухами — рівненькі дощечки, з країв обшивочки, всередині дірочки; а ще любувався кирпатеньким носом — він, як відомо, сопе, хропе, часом чхає, сюди-туди зазирає, на морозі замерзає, бо одежини не має; а ще закохано тонув поглядом у її карих очах — двох рідних сестричках, що через гору живуть і ніколи одна до одної в гості не ходять... Отже, танучи від утіхи, наче віск, я подумки й похвалював рідну жінку Мартоху: «Гарна птиця пером, а моя законна половина якщо не державним, то бодай у межах Яблунівки умом!» Навіть не передихнувши, навіть не промочивши горлянку ковтком води, Мартоха почала сипати всякими цифрами... Ой, чудо-цифра, диво-цифра, і який народ тебе вигадав, і в якій країні ти могла народитись?

Вочевидь, яблунівський колгоспник тебе вигадав, вочевидь, тільки в Яблунівці ти могла народитись!.. Цифри, наче птахи, моторно вилітали з печери Мартошиного рота, цифри-птахи пурхали по музейному куточку мого імені, шаруділи крильми, щебетали, тьохкали, сокоріли, кудкудакали й кукурікали. Й своєю дивовижною пташиною мовою цифри-птахи розповідали про надої в колгоспі «Барвінок» від кожної окремої фуражної корови, про затрати корму на кожну одиницю поголів'я, про приріст живої ваги молодняка, про заробітки доярок, про премії тваринникам. Цифри-птахи говорили про врожай на гектар у центнерах таких важливих зернових культур, як жито й пшениця, ячмінь і просо, гречка й горох; а також про успіхи городників — скільки зібрано огірків, помідорів, капусти; не обминули й садівників — які сорти яблук вродили на славу, скільки було зібрано черешень, вишень, слив; не забулись і про баштанників — динь і кавунів вистачило не тільки для яблунівців, а й на продаж. І що, мабуть, найцікавіше — так це те, що цифри-птахи зуміли також мовити своє слово про колгоспну культуру, про концерти й кінофільми в клубі та про книжки, газети й журнали в сільській бібліотеці. О, чудо-цифри, диво-цифри, як я вже говорив, гомоніли в музейному куточку мого імені на всі пташині голоси! Й по-качиному, й по-індичому, й по-гусячому, й по-курячому, а то вони вже співали крижнями, тетеруками, чайками, зозулями, совами, одудами, ластівками, жайворонками, а то вже у їхньому хорі начебто переважали голоси щиглів, синиць, горобців, зябликів, а то несподівано сойка своїм розколошканим співом перекривала той злагоджений хор, а чи зненацька крук починав співати, наче ламались у бурю всохлі дубові гілляки... Отже, рідна моя жінка Мартоха, захопившись офіційною частиною зустрічі зі мною, сипала й сипала яскравими цифрами, а вони ставали цифрами-птахами, а вони щебетали в моїх вухах по-пташиному, і це був такий концерт, якого не доводилось чути ні на фронті в перервах між боями, як влучно висловлювався мій колишній бойовий побратим Дмитро Волосюк, ні на сцені яблунівського клубу. Зрештою, все те, що має початок, неминуче має кінець. І хоч я був щиро радий офіційній частині нашої зустрічі, так докладно продуманій і так вдало проведеній, та все ж таки розчулився мало не до сліз, коли Мартоха, згорнувши папірці свого виступу й акуратно поклавши згорток перед підніжжям мого портрета на повний зріст, сказала:

— А тепер, товариші, приступаємо до другої, вже неофіційної, частини нашої зустрічі, яку пропоную провести не в музейному куточку імені Хо Хо Прищепи, а в світлиці.

А в світлиці, вже не остерігаючись прискіпливого погляду молодого солдата Хо Хо Прищепи, ми попадали на груди одне одному — й так завмерли. Серце моє клекотіло, мов орел у піднебессі, але й Мартошине не мовчало: у відповідь на поклик орлиний воно вуркотіло лагідною сизою горлицею. Я чув дихання її вуст, що нагадувало тривожний передгрозовий подих у степу, і цей жіночий передгрозовий подих пахнув чи то материнкою, чи то чебрецем. Од її тіла хвилями йшло тепло, що дурманило духом зілля купальської ночі, а очі Мартошині квітнули дивовижним квітом, якого перше бачити не випадало, і, либонь, це був квіт папороті — диявольської знадливості і нелюдської збудливості.

— Чого ти так тремтиш, Хомо, наче тобою різдвяний мороз тіпає?

— А чого ти так здригаєшся, Мартохо, мовби за тобою тічка вовків у лісі женеться?

— Не знаю, Хомо... Чи не офіційна частина зустрічі спричинилась?

— І я не знаю, Мартохо... Може, й офіційна частина причиною.

Застелений накрохмаленою скатертиною стіл мало не тріщав од ваги всяких наїдків та напоїв, які, як то водиться скрізь у нас, годиться спожити на неофіційній частині зустрічі.

А що Дармограїха ниньки провела мене без тостів і без музики, то рідній жінці довго впрошувати не довелось — мої ноги самі двома гоголями пішли до столу, самі посадили мене на покуті. Якби в сиву давнину за такий стіл посадовлено десять косарів чи молотників — не змегелили б. Якби й тепер десять трактористів чи механізаторів широкого профілю гуртом зібралися за цим столом — не погулали б.

— А ти, Хомонько-молотнику, а ти, Хомонько-косарику, впораєшся,— наче вгадавши мої потаємні думки, сказала рідна жінка Мартоха.— Бо хіба не прогуляв свою силу в Дармограїхи?

А я ж бо такий, що хоч ріж мою душу вареником до подушки, кричати не стану. Знаю, що пироги — не вороги; знаю, що рот треба весь час затикати, щоб марно не гуляв, якщо не свининою, то солониною; знаю, що при нагоді можна душу врятувати і варениці зі свинячими вишквар-

ками. Ох, і залящало за вухами, коли я приступив до неофіційного діла на неофіційній частині зустрічі! А Мартоха щасливих очей не зводить із мене, знай підохочує, знай підхвалює:

— Молодець, Хомо, не їси в шапці, бо знаєш, що твоя жінка матиме дурного чоловіка. Еге ж, наїдайся, рідний чоловіче, як дурень на весіллі, по саму зав'язку, а черево не дерево — роздасться. Напивайся, коханий, щоб аж лоб твердий був, щоб аж зорі побачив, щоб аж Київ стало тобі видно з-за цього столу.

— Ой, вже, либонь, скоро побачу, бо я не дармую за цим столом... Побачу і Лавру, і Софію, і завод «Арсенал», і завод «Ленінська кузня», і пам'ятник Кобзареві.

— Ага, добре наїдайся та напивайся,— радить Мартоха.

— Та я ж як отой вовк, що з неохотою порося з'їсть... Нателевкаюсь так, аж Хрещатик побачу! А на Хрещатику дівчатка, либонь, такі прогулюються, що пальчики оближеш, а молодички такі, що себе за лікті вкусити не хочеться. Та нащо мені та київська зваба, коли зі мною сидить найкраща в світі Мартоха-баба!

— Отож-бо й воно, Хомо, що після товариського суду ти вже не пустишся берега. Та ще після такої офіційної зустрічі, що я організувала в музейному куточку твого імені. Е-е, що не кажи, а громадськість — велика сила, проти неї і віл не потягне.

— Де ти бачиш тепер тих волів, Мартохо? Трактори не впораються!

Завжди їм та п'ю не з ненажерливості великої, а з ненаситної любові до напоїв та наїдків. Одне, скажімо, любить спів солов'я, друге милується сонечком у ранкових левадах, третє ніяк не надивиться на грушу у весняному цвіту. А я до всякого діла вдатний, в усякому ділі чую смак. Люблю спів солов'я, і сонечко у ранкових левадах, і грушу у весняному цвіту, але ж люблю також добре попоїсти й попити — не заради глитання, ковтання, нажирання, а заради насолоди, втіхи і, повірте, в ім'я краси. Бо, як і все суще в цьому світі, страви теж мають свою красу, й ця краса завжди олюднює мене, Хому Прищепу, облагороджує, возвеличує мій дух, зміцнює мою войовничу мораль.

Отож, я не з тих, що наїдаються, як дурний на обіді, що наїдаються — ще й за пазуху набирають, що наїдаються так — аж під лавку можеш їх котити. А я з отих, що байдуже-таки, аби порося, що їсть у дві гулі, що якби не губка, то була б золота шубка. Тепер втямили, яку то я мав утіху, сидячи

вдома за столом і наїдаючись, аж пальцями попихаючи кусочки з волові носочки та м'якушки завбільшки з подушки, а рідна жінка тим часом гомоніла, наче вода в лотоках шуміла:

— Дармограїха — наче той уманський дурень, що з чужого воза бере та на свій кладе, від неї всього можна сподіватись! Якби вона спробувала тебе не віддати, то я насамперед ударилася б по допомогу до Яблунівської сільради... Іч яка, на ланцюг привселюдно посадила, наче ти казна-що! А якби сільрада захотіла вмити руки (мовляв, я не я, і хата не моя!), то я б і до районного прокурора доступ знайшла. А не допоміг би районний прокурор, то вже до начальника районної міліції самого товариша Венеційського, а тільки б роги скрутили їй, дали б раду. Бо що ж виходить? Виходить, позичила тебе за телицю на півроку, аби Дармограїха очі сільраді замилила, наче живе з чесним чоловіком із його чесних заробітків, а не зі своїх спекуляцій. Гаразд, не ми замилюємо очі сільраді, бо ми з тобою, Хомо, люди порядні, а замилює Дармограїха. Ну, замилила чи не замилила, діло твоє, але позичку віддай, бо така умова: Хома на півроку, а телицю назавжди! Але ж легше брати, ніж повертати, ось... Якби спробувала ошукати з тобою — не поздоровилося б їй ні сьогодні, ні завтра! Сільрада — раз, прокурор — два, міліція — три. Але ж, Хомонько золотий, я сама така, що варта і сільради, і прокурора, і міліції, разом узятих, правда? Хай би начувалась!

— А правда,— згоджуюсь,— бо хоч не все говорене творене, але ти ж господар своєму слову: схочеш — даси, схочеш — назад забереш.

Заборонений плід скуштувати завжди кортить дужче, ніж той, що в будь-яку хвилю можеш рукою з гілки дістати. Хто б міг подумати, що моя рідна жінка Мартоха, з якою стільки було звідано доброго й гіркого, з якою гарикались і мирились, яку знав уздовж і впоперек, як свою долоню, де нема жоднісінької таємниці,— хто б міг подумати, що колись вона стане мені бажанішою і солодшою, ніж заборонений плід? І чим довше я розсиджувався за столом у своїй хаті, чим звабливішою видавалась Мартоха, тим голодніші погляди кидав на її жіночі статки-достатки, які були не позичені в сусідок, не на базарі куповані, не в колгоспі на трудодні зароблені, а свої, кревні, від матері в спадок дістались, та ще й цвітом свого життя примножені. А що магічна влада столу, заставленого наїдками та напоями, до пори була не дужча за відьомський поклик Марто-

хи, то я поки що на всі заставки лиш розхвалював уголос свою жінку. Голос мій бринів у світлиці, як солодкий звук скрипки, й той звук пестив Мартоху, голубив, ніжив, і жінка від моїх парубоцьких лестощів розцвітала, як пишна весняна вишня.

— Ой Мартохо, яка ж бо ти вродлива: на ногах бочка, на бочці кропило, верх кропила світило, верх світила густий ліс! А твої очі, Мартохо, це два вузлики маку, які все поле засіють, а повіки — це віконниці, що відчиняються і зачиняються, а брови — двоє мишенят, які над двома нірочками сидять. А твої зуби — наче скраю над вікном стоять білі голуби рядком. А твої груди — це пшеничні бухани, які на лопаті ніколи не були. А твої ноги — це дві білі лошиці, які все життя одна одну обганяють, а випередити ніяк не годні.

— Ще, Хомо, кажи ще,— мліла моя рідна жінка Мартоха, як мліє грудочка коров'ячого масла на розпеченій пательні.— Такого не говорив навіть тоді, коли я була дівкою.

— А що ж я міг тоді сказати, коли досвіду не мав? Тепер навчився балакати.

— А я за все своє життя слухати навчилась.

— Язик твій, Мартохо, це качечка, що цілий день плаває посеред річки й кахкає.

— Ой, качечка, ой, кахкає! Не жалій слів, хай хмелем їхнім уп'юсь.

— Язик твій, Мартохо, це талалайко, що живе за лісом-пралісом.

— Талалайко! Ще говори...

— Рот твій, Мартохо, це два ряди сорочок, а між ними фартушок.

— Два ряди сорочок!.. Фартушок! — тішилась Мартоха так, як у дівоцтві своєму не тішилась. А якби розлучились не на півроку, а на рік? А якби на кілька років? Тішилася б тоді ще більше, ніж нині, чи, навпаки, забула б так міцно, що обличчя згадати не спромоглася б? — Іще, Хомо, не жалій добрих слів, розказуй...

Я, звісно, розказував рідній жінці Мартосі — й про щоки її та губи, що при поцілунку пахнуть студеним хрещатим барвінком. І про шию її ніжну, знизу поцятковану фіалковими спалахами жилок. І про груди її, схожі на двох біленьких курочок легторнів, що з заклопотаністю господиньок повсідались на гніздечках висиджувати курчат. Розказував і про стан Мартошин тополиний,— авжеж, тополи-

ний і нині, не тільки у відшумілій молодості, бо нині саме таким її стан бачився мені! І, звісно, ввижалась мені такою тонкою і вигинистою у стані, що через війстячко персня коштовного можна було б її просилити, аби той перстень правив за небувалий поясок. А ще я чистосердечно повторював, що ноги її таки схожі на двох здорових та невтомних лошиць, які намагаються випередити одна одну — й не можуть, бо обидві при сназі та завзятті, обидві прагнуть руху, волі.

І хоч Мартоха не пила оковитої, та, видно, мої слова були міцніші від хлібної, бурячихи і мелясівки, бо брали рідну жінку за живе, бо на дитину її обертали. Та й чи багато молодиці треба, коли вона давно таких слів не чула? Отож, шаліючи з обличчя так, наче на кожній щоці відьма з чортом стали телесуватись у шабаші, Мартоха схопилась на рівні, шепочучи спеченими чорною смагою губами:

— Сущу правду речеш, істинну правдоньку глаголиш... Доказати, Хомонько золотий?

— Доказувати мою правду? Як же ти мою правду докажеш?

— А ти не знаєш? — зашарілась моя рідна жінка Мартоха, як сімнадцятка.

— Як же тобі вдасться... доказати таке?

— А хочеш?..— Обличчя її сяяло темним оксамитом літньої ружі.— Хочеш?..

Руки в Мартохи тремтіли, як шабельки осоки на вітрі, губи ледь-ледь сіпались, наче дві струни під пучкою невправного музиканта, а очі... очі стали схожі на живих горобчиків, яких підпалила нечиста сила, й тепер пташенята горять, безпорадно тріпочучи крильцятами, до того ж дитинно пронизливе їхнє цвірінчання теж, виявляється, здатне горіти, теж палахкотить миготливими скалочками золота! А все тому, що, ставши посеред хати, Мартоха з якоюсь урочистою, священною непоквапливістю стала роздягатися.

Спершу зняла з шиї один разок намиста, далі другий, потім третій — і їхнє барвисте мерехтіння поклала на широкоберегому рушнику, яким застелено скриню. По тому, кинувши на мене карий подарунок погляду, вона зняла спідницю і хвильним порухом руки поклала поблизу намиста. На якусь невловну мить завагавшись, Мартоха стала знімати жакетку — й знімала в якомусь солодкому відчаї, з незбагненною знадливістю лебедиці або ж якоїсь іншої химерної птиці, котру й не випадало бачити за життя, та яка неод-

мінно водиться в світі, бо інакше від кого б тоді моя рідна жінка перейняла таку млосно-спокусливу красу рухів?!

Коли нахилялась донизу, то водоспад волосся, який зараз іскрився та лиснів чорною розпеченою смолою, пролявся тугим потоком до підлоги, й за тим густим водоспадом не видно було, як Мартоха знімає з ніг вихідні святкові туфлі, взуті задля офіційної частини зустрічі в музейному куточку мого імені. А коли випросталася, то з-за нічного мороку її кіс, що двома крильми повкладались на плечі, раптом побачилось...

...побачилось Мартошине обличчя, повите хмаркою ніяковості, журливої цноти і такої терпкої знади, що мимоволі мені перехопило подих і давке яблуко стало в горлі!..

Біла лляна сорочка, майже прозорого тканння, сніговою метелицею повивала мою рідну жінку, обертаючи її на несправжнє видиво, яке появилось тут невідомо звідки. Зачарований, вражений у самісіньке серце, я забув про наїдки та напої, бо нарешті вони вже не мали наді мною недавньої влади, натомість Мартоха забрала владу і над моїми очима, і над душею моєю, й над серцем.

— Пригляньсся пильніше, Хомонько,— прошепотіла,— хіба не бачиш, що правду казав? І про шию, й про груди, і про стан, і про ноги... Я й справді така!

І Мартоха, гордо піднісши голову, пройшлась по хаті.

Бачив, як ходить гуска перед гусаком, чи качечка перед селезнем, а чи індичка перед індиком. І як голубка перед голубом, і як лелька перед лелеком, і як горобчиха перед горобцем. Авжеж, краси в птахів не віднімеш, це правда, але жодна птаха не зуміла б пройтись перед своїм закоханим так, як Мартоха переді мною. Бо, може, щось у Мартошиній ході було й від ходи голубки, і лелеки, і лебедиці, але ж, окрім того, було щось таке чарівливо своє, неповторне, чого не надбає ніколи ніяка птаха, нехай то буде лебедиця, лелька чи голубка!

— Мартохо,— сказав я,— ти навіть у молодості так не проходжувалась переді мною.

— Бо, може, соромилась.

— А кортіло?

— Ще й як кортіло! Й нині кортить, бо до мене повернулася сьогодні друга молодість.

— А не розгніваєшся, Мартохо, коли виповім тобі свою сокровенну мрію?

— Чого ж маю гніватись на тебе, коли люблю? Всі твої забаганки — закон для мене.

— То зізнаюсь нарешті, бо ниньки день такий... чи то ніч така ниньки... Тоді, як парубкував, і тоді, коли шлюб узяли з тобою, мріялось, ой, мріялось!.. То снилось, а то наяву ввижалось, наче весна погідна, сади в Яблунівці цвітуть, солов'ї тьохкають, місяць, як човен, пливе над селом, а ти, Мартохо... А ти, Мартохо, виходиш у сад у такій ось білій сорочці, як нині, й більше нічогісінько на тобі нема. Йдеш босоніж, коси розмаяні, місячна роса блищить на твоїх вустах, місячне золото сяє в твоїх очах, цвіт яблуневий опадає на плечі, а чи, може, то навіть солов'їний щебет сіється тобі на груди, на голову та на плечі рожевими пелюстками яблуневого цвіту. Йдеш од яблуні до яблуні, вся в білому, вся в цвіту солов'їних пісень, вся в місячних шовках, а я стою під ясеном, і очей із тебе не зводжу, й дихнути боюсь, щоб не сполохати видиво, і, здається, все життя б отак простояв під ясеном, дивився б і милувався б, як ти, Мартохо, від яблуні до яблуні йдеш, наче квіточка за квіточкою зриваєш пахучий солов'їний цвіт, складаєш у букет, щоб із тим букетом пройти зі мною в житті від шлюбу до могили.

— Хомо, й мені про таке мріялось...

— Чому ж не зізнавалась, Мартохо? — скрикнув у відчаї.

— Молода була, дурна... А ти чому не зізнавався?

— Молодий був, дурний...

— Стривай лишень, Хомо! Ось у мене друга... чи й третя молодість. І ця друга... чи й третя молодість теж одшумить, як шум. То, може, ще й сьогодні не пізно? А завтра вже й справді буде пізно, так?..

І рідна моя жінка Мартоха, колисаючи в колисочці своїх губів тиху усмішечку, наче крихітне немовлятко, подалась до дверей, взялася за клямку, відчинила...

— Куди ж ти йдеш, осінь надворі!..

Небесна стеля була вбрана червінцями — якийсь багач або розсипав ненавмисне, або ж, навпаки, так далеко поховав, що жодна рука не година була дістати ні колись, ні тепер. А може, то зовсім не червінці, не чужі недосяжні скарби, а ледь-ледь мріють у високосній далині коні булані, а на них узди порвані, узди знати, та не можна розв'язати!.. Хто відає, так чи інакше, тільки Мартоха і я слідом за нею ступили з хатнього порога під цю небесну стелю, наче з одного дому перейшли в другий, і цей другий дім був безмежний і прекрасний, був рідний і так само добре обжитий.

Отож, чи старовинні червінці, чи коні булані, а чи оті

вівці (що вдень і вночі пасуться, а молока не дають ані вдень, ані вночі) видніли з далекої небесної стелі, яку ми мали над головами. А місяць, а місяць, який лисим волом через ворота заглядав, коли я не так давно від Дармограїхи повертався додому! Тепер він, ген-ген підбившись над Яблунівкою, по синьому морю білим лебедем грав. Дивлячись на такого красеня, вже не можна було сказати, що він без рук, без ніг, а тільки з рогами, а чи то лисий віл через болото бреде, а чи то ходить він по світу без ніг, без торби. Бо тепер достеменно був схожий на лебедя, який сіє на принишкле село й мовчазні поля не так проміння, як лебединий пух свій. Отож, лебединим пухом місяця вистелено подвір'я, пух білів на хлівці й на погрібнику, лежав на верхах сусідських хат, висів на вершках тополь, на межах, на бур'янах.

Мартоха босоніж із ганку ступила в ту лебедину хурделицю, і місяць щедро сипнув їй пуху на плечі та на розмаяне волосся, й тепер вона скидалась — од ніг до голови — на відлиту з мерехтливого місячного сяйва й іскрилась так, як іскряться влітку вночі м'які гнилушки грушевої серцевини. Підійшла в садку до яблуні, на якій зараз темніло необлетіле листя та пізні яблука, і в задумі взялась рукою за гілляку. Потім од цієї яблуні рушила до іншої, й коли ступала босими ногами по землі, то листочки чи зітхали від її доторків, чи перешіптувались, чи просто шаруділи, і в їхніх палких голосах чулось непогамоване хвилювання.

Я став під ясеном — саме під цим деревом мріялося колись і постояти мені в далекій молодості, стежачи, як Мартоха в білій сорочці ходить уночі по весняному садку. Ясен вигнався у височінь, подебелішав у стовбурі, роздався кроною, й зараз він мовчав якимось глибоким, зачаєним мовчанням. І чомусь мені подумалось про те, що ясен нутром своїм, чутливою серцевиною, здогадувався колись про нашу з Мартохою мрію, й тепер він гірко співчуває нам: адже осінь, а не весна, адже ні яблуневого цвіту нема, ні солов'їв...

І, либонь, наша з Мартохою мрія й по нинішній день була така щира, така болісна, що раптом...

...що раптом на яблуневому гіллі повисло не місячне проміння м'яким лебединим пухом, а зацвіли біло-рожеві квіти! Гілля обібралось рясними бутонами, від яких не поважчало в несподіваній урочистості, а полегшало в натхненному пориві. Кожна яблуня зодяглась мовби у весільну фату, кожна скидалась на молодесеньку наречену, яка вже ось-ось

діждеться сподіваного щастя, і Мартоха, зодягнена в білу сорочку, босонога, простоволоса, ходила від яблуні до яблуні, від нареченої до нареченої, наче їхня найближча товаришка — така ж молода, як вони. Перешіптувалася з ними, та хіба почуєш, та хіба вгадаєш, про що саме перешіптуються між собою дівчата, які сьогодні-завтра беруть шлюб зі своїми нареченими?.. Й співали солов'ї. Було їх так багато, начебто сиділи на кожному дереві, на кожній гіллячці, і від їхніх закоханих пісень весняне повітря мало не палахкотіло вогнем, здавалось, що й Мартоха ось зараз спалахне в тому сатанинському вогні. А вона, по-дівоцькому молода, промінилась чистим світлом, тільки не спалахувала, не горіла, а ходила від яблуні до яблуні, й коли простягувала руку до гілки, то мені здавалось, що вона голубить не просто яблуневий цвіт, а солов'їний спів, який ось так виріс на яблуні й тепер тьохкає, знемагаючи від шалу, й тепер стріляє такими колінцями, від яких дурманиться в голові, й тепер так самозабутньо щебече, наче прагне обернутись на золотий спів, на минуще його солодке дихання!..

Щедрим будучи, цього видовиська я б не пошкодував ні для кого — нехай дивляться розкриленими очима, бо де ж іще й коли вдасться побачити таке, чого ні в якому кіно не показують, про що навіть у районній газеті не пишуть.

І, наче відчувши щедрість моєї душі, до обійстя нашого з сусідніх вулиць та з дальших кутків хто тільки не поприходив! Ставали за ворітьми, за верболозовою лісою, біля криниці, на межі — й дивились, як рідна жінка моя Мартоха босоніж, у білій лляній сорочці, маючи розпущеним волоссям, неначе вві сні ходить поміж розквітлими яблунями й подеколи простягає руки до гілля так, наче хоче скласти найкращий у світі букет. І мені — щасливому, щедрому, великодушному — хотілося крикнути всім яблунівським чоловікам і жінкам, що позбиралась коло нашої хати. «Дивіться всі! — хотілось крикнути.— Й ти, Максиме Греню, потомственний конюху, що дивовижно схожий на жеребця!.. Й ти, Петре Кандибо, потомственний лавочнику, що так скидаєшся на зайця!.. Й ти, Максиме Діхтярю, знатний яблунівський механізаторе!.. І дивіться навіть ви, старі, як мох на стрісі, діди — Гапличок і Бенеря!.. Хай полюбується навіть директор школи Діодор Дормидонтович Кастальський чи голова колгоспу Михайло Григорович Дим. Навіть якщо навідається сам начальник районної міліції Венеційський — я не проти! І він, начальник міліції, нітрохи не здивується, коли побачить таку картину, не накаже всім

розходитись по домівках, а Мартосі хутчій сховатись до хати й зодягнутись у спідницю та кофту. Бо й начальник міліції, що більше знається з хуліганами, з розкрадачами соціалістичної власності, з порушниками громадського спокою,— навіть він здатний по достоїнству оцінити мою рідну жінку Мартоху. Оцінити, як у білій сорочці ходить від яблуні до яблуні і начебто зриває з гілля солов'їний цвіт. Усі надивились чи, може, комусь іще мало, то так би й стояв усю ніч і заглядав у чужий садок? Я не скупий, я не отой пес, що на соломі лежить — і сам не їсть, і другому не дає, ні для кого не жалко такої картини, де ходить Мартоха в усій своїй іще дівочій красі. Але ж розходьтесь, хлопці, по домівках. І ти, потомственний конюху, йди, і ти, потомственний лавочнику, й ти, знатний механізаторе. І обидва дідки — Бенеря та Гапличок — гайда по хатах. А також усе те вусате і безвусе парубоцтво, що сміливо чи несміливо виглядає із-за кущів. Ідіть до своїх молодиць, бабів чи дівчат і любіть їх так, як оце нині Хома Прищепа любить свою жінку Мартоху. А коли любитимете так, а то й сильніше, то вашим молодицям, бабам і дівчатам теж закортить походити перед вами в білих лляних сорочках, і не в хаті, а в яблуневому саду. Й коли ви любитимете їх щиро, тоді осінній сад обернеться на весняний, тоді замість жовтого листя і дозрілих яблук на гіллі зацвітуть біло-рожеві квіти, тоді з кожного дерева і з кожного куща загримлять солов'ї, тоді яблуневий цвіт обернеться на солов'їний, і ваші молодиці, баби чи дівчата захочуть із того солов'їного цвіту назбирати букети, щоб, люблячи вас, із тими букетами йти аж до могили!»

Хто зна, скільки тривало це видиво, хто зна, скільки часу я говорив до колгоспного чоловіцтва та парубоцтва,— може, вічність, а може, тільки хвилину? Як ізнагла в хлівці озвався півень — гримнув хрипкою, булькатою сурмою так, що я отямився, що марення мої вмить пощезали. Як і раніше, стояв я під ясеном, ніякого чоловіцтва і парубоцтва колгоспного кругом не було, а Мартоха... в довгому білому вбранні ступала поміж яблунь, обнизаних листям, яблуками та лебединим пухом місяця...

Наче в молодість свою поринаючи, від ясена я ступив у садок і, в нестямному пориві взявши на руки не Мартоху, а біле видиво, що мало подобизну моєї рідної жінки, впився поглядом у колисочку її губів, у якій вигойдувалась лукава і зваблива посмішка, як дитина на гойдалці. Мої губи самі потягнулись до тієї гойдалки, що пахла прохолодною м'ятою,

а іскри з моїх очей, наче зорі з неба, впали на поверхню двох темних жіночих морів...

І коли я на руках ніс Мартоху до хати, де й мала закінчитись, нарешті, неофіційна частина нашої зустрічі, то в грудях моїх наче трофейний акордеон грав,— так він грав після взяття Берліна, коли ми, солдати, танцювали коло Бранденбурзьких воріт. І, на диво, бриніла у вухах зовсім не фронтова пісня, яких ми тоді не одну переспівали в окопах, у бліндажах, а з дитинства мого напівзабутого, з марева днів, напівзатонулих у водах забуття, а бриніла дитяча пісенька-загадка: давно вродилося, по толоці находилося, його підтинали, мочили, виливали, сушили, роздирали, крутили, мішали, складали, товкли і били, різали, мучили... Коли я зачиняв хатні двері, півняча сурма знову долинула з хліва, а Мартоха спала на моїх руках, і в колисочці її вуст викольсувалась тиха, як місячний промінь, усмішка...

XLIII. МУЖНІСТЬ ЧОЛОВІЧУ ДЬОГТЕМ ПОЛИТО

Життя — не медова ріка в кисільних берегах, і ти по цій ріці не пливеш у макітрі з варениками, чи в сулії з самограєм, чи в бочці з огірчаним розсолом. Життя — не завжди розквітлий яблуневий сад, по якому в білому довгому вбранні ходить твоя жінка, котру ти мрієш поносити на руках.

А жаль, правда? Жаль, що іноді хтось мовить язиком, що не витягнеш і волом, жаль, що починають боліти старі кості за гріхи молодості, жаль, що подеколи думається про смерть, яка на лестощі не зважає, хоч вона й за плечима, а не за горами. А ще жаль, коли життя обертається на сварку, коли люди так гризуться, що й хвостів не зостається, коли так гарикаються, що й сам чорт їх не розбере.

Вже через день, коли ввечері я повернувся з колгоспної ферми додому, моя рідна жінка Мартоха нагадувала темну осінню хмару, що неспогадано опинилась у нашій людській оселі, вбралась у жінчине вбрання та озулась у її взуття, й тепер похмуро сновигає з кутка в куток, і ще й озивається похмурим жінчиним голосом.

— Хомо, не всю правду розказав мені...

— Невже тобі здалось, що продав пса за лиса?

— Може, й не продав пса за лиса, але ж гнешся і жмешся, як кургузий дідько!

— Мартохо, та ніколи ж я не був простим, як свиня, і лукавим, як гадюка. Я не той, що вкусить — і меду дасть.

— Не той, суща правда. Жалієш мене, суща правда... Але жалів яструб курку, доки всю обскуб!.. Спасибі за чуйність і сердечність, що не зізнався за сіамського кота!

Так, про сіамського кота я й справді не розказував, бо навіщо засмучувати жінку — чи в пору офіційної частини нашої зустрічі, яка пройшла в теплій, невимушеній обстановці, а чи в пору неофіційної частини, яка вже триває не перший день і проходить поки що навіть у невимушенішій і теплішій обстановці.

— Може,— кажу обережно,— то різдвяний сон вороної кобили?

— Вороної кобили? Авжеж, язик має й ворона коняка, та не балака. А зараз у Яблунівці нема такої хати, щоб за того сіамського кота не балакали!

— Гріх не йде в губу, та з губи. Й чого той сіамський кіт так дався людям взнаки?

— О, послухай Хому!.. Дався людям взнаки!.. Тобі дався, а люди говорять. А ти знаєш, що слово вилетить горобцем, а вернеться волом... Кажуть, що ту звірюку Дармограїха купила не на мишей, а на тебе.

— Повірила сорокам.

— Сорокам? Добре, що інвалідом не повернувся додому. А якби інвалідом, га, я тебе питаю? Хто б тоді тобі за інвалідність платив? Колгосп? Соцзабез? Гаразд, навіть якби лікарі надавали тобі довідок усяких, завірених печатями круглими й трикутними, що ти інвалід, нікуди не судний, але яка з тих довідок користь? Хіба я з такою довідкою в ліжко спати лягла б?

— А чом би й ні? — жартую, хоч самому не дуже й смішно.

— Хомо,— збліднувши, мовила жінка,— глузуй, та знай міру! Бо в мене й волосся на голові дротом стає, коли про таке подумаю... Та чи довідка зігріє мене, обійме, до серця пригорне, щоб аж моє серце тьохнуло?

— Тепер усякі довідки в пошані. Буває, за паперовою довідкою живої людини не бачать.

— З довідкою лежачи, в тяж не ввійдеш!

— А що то за людина, коли в неї ні однісінької довідки?— й далі глузую з Мартохи, доливаю масла в жар, щоб бушував пожар.— Іноді треба вміти справне зведення про надої молока в колгоспі скласти, хоч, може, худоба й не доїться.

— О, якби ж то зі справних зведень можна було сметану збирати, сир віддушувати і вареники варити! Може, колись навчаться, та поки що не годні... А тільки, Хомо, знай... Знай, що в Яблунівці марно язиками не плескали б за Дармограїху. Того сіамського кота не на мишей брали, а на тебе. Щоб вернувся ти від неї додому інвалідом, утямив? Дяка долі, що здоровий, тьху-тьху-тьху! Але Яблунівка що каже? Яблунівка говорить, що ти скалічений, що тепер ти мені треба, як лисому гребінь, потрібен, як сироті трясця.

— Ти ж бач, як не по коню, то по голоблях! Але я ж здоровий, Мартохо!

— Я знаю, що здоровий, а Яблунівка те відає? Яблунівці те доведеш? Ти ж бо знаєш, які язики — не зав'яжеш, і на чужий роток не накинеш платок. Є один спосіб, Хомо...

— Кажи, Мартохо, який саме спосіб, бо тут ідеться про мою честь, треба рятувати!

— Але як почнеш тим способом рятувати свою честь — можеш і підірватись.

— Мені честь дорога, та й на здоров'я не скаржусь.

— А спосіб старий, давно перевірений. Тільки все одно не скажу...

— Мартохо, адже моє мелеться, тому з совком бігаю. Скажи!

Моя рідна жінка як затялась! Уже й повечеряли, й спати повкладались, а Мартоха, хоч гавкай на неї, не виповідає секрету. Я вже і за шерстю, і проти шерсті, і так, і сяк, знов за рибу гроші, краплею води камінь довбаю, а вона — як на пень з'їхала. Аж перегодя здалась, коли лапнула рукою моє обличчя, що було мокре від сліз.

— Хомо, ти й справді плачеш чи прикидаєшся?

— Хіба не заплачеш, коли Яблунівка твою чоловічу гідність дьогтем поливає, а рідна жінка оборонити не хоче!

— Гаразд, Хомо. Бачу, гостра була моя сокира, та на твій гострий сук наскочила. Що ж, хай твій чорт буде старший... Порятувати твою честь чоловічу дуже просто — слід погостювати в усіх молодиць і кожній зосібна доказати, що не такий страшний Дармограїшин сіамський кіт, як його малює поговір. Утямив? А докажеш — перестануть плескати язиками.

— Що правда, то не гріх,— зітхнув полегшено, вивідавши таємницю.— Тільки... може, досить погостювати в однієї-другої молодиці, а вони б уже рознесли хорошу чутку про мене?

— І думати перестань! — скинулась у ліжку Мартоха,

як риба над водою. — Хіба не знаєш, які недовірливі? Поки не помацають, то віри не ймуть, і далі лепетні лепетатимуть, а дурні слухатимуть і колядуватимуть бісову коляду, наче зібралися сороки гуртом і колодязь у Яблунівці перевернули!

Сказала Мартоха — й заснула, а мені чомусь мулько в боки було, то чи дрімалось, чи кунялось. Так, про жінку мою не скажеш, що шию має з намистом, а голову зі свистом, що в неї не всі дома, бо Хома поїхав по курай у степ. Отож чи не послухатись Мартохи, її розумної поради? Щоб не вийшло, начебто на словах фортеці беру, а на ділі боюся жаби...

А коли раптом наскочу на таку, якій дай того, чого нема, якій облупи та ще й у рот поклади, якій чобіт мулить ногу, а подушка мулить голову? Та така паливода й вертихвістка однаково знеславить твоє чоловіче завзяття перед усією Яблунівкою, знеславить, хоч ти перед нею вихором крутись, хоч їй у решеті принеси дзвонкової води!

Грець із нею, з Дармограїхою, грець із наймитом її віроломства сіамським котом! І хоч я не схилив хвіст під міст, як кажеться про боягузів, але й надмірне завзяття моє може шию скрутити. Поплещуть язики — та й перестануть, я тих язиків так боюсь, як торішнього снігу. Життя широке, як степи, де гніздечком примостилась Яблунівка, і на цих безмежних степах життя всякої всячини може трапитись, то чи варто все так близько брати до серця!

XLIV. СИДИТЬ ПІВЕНЬ НА ЯВОРІ, СПУСТИВ КРИЛА КРОВАВІЇ

Дерево брунькує ранньої весни, викидає брость, вбивається у листячко; влітку, гойдаючи в своєму зеленому затишку пташиний спів, живе гарним і вільним життям, вирощуючи й доглядаючи свої плоди, щоб увосени облетіти листом і віддати ті плоди землі, людям, птахам, звірам. Квітка навесні зацвітає, являє всім красу пелюсток і барв, неповторність запахів та ароматів; улітку дозріває насіння квітки, щоб увосени вона зів'яла й відійшла в небуття, зоставивши по собі дозріле ядристе насіння,— своє безсмертя не тільки на наступний рік, а й на багато подальших років. А пташка? Хіба пташка, повернувшись із вирію на рідну землю або навіть не відлітаючи з рідної землі до вирію,

навесні не зацвітає — так само, як дерево, як квітка,— дивовижним цвітом співу, хіба той шлюбний спів не кличе її мостити гніздечко, класти яйця, висиджувати пташенят, щоб у пташенятах знайти смисл свого буття на цій землі, своє безсмертя?

А людина? Хіба людина, належачи цьому світу і сонцю в цьому світі, не схожа на дерево, на квітку, на пташку? Хіба ранньої весни людина не прокидається так, як дерево, не розцвітає так, як квітка, не співає так, як пташка?

Ото хіба що осінь квітки відмінна від осені людського життя. Квітка на своєму віку зазнає однієї такої осені, а людина ой як багато, й кожна наступна осінь усе невідворотніше наближає людину до найбезнадійнішої і найсумнішої осені, до осені її життя, яку на схилі віку звідуєш не тільки в жовтні чи листопаді. Авжеж, не тільки в жовтні чи листопаді звідуєш, що холодний вітер віє по голих, пустельних просторах душі, коли в серці мрячить холодна мряка й очі заткані пеленою туману. А носиш цю осінь у собі на схилі віку й тоді, коли весняне сонечко висіває у теплу землю проліски й ряст, коли щебечуть солов'ї й кують зозулі в зелених косах верб. І носиш цю осінь у собі також улітку, коли у вродливому супокої поле виколихує врожай, коли дозріває сад, коли пасіка дає щедрий взяток золотого меду. А восени? А восени, коли осінь душі твоєї чує осінь у природі, починає здаватись, що й із тебе самого, наче з явора чи липи, теж починає облітати обпалене сонцем, стомлене листя; що й із твого серця вилітають невидимі чарівні птиці молодості, здоров'я і надій, щоб разом із журавлями чи жайворонками податись до вирію; що перед очима твоїми, наче в степу, оповитому студеною блакитною млою, теж починають снуватись павутинки бабиного літа, але це дуже химерні павутинки — їх не можна зловити й відчути на дотик, хоча вони є насправжки, бо мелодіями тихими, безмовними снуються й снуються...

Й чому раптом такі думки стали кластись до моєї голови? Звісно, ніяким думкам не заказано думатись. Тим паче я, Хома Прищепа, ніколи не відганяв од себе ніякісіньких думок — раз навідалась до голови, то здрастуй, будь не те що гостею дорогою, а рідною посестрою, для якої найзаповітнішого не жалко. А на душі почувалось так, як у тій загадці: я тобі не говорю, що тобі говорю, я тобі лиш скажу, щоб ти мені сказав, що саме я тобі не договорив.

Після весни, літа й осені, повних на пригоди, якось поспокійнішало моє життя, усяких придибенцій геть помен-

шало, якщо й зовсім не урвались несподіванки й притичини. І я сам собі здавався вуликом, де вже давно пора бджолам покластись до зимового сну, та ще вовтузяться, ворохобляться, наче якийсь взяток вони цієї весни та літа не взяли, і цей взяток — чи не найголовніший, і, на жаль, уже не візьмеш, бо квіти давно повідцвітали, скоро має сипнути сніжком.

А то сам собі здавався деревом, яке відзеленіло, відцвіло, та ніяким плодом не порадувало ні землю, ні пташку, ні людину. І в цьому дереві — в стовбурі, в гіллі крони, в корінні — живе терпка туга за марно згаяним роком, коли сріблом лопотіло листячко, шовком ллялись дощі, кришталем мерехтів щебет птахів. Живе терпка туга за плодом, за насінням, які б лукаво чи не лукаво сказали, що рік буття на землі проминув не всує, які б умістили в собі таку просту й наївну надію на безсмертя, на тривання в майбутньому житті у майбутній Яблунівці.

Як і раніше, ходив на колгоспну ферму; не цурався чайної, де в буфеті порядкувала Настя, яка ще дужче роздалась у крижах і в клубах, що, здавалось, слід було б узяти на залізні обручі, щоб не розповзлась по селу від околиці до околиці; навідувався до клубу подивитись нову кінокомедію чи послухати яблунівську художню самодіяльність, бо хто ж хоче відстати від новинок у мистецтві. А тільки почувався так, наче на осінь і справді птахи з моєї душі полетіли до вирію, листя надій пожовкло і облетіло, а в очах біліє павутиння бабиного літа. Почувався так, наче голубі небеса моєї душі заволочено хмарами, за хмарами назавжди сховалося сонце, повсюди сіро й невесело.

Начебто все кругом обернулось на велику загадку, а велика загадка розпалась на безліч більших, менших і зовсім маленьких загадок.

І ось, нарешті, одного вечора...

...сива кобила по світі ходила, до нас прийшла — по рукавах пішла, сива кобила лоскоту наробила — по всій землі білу кров розлила, хоча за полем, за горами золота нагайка не вилась, не шмагала ні воду, ні діл. А по тому таке стало творитися! Сиві бугаї все поле зайняли, сиві воли проковтнули увесь діл, сиві кобили всі луги облягли, сиві гуси все поле вслали. І над бугаями, волами, кобилами та гусьми не повисло червоне коромисло, й нізвідки не вийшла гарна дівка в червоній стрічці-семицвітці, й вона з річки воду не брала й те коромисло не поламала. Зате прийшов без рук, без ніг — хату одчиняє, без рук, без

ніг — ворота зачиняє, без рук, без ніг — під вікном стукотить. А чого? Чи не для того, щоб узяти щось і понести нікуди, і бігти за ним — та не знати за ким? Бо воно таке, що живе без тіла, говорить без язика, ніхто його не бачить, хіба що чує... Лишенько, потому чорне сукно полізло у вікно, чорний бик у вікно ник, чорна корова всіх людей поборола, чорний віл усіх людей з'їв, чорне рядно всіх людей накрило. Й чорна овечка вся у вогні не горіла, і не було чорної корови із золотим телям, а вранці — упав сніп на весь світ, на кінці ковалі кують.

— Уставай, Хомо-сплюхо,— стусає під бік моя рідна жінка Мартоха,— бо дощ із туманом вечірнім минувся, ніч як корова язиком злизала, вже досвіток.

— А вже,— питаю,— їхала пані на барабані?..

— Яка пані, Хомо? На якому барабані? Автобус перший пішов до району...

— Вже, либонь, проїхала пані на барабані, загубила ключі на майдані... Місяць ішов, ключі не знайшов, сонце прийде — ключі знайде...

— Отямся, Хомо, що діється з тобою — верзеш, немов у жару.

Вже, бачу, сіре полотно підлетіло під вікно, вже, бачу, сірий бик у вікно ник, уже, бачу, прийшов хтось, приніс щось, пішов туди — не знаю куди. Мовчки поснідавши, виходжу з хати надвір — о, летить крук через сук, через безверхе дерево, о, сивий віл усіх людей збудив, а лисий віл усіх людей звів.

Ішла від криниці з повними відрами Вівдя Оберемок, потомствена яблунівська самогонниця, яку ніяка хороба ніколи не брала, а я й кажу:

— Спішиш до своєї закваски, а й не бачиш, що стоїть дерево серед села, а в кожній хатці по гіллячці.

— Що? — спинилась Вівдя й глипнула глевтякуватими очиськами так, наче за моїми плечима сховався міліціонер, перевдягнений у цивільне. — Чого не бачу?

— За своїм самограєм,— кажу,— не чуєш, як золоте теля на весь світ рикає.

— Теля рикає? — нащулила вуха, прислухаючись.— Де?

— Авжеж, інші маєш клопоти, не бачиш, як під плотом жовта куриця кублиться, кублиться і не прикублиться.

— О, вже курка якась! — обертається Вівдя Оберемок туди-сюди, розхлюпуючи воду з відер.

— Поглянь, Вівде, і побачиш сім гур, сім мур, сім боліт, а за ними стоїть квітка золота.

— О, знаєш ти, видно, за кобилячу голову, Хомо,— мовила Вівдя Оберемок, хутчій дрібцюючи з відрами до свого обійстя.— Щось у тебе стало розуму, як у кози хвоста, після того, як Дармограїха сіамського кота нацькувала на тебе.

Йду понад водою, а тут, де колись наша телиця гасала, де колись Діодор Дормидонтович рибу ловив, зараз, увосени, стоїть півень над водою з червоною бородою; далі стоїть дід над водою з червоною бородою, хто йде — не мине, за борідку ущипне; а ще далі сидить півень на яворі, спустив крила кровавії. І я не втримався, щоб не щипнути одного півня за бороду, другого за крило, й дідка, звісно, не обминув, теж із належною любов'ю та пошаною смикнув, і півні не кукурікнули, а дідок не охнув, тільки борідкою тріпнув. Отут, постоявши хвильку над ставом серед півнів та побіля дідка, вгледів я також оту недівку, яка червоні стрічки носить, а також отих двох сестер, які з весни зеленіють, а потім одна чорніє, а друга червоніє. Примруживши та добре приглянувшись, угледів я чіпким своїм зором, як за лісом, за пралісом червоні чоботи висять, а в лісі, в пралісі червоні хустки висять! Серед такого багатства постоявши та такими скарбами помилувавшись, подався далі, пильно роззираючись довкруг і які тільки чудеса спостерігаючи в своїй Яблунівці, ті чудеса, які раніше такими для мене й не були!

Бо там, де раніше я побачив би очерет у березі, нині вгледілись мені хіба ж такі дива! Скільки бочечок вигойдувалось на ранковому свіжому вітерці, й поверх однієї бочечки — квіточка, поверх другої бочечки — вовчий хвіст, поверх третьої бочечки — кобилячий хвіст. А то ще діжечка на діжечці, діжечка на діжечці, а зверху китичка, а то ще дудка на дудці, дудка на дудці, а наверх дудки лисячий хвіст.

І це, повірте мені, там, де влітку я ловив голими руками рибу для директора школи Діодора Дормидонтовича Кастальського, який згодом для музейного куточка мого імені намалював мій солдатський портрет, великодушно змахлювавши і на прохання рідної жінки Мартохи додавши одну зайву нагороду, медаль «За відвагу».

Дістався нарешті на колгоспну ферму, взявся за вила, вила взялись до роботи. А на фермі, куди тільки глянь, скрізь — штири тики, два патики, сьомий замахайло, а чи — штири

кімаки, два патики, сьомий замахайло, а де — штири ходаки, два бодаки, а сьомий помахайло, а також штири ходаста, два бодаста, сьомий хлебестун.

Вигрібаю гній — і всміхаюсь. Усміхаюсь і тому, хто має штири чотирки, дві розтопирки, один вертун, а сам верчун. Не жалію ласкавого слова і тому, хто має штири чотирки й дві розтопирки, два махайці й один гойдаєць. Прошу відступити вбік, щоб можна було постелити свіжу солом'яну підстилку, й того, хто має штири чотирки, дві розтопирки, сьомий круть, той, чим мухи б'ють.

Здибалась мені в корівнику доярка Христя, питаю:

— Ти вже напувала водою ото, що має два костюки, два лопухи, штири ходори, дев'ятий махай?

— Ви про що, Хомо Хомовичу? — всміхається привітно, мовби цілющою росою кропить.

— Бо треба не тільки нагодувати, а й напоїти оте, що спереду страшне, ззаду смішне, а посередині солодке.

— Що страшне? Що смішне? Здогадуюсь, що ви, Хомо Хомовичу, балакаєте про худобу, але ж так чудно, що наче й не про худобу. Дивно, бо раніше кожне ваше слово тямила, а тепер... І годувала, й напувала, а коли просять — знову зараз напою.

Мабуть, не гріх зізнатись: люблю, коли кожна доярка на стільчику підсяде до своєї здорової, що не дістати ні хвоста, ні рога, й тоді штири стрільці до їдного корча стріляють, штири панночки в одну дучку плюють, штири кулі б'ють в одну стрекулю. Бо тільки мертвий камінь не залюбувався б на штири чотирочки, п'яту шинкарочку, шосту підставочку!

Не встигла відійти доярка Христя, як хутенько підбігає зоотехнік Трохим Трохимович Невечеря, дивиться так, наче зловив мене за злодійську руку в своїй кишені:

— Хомо Хомовичу, про що тобі гомонілося з моєю Христею? Бо питаю — не година зізнатись.

— Та про що? — кажу.— Про те, що в ремигулі штири гулі, в реготухи — дві.

— Про що? — обличчя його червоне, схоже на транспарант, наливається кров'ю. Очі — два дивовижно лукавих перепели, які так і не помандрували до вирію, а зостались зимувати у Яблунівці на обличчі в зоотехніка,— стали сірими від підозри.— Чесно зізнайся!

— Та про те, що в рогулі штири кулі, а в іржиці — дві.

— Кат тебе знає, чи можна тобі вірити... А тільки скажу, що малий Хомко...

— Хомко Хомович?..

— Хомко Трохимович уже називає мене татом. І, може, я ще сподіваюсь на дітей від Христі. Значить, не ставай на дорозі.— І знову запитав по-лисячому підлесливо, навіть, здається, лисячого хвоста підібгав: — Так про що гомонів із Христею? Бо не зізнається...

— Та казав... Про штири тики, два патики, сьомий сомирдач. Що, не можеш рушити розумом, як здохне теля хвостом?

— Хрін його знає, може, я блекоти об'ївся, а тільки ж наче і розуму палату маю, і ключ од неї не загубив... Чудно балакаєш, Хомо, ой, чудно!

Хоч і скільки роботу задобрюєш своєю працею, та їй кінця-краю не видно, та добре, що робота боїться мене, тікає. Отож, упоравшись на фермі, подався я до села через пташарню, а тут!.. А тут одкрився перед очима вертеп. Насамперед угледів оту княгиню, що має на собі сімсот сім свит, а коли вітер подує, то голе тіло видно. Далі угледів пані, в п'ятсот шмат убрану, за нею виступала Марушка в ста кожушках, слідом ішли Параша в чотирьохстах рубашках і удовині дочки в семистах сорочках.

— Тю-тю-тю! — ходила в їхньому гурті пташниця, скликаючи начебто курей і годуючи зерном із подолу.— Тю-тю-тю, щебетушки-несушки, як заріжу — буде юшка!

А в тому гомінкому вертепі гордовито походжали оті, що хоч і не царського роду, а носять корони. Так, так, оті, що з білого каменю понароджувались, на головах їхніх червоні вінці, од їхніх ніг земля трепечеться, од гласу мертві встають.

— Гей ти, послухай! — кажу отакому коронованому.— Славні маєш остроги, то чому верхи не їздиш?

— Хомо Хомовичу, ви до кого балакаєте? — питає здивовано пташниця.

— З будимиром,— кажу.

— З ким? — озирається пташниця по гомінкому вертепу.

Хіба їй розкажеш? А коли розкажеш, то хіба втямить? А може, то я не тямлю, а всі яблунівські колгоспники міцно свого глузду тримаються, не зсунулись? Для них, скажімо, ніякої загадки в ластівці немає, ластівка — та й годі, як і для мене раніше вона була простісінькою ластівкою. Та з недавніх пір, як я став глибше задумуватися над смислом свого життя, став розгадувати загадку свого існування,— з цих пір геть усе для мене обернулось на загадки, що я можу вдіяти?

Тому-то ластівка для мене вже не ластівка, а шило-мотовило попід небесами ходило, по-німецьки говорило, по-турецьки закидало і погоду віщувало. Тому-то сорока не сорока, а тиндиличка невеличка, а тиндилик — як патик. І тому-то вулик із бджолами для мене вже не вулик із бджолами, а погрібець, а в тому погрібці повно каракузеньких овець. І добре, либонь, слід потрудити ум свій, щоб порозгадувати всі ці загадки, щоб, нарешті, втямити: ото ластівка, ото сорока, ото вулик із бджолами. Що то, нарешті, не поїхав Савочка на мальованих саночках, молоду минає, стару цілує, а звичайнісінький дятел!

Отака, значить, пригода сталася зі мною тієї пам'ятної осені після численних химерних пригод, які ні в решето не зібрати, ні в пригорщах не сховати. Може, якби не задумувався над смислом свого життя, може, якби не порівнював себе з деревом, квіткою і пташкою, потай заздрячи мудрій призначеності дерева, квітки й пташки на землі, то, мабуть, і не сталося б нічого такого, то не зайшов би ум за розум. Але як я міг не задумуватись, будучи не ким-небудь, а Хомою Прищепою, старшим куди пошлють у яблунівській артілі «Барвінок»...

І ще наснився сон... Начебто в гаю осінньому шарудить листя, немов по ньому не вітрець бігає, а нечиста сила. Й поміж голих та чорних дерев, що схожі на кістяки, на склепи-шибениці, стоїть найпохнюпленіше дерево, найсердитіший скелет-шибениця. Якби в'яз — то не в'яз, якби берест — то не берест, якби граб — то не граб. Ясен, клен, горіх? Пильно приглядався я до цього сумного дерева, аж поки з подивом упізнав у ньому не когось, а себе, Хому Прищепу! Так, у побратимському колі грабів, ясенів та кленів дебелим стовбуром чорнів саме я — сучкуватий і гіллястий, кручений якийсь весь і верчений, хоч довкола росло пряме та рівне дерево. Й чи не на кожній вузлуватій гілляці, схожій на покорчену руку, було вимощене гніздечко. Гніздечка всі були неоднакові, і я втямив, що кожне з них змощене іншим птахом: і лелекою, і круком, і совою, і сорокою, і одудом. Гнізд, либонь, було стільки, скільки є різноманітного птаства в яблунівських небесах, і на дереві впадали в очі гнізда тих птахів, які звично мостяться не на деревах чи кущах, а на землі — під кущиком тирси в степу, десь на болотній купині чи в розщелині каміння. Зібравши на собі стільки гнізд, це похмуре дерево ждало, либонь, що в кожному з них поселиться птах — оляпка, вівчарик, ремез, сорокопуд. Але всі гнізда були

безнадійно порожні, хоч на сусідніх деревах, не кожне з яких могло похвалитись бодай одненьким гніздечком, хазяйновито клопоталась якась птаха: чи сойка, чи галка, чи іволга, вони співали, вони пересварювались, вони перегукувались.

Пролітав у небесах лебідь, я покликав: «Гей, білі хороми, червоні підпори, мостіться у гнізді моєму!» Проте птах пролинув, як марево, як сон. Покликав ластівку: «Гей ти, спереду шильце, а ззаду вильце, ззаду суконце, а спереду біле полотенце, гніздись у гніздечку моєму!» Але не послухалась ластівка, геть полетіла. Позвав горобця: «Маленький хлопчику у сірій свитинці, по дворах стрибаєш, крихти збираєш, на полі ночуєш, коноплі крадеш, поселяйся в гніздечку моєму!» І навіть сірий горобець погордував, знехтував моє прохання.

І тоді я, знаючи, що в тому похмурому дереві, скелетішибениці, під найгрубішим суком, наче під самісіньким серцем, є велике дупло, забалакав до тих створінь, що над землею літають, самі собі жудрають, пташачі крильця мають. Ну, до отих, що не муляри, а комори мурують, без рук, а на гармошках грають,— себто до бджіл звернувся. Сказав так: «Гей ви, гетьманські собаки, від яких ні одбиться, ні одмолиться, піти в річку та й втопиться! Гайда цілим роєм своїм у дупло, що в грудях моїх, ліпшого вулія не знайдете. Сідайте на одній подушці там, як сімсот солов'ят, і будьте схожими на сто сестер, що один платок в'яжуть, а хай ваша бджоломатка буде схожа на дівку в темниці, яка в'яже мереживо без петель і вузлів!» Але й бджоли не зважили на запросини, геть полетіли золотим роєм, тільки почулась біля вуха завірюха, а у вусі ярмарок.

Усіма зневажене, упосліджене й зневажлене, зосталося самотиною чорне дерево — кістяк ув осінньому гаю. Так і не надбавши жоднісінької пташини в свої численні гнізда, тієї пташини, в ім'я якої і мостились гнізда, в ім'я якої дерево, може, й зросло на землі.

Але ж — диво дивне! — десь у корінні зародившись, попід корою струмуючи, в гілочки затікаючи аж до самісінького сузір'я гнізд, до їхнього рясного грона долинав гіркий сік надії... гіркий сік надії... гіркий сік надії на весну. Бо дерево, як і людина, сподівається, поки й живе, і крила сподівань дереву на рідній землі потрібні не менше, ніж людині.

XLV. ЛІТАЮЧОЮ ТАРІЛКОЮ ТА Й СІЧКУ РУБАТИ!

Ви спитаєте: а як телиця? Ота, що має очі покійного бухгалтера яблунівської артілі Петра Зосимовича Варави з тим удоволеним і хмільним поглядом, який буває після спожитого під варені раки свіжого жигулівського пива?

Телиця на доброму кормі погладшала, в здухах роздалась так, що стала ширша, ніж довша, і шерсть її червона лисніла, наче хтось щоранку натирав її сукенкою до блиску. Роги вже випинались не качанчиками, а чималими качанами молочно-воскової стиглості, й закручувались двома дугами так, мовби мали колись обернутись на німб, який ото в старовину малювали навколо голів у святих на образах, а якщо не на німб, то на звичайнісінький віночок. Біленька латка на лобі скидалась на хвацьку косиночку, пов'язану яблунівською модницею для краси. Мабуть, пригадуєте, що ніжки її того пам'ятного дня, коли телиця опинилась на нашому обійсті, ступали по землі так, наче у вчительки Ганни Ксаверівни пальці по клавішах фортепіано, коли вона грає в клубі для художньої самодіяльності. Але тепер уже її ратички цокотіли зовсім по-іншому, тепер вони погримували так, наче то якась танцюристка із яблунівської художньої самодіяльності видзвонює чобітками на сцені сільського клубу, а чобітки ж вибалакують молодо й дзвінко, такий солодкий та шпаркий дріб розсипають, що слухав би — й не переслухав би!

Щойно прокинувшись удосвіта, Мартоха стусала мене ліктем у бік:

— Хомо, не лежи лежнем, піди вкинь сіна телиці.

А ввечері, коли вже кунялось на сон, рідна жінка нагадувала:

— Навідався б до телиці, а то тільки про себе думаєш.

Якось Мартоха прокинулась опівночі вся в сльозах. Простоволоса, бліда від жаху, з переляканими очима, вона й слова не могла сказати. Здавалось, що язик їй обернувся на їжака, й Мартоха боїться жалкими колючками поколоти собі піднебіння.

— Ой, горе яке,— чулись шелести з рота, шепоти глухі чулись,— біда яка, лишенько!..

— Яке горе, яка біда, яке лишенько? — допитувався марно.

— Хай Господь милує, нещастя таке...

— Нещастя? А ще не пізно зарадити цьому нещастю?

— Телиця наша...

— Телиця? — тіпнуло мною і звело правцем у ліжку.— Що з телицею?

— Ой, здохла телиця наша, Хомонько!

Біді весілля, а голові клопіт, і ця нагла біда скрасила нас обох так, як кип'яток раків. Руки-ноги подерев'яніли, губи помертвіли, груди скам'яніли, а в скам'янілих грудях не серця бились, а скам'янілі брили стугоніли: гуп-гуп, гуп-гуп. Зодяглись у такі-сякі лахмани, із запаленим ліхтарем кинулися за двері в осінню хлюпавицю, до хліва ввійшли ні живі ні мертві,— й тут очам своїм повірити не годні, бо, може, обманюють. Та й як повіриш їм, коли біля жолоба у стійлі лежить на солом'яній підстилці, наче жива купа червоного вогню, телиця наша з білою латкою на лобі і дивиться розумними, по-дівочому лагідними очима.

— Хомо, вщипни мене, бо чи не сон сниться.

— Мартохо, а ти вщипни й мене.

Я щипаю Мартоху, Мартоха щипає мене до гострого болю, бо пальці в жінки як залізні, а телиця не зникає, лежить, як і лежала біля жолоба з пашнею. Значить, не мариться уві сні, значить, лежить наяву.

— Приверзлась така маячня, Хомо, що страшно згадувати й казати. Багато є дурних снів, та не всі вкупі, а цей сон — чудасія про Мусія, та й годі! Начебто наша телиця...— У Мартохи при спомині задрижали губи, немов кропивою попечені.— Телиця наша...— Губи їй тремтіли, як дві дрібні мишки, що побачили кота і з переляку ніяк не можуть кинутись навтікача, бо лапки їхні у пастці.— Телиця... наша... здохла. Приснилось таке...

Після цієї нічної пригоди Мартоха день-другий ходила, мов із хреста знята. Либонь, за мамою рідною так не побивалась. Ото несе ложку зі стравою до рота — й забуде донести. Пішла з відром до криниці по воду — й по дорозі забула, куди йде. Так той сон наполохав! І мовчазною стала. Раніше засипала, як горохом у бочку, молола язиком, як пес хвостом, а тут як заворожило Мартосі, дивиться спідлоба й тримає губи на замку.

Ти з тіла спала, з лиця змарніла,— кажу.— Не побивайся, то лише сон.

— І ворогові своєму не побажала б удруге пережити такий сон.

По-всякому стають знаменитими. Колись до війни у Яблунівці був дід Весна, вже переставився, а слава його й досі жива. Якось йому так щастило, що кілька разів діда Весну — голову, груди, плечі, спину — обліпляли рої бджіл, і він, обснований бджолами, у полоні їхньої шерехатої лунодзвонної музики спокійно собі ходив по сільських вулицях. Уже після війни в директора нашої школи Кастальського Діодора Дормидонтовича водився індик, який любив скрізь ходити назирці за своїм хазяїном. Той до школи — й індик гордовито дрібцює до школи, той на десятихатку читати газети якійсь ланці — й булькатий індик прошкує слідом, той до лавки по гас чи сіль — і, джергочучи, індик поважно виступає за директором. Листоноша Федір Горбатюк зажив, скажімо, слави тим, що в часи, коли ще було скрутно зі взуттям, умів берегти свої єдині чоботи, як ніхто. Листоноша носив чоботи через плече, зв'язуючи докупи довгими хлястиками з халявок. Підходячи до ганку поштової філії в сусідніх Малих Дубових Грядах, він мив у калюжі ноги, взувався — і заходив на пошту в незапорошених, старанно начищених чоботях. Одержавши газети, журнали та всяку іншу кореспонденцію, Горбатюк із великою гідністю покидав філію, мало не на ганку знімав чоботи, зв'язував хлястиками, перекидав через плече, де вже висіла повна поштарська сумка, і, босоногий, повертався до Яблунівки, де від хати до хати ходив босоніж.

Я свою славу не тягнув за хвіст, як пса, слава сама знайшла мене — й саме через телицю зажив її, окаянної вертихвістки. Звісно, розійшлась не тільки по Яблунівці, а й по довколишніх селах, а й до району докотилась, і до області: як то рідна жінка позичила на півроку свого чоловіка чужій бабі взамін за телицю.

Якось голова нашого колгоспу Михайло Григорович Дим виступав у районі на вельми поважному зібранні, де керівники обмінювалися своїм передовим досвідом чи то запозичували чужий, іще передовіший досвід. Районний Будинок культури тріщав од народу — академіки, професори, доктори наук, кандидати наук, кореспонденти, фотокореспонденти. Тільки наш Михайло Григорович зійшов на трибуну, ще навіть не встиг прокашлятись і випити першу склянку газованої води з карафи, як із-за столу президії якийсь дуже високий учений (сам із Москви, Герой Соціалістичної праці, всі груди в орденах і медалях) питає так делікатно:

— Пробачте, значить, ви із села Яблунівки?

— Так, із Яблунівки,— відповідає Дим, радий, що слава про Яблунівку дійшла й до Москви.

— Пробачте, значить, ви з артілі «Барвінок»? — ще делікатніше допитується.

— Так, із артілі «Барвінок»,— мальвою розцвітало обличчя в Михайла Григоровича.

— Пробачте, голова артілі, так?

— Незмінно ось уже не перше десятиріччя.

— Пробачте, це не в вашому селі проживає Хома Хомович Прищепа?

— Хто? — здивувався привселюдно з трибуни голова колгоспу, бо хіба Москва могла зацікавитись якимось там старшим куди пошлють із їхньої артілі.

— Пробачте, отой Хома Хомович, якого рідна жінка позичила чужій молодиці взамін за телицю,— делікатно так підказав дуже високий вчений, всі груди якого — в орденах і медалях.

— Так, товариші... Тобто ні, товариші... Я тут хотів розповісти про передові методи господарювання в нашій артілі...

— Пробачте, розкажете й про передові методи, авжеж, але я поки що прошу вас про Хому, а ви, як мовиться, про Ярему... Сталась така пригода у вашій артілі?

— Та сталась, хай їй біс! Ми це питання розглядали на виїзному товариському суді. Уся Яблунівка зібралась! Тепер морально-виховну роботу в колгоспі пильнуємо, як зіницю ока. Й по цих показниках вийдемо вперед, більше не повториться.

— Радий познайомитися з головою колгоспу села Яблунівки,— сказав дуже високий вчений.— Якщо доля зласкавиться, то, може, колись побачу й Хому Хомовича Прищепу.

Якби ж почув я цю історію від того, хто любить бовкнути, як жаба в болото, хто говорить усе, що слина до губи принесе, а то ж ні, почув од самого Михайла Григоровича. Якось заскочив на ферму, то розказав, пригощаючи цигарками. Мовляв, після тієї наради обступив народ із усіх боків і давай розпитувати, чи часто в Яблунівці баби позичають своїх чоловіків. І новий це звичай, колгоспний, чи, може, в сивій давнині коріння цього звичаю коріниться. Неодмінно за телицю віддають чоловіка, чи, може, й за бичка теж, чи за мотоцикла. Й химерний же народ, хоч і нарада така поважна! Успіхи в рільництві чи в тваринництві, центнери з гектарів і літри молока від кожної фу-

ражної корови цікавлять їх начебто про людське око, а насправді — давай про Мартоху та Одарку, давай про Хому й телицю! І ще не встигнеш слова сказати, як регочуть, заливаються сміхом, як циган сироваткою, продають зуби. Й тільки подумати, Хомо, хто саме! З інститутів, із академій, усі в званнях та нагородах, члени комісій, представники установ, кожен із іменем — якщо не з районним, то обласним, якщо не з республіканським, то всесоюзним! А такі самі скалозуби, як оті яблунівські дядьки, що перехилять у буфетниці Насті чарупинку-другу, кадять махрою, шеретують анекдот за анекдотом і перемивають кістки дівкам і молодицям.

— А слава твоя велика, Хомо,— сказав голова колгоспу, прощаючись тоді зі мною за руку, як із рівним.— Хоч і лукава, проте слава. Це ж тільки подумати: Москва знає Яблунівку, бо в Яблунівці живе Хома Хомович Прищепа, який на півроку позичався за телицю! Уявляєш, Хомо, як дійде до самого міністра закордонних справ? А він же щодня здибається із закордонними міністрами інших держав, із главами урядів — то вони до нього приїжджають, то він до них їде. Американський президент, англійський прем'єр-міністр, шведський король! От захоче — й на урядовому прийомі розкаже про тебе.

— Та чи їм там нема про що балакати, Михайле Григоровичу? — здивувався я.— Нехай балакають за мир.

Познаходились такі, що моїй славі стали заздрити: неспроста сказано, що бабина гривна всім людям дивна. Щоб від заздрощів зовсім погибала, як ото іржа залізо з'їдає, то не помічав, але не обійшлось без завидників. Якби могли, то вкрали б мою славу, але швидше шкуру з людини здереш, аніж таку славу віднімеш!

— Мати славу таку, Хомо, й ніякого зиску не злупити з неї? — дивувався дехто з яблунівців.— Дивний ти чоловік, не хочеш, щоб до тебе було мазаним, а всяк хоче... Начебто й не скажеш про тебе, що ти ні те ні се, що голубеньким цвітеш, а жовтеньким пахнеш.

— А мені слави за плечима не носити,— відказував безпечно.— А як не вмію зиску злупити зі своєї слави, то, може, я справді — ні врізать, ні доточить, ні пес, ні баран, ні взад, ні вперед — лишаюся посеред.

— Якби десь в Америці, то вже зі своєї слави ого скільки золотого пір'я наскуб!

— Своєї Яблунівки та артілі «Барвінок» не проміняю на золоте пір'я!

— Дивись, як би тебе не вкрали!

— Хто б мене красти мав?

— Оті, що зуміють дати раду твоїй славі, на гроші обернуть.

— Ха-ха, говоріть-балакайте! Як же вони мене вкрадуть, коли на моїй сторожі стоїть статут колгоспу, та й сам начальник районної міліції товариш Венеційський навіть у міцному сні свою службу знає твердо, на поталу не дасть.

— Про літаючі тарілки чув?

— Ну, чув. Так то десь літають, а над Яблунівкою хіба хтось бачив?

— Не бачили — так побачать.

— Еге, бачили раніше тарілки з галушками — й колись побачать тарілки з варениками.

— Дивись, Хомо, щоб у такій тарілці замість галушки чи замість вареника не опинився ти. Не поможе ні статут колгоспу, ні сам начальник районної міліції товариш Венеційський!

— Лякає мишка кицьку, а сама з нори не вилазить!

— Ото не носися зі своєю славою, як баба зі ступою, а бережи.

Я зі своєю славою не носився ні як чорт із писаною торбою, ні як кіт із оселедцем, але ж люди є люди: хоч був би чистий як лід, а білий як сніг, то тебе обмовлять від голови до ніг. Та й за ті літаючі тарілки... Поголос про той химерний небесний посуд широко прокотився, не обминув і Яблунівки. Гаразд, у наших краях не бачили поки що, ніхто з яблунівських колгоспників не сподобився вгледіти літаючу тарілку, але ж завтра чи позавтра? Завтра чи позавтра візьме й залетить тарілка до колгоспу «Барвінок». А чого, питається? Хіба наш колгосп такий уже відмінний від інших, що саме сюди позаземна цивілізація навідається? Якщо й чимось відмінний, так це, правду сказати, лише тим, що тут на тваринницькій фермі працюю старшим куди пошлють я, Хома Прищепа. Отой, кого позичала Дармограїха за телицю. Авжеж, таке по інших артілях не водиться, а що вже тоді балакати про цивілізації позаземні! От і прилетять, от і викрадуть, щоб подивитись на таке чудо. Е-е, й справді слід берегтись. Бо, може, рідна жінка Мартоха й проживе без мене, але ж артілі жалко, бо різко впадуть надої на фермі.

За ці літаючі тарілки я, либонь, сказав Мартосі, а сказаного, як відомо, й сокирою не вирубаєш. Од Мартохи, мабуть, почула сорока, від сороки ворона, а ворона вороні —

ось і пішло. По селу пішло, як вогонь по соломі, що начебто вже маю таку літаючу тарілку, в якій — без дороги й бензину, без кондуктора і контролера — я можу по осінній сльоті і бездоріжжю хоч на тваринницьку ферму скочити, хоч у район по скоб'яні товари гайнути, а коли вже закортить дуже пива, то в самий Тиврів, не потративши й хвильки на дорогу, полетіти на тиврівське пиво й надудлитися — свіженького, прохолодного! — від пуза... а не стільки, скільки зосталось піни на дні бочки, майже висушеної чергою спраглих яблунівських дядьків.

Балачки про літаючу тарілку не обминали моїх вух, і я вже подеколи гонорився так, наче й справді маю транспорт, на якому можу чкурнути у Тиврів на тиврівське пиво.

Здибав якось Одарку Дармограїху на автобусній зупинці, з клумаками добиралась на районний ярмарок. Вроду її та здоров'я не брали ні вік, ні трудні спекулянтські мандри, пашіла щоками, наче двома розпеченими від жару горнятами, з яких прискали приски окропу. Та й як було не розпектись отим її щокам-горнятам, коли знизу під них було підкладено дві вишневі гілляки губів, і ці гіллячки палах-котіли як не перед добром.

— Хомо! — владно покликала Дармограїха і, всміхаючись, ждала, поки підійду.— Та не бійся підступитись ближче, хіба я така страшна?

— Ти, Одарко, не страшна, але ж людей повнісінько кругом.

— Та не бійся, Хомо, бо я не дивлюсь лисицею і не думаю вовком... Скажи, правду говорять у Яблунівці, начебто розжився на літаючу тарілку?

— Яблунівка такого наговорить, що тієї балачки і в десять ятерів не зловиш!

— Та не звивайся, як пес у сливах, ти, сахар медович! Зізнайся, де дістав?

— Де дістав — уже нема,— кажу ухильно.— Розхапали, бо черга була велика, дефіцит.

— Звісно, що дефіцит... Може, позичиш? — питає Дармограїха.

— Літаючу тарілку? — вирячився на молодицю.

— Та вже ж не мотику, а літаючу тарілку!

— А до чого ти б її приспособила?.. Хоч ти й така пронозувата, що з чобітьми і вскочиш, і вискочиш!

— Та я б уже тарілці зуміла дати раду! Вже мені ті базари в районі та в області ой як остобісіли! То, може, і в Мур-

манськ гайнула б із яблуками — там, кажуть, виручка добра. Знаєш, на літаку чи на поїзді — накладно, шкурка не варта вичинки. А на літаючій тарілці дорога навіть у ламаний шаг не влетить. За день можна два рази з товаром крутнутись туди-сюди. А не в Мурманськ, то на Колиму, в Магадан. Возила б на тарілці часник та моркву, петрушку та капусту, свіжі яблука та сушенину, а назад — повнісіньку тарілку якихось дефіцитів, бо не може бути, щоб там не було своїх дефіцитів, правда? А за літаючу тарілку й тобі, Хомо, дещо перепало б, який навар чи калим.

— Хе, Одарко, тобі тільки позич літаючу тарілку,— скрушно кручу головою,— то тоді не обберешся напастей. К приміру, спробуєш гайнути за кордон. А на кордоні тебе й затримають! Конфлікт! Протокол складуть, спитають, чия літаюча тарілка. А сліди приведуть прямісінько в Яблунівку до Хоми Прищепи. То чи хочу я стояти перед міжнародним трибуналом? Ні, не хочу, Одарко, з мене годі й виїзного товариського суду на твоєму обійсті, коли ти, дяка долі, вп'яла мене ланцюгом, а після того візьми й перевиховайся. Е-е, не збивай з пантелику, не хочу крутити, щоб не перекрутити.

— Значить, забули воли, як телятами були?

— Забули! Всяк розумний по-своєму: один спершу, а другий потім.

— Правду кажуть: не сподівайся за добро дяки.

— За яке добро? За те, що, йдучи на базар, уп'яла на ланцюгу?

— Авжеж, одна в тебе дяка, що за рибу, що за рака... Якби не позичила тебе в Мартохи за телицю, то, зізнайся, мав би таку славу по світі білому?

— Не ця слава — так інша, тільки не може соловей без пісні, а Хома без слави.

— А не було б такої слави, то чи від людей дісталася б тобі літаюча тарілка? Отож бодай ти не знав о собі та о білому дні, коли того знати не хочеш, що до твоєї літаючої тарілки і я рук доклала.

Ну, думаю, бодай таких балачок густо сіяно, а рідко сходило, а щоб такі балачки кури загребли, а щоб такі балачки понесло поза вітряками. І хутчій від Дармограїхи геть подався, бо вона з тих, що і ялову корову захочуть отелити, вона з тих мастаків, які зуміють у тебе забрати останнє з того, чого в тебе й на пучку ніколи не водилось!

Ну, гаразд, Одарка Дармограїха, покладаючись на мою

чулість чи то дурість, хотіла просто позичити літаючу тарілку, навіть калим обіцяла. А чи всі такі серед нашого люду, що не потай, що й віддячити віддячать? Хіба мало таких, що люблять умочити руку в гречаную муку, що з-перед очей візьмуть,— і шапка на такому не горітиме! Отож, гадаю, слід остерігатись, щоб не поцупили моєї літаючої тарілки. Прийдуть опівночі, заберуть, а ти, Хомо, потім хоч лікті собі кусай, а більше такої літаючої тарілки не матимеш.

А може, міркую, не треба ждати, поки пройдисвіти вкрадуть, а віддати літаючу тарілку до свого колгоспу? Якщо вже Дармограїха зуміла б приспособити такий посуд для польотів у Мурманськ чи на Колиму, то колгосп теж дав би раду літаючій тарілці. Скажімо, гній вивозили б на тарілці — й розсипали на полях прямісінько з небес. Можна пристосувати під суперфосфат чи гербіциди. Можна було б і жом із цукрового заводу доставляти на літаючій тарілці. На літаючій тарілці навіть зручніше, бо дороги наші подільські баюристі, багнисті, машини то мотор садять, то вісь уривають. На літаючій тарілці можна було б в область гуртом гайнути на виставу за п'єсою Олекси Коломійця «Фараони» або ж подивитись п'єсу цього ж драматурга «Голубі олені» (недавно по радіо передавали, то моя рідна жінка Мартоха від радості плакала, як сльота). Е-е, що б ви там казали, та, маючи в своєму мотопарку літаючу тарілку, наша артіль «Барвінок» за всіма показниками дуже відірвалася б од інших артілей району. Шкода, що, либонь, не можна літаючою тарілкою ні землю орати, ні сіяти, ні молотити, бо це не сільськогосподарський агрегат, але з часом наші умільці-раціоналізатори й тут вийшли б сухими з води, ніг не замочивши: так удосконалили б літаючу тарілку, що вона перелоги орала б, кукурудзу сіяла б, цукрові буряки збирала б, сікла б силос, дерла б дерть, готувала б сінаж, а також рубала б січку з ячмінної соломи! Бо нема в природі такого агрегату, якого не можна було б хистом наших умільців змінити до невпізнанності. Авжеж, літаюча тарілка з часом і худобу в колгоспі доїла б, і свиням товчу запарювала б, і, може, навіть самогон навчилася пити склянками-гранчаками, загризаючи солоними огірками, бо від літаючих тарілок усього можна ждати!

Але... віддаси у колгосп, гаразд, там літаюча тарілка працюватиме вірою-правдою, не просячи ні пального, ні платні, ані премій, ані дипломів, ані медалей, та

добре, коли все в ній виготовлено на совість, а коли не на совість, а коли так, як ото дехто подекуди подеколи у нас іще робить? Тобто не на совість, а супроти совісті? Бо хто відає, чого можна чекати від позаземних цивілізацій! Так, так, земні цивілізації вже вивчили, знаємо, почім хунт лиха, а позаземні? Може, в них теж та тарілка на чесному слові тримається? Ну, розсиплеться, де потім запчастини шукати? В «Сільгосптехніці» удень із вогнем не вишукаєш, а коли дістанешся до позаземної цивілізації по деталі — й там так само?! Е-е, скажу я вам, хай краще літаюча тарілка в моїй приватній власності зостається, ніж у колгосп її віддавати...

Скоро турботи мої про літаючу тарілку полетіли, мабуть, іще далі, ніж є позаземні цивілізації. Бо на тваринницькому комплексі нашої яблунівської ферми стали назрівати переміни. Переміни, може, для самого тваринницького комплексу й благодатні, але вони завдавали приголомшливого удару по наших із Мартохою мріях, що мені в голову запала навіть чорна думка: таки не варто було рятувати Яблунівку від потопу, раз таке на фермі коїться!

Якось повертаюся з роботи додому й застаю зарюмсану Мартоху в такому жалобному одязі, наче вона з похорону повернулась або на похорон зібралась.

— Якому небіжчикові ти останню шану віддавала?

— Ой Хомо, краще б не зізнаватися.

— А як не зізнаєшся, Мартохо, то хіба небіжчикові од того полегшає? Як мертвому припарка...

Витерла сльози рукавом, зітхнула, наче з порхавки дух випустила, й каже:

— На фермі крутишся, мав би знати найпершим... Правда, що дідові Гапличкові вже скоро урветься робота на фермі, спровадять старого на пенсію?

— Не чув такого. Дід Гапличок сказав би. Ниньки бачились — він нічичирк.

— Либонь, і сам не здогадується про горе.

І сльози в три ручаї зацебеніли з Мартошиних очей.

— За ким так побиваєшся? Говори! Може, зарадити ще не пізно, якось порятуватись?

— Ой, не зарятуєшся проти прогресу, хай йому грець! Такий гаспид, що не зарадиш! Прогрес прикандичить нашого Імперіалізма, дасть йому жаба цицьки.

— Точно, прогрес скрутить роги міжнародному імперіалізмові, такий невмолимий хід історії.

— Хай западеться той міжнародний імперіалізм, але мені ж бо шкода нашого колгоспного!

— Колгоспного? Себто бугая Імперіалізма? Так би й казала! Але чому це прогрес почне крутити роги колгоспним бугаям?

— Він і справді не чув, бо тільки вчора народився! Хомо, розплющся! Хомо, вуха настав! Кожен цуцик у Яблунівці знає те, чого ти не знаєш, і гавкає з досади!

— Од цуциків, Мартохо, відстав, а до прогресу не пристав.

— Отож-бо й видно... Баби яблунівські що кажуть? Кажуть, начебто ліквідують бугаїв.

— На м'ясопоставки, на шкуродерню, чи як? А поголів'я худоби хто примножуватиме, коли бугаїв не стане?

— Баби яблунівські кажуть, що колгосп обійдеться без бугаїв.

— Ну, то діва Марія, подейкують, од святого духа в тяж увійшла. Але щоб корова?.. Та ще така велика череда? Де той дух набереться стільки духу?

— Яблунівські баби кажуть, що сім'я привозитимуть із району чи з області в пробірках.

— Значить, без духа обійдеться?

— Авжеж, без духа. Привозитимуть у пробірках і вже якось там задовольнятимуть худобу.

— Ха-ха-ха! Пробірками задовольнятимуть, велика втіха для худоби! Та що худоба, якби колгоспові нашому «Барвінку» було добре. Либонь, великі вчені, Мартохо, придумали, от би їх самих та їхніх жінок на пробірки перевести! Але ще не такий прогрес худоба переживала, то, може, якось і до цього звикне... Тільки ніяк оце втямки не візьму, чого ти плачеш? За дідом Гапличком? Пора на пенсію старому. За бугаєм Імперіалізмом? Так Імперіалізм уже відтоптав ряст на цій землі, пора й честь знати.

— Ой Хомонько-лебедику, та я над долею нашої телиці плачу і ридаю. Ти ж так через неї настраждався в Дармограїхи. Пам'ятаєш, як мріяли колись удвох на налигачі повести нашу телицю до бугая? А чи забулось?

— Таке не забувається...

— Та вона для нас обох — як дочка рідна. Маємо таку, на яку спромоглись.

— Правда твоя,— кажу, а голос забринів струною.

— Хіба ми нашій теличці такого життя бажали? Щоб прогрес отой пробірку приніс, а бугая живого забрав! Тут тільки камінь не заплакав би горючими сльозами.

— А може, якось зарадимо справі?

— Як ти зарадиш, Хомо, коли по сусідніх колгоспах уже перейшли на пробірки чи скоро перейдуть? Хочь сядь та плач, хоч стояти кричи — не поможе, бо той бугай Імперіалізм таки приречений.

— Не в піч замазатись, та й не з мосту у воду,— кажу.— Як люди — так і ми. Хіба не порятуємось?

— Ага, як топишся, то й за бритву вхопишся.

Бачите, як воно ведеться? Здавалося б, можна жити в мирі та щасті, але навіть у мирі та щасті доводиться свині на небо глянути, як почнуть смалити. Нас із Мартохою не почало смалити, але самі поміркуйте. Чому знагла після мого повернення від Дармограїхи весь світ для мене обернувся на багато-багато загадок, які слід було розгадувати від ранку й до вечора? Чому раптом уві сні Мартосі приверзлось, що телиця здохла, а нам той сон із переляку здався за явину? Чому так стала допікати слава, що навіть голові колгоспу Михайлові Григоровичу Диму слава моя стала завдавати прикрощів у всяких поїздках, на всяких засіданнях? А чому раптом літаюча тарілка мов із хмари випала на моє життя? А чому отой прогрес вихопився, немов шершень із дупла, з пробірками та зі штучним запліднення̀м, завдавши горя не так, може, нашій телиці, як нам із Мартохою?

Отож-бо й воно: щодень маєш чекати, аби в наші мир та щастя не вмішалося щось, як середа в тиждень, не привіталось та не назвалось нашою дядиною...

XLVI. ГУЛЯКА ПО МИСКАХ, КУХЛЯХ, КЕЛИШКАХ ТА НАПЕРСТКАХ

Усіх молодиць не перелюбиш, а всіх оказій не виповіси. Сущу правду кажу, а коли вам здасться, що брешу, то хай мене муха вбрикне, хай мене квочка вб'є, хай мені риба й озеро. Тепер, коли так страшно поклявся, ви вже мусите вірити.

Чому на цьому світі належить людина?.. Землі? Небесам? Водам? Птахам і квітам? Хтось, може, так і скаже, що належить людина землі і всьому тому, що є на землі,— повітрю, струмкам, жайвороновим пісням, житу-пшениці. Либонь, доля правди в цьому є, та я певен, що людина ще й належить своєму язику. В усякому разі, я належу, безпремінно.

Язик — це володар, хазяїн, вельможа, якому людина служить, поки й живе. Людина з маленького малечку й до сивої старості перебуває в страшенній неволі у свого язика, й від цієї неволі нема ніякої змоги порятуватись, хоч би й хотів. Лишень подумайте, як йому треба догоджати! Абищо пити язик не стане, а тільки найсмачніші трунки, й тут хоч розірвись, а мусиш дати і молочка, й киселику, й пивця, і винця, і горілки. А наїдків скільки за свій вік перекуштує, пережує, перехарамаркає! Людина чому працює вдень і вночі? Аби прогодувати свого язика, аби язикові було і варене, й печене, й смажене, й квашене, й солоне, й малосольне, й мариноване, й тушковане, й консервоване!

Та будь ти хоч отим розумним, на якому чорт також катається, а чи отим молодцем, що не за водою, а проти води пливе, чи отим скупердяєм, що чужим пивом хоче своє весілля відбути,— однаковісінько всі належать своїм язикам, усі в повнісінькій залежності у язиків. Знаєте, про що міркую, коли видається вільна часинка або ж саме міркується на роботі, коли тримаю вила в руках? Про те міркую подеколи, що навіть великі люди були в рабстві у своїх язиків. Ну, хоча б знаменитий полководець Александр Македонський. Він завоював півсвіту, подолав царства, натягнув ярмо на цілі народи, поруйнував храми, награбував скарбів і багатств, був ладен зазіхнути на сонце й на місяць, усі були раді йому служити, колінкувати перед ним, догоджати... І водночас полководець Александр Македонський в битвах і походах змушений був догоджати своєму язику, хіба ж не диво дивне?

Гадаєте, оті, що музику пишуть, що співають, що картини малюють, не перебувають у щоденній кабалі у своїх язиків? Перебувають — ще й як! І про всяку знаменитість навчився думати так: «Ага, хоч ти й знаменитість, хоч тебе на руках носять, хоч тобі в рот заглядають, хоч тобі годять, мов болячці, а все-таки й ти служиш своєму язичку, як і будь-хто інший, так що не гонорись, не задавайся й високо не заносся!»

Розповівши дещицю зі свого життя, чого я тепер хочу? Лише хочу належно пошанувати язика — свого владику й повелителя, бо то ж він розповідав, що хотів, а рука моя тільки пером водила, та й годі. Отож, язик розповідав те, що тільки на язик спливало, подеколи навіть речі такі, про які серед культурної громади краще помовчати, та що я міг

удіяти з язиком, коли не він при мені, а я при ньому, коли він так любить розперезатись, що ніяка хороба не здатна приборкати і вперезати!

О язик людський! Складу тобі хвалебну пісню, бо хто ж, як не я, спроможеться! Буваєш такий злий, що сієш вітер, щоб вітром жати, а то такий добрий, як чортового назимка-бузівка хата. А то як нападе на тебе, язичку, сім зарічанок, то насилу відгризешся від них. А то вже так збісишся, як скажена баба, що їй сам чорт на махових вилах у вікно чоботи подавав, бо підступитись боявся. А чи як почнеш комизитись, що ледь печінка не лопне, прискаєш, неначе сукно мочать. Умієш ти і розбайоритись — аж держись, а то вже розпсотився, що не підступись, а то як із грому напав і колотиш усіма, як вир водою.

О язик людський! Мов та скаженюка, вмієш стати цапа, а то розпалюєшся, мов оса, а то тіпаєшся, наче тебе окропом облито. Комолий-безрогий віл навіть гулею здатен ударити — й отак язик, мов комолий віл. О, ти, як і пес, не станеш голої кості глитати, дулю не станеш ковтати. Славний такий удався, що хоч і гірко буває з'їсти, а шкода покинути, такий ласий, як кіт на ковбаси, тобі хоч біс, аби яйця ніс. А гуляка знаменитий — гуляєш по мисках та полумисках, байдикуєш по макітрах та глечиках, козакуєш по гарячих пательнях та розпечених деках, витанцьовуєш по кухлях, склянках, келишках і навіть наперстках. Їси так, язиче, аж ніс гайдука скаче, аж ніс угинається, аж ніс закандзюбиною вихиляється. Годен і на їжакові пух об'їсти, годен нарепкатись, як свиня браги, годен допастись, як кіт до сала. А вже який лизун із тебе знаменитий — лизав би сметану й мед, кисляк і халву, лемішку й путрю, а ще б лизав щоки дівочі та губи жіночі.

О людський язик! Буваєш ти великий, як ломака, а дурний, як собака. А то схожий на пня, порохнею напханого, і щоб порозумнішати — ого ще скільки літ годилося б тобі свиней пасти. А зорати б тебе, язиче, на зяб, та засіяти ріпою, та викосити ріпу косою, та згодувати ріпу орлам піднебесним, ото б ти вже не був такий молодий та дурний, а став би старіший та ще дурніший. Буваєш ти голосний, як дзвін, а хоч довбнею вбий, як почнеш брехати — наче ціпом махати, і до стовпа обізвешся, а той стоїть. Язиче, язиче, лихо тебе миче, доведеш мене до Києва — й перекупці позичиш!

О людський язик! Умієш патякати, варнякати, торочи-

ти — після тієї та знов тієї, що на рот налізе, аж вода в решеті не встоїться. Такого вмієш наверзти, що й купи не держиться, що і в головах низько, бо великий мастак киселем млинці помазати й почепити на паркані сушитись. Ти, язиче, немовби жорновий камінь, на якому тільки чортам тютюн молотити. Умієш так тихесенько шепотіти, що за твоїм шепотом і крику півня не почуєш. А що вже казати про твоє вміння переливати з пустого в порожнє, бубоніти, як старий дяк у порожній церкві, сказитися — та й мекати голодною вівцею в холодній кошарі, висвистувати пустим вітром у колгоспному полі, щебетати жабою-ропухою на болотній купині, торохтіти дерев'яним вітряком, золоті гори перевертати.

О людський язик! Чогось веселого з'ївши, вмієш на глузи підняти, щоб народ із твоїх кепкувань сміявся й аж кишки рвав. Умієш ти посміятись навіть тоді, коли батько, на лавку злігши, вмиратиме й ногами дригатиме. Смієшся, коли покажуть копійку, й коли дадуть їсти кишку, й коли поставлять перед носом миску лемішки, й коли день настане, й коли ряба здибається, й коли шолудивий стрінеться, й коли голомозий трапиться, й коли чужа біда стрясеться,— о лишенько, хіба перелічиш, коли язику кортить весело посміятись та поміж чесними людьми зуби попродавати!

О язик людський! Добре, коли вмієш пожартувати, та знаєш, коли перестати. Вмієш ти й покашляти помаленьку, щоб на цілий рік вистачило. А хіба при нагоді не свиснеш так, як і рак ніколи не свистав? Іноді ж ти буваєш такий вредний, як оте сало, що здір покусало. А то з великої радості ревеш, як бугай у болоті.

Якби не язик людський, то де б узялись жарти, каламбури, дотепи, всілякі перчисті нісенітниці, від яких у носі щипає? Якби не язик людський, то де б і мова людська взялась, а не було б мови, то чи змогли б порозумітись поміж собою Дармограїха з Мартохою, а я зі своїм колишнім бойовим побратимом, якого й слід прохолов десь у наших благословенних краях? Якби не язик людський, то довелося б усім мовчати, як рибі під кригою, і не чулося б пісень у Яблунівці, і, надриваючи животи, не сміялися б люди із марнотратів та джигунів, із симулянтів та ловкачів, із упертюхів та гаволовів. Тобто не сміялися з того, що складає вади й достоїнства людської вдачі, не сміялися б не тільки з молодості, а й зі старості, не тільки зі здоров'я, а й із хвороб та каліцтв, не тільки з життя, а й зі смерті.

Прісно й нудно жилося б на білому світі, отож саме людському язику маємо дякувати за те, що співаємо й регочемо, що виголошуємо промови і їмо борщ, затовчений старим салом та часником, що клянемось у любові й проклинаємо ворогів, що сиплемо примовками до шпарких танців і припечатуємо оковиту в роті, щоб із горла не потекла назад.

Вихваляючи язик людський, водночас вихваляю і язик старшого куди пошлють у колгоспі «Барвінок» Хоми Прищепи, себто свій. Бо й справді, чом би не попишатись, мов кобила до будяка, чом би не повеличатись, як заєць хвостом, чом не надутись, як шкурат на вогні! Хтось інший, вдавши із себе великого пана-цяцю, свій ніс вище губи носив би, випринджуючись чи посадою, чи заробітками, чи машиною, чи знатною ріднею. Та я зовсім не такого пера пташка! Хвертом попід боки взявшись, казав і кажу, що нема понад язик людський, тому-то й пишаюся своїм язиком, ходячи ребром і дивлячись козирем, мені й чорт не брат!

Люди, може, й однакі, та язики в них усякі, втямили?

Якби моя воля, то до чого б додумався? А додумався б до того, щоб язик свій пошанував, як ніхто. Зодягнув би його з голочки в новеньку одіж — костюмчик сірий бостоновий, біла сорочка шовкова, червоний галстук у голубу іскорку, запонки в манжетах рукавів, модні туфлі лаковані, золотий годинник на руці, ріжок блакитного носовичка в нагрудній кишеньці, окуляри на носі, гладенько розчесане волосся блищить від бріоліну. Отак би з ніг до голови вирядивши свого вельмишановного язика, пустив би на вулицю, хай би прогулювався по Яблунівці, свіжим повітрям дихав, на щедру нашу природу милувався. Авжеж, хай би трохи повеличався поміж людей мій славний язик — мов ота шкапа, що вівса з'їла й воза побила. І хай би люди думали, що то, либонь, великої кошари свиня.

Бо таки великої кошари, не стану суперечити.

Адже якби не мій язик, то чи було б тут набалакано те, що набалакано?!

XLVII. ТРИ ДОЗЕМНІ ПОКЛОНИ РІДНІЙ ЯБЛУНІВЦІ

Авжеж, набалакано, як шовком нагаптовано, бо з таким язиком, говорячи та говорячи, можна до чогось договоритись. Але, звісно, язиком-лопатнем, яким би гарячі сковороди в пеклі лизати, теж усього не скажеш. Навіть більше не скажеш, ніж скажеш, бо пробувати все сказати — однаково що силкуватись перелічити зірки в небі над Яблунівкою. Ну, гаразд, іще якийсь юний математик із середньої школи полічить, коли гедзь його вкусить. А над іншими селами — хоча б тільки над Веселим Полем, Веселим Ланом, Веселою Дібровою, Веселою Долиною, Веселим Хутором, Веселими Боковеньками, Веселими Горами, Веселим Кутом, Веселим Гаєм, Веселим Яром? А чи над Кривошиями, Гончарами, Великим Вербчим, Білоконями, Липівкою, Малими Дубовими Грядами, Сухолужжям, Чудвами? Хай би й когорта юних математиків із рахівницями в руках зібралась — і то не погулали б перелічити зірки.

А людське життя — хіба не те саме небо зоряне? З цієї бездонної ополонки можеш черпати пригорщами, відрами, а вичерпати до дна ніколи не вдасться.

І ніякий язик не впорається, щоб розповісти про всі пригоди, про всі думки чи настрої.

І все ж таки свербить розказати бодай дещицю — не для повчань хитромудрих, а просто так, для душі. Бо повчання хитромудрі — завжди з умислом, із нарочитістю, а життя складається так, як складається, пригоди виростають на дереві життя, мов груші на вербі, і то лише згодом ті пригоди — груші вербові видаються в чин і в лад, набирають смислу.

Хоча б іще кортить розповісти про те, як я, молодшим будучи, до жінок ставився. Себто не до своєї рідної жінки Мартохи, а до чужих. Гарна з лиця чи негарна, хазяйновита чи ледащиця, язиката чи марнотратка, заздрісна чи лукава бестія, норовлива чи лагідна,— так, зважав і на ці риси, але щоб зовсім, то ні. Є в людині голосок внутрішній, такий тихенький-тихенький, вміти слухати треба. То, заходячи в знайомство з усіляким дівоцтвом-жіноцтвом, я завжди прислухався до цього внутрішнього голосочка, що саме підказував мені. А підказувати він умів безпомилково й без викрутасів — або так, або ні.

«Так, Хомо, від цієї жінки тобі не хотілося б мати дитину»,— підказував подеколи тихесенький внутрішній голос. А

підказував так тоді, коли бачив чепурненьку чепурушку — тільки заїди, мов у горобеняти; а чи бачив таку недбалицю, що собаки три дні обріхували б її; а чи бачив таку вариводу, що хоч голову пробий, то не вгодиш.

«Так, Хомо, від цієї жінки тобі, либонь, хотілося б мати дитину»,— нищечком підказував внутрішній голос, та я однаково чув, бо вмів прислухатись до його шепоту. А підказував так тоді, коли доводилося здибатися з молодичкою, в якої — що голова, то розум, чию мудру річ приємно послухати, чия красна мова находить добрі слова; а чи коли здибався з молодичкою, яка не заспить грушок у попелі, яка має вдачу не з перцем, а тільки із щирим серцем; а чи здибався з такою молодичкою, яка знає сором і має совість, яка чужими руками жар не загрібатиме, чужим добром не багатітиме й чужим кожухом не грітиметься.

Зі своїм внутрішнім голосом я завжди перебував у ладах, не траплялось такого, що мій внутрішній голос сокоче, а я кудкудачу. У нас завжди було водно: або я з внутрішнім голосом сокочу, або внутрішній голос зі мною кудкудаче.

Хоча... Хоча трапилось кілька оказій, ніде правди діти!

Два ведмеді в одному барлозі не уживуться, а тут щоб завжди внутрішній голос уживався зі мною в такому барлозі, як Хома Прищепа! Було, а було... що внутрішній голос лагідненько так підказував: «Ой, не хочеться тобі, Хомо, від цієї жінки дитину мати». А я дивлюсь на ту жіночку — нівроку собі, моторна, похватна, співає медовим голосочком, як вулик у спасівку,— і ловлю себе на тому, що чом би й не спробувати, що внутрішній голос у чомусь, може, не правий, що таки хочеться від цієї жінки дитину мати. А мою неслухняність відчуваючи, внутрішній голос уже голосніше озивається, з притиском, що й чужий хтось міг би почути: «Ой Хомо, не хочеться тобі дитини від цієї жінки»! — «А ти добре подумав? — питаю в того демона, себто у внутрішнього голосу свого.— Поміркуй, зважж, бо помилитись легко, щоб потім усеньке життя не довелося каятись, що помилився». А внутрішній голос, наче з ланцюга зірвавшись, починав уже не шепотіти, не бубоніти, а варзякати лунко, що й через вулицю сусіди почути могли: «Хомо, тобі й справді не хочеться мати дитинки від цієї жінки!» — «Ге, не годен ти міркувати, бо слабуєш на розум. Та як не хочеться, коли хочеться!» Внутрішній голос на своєму стоїть, а я на своєму, ніхто вступатись не всту-

пається. Ну й сварка, ну й гризьба. Пес пса так не їсть, міль молі так не гризе, кіт кота в одному мішку так пазурами не басаманить, як ми ото, не помирившись, зчепимося з внутрішнім голосом! Бо він же, гаспид, підказує так, наче йому повилазило, наче його возом зачепили, наче йому хто межу переорав. То вже я, розпасіювавшись, і лихої години йому побажаю, і до ката пошлю, і ста чортів та сірої свитки не пошкодую! Дивись, так зацькую той внутрішній голос, що він і голосу перевести не годен, мовчить,— або згинув рудою мишею, або канюкою сидить.

І навпаки траплялось. Траплялось, що внутрішній голос затівав отаку балачку зі мною: «Поглянь, Хомо, оця молодичка усім узяла. І литочками, наче з березового поліна точеними. І личком, із якого можна було б джерельну воду пити і вдень і вночі. А від хмелю, що в очах, і не протверезієш ніколи, п'яним чопом никатимеш. Славна молодичка, хочеться тобі дитину від неї мати». Я принципово давав одкоша: «Може, й славна молодичка, та не про мене, тому я й не хочу від неї мати дитину». Тоді внутрішній голос починав гніватись, бо, вредний, любив інколи наполягти на своєму. То починав сичати, наче гадюка з сухого листя, то жалкою кропивою припікав, то, уїдливий, насідав сердитою відьмою. Де в нього тільки й бралися ті лайки та прокльони,— і бодай мені не було солоду змолоду, і нехай на мене смуток темний та чорний упав, і щоб моя путь заклекотіла. А я, чоловіком будучи піддатливим та м'яким, як руда глина у воді, неміч у тілі вловлював, уже не так гарикався зі своїм внутрішнім голосом, аж поки здавався йому на поталу. Здавався на поталу й казав: «Твоя взяла! А й справді, з біса проворна молодичка, а й справді, губи її гречаним медом змащені, так і хочеться скуштувати. Гаразд, хай буде по-твоєму! Хочеться мені від неї мати дитину — дівчинку чи хлопчика, однаковісінько. То вже замовкни, хай тебе вихором винесе, іроде!»

Але, повторюю, такі сварки з внутрішнім голосом траплялись рідко.

Завжди виходило так, як він підказував, а він хитро підказував те, чого мені кортіло,— от і жили ми з ним душа в душу, обходились без непорозумінь: або молодиця подобається і я хочу мати від неї дитину, або я зовсім байдужий і дитини від неї мати не хочу!

Послухавши про сутички з моїм внутрішнім голосом, тепер іще послухайте про свято врожаю.

Щороку в яблунівському колгоспі «Барвінок» свят-

кується свято врожаю. Саме тоді, коли з поля зібрано колоскові, коли викопано картоплю та буряки, коли вже оборалися й посіяли озимину. Колгоспний люд збирається на майдані коло клубу, де встановлено трибуну, грає духовий оркестр і яблунівська художня самодіяльність танцює і співає пісень просто неба. Коли і в вас тремтять жижки до танцю — танцюйте й ви, коли горлянка свербить співати — співайте й ви.

Може, й по інших селах теж святкують свято врожаю, та, либонь, нема такого, що є в нашій Яблунівці. Бо голова колгоспу Михайло Григорович Дим додумався найшанованіших колгоспників, чиї портрети прикрашають сільську Дошку пошани, перемалювати на великі портрети, а до тих портретів прибити міцні дерев'яні держаки. Директор школи Кастальський не пожалів ні хисту, ні натхнення — портрети передових кукурудзоводів, механізаторів та тваринників вдались на славу!

Й минулої осені на майдані коло клубу можна було в людському натовпі побачити живу картинну галерею. Ця картинна галерея рухалась, та найчудніше було не це, а те, що передовик, який був намальований на портреті, сам і тримав свого портрета!

Торік і позаторік, пригадую, мені ой як кортіло походити з портретом серед веселого та щасливого яблунівського натовпу, а з чим ти походиш, коли не заслужений, коли Кастальський не малював твого портрета для щорічного свята врожаю!

То я потрошку навчився канючити.

— Дай поносити твій портрет,— просив у Марії-телятниці чи в Олекси-комбайнера.

Траплялось, що, відриваючи від серця, таки давали поносити свій портрет. А хіба не плюнуто одного разу прямо в обличчя:

— Заслужи чесною працею, щоб тебе малювали, отоді й носитимеш.

На ту людину я не затаїв зла, тому й не згадуватиму її отут привселюдно, щоб помститись, але гірко від того ляпаса й по нинішній день.

То до чого додумалась моя рідна жінка Мартоха на цьогорічному святі врожаю? Отой портрет молодого солдата Хоми Прищепи, намальований для музейного куточка мого імені директором школи, жінка сама приспособила до грубезного держака. Сама й несла в руках до майдану коло клубу. Тут, заквітчану колосками та прикрашену вишитим рушни-

ком, підняла картину так високо, як ніхто інший не зумів підняти свою.

— Бо ти, Хомо, теж заслужив,— шепотіла Мартоха, й осінній вітерець ворушкав пасма її чорного волосся.— Трудівник із трудівників, робітник із робітників. Колись діждешся своєї пори, що всім колгоспом пошанують, а зараз поки що я сама тебе пошаную.

І, гордий із Мартошиної немеркнучої пошани, я почувався серед народу так, наче вбрався у шори, та вбори, та наритники, хизувався, неначе на пристяжці, і так надувся, наче наперед п'ятами обувся. Так що дехто, позираючи на мене, міг подумати здивовано: «Ти ж бач, який Хома! Задер носа, що й кочергою не дістанеш. Е-е, може, й справді не нашого поля ягода, може, й справді до нього без ломаки не приступишся?»

Піонери та комсомольці декламують вірші, ветерани видзвонюють медалями та орденами, бо добрячий урожай зібрали на полях Європи, літають голуби, світить сонце,— саме про такі дні мріялося колись із бойовими побратимами в перервах між боями. Труд наш зримо переріс у красу, ще й як переріс! Ми з Мартохою натішитись не можемо тією красою, тримаємо в дві дружні руки мій портрет — і знаєте, про віщо мріється?

А мріється, що зараз підійде хтось із яблунівських колгоспників чи з трудової інтелігенції і так, як я торік чи позаторік просив, несміливо почне канючити, щоб ми з Мартохою дали поносити мій портрет.

Але чомусь ніхто не квапиться з проханням — ні з молодшого покоління, ні зі старшого. Може, дід Бенеря або дід Гапличок? Може, листоноша Федір Горбатюк? А чи лавочник Петро Кандиба? Хоч вони й без портретів, бо на своїх постах не вибивались у знатні, та чомусь ніхто з них не набивається, щоб поносити мій портрет. І я з гіркотою та водночас зі зловтіхою думаю: «Хитрі бестії, знають, що просити не слід. Я — безхарактерний, ні риба ні м'ясо, ні свині наритник, ані теляті їжак на морду. Але ж Мартоха не з таких, але в Мартохи задурно й торішнього снігу не вициганиш. Вона — лише на обмін. Так, як мене обміняла була на телицю. Добре, що в Дармограїхи трапилась телиця, а що є на святі врожаю у дідів Бенері та Гапличка, у листоноші Горбатюка чи лавочника Кандиби? Анічогісінько! Отож і не підступаються просити портрет, бо облизня кому ж охота схопити!»

Отак, значить, милувався я сам собою на колгоспному святі врожаю, наче чорт писанкою. Хм, оказії...

А чи не все людське життя — звичайнісінька оказія? Пригода, що починається в колисці і закінчується в домовині? Хоча, коли поміркувати глибше, пригода твого життя — то лише пригода, солодка, мов дозрілий терен, твоїх батька й матері. А коріння їхньої пригоди криється в пригоді баби та діда, й так далі, й так далі,— у вирі минулого життя ховається, в плині відшумілого часу. Ховається в надрах народу, який невмирущий, який істинно сущий — учора, нині й завтра... Значить, не сам собі належу? Оці руки й ноги, тулуб і груди, голова й мозок у голові, мої жарти й дотепи, сміх і подеколи розумне слово, моя робота на цій землі і любов до цієї землі, до Яблунівки,— все це, належачи мені, водночас належить моїм батькові й матері, бабі й дідові, виру життя, плину часу, тобто належить загалу, любові, народові. Бо якби тільки мені належали, то чи був би смисл у моєму існуванні? Не було б смислу, вірніше — це був би шкурницький, власницький смисл, у якому тільки я був би зацікавлений. Та коли відчуваєш свою належність до люду, який нині в колгоспі трудиться, який завтра свою снагу до життя з любов'ю віддасть цій самій землі,— тоді твоє існування геть-чисто позбавляється шкурницького, власницького смислу, тоді воно належить народові і, належачи народові, саме по смерті й набуває своє безсмертя.

Значить, не закінчується пригода людського життя в домовині, як ото я висловився, а неодмінно розпросторюється в майбутньому житті.

А що я, Хома Прищепа, старший куди пошлють у колгоспі «Барвінок», не спромігся зі своєю рідною жінкою Мартохою бодай на одненьку дитину, щоб таким чином подбати про безсмертя в майбутньому (і, як пригадуєте, безславно не вдався роман із дояркою Христею, коли від мене мало не силоміць забрано названого синочка Хомка Хомовича, причому забрано рідним батьком і без моєї згоди перейменовано на Хомка Трохимовича), то я змушений був узятися за перо, щоб написати цю книжку. Авжеж, музейний куточок імені Хо Хо Прищепи, так уміло обладнаний жінкою в пору тяжкої розлуки через телицю, теж спричиниться до увічнення мого життя і діянь, але ж... Але ж однаково в музеї зможе побувати менше людей, ніж прочитати книжку. Музейний куточок — у Яблунівці, приріс до землі, як дерево, а книж-

ка має здатність літати, дивись, дістанеться не тільки до Москви чи до Києва, а й потрапить до тих країн, де я воював. А в Польщі, Чехії та Німеччині мають іще бути люди, які пам'ятають мене з часів другої світової війни, себто з Великої Вітчизняної, хтось візьме з них книжку до рук, прочитає і скаже: «Ви тільки подумайте, цю книжку написав Хома Хомович, наш визволитель. Отаким він був у житті, як і в цій книжці. Е-е, високу він тепер компанію водить, хоче, либонь, пристати до гурту Льва Толстого та Федора Достоєвського, до Гомера та Шекспіра. А що, чесно написав про себе, не кожен осмілиться зізнатись у всіх своїх гріхах, не кожен осмілиться кинути правду у вічі своїм односельцям, отож і можна назвати його Гомером із Яблунівки».

Гомером із Яблунівки не я себе назвав! Наголошую для декого, що так можуть назвати мене й не вдома, ні, а десь там, на чужині, яку я колись скроплював своєю гарячою кров'ю, а тому-то чужина мені вже начебто й не чужина.

Та чомусь отаке бачиться й чується. Весна, цвіте бузок і черемха, вишні квітом буяють, яблуні та груші молоком облиті. А що вже солов'ї палахкотять співом у теплому надвечір'ї! І грають на вогких вербових дудочках зозулі...

Здибались біля сільської чайної два діди, Гапличок і Бенеря, поспирались обидва на костури, бо вже без костурів нікуди й ногою, і розгомонілись, і обом вуха не болять від балачки.

— Діду!

— Га?

— Ти не в буфет?

— Не в буфет.

— А я думав, що ти не в буфет... Діду!

— Га?

— Ти читав?

— Читав!

— А я думав, що ти читав... Діду!

— А хіба що?

— Та я так питаю.

— І я так питаю... Що ж там Хома понаписував?

— Хіба треба вірити всьому, що пишуть?

— Авжеж, вірити всьому не треба.

— Отож я й кажу, що вірити не треба... А ти втямив чи не втямив?

— І втямив, і не втямив.

— А я думав, що ти або втямив, або не втямив.

— Правда ж, із хороби розумний Хома Прищепа?

— Із хороби розумний.

— А я, навпаки, думаю, що він із хороби розумний.

Погомонять і розійдуться, й костури їхні грушеві дзьобатимуть землю, як голуби.

І як уже нині не зрадіти, що така широка слава по мені зостанеться в Яблунівці, на рідній землі? Кланяюся ж тобі в пояс, Яблунівко, за своє безсмертя, бо зажити його можна тільки на батьківщині, на рідній землі.

І вдруге земний уклін тобі, Яблунівко!

І втретє — доземний, низький уклін!

ЗМІСТ

ПОВІСТЬ ПРО ОСІНЬ 5

СПІВУЧА КОЛИСКА З ВЕРБОЛОЗУ. *Окупаційні фрески* 29

ПОЗИЧЕНИЙ ЧОЛОВІК. *Роман* 147

Літературно-художнє видання

ЄВГЕН ПИЛИПОВИЧ ГУЦАЛО

Твори в п'яти томах

Том третій

ПОВІСТІ, РОМАН

Художнє оформлення *І. М. Гаврилюка*
Художній редактор *О. Д. Назаренко*
Технічні редактори *І. О. Селезньова, Л. М. Смолянюк*
Коректори *В. М. Барташ, Т. Г. Білецька*

Здано до складання 01.03.97. Підписано до друку 22.05.97.
Формат 84×108/32. Папір офсетний № 1.
Гарнітура тип Таймс. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 24,36. Умовн. фарбовідб. 24,36.
Обл.-вид. арк. 28,323. Тираж 3000 пр.
Зам. 7—104.

Державне спеціалізоване
видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Свідоцтво № 02473116 від 23.11.95.

Електронний набір та верстка
виготовлені у видавництві «Дніпро».

АТ «Київська книжкова фабрика».
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Гуцало Є. П.
Г97 Твори в 5 т. Т. 3: Повісті, роман.— К.: Дніпро, 1997.— 461 с.

ISBN 5-308-01671-2

До третього тому творів визначного українського письменника, лауреата Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка, ввійшли його повісті та роман «Позичений чоловік», один з найяскравіших творів української «химерної» прози.

4702640201—007
Г ———————— Без оголош. ББК 84УКР6
205—97